

Ф І Л О Л О Г І Я

ББК Ш43(4РОС) (=411.2)6*011.2

ТИПОЛОГИЯ ГЕРОЕВ РУССКОЙ
ПОСТМОДЕРНИСТСКОЙ ПРОЗЫ 80-90-х ХХ в.*А.Ю.Мережинская*

Единая концепция человека в рамках постмодернистской парадигмы еще не сложилась. Она, как и многие представления переходного периода, строится на отрицании «старого» и фиксирует процесс сомнений, поисков нового, «раскованности» мысли.

Постмодернизм отталкивается от сформулированных ранее концепций человека, характерных для крупных культурных эпох: человека «телесного» – Античности, «духовного» – Средневековья, «разумного» – Нового времени, «экзистенциального» – Новейшего времени (по классификации Л.А.Черной [1]). Особенно настойчиво деконструируется западноевропейская персоналистическая парадигма, акцентирующая уникальность и ценность каждой личности.

Иронически обыгрываются отразившие названные концепции человека эстетические идеалы ведущих художественных стилей: «благородный» человек Ренессанса, «гедонистически-героический» барокко, идеал классицизма – «благородная простота и спокойное величие», «основные характеры», типы реализма; широкий спектр эстетических идеалов модернистского искусства: «мистический» человек символизма, «мимолетный» и «беспокойно-гедонистический» импрессионизма, «конвульсивный» – экспрессионизма и др. (если принять условные обозначения В.П.Бранского [2]).

Постмодернистское «философствование о человеке» имеет общую стратегию: это отрицание целостности, деконструкция и децентрация, однако и они не абсолютизируются. В конце 80-х – в 90-е годы наблюдаются уже попытки переосмысления названных принципов.

В данной работе мы ставим перед собой следующие задачи: определить доминирующие подходы к решению «проблемы человека» в постмодернистском типе философствования, отразившемся в художественном творчестве; установить, какие из предложенных постмодернистской теорией моделей героя реализовали себя в русской литературе конца столетия и проследить трансформацию этих моделей, раскрывающую особенности русской версии постмодернизма.

Следует заметить, что более чем за два десятилетия (с конца 60 и включая 90-е годы) сама постмодернистская теория меняла отношение к проблеме субъекта, порой разворачиваясь почти на 180 градусов. В рамках теории прослеживается сейчас две стратегии исследования личности и ее художественной интерпретации.

Первая доминировала с 60-х до начала 80-х годов. Она была наиболее обстоятельно обоснована Р.Бартом и Ж.Дерридой и проходила под знаком деконструкции и децентрации. Вторая проявилась в 80-90-е годы и была направлена на восстановление субъекта, правда, в специфических параметрах. В рамках первой лишались цельности, определенности и самотождественности как философский субъект (человек), так и те идеи, через которые он традиционно определялся в европейской философии: Бог, трансцендентность, сознание, цель. Постулировалась дурная бесконечность определения фикции через фикцию, неуловимого через неопределенное, таким образом сам

процесс идентификации человека превращался в игру смыслами. В.Н.Порус, комментируя известный постулат Ж.Дерриды «Отсутствие трансцендентного обозначающего расширяет сферу и игру сигнификациями бесконечно» [3], замечает: «Субъект утрачивает персональные очертания, свою самотождественность. Он уже не определяется внешними по отношению к себе знаковыми структурами, а просто «растворяется» в них... Но поскольку сами эти структуры, будучи «децентрированы», не представляют собой чего-то устойчивого, «объективного», независимого от интерпретации и произвольного структурирования, то и поглощенный ими субъект становится чем-то принципиально бесформенным...» [4].

В 90-е годы недостаточность, тупиковость «ликвидаторского» проекта была осознана и он сам подвергся критике и деконструкции со стороны постструктуралистов, попытавшихся «реанимировать» субъекта. Выход из тупика мыслился в поисках «новой субъективности», нового образа субъекта. Этот подход был обоснован в середине 80-х – 90-е годы в работах социальных философов Мишеля Фуко, Фридриха Джеймсона, Жана Бодриера [5; 6; 7].

В философии 80-90-х годов была отрефлектирована ностальгия по целостной личности, «собранной» в социальном, психологическом, экзистенциальном плане (как это было в рамках многих деконструированных постмодернистами философских и художественных парадигм). Поиски «новой субъективности» пошли, во-первых, по пути актуализации «плюралистического субъекта», не растворенного, но и не целостного в традиционном представлении. В данном случае развивается интерпретация идеи Ницше о сложности духовной жизни человека, который представляет собой «множественность субъектов, солидарные деятельность и борьба которых лежат в основе нашего мышления и вообще нашего сознания» [8]. Во-вторых, актуализируется целостность, проявляющая себя в крайностях, нетрадиционных состояниях, маргинальности – во всем том, что либо не учитывалось в рамках прежних философских и художественных парадигм, либо было иначе интерпретировано. Вторая стратегия поисков концепции человека (в противовес первой – деконструкции, «смерти субъекта») акцентирует целостность, но всегда делает акцент на маргинальности, прочитываемой очень широко: «новые субъективности», «безумец» (М.Фуко), «шизофренический дискурс» (Ж.Делез, Ф.Гваттри). Это вписывается в общий контекст данной культурной парадигмы. Так, например, М.Р.Жбанков говорит об избранной постмодернизмом своеобразной «технике «инвентаризации культуры», которая включает «в активный обиход забытый, запретный, банальный или маргинальный культурный материал, создает тем самым реальную возможность дальнейшего культуротворчества «после постмодернизма» [9].

Таким образом, среди предложенных постмодернизмом моделей концепции человека (по которым построены образы героев художественных произведений) можно выделить следующие: «смерть субъекта», «новые субъективности», «безумец», «идеальный интеллект», часто рассматриваемые в рамках «шизофренического дискурса».

Все эти модели в той или иной мере представлены в русской прозе 80-90-х, однако в существенно модифицированном виде. Рассмотрим их трансформации.

Нам представляется, что в русской постмодернистской литературе стратегия «смерти субъекта» реализовала себя в трех направлениях. В первом человек показан как абсолютно утративший себя, «растворившийся» в сознании и «подсознании» советского общества.

Этот аспект изображения наиболее характерен для творчества концептуалистов, деконструирующих советский идеологический дискурс и соцреализм. Яркие примеры: поэзия Дмитрия Пригова, Льва Рубинштейна, Тимура Кибирова, некоторые рассказы Виктора Ерофеева и Владимира Сорокина.

Второе направление, условно названное «философским», ставит «вопрос о человеке», границах и путях самоидентификации, возможности создания целостной кон-

цепции личности. В качестве примера можно привести «Бесконечный тупик» Д.Галковского. Третье направление связано с исследованием бессознательного, в котором человек, якобы, полностью растворен. Оно наиболее ярко представлено так называемым «психоделическим концептуализмом» и «психоделическим реализмом», их стратегией становится манипулирование с «психоделическим материалом (будь то коллективного или личного свойства)» [10, 181]. Последовательно этот подход реализуется в творчестве С.Ануфриева, П.Пепперштейна, Я.Ратушного, И.Дмитриева, А.Соболева, частично и в игровой манере – многими.

Первое направление реализации «смерти субъекта», принесшее бурную популярность русскому концептуализму на родине и на Западе и включившее его «в орбиту интернационального арт-мира» [10, 15], традиционно (поп-арт) изображающего социальное «подсознание», в 90-е годы уже воспринимается как устаревшее. Его отход на второй план связан, на наш взгляд, как с политическими причинами (неактуальностью критики соцреализма и социалистического дискурса), так и изменившейся интенцией искусства переходного периода – от отрицания «старины» к поискам новых центрирующих идей.

Третье направление не дало ярких результатов. Произведения «психоделического концептуализма» строятся на бесконечном повторении приема: человек определяется через Другого, возникающего в бреду, тот же сам бредит и т.д. Человек трактуется как децентрированный бесконечный текст, «сделанный» из чужих цитат собственного и коллективного бессознательного. Самые известные романы («Мифогенная любовь каст» С.Ануфриева и П.Пепперштейна, «Юдифь и Олигофрен» Я.Ратушного), несмотря на яркость отдельных образов, нельзя считать удачей. А повторение приема дискредитирует не только его, но и саму модель «смерти субъекта».

Успешно реализовало себя только второе направление. По-настоящему яркие произведения, использующие данную модель, написаны как философские («Бесконечный тупик» Д.Галковского), либо такие, которые построены на интеллектуальной провокации, доказывающей от противного, что «смерть субъекта» не состоялась (проза и драматургия В.Сорокина). Так, например, в «Бесконечном тупике» внешне растворенный в чужих текстах (мыслях) герой на самом деле центрирован традиционным для русской литературы способом: мифом о России и мифом о себе [11]. А Сорокин, последовательно буквализирующий «смерть субъекта» (все герои уничтожаются физически, морально, экзистенциально) и повторяющий этот прием, как бы фиксирует невыносимое состояние тупика и одновременно нелепость ситуации (бесконечно повторяющаяся «смерть субъекта»). Этим писатель заставляет искать выход вне данной модели. «Смерть субъекта», «монструозность» героев, нагнетание ужасных натуралистических подробностей оказываются средством интеллектуальной провокации, апофатическим способом обнажения вечного и, таким образом, «оживления» человека.

Мы беремся констатировать, что стратегия «смерти субъекта» в русской постмодернистской прозе не реализовала себя в той степени, как это предполагалось в рамках постмодернистской парадигмы и проявилось в западноевропейских и американской литературе.

Собственно, это же можно сказать и о «новых субъективностях». Их непроявленность в русской постмодернистской прозе связана, как представляется, с традиционным в русской литературе подчинением узкого, маргинального аспекта изображения личности более глобальному. Например, выразитель гомосексуальной «новой субъективности» Е.Харитонов воспринимается критикой, прежде всего, как ярчайшая фигура андеграунда. И сам он был склонен видеть в своей «болезни», отъединенности от общей нормы некий особый экзистенциальный статус, испытание, данное свыше и даже «онтологическую полноту». Подобный подход характерен и при освещении гендерных

проблем. В связи с этим Серафима Ролл упрекает русских писателей в «отставании» от западных [12].

На самом деле, как представляется, речь должна идти не об отставании, а ином векторе интереса русских писателей. В центре их интереса оказываются те модели, которые М.Фуко обозначил как «безумца» и «идеального интеллектуала». Модель «Безумца» (как об этом свидетельствует анализ «Дисморфомании» и «Dostoevski – trip» В.Сорокина и «Психоза» В.Тучкова) теряет характерные для западной ее интерпретации революционность и целостность и смыкается со «смертью субъекта» либо модернистским мифом о творце («Школа для дураков» Саши Соколова). Такая непродуктивность данной модели (а ведь именно она была призвана сменить «смерть субъекта») вызвана, на наш взгляд, тем, что в русской литературе она заменена другой – моделью юродивого. Обе коррелируют между собой, но юродивый при этом совершенно органично входит в русскую культурную традицию с характерными для нее духовным и метафизическим дискурсами.

С большей степенью интенсивности проявил себя образец «идеального интеллектуала». По этой модели созданы образы (часто автобиографические) героя – писателя, бунтаря, маргинала. Это Веничка из «Москвы-Петушков» Венедикта Ерофеева, повествователь «Духовки» и «Непьющего русского» Е.Харитонов, герой воспоминаний и эссе А.Синявского, Одинок из «Бесконечного тупика» Д.Галковского, Эдичка в прозе Э.Лимонова, интеллектуал из рассказов Ю.Мамлеева, странствующий писатель в «Пяти реках жизни» Виктора Ерофеева и «Последнем лете на Волге» Ф.Горенштейна, Петрович в «Андеграунде, или герое нашего времени» В.Маканина, Татарский в «Generation П» В.Пелевина. Общей особенностью в реализации данной модели в западной и русской версиях постмодернизма является акцентирование маргинальности. Главным же отличием становится различное отношение к модернистскому мифу. Западный постмодернизм его деконструирует: писатель-творец превращается в «идеального интеллектуала», не способного гармонизировать свой внутренний мир. С точки зрения И.Хассана, существеннейшее отличие модернизма от постмодернизма заключается именно в этом – в отказе от всех форм художественного авторитета и движении в сторону художественной анархии [13]. В русской литературе представлен как десакрализованный миф о творце с иронично описанным «идеальным интеллектуалом» («Generation П» В.Пелевина, «Проситель» Ю.Козлова, «Последняя газета» Н.Климонтовича), так и восстановленный модернистский миф (проза Т.Толстой, Саши Соколова, Виктора Ерофеева, Е.Харитонов, В.Пелевина, Ю.Буйды и др.). Причем последний, на наш взгляд, доминирует. В рамках модернистского мифа писатели утверждают свои экзистенциальные метафоры жизни: «узор» (Е.Харитонов), «золотое руно», «заветная река» (Виктор Ерофеев), «красота» (В.Пелевин), «спящая красавица-невеста» (Ю.Буйда), «цветущая ветка» (Саша Соколов). В каждой из них концептирована гармония, найденная или созданная. Идея гармонии организует и центрирует внутренний мир героя-писателя.

Как видим, модели человека, сложившиеся в рамках постмодернистской философской парадигмы и существенно повлиявшие на творческие поиски западных писателей, в русской постмодернистской литературе реализовали себя отнюдь не полностью, были модифицированы или отвергнуты. Попробуем дать обоснование этой ситуации. Первая причина названной нереализованности заключается в том, что модернистский канон, картина мира, концепция человека, отношение к традиции уже были «преодолены» в русской литературе в рамках соцреализма и без помощи постмодернистских стратегий. «Смерть субъекта» в 80-90-е годы представляется морально устаревшей потому, что она была осуществлена ранее в «редукции авторского начала» [14], исчезновении того, что М.Чудакова называет авторитетным авторским словом, в создании универсальных образов не только героев, но и самих автора и читателя [15;16].

Точно так же был деконструирован и модернистский миф о творце. На смену этой модели пришел новый образец – «советский писатель», в нем снималась характерная для модернистской модели элитарность, существенно переосмысливалась маргинальность («периферией периферии» назвал его Е. Добренко [14,9]), отменялась ярко выраженная индивидуальность и ее противопоставление хаосу мира. Последний же мыслился как познаваемый, активно преобразуемый усилиями всех. Литературная деятельность представлялась как производство, сфера идеологической работы, в которую можно было «прийти» (призыв ударников в литературу) и уйти опять « в жизнь».

Таким образом, русская и западная версии постмодернизма в своих поисках новой концепции человека отталкиваются от разных художественных парадигм: от соцреалистической (уже преодолевшей модернизм или существенно трансформировавшей его представления) и, соответственно, модернистской. И это вносит свои коррективы в трактовку моделей героев.

Вторая причина нереализованности и трансформации моделей – это различные интенции в постмодернистском искусстве. Западная версия постмодернизма ориентирована на деконструкцию, децентрацию и фиксацию маргинальных явлений. Русский постмодернизм в конце 80-х – в 90-е годы, напротив, – на поиск объединяющих, центрирующих идей, которые позволили бы преодолеть целый комплекс кризисов, одновременно поразивших общество и культуру [17]. В этом контексте также понятен как отказ от «смерти субъекта», так и возрождение модернистского мифа о творце, содержащего в себе идею гармонии, «собранный» самодостаточной личности, пафос сопротивления хаосу мира, наконец, древнейший архетип сотворения космоса, помогающий позитивно осмыслить нестабильную реальность.

Возникает вопрос, существует ли модель героя, которая могла бы сыграть роль медиатора, примиряющего постмодернистское мышление конца XX века с традицией русской культуры, ориентированной на духовность и трансцендентальные ценности, а также со специфическим историческим контекстом, в котором развивается русская литературы рубежа столетий. Нам представляется, что такая модель есть. Это юродивый – русский вариант священного безумца. Он совмещает в себе роль искателя истины, шута, пророка, провокатора интеллектуальных дискуссий, организатора игровых ситуаций, «сбранного» экзистенциального человека. По этой модели созданы герои прозы Венедикта Ерофеева, В.Пелевина, В.Пьецуха, А.Слаповского, Евгения Попова, Виктора Ерофеева и др. Этот герой соотносится с христианской парадигмой, активно ныне восстанавливаемой [18]. В этом контексте он трактуется как медиатор. Например, С.С.Гурин противопоставляет две наиболее контрастные модели человека: постмодернист и исихаст. Они разнятся по ряду принципиальных позиций: децентрации – собирания себя, юродства – смирения, абсурда – благости и др. Но все они синтезированы в промежуточной модели юродивого как различные стороны христианского опыта. «Юродство и исихазм – две формы практического апофатического богословия... Постмодернизм – тоже апофатика, однако негативная, мрачная в фейерверке смыслов, тоскливая в тотальном осмеянии, безысходная в переборе всех возможностей, бессильная в своей дерзости. Апофатика христианская – светлая, радостная, спасительная. И вполне возможно, что постмодернизм со своим разрушительным пафосом, как хирургический скальпель, расчищает место в больном теле философии для возвращения (второго пришествия) исцеляющей апофатики богоприсутствия» [19].

Таким образом, юродство героев постмодернистской прозы рассматривается как один из путей возвращения к духовной традиции, прочитанной уже по-новому, в контексте идеологического и мировоззренческого кризисов и в связи с постмодернистскими способами моделирования мира. Заметим, что юродство трактуется некоторыми исследователями (И.С.Скоропановой, Н.Б.Маньковской, Т.Горичевой) как черта, харак-

терная именно для русского постмодернизма, который, как мы видим, активно ищет выход из мировоззренческого тупика.

На наш взгляд, можно констатировать, что русская постмодернистская проза прошла через отрицание ряда концепций человека, зафиксированных в философских теориях Нового времени, постклассических системах взглядов и отразившихся в литературе реализма, модернизма, социалистического реализма, постмодернизма. Была зафиксирована некая провокационная «точка пустоты» (Петр Пустота у В.Пелевина «нулевой» человек у Ю.Козлова, видимость человека-ризомы у Д.Галковского и др.), воспринятая, однако, не как конечный результат поисков, а начало новой системы координат. Главной же стратегией поисков новой концепции человека является отказ от деконструкции, стремление к синтезу, оформление центрирующих идей, оживление модернистского мифа о творце, попытки «оправдать человека», вернуть ему его высокий экзистенциальный статус.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджуються різні підходи до рішення «проблеми людини» в сучасній постмодерній філософії, їх вплив на художні пошуки письменників, трансформація найбільш поширених моделей героїв у постмодерній російській прозі. Дається обґрунтування відмінностей «східної версії» постмодернізму від західних орієнтирів.

SUMMARY

The article is devoted to the investigation of « conception of a man» in the postmodern philosophy and Russian literature in the context of national cultural tradition.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Черная Л.А. Русская культура переходного периода от Средневековья к Новому времени. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 288 с.
2. Бранский В.П. Искусство и философия. Роль философии в формировании и восприятии художественного произведения на примере живописи. – Калининград: Янтарный сказ, 1999. – 704 с.
3. Derrida J. Structure, Sing and Play in the Discours of human Sciens // The structuralist Controversy. – Baltimor, 1972. – P.256-271.
4. Порус В.Н. «Конец субъекта» или пострелигиозная культура. – В кн.: Разум и экзистенция. – Спб, Изд-во Христианского гуманитарного института, 1999. – С.102.
5. Foucault M. Le souci de soi : Histoie de la sexualite. – Paris, 1984. – Vol. 2.
6. Jameson Frederic. Postmodernism, or the cultural logic of Lste Capitalism. Postmodernism: A Reater, ed. inst. Thomas Docherty. – New York Colombia University Press, 1993. – P.62-92.
7. Baudrillsrd J. Simulations, tr. Paul Foss Patton and Philip Beitchman. – New York Semio-text(e), 1983. – P.1-70.
8. Ницше Ф. Воля к власти. – В кн.: Ницше Ф. Избранные произведения: В 3 т. – М., 1994. – Т.1. – С.228.
9. Жбанков М.Р. Постмодернизм. – В кн.: Новейший философский словарь. – Минск: Скакун, 1999, с.536.
10. Словарь терминов Московской концептуальной колы. – М., Ad Marginem, 1999. – С.181.
11. Руднев В. Философия русского литературного языка в «Бесконечном тупике» Д.Галковского. – Логос, М., 1993. – №4.
12. Ролл Серафима. Новые субъективности в русской постмодернистской прозе? – В кн.: Постмодернисты о посткультуре. – М.: Изд-во Р.Элинина, 1998. – С.34.

13. Hassan I. Paracriticism: Seven speculations of the times – Urbana, 1975 – XVIII. – P.184, p. 59.
14. Добренко Е. Формовка советского писателя. – Спб, Академический проект, 1999. – С.8.
15. Чудакова М. Сквозь звезды к терниям. Смена литературных циклов. – Новый мир, 1990. – №4.
16. Мережинская А.Ю. К проблеме художественного своеобразия русской постмодернистской прозы конца 80-90-х годов. – Литературоведческий сборник. Донецк, Донецкий университет, 2000. – №4. – С.72-83.
17. Горичева Т. Православие и постмодернизм. – Л., 1991.
18. Гурин С.П. Проблемы маргинальной антропологии. – Саратов, Изд-во Саратовского социально-экономического университета, 1999. – С.156, 157.

Надійшла до редакції 09.02.01 р.

*Посвящается 75-летию
профессора Питера Генри*

ББК Ш12=411.4*4*008.51+Ш12=432.1*008.51

ИЗМЕНЕНИЯ В РУССКОМ И В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ. СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Теренс Вейд

Многие полагают, что в то время как русский язык шестнадцать лет стонет под напором англо-американских заимствований, сам английский остался нетронутым какими бы то ни было изменениями. На самом же деле, английский в своем британском варианте претерпел, пусть в меньшей степени, такие же изменения, как и русский.

Не раз писали о наплыве англо-американских слов, которые хлынули в русский язык, особенно в областях бизнеса и компьютерной технологии (интересно, однако, даже характерно, может быть, что компьютерные *глаголы* восходят к славянским корням: «загружать», «зависнуть», «распечатать» и т.д., в то время как многие (но не все) существительные – иностранного происхождения: «мышь», «поисковая машина», «ярлык», «шлюз», «рабочий стол»). Между тем, для каждого заимствования, освоенного русским языком в течение последних десятилетий, можно указать на британский неологизм: *genetically modified* («генетически модифицированный»), *mobile* («мобильный [телефон]»), *web-site* («интернетный сайт») – многие слова не дожили до третьего тысячелетия или являются окказионализмами: *mouse potato* («человек, сидящий целыми часами перед компьютером»). Также можно отметить целый ряд иноязычных заимствований, переселившихся из американского варианта нашего языка или из других языков, в том числе из русского: например, *tsar* («царь») в новом значении: «должностное лицо, отвечающее за важную область государственной политики» (*drugs tsar* «царь по наркотикам», *exams tsar* «царь по экзаменам», *homelessness tsar* «царь по бездомности»). Многие из этих слов перечислены в книге Джона Эйто (John Ayto) *Twentieth Century Words* (Слова XX столетия), вышедшей в Оксфорде в 1999 году, другие в *The New Penguin English Dictionary* (Новый словарь английского языка издательства «Пингвин») 2000 года.

Правда, в английском языке мало слов, «реабилитированных» по русскому образцу («апостол», «предприниматель», «духовность» и другие). Новое, гомосексуальное значение слова *gay* («гей») чуть ли не вытеснило из языка старинное значение данного слова – «веселый». Это прилагательное – старофранцузского происхождения и восхо-

дит к XIII веку, но в первоначальном значении его и след простыл, и оно уступило место ряду синонимов – *jolly*, *cheerful* и т.д.

Принято считать, что русская грамматика осталась нетронутой радикальными изменениями, которые язык претерпел за последние полтора десятилетия. На самом же деле, каждое новое слово или новая аббревиация вносит с собой в язык свою микрограмматику, определяющую, например, его родовую принадлежность: «флоппи» мужского рода, «евро» мужского или женского рода, «Порше» мужского рода, а другие несклоняемые названия иномарок – «Рено», «Ауди», «Вольво» – женского рода. «ВИЧ» редко склоняется, «МРОТ» тоже пока не склоняется. Некоторые двувидовые глаголы приобрели дополнительные приставочные формы совершенного вида (например *профинансировать*, *проинструктировать*) – этот процесс представляет собой частичный отказ от процесса аналитизма. Ряд существительных, раньше употреблявшихся исключительно в единственном числе, стали выступать и во множественном: «банки» (в российском контексте), «риски», «технологии», «методики», «предпочтения» и так далее. Английский не может похвастаться таким количеством изменений, но некоторые переходные глаголы стали требовать после себя прямого дополнения (*appeal [against] a verdict* «обжаловать приговор»), а переходный глагол *to visit* (навещать), опять-таки под американским влиянием, управляет дополнением в речи некоторых носителей английского языка при помощи предлога *with*. Глагол *to dumb down*, известный с 30-х годов прошлого века как переходный глагол в значении «популяризовать», стал употребляться в 90-х годах и как непереходный («популяризоваться»). Этот феномен можно сравнить с тенденцией некоторых русских глаголов: «нарушать», «переживать» и другие – обходиться без дополнения («Я очень переживаю» и т.д.).

Иностранцы, которые посвятили несколько лет освоению системы русского ударения, с ужасом наблюдают, как вся система как будто подтачивается речевой практикой людей, выступающих по телевидению и ставящих ударения не так, как нас учили: «пр'инять», «средств'а», «док'ументы», «договор'а» и т.д. Даже интеллигентные люди, раньше строго соблюдавшие правила акцентологии, стали подражать речи лиц, говорящих на местных диалектах. У нас несколько иная картина: в английском языке есть ряд слов, правильное или неправильное произношение которых как бы является лакмусовой бумагой для определения уровня культуры речи говорящего (здесь указано правильное ударение): *'lamentable* («плачевный»), *irr'evocable* («бесповоротный»), *inc'omparable* («несравненный»), *pr'eferable* («предпочтительный») (слово *controversy* [«спор»] не принадлежит к этому ряду слов, так как допустимо несколько альтернативных произношений данного слова). Телезрители усваивают неправильное произношение, и акцентологические оплошности передаются из уст в уста и начинают считаться нормой.

Сплошное переименование или же восстановление старинных названий русских городов, улиц, которое характеризовало русскую топонимию в течение последних шестнадцати лет, не повторяется в английском языке. Е.М.Поспелов в книге «Имена городов: вчера и сегодня» (1993) счел возможным говорить о «топонимической вакханалии», продолжавшейся в России целых семь десятилетий, начиная с переименования городов по советскому образцу и кончая обратным процессом. Этого не было в английском языке. Можно лишь упомянуть *Nelson Mandela Square* (площадь Нельсона Манделы) в городе Глазго. Раньше эта площадь называлась *Royal Exchange Square* (площадь Королевской биржи). Глазговский городской совет постоянно поддерживал Манделу, пока он сидел в южноафриканской тюрьме, требовал его освобождения, а переименованием одной из главных площадей города надеялся привлечь внимание к его печальной судьбе. Но это чуть ли не единичный случай политического переименования части города в современном английском языке.

Неуверенность, с каким предлогом («в» или «на»?) должно сочетаться название новонезависимой Украины, соответствует устранению артикля the в сочетании со словом Ukraine в английском языке: in Ukraine вместо in the Ukraine (впрочем, большинство англичан продолжают пользоваться артиклем the в данном словосочетании не из чувства неуважения к Украине, а потому что не знают, что это изменение произошло). Что касается других предлогов, то заметно, что словосочетание «на телевидении», раньше употреблявшееся почти исключительно в сочении с глаголом «работать» («работают на телевидении»), начинает посягать на территорию словосочетания с предлогом «по»: «он выступил по телевидению/по телевизору/на телевидении», может быть, под влиянием английского предлога «на»: on television. Еще можно отметить, что «вокруг» и «относительно» выступают там, где раньше преобладали другие конструкции («ситуация вокруг Гусинского», «информируют относительно введения заграничных паспортов»), что вездесущий предлог «по» продолжает развивать свою деятельность: «переговоры по Чечне». Впрочем, уже в начале 70-х годов К.С.Горбачевич отметил тенденцию некоторых носителей языка предпочитать сочетания с предлогом «по» другим конструкциям: «программа по литературе», «слесарь по ремонту», «встреча по футболу» и т.д. Английские предлоги не могут соперничать с капризным русским предлогом «по», но один странный факт привлекает наше внимание. Буквально в считанные недели предлог up уступил место своему предлогу-антониму down в выражении up to (с незапамятных времен мы говорим it's down to you «вы должны», и вдруг какой-то ведущий, поп-звезда или футбольный тренер сказал it's down to you, фраза понравилась, и почти все стали говорить it's down to you). К политически корректным формам в английском языке можно отнести английское написание столицы Украины на украинский лад: Kyiv вместо прежнего Kiev. Интересно, между прочим, что создание законодательной ассамблеи в Княжестве Уэльс побудило некоторых националистов еще настоятельнее пользоваться валлийскими названиями валлийских городов (первые названия валлийские, вторые – английские: Abergwain/Fishguard, Abertawe/Swansea и другие), а также ряда английских городов, преимущественно тех, которые расположены на западе страны, поближе к валлийско-английской границе: Lerpwl/Liverpool, Caer/Chester, Caerfaddon/Bath, Manceinion/Manchester, и некоторых других городов, например Efrog/York (оба названия восходят к латинскому названию Eboracum).

Уровень культуры речи некоторых носителей английского языка оставляет много желать. До некоторой степени это объясняется стараниями известных телеведущих как можно больше и чаще отклоняться от норм литературного языка, особенно по отношению к причастиям: *I was stood вместо I was standing («я стоял»), *we got beat (вместо we were beaten – «мы проиграли», – особенно в речи тренеров футбольных команд). Путают переходный глагол lay, laid («класть») и соответствующий непереходный глагол lie, lay, lain («лежать»). По-русски такие ошибки называются «стразами», яркие примеры которых приведены в пятом номере журнала «Русская речь» за прошлый год, в статье Н.П.Колесникова «И вновь о языковых стразах»: «Он упустил из виду обстоятельства, в будущем *помешающих* ему», «В общем объеме *поступаемой* бумаги снижается удельный вес высших сортов». Речь некоторых английских ведущих изобилует наиболее похабными словами в английском языке. Недавно вышел Collins Paperback English Thesaurus (Тезаурус английского языка издательства «Коллинс» [в бумажном переплете]). Этот словарь предназначен для расширения запаса слов 9-13-летних детей. Одна школа заказала шесть экземпляров, но отменила заказ, обнаружив, что в словаре преобладает непристойная ругань.

Английский язык подвержен влиянию целого ряда его национальных вариантов, среди них австралийского. Австралийские мыльные оперы очень популярны в Великобритании, молодежи особенно нравятся австралийские мылодрамы Neighbours («Соседи») и Home and Away («Дома и в гостях»). Австралийцы имеют тенденцию к возвы-

шающей, вопросительной интонации в конце высказывания, и наши тинейджеры освоили данный речевой навык, говоря, с соответствующей австралийской (возвышающей) интонацией I'm going to catch a train, вместо стандартной падающей интонации I'm going to catch a train.

Недавно в русской печати появилась статья о том, как министры во время интервью обращаются к журналистам на ты («Здравствуй, Василий!»), а в свою очередь требуют, чтобы к ним обращались на вы («Здравствуйте, Павел Сергеевич!»). У нас то же самое: самый младший министр, приветствуя самого опытного журналиста, говорит: Good morning, John и слышит в ответ: Good morning, Minister или Good morning, Mr Smith. Такая мания величия, очевидно, типична для обеих стран.

Большой интерес для иностранного лингвиста представляют заголовки и подзаголовки в современных газетах. В отличие от невыразительных заголовков советских времен (самый яркий пример, который приходит в голову, гласил: «Миг - и МиГ в воздухе»), теперешние заголовки изобилуют каламбурами и другими сатирическими и пародийными приемами: «Гуманный Альбион» (текст об английском законе о патентах и авторских правах), «РавноБУШие к России» (об отношении американских республиканцев к российскому вопросу), «Разбивая 'Окна'» (о судебном решении расчленить компьютерную империю Билла Гейтса Windows) и т.д. Интересны и заголовки, которые восходят к литературным источникам: «RU, куда несешься ты?» (по гоголевским «Мертвым душам», о развитии Рунета [русского Интернета]). Не подлежит сомнению, что в создании шуточных заголовков английская печать, прежде всего таблоиды, опередила российскую. Но британские таблоиды редко ссылаются на литературные источники, в то время как российские, пусть иногда бывают слишком затейливыми (например: «В чужом Перу – похмелье» [о перуанских выборах]), свидетельствуют о либерализации и демократизации великого, могучего русского языка.

РЕЗЮМЕ

Автор статті доводить, що англійська мова в своєму британському варіанті зазнала, хоча й в меншому ступені, такі ж зміни, як російська, особливо в сфері неологізмів американського походження, перейменувань, відхилень від граматичної норми, політично коректних форм і використання просторіччя і жартівливих газетних заголовків.

SUMMARY

The author argues that British English has undergone, albeit to a lesser extent, the same type of change as Russian, especially in the fields of neologisms of American provenance, renaming, departures from the grammatical norm, political correctness and the use of demotic forms and facetious newspaper headlines.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Русский язык конца XX столетия/ Под ред. Земской Е.А.-М., 1996.
2. Рязанова-Кларк Л., Вейд Т. The Russian Language Today (Русский язык сегодня). – Лондон, 1999.
3. Толковый словарь русского языка конца XX столетия/ Под ред. Скляревской Г.Н.. – СПб., 1998.
4. Шапошников В.Н. Русская речь 1990-х. Современная Россия в языковом отображении. – М., 1998.

Надійшла до редакції 27.03.2001 р.

ББК Ш40*01*001.91

МІФОПОЕТИКА МОТИВУ НОСТАЛЬГІЇ ЕМІГРАНТСЬКОЇ ПОЕЗІЇ ВІЗІЇ В АСПЕКТІ ПСИХОАНАЛІЗУ (ВОЛОДИМИР НАБОВ, ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ, ЮРІЙ КЛЕН)

В.В.Плітка

Емігрантська свідомість не є породженням ХХ століття, ця реалія введена в літературний обіг ще Гомером через мотив ностальгії, в якому мотив повернення додому сполучається з мотивом смерті: «Одіссей же невтішно / Прагне уздріти хоч дим, що над рідним підноситься краєм, / Потім і вмерти готовий» (Одіссея, I, 57-59. Пер. Б.Тена). Данте, підкреслюючи архетипічну основу цього явища через порівняння з міфом про Іпполіта, визначив феномен емігранта як долю вигнання:

*Ти кинеш все, чому віддав кохання,
До решти все, бо й решту розтягли б,
Найперший це удар вигнання.*

*Ти звідаси, який солоний хліб
Не свій, як сходять вниз чи вгору
По сходах не своїх без ліку діб.*

(Рай, XVII, 55-60. Пер. Є.Дроб'язко).

Відтак у долі емігранта головним стає мотив страждання та повернення на батьківщину. Російські й українські поети, що опинилися поза межами рідного краю, часто передають ці мотиви у формі візії, яка є найбільш природною для їх вираження, оскільки повернення було лише маренням, сном: шлях назад відрізано назавжди через об'єктивні політично-історичні причини, що постали вельми реальною загрозою фізичного знищення для цих людей. Але були причини й іншого ґатунку, які спонукали поетів-емігрантів висловлювати свої почуття у формі візії. Цікавою вбачається спроба виявити ці складні й глибинні причини на естетично-психологічному рівні, зіставивши під кутом зору психоаналізу твори В.Набокова, О.Олеса, Ю.Клена – поетів, які репрезентують різні літературні школи.

У поезії Набокова особливе місце серед творів з мотивом ностальгії посідає візія. Найбільш емоційно напруженим і художньо довершеним виявляється вірш-візія «Розстріл» («Бывают ночи: только лягу...», 1927) [1, с.226]. У доробку поета є кілька творів з такою назвою, прихильність автора до якої вмотивована тим, що тема Росії та повернення на рідну землю в його поезії майже завжди сполучається з мотивом смерті:

*Бывают ночи: только лягу,
в Россию поплывёт кровать,
и вот ведут меня к оврагу,
ведут к оврагу убивать.*

*Проснусь, и в темноте, со стула,
Где спички и часы лежат,
В глаза, как пристальное дуло,
Глядит горящий циферблат.*

Епітет «пристальное» в поєднанні з означуванням словом «дуло» оформлює своєрідну метафору, котра входить до складу іншого тропа – порівняння. Аналіз образно-лексичного складу обох тропів дає несподівані результати. Порівняння «как дуло, глядит горящий циферблат» натякає на погляд горгонічного характеру, сумнівів щодо архетипічного походження цього образу не залишає його розвиток у наступній строфі: «взгляда отвести не смею / от круга тусклого огня». Очевидно, що метафора «пристальное дуло» має те саме міфологічне джерело – погляд Медузи Горгони. Зі сполучення двох тропів, у підґрунті яких лежить образ погляду, народжується мотив дзеркала: «как пристальное дуло, / глядит горящий циферблат» – жахливі смертоносні очі Горгони та їх дзеркальний відбиток, що вдивляються «в глаза» ліричного героя. Виникає ситуація тричі віддзеркаленого погляду, що на образно-лексичному рівні має паралелі до поезії О.Блока: «И бред. И мрак. Сияют очи», «Блеснет в глаза зеркальный свет, / И в ужасе, зажмуря очи, / Я отступлю в ту об-ласть ночи, / Откуда возвращенья нет...», «рыжий сумрак глаз твоих / Таит змеиную не-

верность», «Горят глаза твои, горят, / Как чёрных две зори!», «Глаза твои горят. / Как стало жутко и светло!», «в тёмных орбитах / Взглянули, сверкнули глаза невозможным...», «И под маской так – спокойно / Расцвели глаза. Неизбежно и спокойно / Взор упал в её глаза», «ползёт трёхглазая змея ... Она глядит как будто за туманы, / За озеро, за сосны, за холмы, / Куда-то так далёко, так далёко, / Куда и я не в силах заглянуть...», «Россия – Сфинкс. Ликуя и скорбя, / И обливаясь чёрной кровью, / Она глядит, глядит, глядит в тебя, / И с ненавистью, и с любовью!» [2, с.248, 331, 225, 250, 249, 243, 220, 235-236, 414]. Через асоціативний зв'язок із міфопоетичним образом очей у Блока з'являється натяк на амбівалентність цього образу у Набокова – зароджується інтрига: за віддзеркаленням Горгони має бути інший образ?

У наступних двох строфах емоційне напруження спочатку зростає, а далі спадає:

<i>Закрыв руками грудь и шею,-</i>	<i>Оцепенелого сознания</i>
<i>вот-вот сейчас пальнёт в меня!-</i>	<i>коснётся тиканье часов</i>
<i>я взгляда отвести не смею</i>	<i>благополучного изгнания</i>
<i>от круга тусклого огня.</i>	<i>я снова чувствую покров.</i>

За рахунок епітетів «*оцепенелого*» і «*благополучного*» задається спокійний тон, тло якому створює і старослов'янська лексика. Проте автор досягає зворотного ефекту: спокій ліричного героя сприймається як трагічний відчай, хоча, здавалося б, для нього і сновидіння-кошмар, і кошмар-галюцинація скінчилися, його свідомість приведена у свій нормальний стан. Звуковий малюнок обох епітетів незалежно від їх семантики просякнутий трагізмом: завдяки асонансу витворюється протяжний звук схожий чи на луну, чи на стогін, чи на завивання, тяглість якого перериває «*тиканье часов*», розриваючи цей «крик душі» навпіл, що вказує на розчакнення свідомості ліричного героя. У семантичному аспекті до такого прочитання призводить оксиморон із відтінком іронії «*благополучное изгнание*». Отже, принцип контрасту і принцип семантичної несумісності слід шукати в змісті всієї строфи, аналіз архетипічних джерел образності якої доводить, що реальність для ліричного героя носить горгонічний характер: «*оцепенелое сознание*», «*изгнание покров*». Покров – це те, що приховує істину, наvertsає до хибних шляхів – вигнання. Реальність – це чужина, до якої героя повертає свідомість, таким чином виникає ряд антиномій: **реальність / сон, чужина / батьківщина, смерть / життя, свідомість / серце**, – напруженість яких долається в останній строфі:

<i>Но сердце, как бы ты хотело,</i>	<i>Россия, звёзды, ночь расстрела</i>
<i>чтоб это вправду было так:</i>	<i>и весь в черёмухе овраг!</i>

Вона для автора є логічним продовженням попередньої, а для читача виступає контрастом до змісту всього твору. Динаміка переживання ліричного героя зростає і підсилюється переходом до діалогізованої форми оповіді, оскільки апострофа «*Но сердце*» привносить у поезію драматичний елемент. Динаміці переживання сприяє й інша стилістична фігура – градація, котра полягає у поступовому нагнітанні образів-символів: «*Россия, звёзды, ночь расстрела и весь в черёмухе овраг!*», з яких ключовим виступає «*весь в черёмухе овраг*». Цей образ автор підносить до символу не тільки Росії (для героя Росія – це «*звёзды*», «*ночь расстрела*»), але й до символу ностальгічного переживання як такого. Ліричний герой сприймає «*ночь расстрела*» як обов'язкову умову повернення додому. Росію він може знайти тільки через біль, страждання та смерть – і він приймає ці умови, оскільки «*весь в черёмухе овраг*» окупить усе.

Головний мотив, що проходить наскрізною лінією у творі – ностальгічне переживання. Слово «ностальгія» жодного разу не з'являється у вірші Набокова, але його атрибути займають чільне місце в ній. Ностальгія давньогрецьке слово: *ностоξ* – повернення додому, *αλγος* – біль, страждання. Перші два рядки останнього чотиривірша – це апострофа, що свідчить про роздвоєння героя: діалог між серцем і розумом. Ліричний герой зізнається собі істинному («*сердце*»), зазирнувши у дзеркало Горгони, що його

потаємним бажанням виявляється перетворення сновидіння та подальшої галюцинації на яву, дійсність. Застосування безсполучникової синтаксичної конструкції з двокрапкою, створює акцент на словосполученні *«вправду було так»*, яке робить переворот у свідомості реципієнта, розставляючи всі крапки над *і*, та виступає ключем до прихованого підтексту поезії. У ракурсі цього ключа відбувається перегляд символічного ряду в аспекті візіонерського переживання. На думку К.Юнга, у візіонерському творі все перевертається з ніг на голову, матеріал або переживання, що стають змістом зображення, зовсім невідомі, їх сутність незвичайна, їх природа глибока, вони ніби походять з глибини віків [3,с.96]. Очевидно, сон ліричного героя про смерть мовою символів розкриває істинний зміст шляху до рідної землі: *«Россия»* – ціль, *«звёзды»* – вічність, *«ночь расстрела»* – засіб досягнення цілі, *«весь в черёмухе овраг»* – винагорода: весна, життя, відродження. Візіонерське переживання, як стверджує К.Юнг, з'являється з глибини прадавніх часів чужим і холодним або знаменним і величним [3,с.97]. *«Ночь расстрела»* – це не результат повернення на батьківщину, отже, не джерело трагізму в творі, як це здається на перший погляд, а засіб, що прокладає шлях до істини – *«в смерті – життя»*, відновлюючи зв'язок двох розчакнених половин свідомості ліричного героя. На те, що це возз'єднання є можливим, вказують образно-лексичні паралелі до вірша *«Повернення»* (1920): *«И будет радостно и страшно возвращенье <...> И строить мы начнём, и сердце будет строго, / и ясен будет ум...»* [1, с.135].

Поставимо питання: що бачить ліричний герой у дзеркалі Горгони з самого початку своєї нічної мандрівки, і чого не може бачити читач аж до фіналу твору? *«Круг тусклого огня»-«пристальное дуло»* – єдине око циклопа Поліфема, що втілює всі метафори смерті, яку так успішно оминув на своєму шляху Одисей? Шестиоку пашу Дантового Люципера (Пекло, XXXIV, 53) чи райські *«із світла трое кіл трьох кольорів з об'ємністю одною»* (Рай, XXXIII, 116-117)? Так що ж бачить герой Набокова в дзеркалі Горгони? – *«Весь в черёмухе овраг!»* – те, що побачив Персей в егіді Афіни – Персефону, володарку Аїду і богиню весни. Міф розповідає, що на Горгону можна дивитися тільки через дзеркало але не пояснює чому. Це здатен пояснити психоаналіз: дзеркало відбивало не жахливу потвору Медузу, а прекрасну Персефону-Афродіту, так виникла можливість побачити власну смерть не крізь призму жаху, а через радість відродження. Згадаємо Данте: *«У зміїку – він, та – в нього»*, який припускає не тільки подвійне диво перевтілення людини і тварини але і взаємоперетворення людини і Бога (Рай, XXXIII, 112-132). Порівняємо стан героя Данте і героя Набокова передуючий диву трансмутації:

Суть, випадковість, суміш зла й добра

Ройлись на межі мого вмівання...

І мову ніби сутінок стира ...

Тож розум мій глядів заціпенілий,

Піднесений, уважливий, меткий,

Здивований і з дива спломенілий.

За ясним сьйвом племінь цей такий,

Що в нього йде все на землі постале,

І іншого не вміщують думки.

в глаза, ка пристальное дуло,

глядит горящий циферблат<...>

я взгляда отвести не смею

от круга тусклого огня.

Оцепенелого сознанья

коснётся тиканье часов...

Д.Мережковський у книзі *«Данте»* (1939) зазначає, що бачити *«Неизреченного»* вічна – віч є найбільшим блаженством, яке може зазнати людина на землі, але не може витерпіти, не вмерши [4,с.142-143].

Достатньо навести кілька прикладів, щоб переконатися, що в контексті творчості Набокова *«весь в черёмухе овраг»* не тільки символ весни і Росії, але і символ відродження після смерті: *«Сквозь белизну молочную черёмух / зелёная река застенчиво блещит»*, *«солнце в черёмухах. Колокол дальний»*, *«дышит так пряно тень черёмухи склонённой»*, *«в бреду извилистых растений / овраги вешние цвели»*, *«Длинная канава. / Сирень цветущая вокруг»*, *«имена оврагов, деревень / чиркнут в памяти, простые, до-*

рогие.../ И это вещий путь. И это ты – Россия», «черёмухой пахнёт из влажного оврага,/ и ветру вешнему неведомый бродяга / ответит радостно «воистину воскрес» [1, с.20, 340, 114, 175, 141, 134, 135]. Немає сумніву, те, що бачить ліричний герой у дзеркалі Горгони, що приховане за метафорою «пристальное дуло» – «дурне око» Медузи, починає обростати атрибутами іншої Кори, зміст яких розкривається через образно-лексичні паралелі поезії Набокова, в якій своєрідно переплетена символіка очей і зірок із символікою квітів, поєднуючись із прадавнім змістом цих символів: «Меж кустов на солнечном песке,/ вытканном павлиньими глазками», «выплывали три павлина плавных / и роняли перья... с бархатным глазком... изогнутым цветком», «если б не зоркие глаза<...> если б не лилия в овраге», «Мы к чистой звезде потеряли дорогу<...> найдём ли звезду мы? / Анютины глазки, молитесь за нас», «грозди розовые звёзд / в воде отражены», «я в нём создал леса и реки,/ ты звёзды и цветы создашь», «Хозяин звёзд, и ветра зычного,/ и вьющихся дорог,/ бог-виноградарь», «Божьи звёзды», «одну бесценную звезду», «когда я под звёздами в поле стою,/ и в капле медвяной, в росинке прозрачно-зелёной / я Бога, и мир, и себя узнаю», «звёзды гулом неземным / плывут, и сердце вздулось к ним,/ как купол гулкой боли», «Только звёзды у сердца остались,/ только звёзды, большие и грустные...» [1, с.180, 130, 286, 204, 121, 195, 231, 298, 189, 147, 330, 118]. Усе це: зірки, дуло, черемха, байрак – відблиски, грані одного віддзеркаленого погляду, погляду Росії. Росії – Сфінкса, як у Блока, яка «глядит, глядит, глядит в тебя»? Вдивляється очима вічності (зірками), очима смерті (дулом), очима любові (квітами)? Відповідь на цю «загадку Сфінкса» Набоков дає у вірші «Слава»(1942):

<i>Признаюсь, хорошо зашифрована ночь,</i>	<i>остаюсь я безбожником с вольной душой</i>
<i>Но под звёзды я буквы подставил</i>	<i>в этом мире, кишачем богами.</i>
<i>и в себе прочитал, чем себя превозмочь,</i>	<i>Но однажды пласты разуменья дробя,</i>
<i>а точнее сказать я не в праве.</i>	<i>углубляясь в своё ключевое,</i>
<i>Не доверяюсь соблазнам дороги большой</i>	<i>Я увидел, как в зеркале, мир и себя</i>
<i>Или снам, освящённым веками,</i>	<i>и другое, другое, другое. [1, с.273]</i>

Попри всю схожість із Блоком, у Набокова в образі Росії дійсно закладено «другое»: не принцип амбівалентності «и с ненавистью, и с любовью», а принцип градації, з якого постає образ Росії-Персефони-Марії.

Образ годинника як символ циклічності змушує звернути увагу на часові характеристики представлені у творі: ніч і весна. Їх закономірність для поезії Набокова засвідчує паралель до вірша «Мерцательные тикают пружинки, и осыпаются календари...»: «я чувствую, что ночи звёзд полны,/ а жизнь летит, горит, и гаснет счастье,/ и от весны не долго до весны» [1, с.132]. У міфології ніч і весна представляють бінарну опозицію, але в межах різних часових пластів: доби і року. У поетичному контексті Набокова вони накладаються і проростають один через інший, унаочнюючи як із жаху ночі прокльовується краса весни, як зі смерті прорізається життя у вічність. Набоков повторює візіонерський досвід Данте, що його визначив Мережковський як перехід із цього світу в інший – із тимчасової чужини на вічну батьківщину [4, с.143]. Візіонерське переживання, в якому переборюються опозиції: **реальність / сон, розум / серце, ніч / весна, смерть / життя, чужина / батьківщина**, – народжує з цих антиномій цілісне ностальгічне почуття, завдяки якому налагоджується часопросторовий зв'язок між ліричним героєм і батьківщиною, що розгортає перед героєм не тільки візію як сакральний час («Весна», 1925):

*Вдали от ронота изгнанья
живут мои воспоминанья
в какой-то неземной тиши:*

*бессмертно всё, что невозвратно,
и в этой вечности обратной
блаженство гордое души. [1, с.243]*

– але і візію як особливий, сакральний, простір («Сни», 1926):

<i>Не на области и города,</i>	<i>что несметным странникам даны</i>
<i>не на волости и сёла,</i>	<i>на чужбине, ночью долгой</i>
<i>вся Россия делится на сны,</i>	[1, с.239].

Приклад того як розрив зв'язків із батьківщиною може обернутися повною загибеллю душі й тіла, подає поезія Олександра Олеся. У ній чужина протиставлена батьківщині як пекло – раю:

<i>Приснилось, що я вернусь додому.</i>	<i>І все збагнув, і похолов...</i>
<i>Іду, дивлюсь: мій край, моя земля ...</i>	<i>Іду дорогою вигнання,</i>
<i>Прокинувся в морі раювання</i>	<i>І по сліду моєму – кров.</i>

Як темрява – світлу: «*І все за те, що ми свій край любили, / Що рвались сонце в темряву внести*». Чужина наділена горгонічними рисами: «*І так застигну, так замлію...*» («О принесть як не надію...», 1921), «*Як мертвий я лежу в труні*», «*на холодній чужині*» («Коли я вмер – забув, не знаю...», 1925), «*В землі холодній і німій*» («Схилив я голову і йду поволі...», 1925), «*руки скуті / І в мури замкнені пісні*» («Коли б я знав, що розлучусь з тобою...», 1926), «*І в'яла, сохла, як трава...*», «*І все збагнув, і похолов...*» («Моїй матері», 1926), «*сиві голови похилі*» («Ах, як стогнали ми, як плакали в вигнанні...», 1927) [5, с.168-171]. Ліричний герой Олеся, як жінка Лотова, не може побороти жаху й опиняється в пастці німоти: «*не чуючи пророків*», «*безмірна тиша*», «*земля німа*», «*в мури замкнені пісні*». У найсильнішому за емоційним напруженням творі «Коли я вмер – забув, не знаю...» апострофа «*О краю мій*» констатує відсутність особи, до якої звертається ліричний герой, подальше риторичне питання «*Коли ж це втратив я життя?!*» свідчить про «неможливий акт висловлювання» (Р.Барт). Ліричний герой поступово втрачає останню можливість мовного контакту з батьківщиною:

<i>Безмірна тиша. Спів веселий</i>	<i>Як пісня матері моєї,</i>
<i>Давно-давно помалу стих,</i>	<i>Як гомін друзів молодих.</i>

Більше – можливість спілкування як такого:

<i>Іду... Усім чужий, далекий...</i>	<i>Ніхто руки мені не стисне</i>
<i>Ніхто не скаже: «Брате мій!»</i>	<i>В землі холодній і німій.</i>

Це відбувається не тільки тому що людина, яка відчуває себе мертвою, опиняється поза дискурсом, а й тому що, як стверджує Мережковський, бідністю, нещастям, приниженням смердить від вигнанців, як тліном прокази, і так само, як здорові біжать від прокажених – щасливі, що мають батьківщину, біжать від нещасних вигнанців [4, с.101]. Ліричний герой Олеся простує хибним шляхом: «*Схилив я голову і йду поволі / Дрімучим лісом в самоті*». На це вказує алюзія до Данте, який заблукав у «*похмурому лісі густому*», перед тим як живцем зійти в пекло: «*ліс листатий цей, суворий, дикий ... Над смерть страшну гіркіший він*» (Пекло, I, 2, 5, 7). В Олеся йдеться не просто про смерть, а про щось більш глибоке і жахливе за своєю суттю. Центром ліричного переживання є неприкаяна душа «*Лежу, не чуючи пророків / І не палаючи в огні*», яка не має притулку: ні раю, ні пекла – покинута у просторі і часі: «*В світах блукатиму літа*». Втрата батьківщини дорівнює втраті життєвого простору і часу як втраті вічності, що означає небуття і дорівнює втраті душі – це гірше за смерть:

<i>І сниться сон мені: неначе</i>	<i>Якийсь вигнанець гірко плаче</i>
<i>Деся на холодній чужині</i>	<i>І задрить мертвому мені.</i>

Вигнання – це шлях ганьби, що його в поезії Олександра Олеся символізує хрест: «*Ні! Не пішов би я з ганьбою / Шукать ганьби на чужині... / На хрест?! Однаково мені!*». «Дорога вигнання» – доля героя, його хрест, якого позбуваються лише на мить – уві сні: «*І в'ється щастя над душею - / І на плечі нема хреста...*». Хрест у поетичному контексті Олеся не є символом Дерева Життя, енергії добра чи спокути, як у християнській традиції, хрест – це жорстокий і принизливий спосіб покарання для рабів, бунтівників, злодіїв, розп'яття на хресті – ганебна страта для всіх «негромадян» у римській та іудей-

ській традиції: «...І понесли в світи хрести». Ліричний герой Олеся – неприкаяна душа чи живий мрець? Вигнанець – носій жаху і сам жах! Д.Мережковський у книзі про Данте, яка містить глибокий психологічний і містичний аналіз життя і творчості поета, стверджує, що страта вигнання – це кара голизни: викинуті в лютий холод голі люди на голу землю чи, радше, голі душі: тіло тане на них наче тіло привидів, і самі вони блукають серед живих, як примари; бути вигнанцем, означає бути такою живою тінню, більш жалюгідною, ніж тіні мертвих: цих люди бояться, а до тих ставляться з презирством [4, с.101]. Те ж саме пише про вигнанців і Олесь:

На площах ми чужі стояли, босі й голі,

І кожний кидав камінь в нас...

Ми стільки винесли образ,

Ми стільки бачили сваволі!

Ліричний герой Олеся – тіло без душі чи душа без притулку, бо, як зауважує Мережковський, спираючись не тільки на досвід Данте чи свій власний, а й на досвід виганців усіх часів і народів: «Батьківщина для людей, як тіло для душі» [4, с.101]. Отже, кара вигнання таїть у собі неприкаяність: вигнанець – людина поза закону людського і Божого. Герой Олеся – загублена душа, що блукає хибними шляхами, незнаходячи ні притулку, ні спокою, ні смерті. Звідси з'являється романтична безвихідь його ностальгічного почуття: «муки люті», «я, отруєний журбою»- вона набуває розмаху світової скорботи: «...І понесли в світи хрести». Як у романтика в Олеся візіонерське переживання ностальгії виявляється надто особистісним, щоб знайти вихід через прадавні символи, тому відновлення часопросторового зв'язку з батьківщиною і встановлення душевної рівноваги в царині сновидіння, як у Набокова, для нього не можливе. Зведення візіонерського переживання до особистісного досвіду, на думку К.Юнга, перетворює це переживання на щось невластиве, тим самим візіонерський зміст втрачає свій «прадавний характер», «пра-візія» стає симптомом і хаос вироджується в душевне збурення [3, с.98].

Як стверджує К.Юнг, усередині твору мистецтва візія означає глибше і сильніше переживання, ніж людське почуття, тому цілком послідовним є те, що поет звертається до міфологічних фігур, щоб знайти для своїх переживань відповідний образ [3, с.99, 101]. Саме таких образів шукає Клен, зображуючи ностальгічне переживання як візіонерське. Його «Терцини» (1935) сприймаються як полеміка з Олесем, як спроба вийти з полону фольклорно-романтичних образів. Ця полеміка є значно глибшою, ніж здається, якщо у Олеся риси горгонічного характеру носить чужина, то у Клена гротескно-горгонічними рисами наділено батьківщину. Перед тим як удатися до опису рідної землі Клен закликає: «Гамуй, мандрівнику, смертельний жах». Він не тільки називає поезію «Терцини», звернувшись до канонізованої в «Божественній комедії» силабічної терцини, і виводить у творі образ Данте як вигнанця, він сучасну Україну зображує крізь гіперболізовану призму алегорій-символів Дантового Пекла. Те, що Україна – не «синій край Шевченкових ідилій», а «останній в пеклі круг, дев'ятий круг» поет доводить за допомогою картини всепоглинаючого хаосу, що в ньому зникає і простір, і час: «Не спокій лагідний, – безладний рух, / Де хаос в димі чорному регоче». Картина хаотичного, страшного, ворожого світу монтується з фантазмагоричних образів у душі Данте, Ель Греко, Босха, Гойї, але гіперболізованих, осучаснених, доведених до межі гротеску: один жахливіший від іншого. Найбільш вражаючим породженням хаосу, що докорінно заперечує закони культури, є хтонічний образ матерів: «Скляні, напівзакрижані очі / Тих матерів, що власних немовлят / Жеруть із голоду!». Демонічний образ матерів у Клена протистоїть «Шевченковій ідилії»: Мати-Марія-Україна. Вже не як у Шевченка: «Сини твої тебе уб'ють» («Осія. Глава XIV»), а Україна пожирає своїх синів, як Сатурн пожирає своїх дітей. Образ скляних очей України не залишає сумнівів щодо його архетипічних джерел. Горгонічний погляд батьківщини виступає контрастом до поезії Набокова, оскільки Клен не залишає в образі України-Горгони нічого від Персефони-Марії. Він говорить: «Нехай веде до міст і дальніх сел, / Де чисті весни й нам колись зорили». Дієслова, що поєднують у своїй етимології стихію світла й ока: «зорити» і «зори-

ти», є характерними для поезії Клена, у поетичному контексті вони актуалізуються у зв'язку з пошуками істини, причому завжди означають правильний, а не хибний шлях: «зоритиме у млі,/ як сходять з вод незнані зорі», «зорить за обрієм нехибну ціль», «Зорить він тільки далину», «зори, що явлено сьогодні», «зірки нам згашено зовсім / останні іскри божої любові,/ які у склі зоріли голубім», «як маяки,/ крізь морок підсвідомості зоріли», «Зорив він довго,/ й голубою імлою вицреть налитий зір,/ натомлений вже далиною,/ відвів від тих далеких гір», «почав зорити разом з ним широкий безмір» [6, с.30, 166, 209, 214, 218, 234,]. Але «весни зоріли» в минулому, в Україні, якої немає. Тепер зорі стали іншими. Як і у Набокова, у Клена зірки й очі об'єднані в один образ-символ, але він, як і образ очей матерів, набуває демонічного характеру:

*В дев'ятім крузі пекла чорна зрада Ростуть і в морок зносяться високо,
Рече, роззявивши сто тисяч пащ, А в бапти кожної крізь пільми плащ
З лобів тих пащ рогами сотні бапт Тебе чатує невсипуще око...*

Цей образ мільйонноокої пащі вже не викликає, як у Набокова, питання щодо його сферичного походження: Пекло чи Рай. Погляд цих очей загрожує не тілу – душі, відбираючи в неї простір і вічність. Небо і пекло помінялися місцями. Образ «гостроверхих веж», «незримих веж» – символ Сковородинського Горнього Граду, символ фаустівського пориву до Бога такий характерний для міфопоетики Клена заступає образ «сотні бапт», що рогами «ростуть і в морок зносяться високо», скерованих не в Боже небо, а в «пільми плащ» – небо позбавлене Істини. Звідси мотив сліпоти-зрячості («невсипуще око»), актуалізований через міф про небо-Аргуса, в якому поет виділяє його прихований горгонічний аспект. Клен значно розширює семантику образу стоого Аргуса у порівнянні з традиційним для літератури ХІХ ст. символом пильного стража чи агенства, що спеціалізується на розшуку й охороні, як, наприклад, у Т.Шевченка («Юродивий») чи М.Лермонтова («Прощай, Росіє неумита...»), наявність ста однакових ознак або частин чи просто їх помноження в поетичному контексті Клена виступає прикметою міфологічного дракона – носія й уособлення всесвітнього зла: «пашать, немов стожар, Вікон розширені зіниці, / Що ними дивляться стооки кам'яниці, / Як занеслися до хмар», «стожарий, лихий, пажерливий дракон», «потьвора ця многоголова / зовсім без голови», «многоликий Ніхто без обличчя», «сторикий рев реве у вуха», «Як всевидюче око у горі, / якась потьвора, чудище стооке, / за нами стежить день і ніч, / думки відгадує і числить кроки», «Перед вікном каштан високий цвів / і був він всевидючий і стокий, / і розтирав його всесильний гнів, / Там оберталась кожна свічка в пик, / Коли ж у вітті вітер шарудів, / то той каштан робився стоязикий, / бо язиком тоді був кожен лист», «оця почвара. Вирячивши очі, / чотири шиї витягла вона, / і восьмеро очей у пільму ночі / вдивлялося, шукаючи», «рать навісна, пожадлива і стоязика», «потьвору, що триголовою була, / і гавкали три пащі хором, / з них слина з лайкою текла», «сиплються метеорити / сторозпаленим дощем, / Знов погрози, вихори і крики / в мозок мій луною б'ють, / вже клекочуть стоязико / в горлі, полум'ям гудуть», «З казок ми знаємо, що гад / Завжди бував столикий і сторукий, / Бо сам не мав лиця» [6, с.84, 139, 148, 150, 177, 194, 213, 230, 249, 259, 305, 114].

«Скляні, напівзакрижанілі» багатомільйонні очі Горгони-смерті заступили шлях на батьківщину. Назавжди? Ні. Порятунок дарує прадавній міф про героя «в ясному шоломі», що «у грозі, у блискавиці й громі» знову запалить «сонце змерхле в чорних небесах». Міфопоетика цього образу відповідає всім критеріям міфологічного героя, виведеним Дж.Кемпбеллом у дослідженні «Герой із тисячею облич». Клен не тільки підкреслює прадавній характер образу героя: «як спомин / Прадавньої, забутої пори», а й акцентує увагу на його виключній приналежності до слов'янського світу – це персонаж слов'янських легенд, Святий Георгій. Очевидно, як напів історичний герой, як архетип оборонця батьківщини у слов'янських народів міфологічний герой Клена має не тільки звияжити мільйонноокого дракона, а й з хаосу сучасності вибудувати історію. Поезія

«Терцини» – суцільна візія, у тому розумінні, як візію визначає К.Юнг: «Поет творить із «прадавнього переживання», темна природа якого потребує міфологічних постатей, і тому жадібно притягає до себе все споріднене, щоб у ньому «виразитися» [3, с.101].

Інший вірш Ю.Клена «Майже елегія» (1938) завдяки своїй жанровій специфіці, заявленій у назві, має передавати почуття інтимні меланхолійного, журливого змісту, ліричний герой, охоплений почуттям ностальгії, переживає його через дитячий спогад-сон, але крізь ці уявні картини дитинства прокльовуються образи більш давні ніж спогади ліричного героя. Це міфопоетичний образ «безплідної землі» («кам'яної пустелі» і «голодного року») як результат історичного регресу, представленого через опозицію **предок / нащадок**, що в поетичному контексті втілена в конкретних образах-антитезах, насичених фольклорним колоритом: «**дядько сивовусий**», що **оповідає «про давнішні свої пригоди» / «дядьків син**», що «**як пес у ярморок, пропав**»; «**змиришавілі дядьки**» / «**досвідчені нащадки**»; «**сиві гуси**», що «**плавали у верболозі**» / «**праправнуки тих гусей**», які «**тепер марніють у колхозі**»; **гуси, які врятували Рим / гуси, які «не врятували України**». Так фольклоризовані образи з дитячого сну переходять у картини уявної реальності, як минуле у – теперішнє. З відновлених спогадів: «*І знов дитячі мої сні*», «*І знов гогочуть сиві гуси*», «*І знову дядько сивовусий*» – постає дурна повторюваність реальності як безглузда циклічність: «*Так рік по році в море рине*». У межах такої циклічності немає надії на краще майбутнє, у ній навіть смерть втрачає свій сакральний зміст, на рівні міфопоетичної образності на це вказують **пес, який пропав у ярморок, і роки, які кануть у Лету**. Перехід сновидіння безпосередньо у візію поет закінчує гіркою іронією:

*І, може, розгойдавши гнів,
Колись досвідчені нащадки*

*Отих змиришавілих дядьків
Ще інші наведуть порядки...*

Яка нагадає романтичну безвихідь Олександра Олеся, якби не подальше заперечення:

*Але хай не минає день
У міркуваннях елегійних,*

*Вслухайсь в уривки тих пісень,
Що їх розносить вітер рвотний.* [6, с.90].

Фінал твору, як і у В.Набокова, оформлюється в аутодіалог, в якому фольклористична візія заступається візією міфологічного характеру. Оскільки поетична нарація переводиться з рівня пам'яті-дитячого сну (особистісне підсвідоме) і рівня уяви-реальності (свідомість) на рівень прадавньої візії – найпотаємніших глибин людської душі (колективне несвідоме), з'являються відповідні міфопоетичні образи, що відтворюють діалогову опозицію внутрішньої боротьби ліричного героя, – **Горгона / Персефона**:

*Тобі здушила душу знов
Лиха хвилина і зневіра?
Ти знову з жаху захолов
І мертву муку метром міряв?...*

*- Глянь у вікно, де темний ліс,
Торкнутий подихом весняним,
Зелені пагони підніс...
І дихай вітром полум'яним...*

Почуття ностальгії, що матеріалізується: «*мертву муку метром міряв*», носить риси виразно горгонічні, експресивність образу підсилює алітерація. Психофізичний стан ліричного героя в цей момент нагадає опис Мережковського, в якому вигнанець, що втратив рідну землю, порівнюється із шибеником, який висить «*у порожнечі поміж небом і землею*» і задихається [4, с.96], чи стан ліричного героя Олеся: «*Який тягар з нас кожний ніс!* ... *Затихли б бурі в нашому зітханні*», чи стан ліричного героя Набокова: «*Закрив руками груди и шею*» і має пояснення в психоаналізі як стан страху при відлученні від матері, криза народження, за умов якого відбувається те поєднання почуттів страждання (стиснення в грудях, спазми судин), що стає прообразом усіх ситуацій, коли виникає загроза життю, і відтоді відтворюється в нас як стан страху [7, с.401, 412]. Отже, в основі ностальгічного переживання лежить страх відлучення від матері – втрати батьківщини. У Клена – це момент болісного народження істини, тому внутрішній діалог ліричного героя побудовано у формі питання–відповіді, на межі стоїть амбівалентний образ «*темного лісу*», як рослинний атрибут він може належати обом

Корам, і Персефоні, і Горгоні, його символічний зміст може розростатися в напрямку до обох полюсів бінера: у традиції психоаналізу він уособлює небезпеки, що їх приховує безсвідоме (К.Юнг), у традиції деяких релігій він уособлює притулок, захист, який дарує віра (буддизм). У Олеся – це хибний шлях. У Набокова – *«вещий путь»*. У Данте – це ліс гріхів та омани, у центрі якого височіє пагорб доброчесності, осяяний сонцем істини (Пекло, I, 13,77-78). У Клена *«темний ліс, / Торкнутий подихом весняним»*, що як гостроверхі вежі готичних соборів прагне у височинь: *«зелені пагони підніс...»* – є дороговказом, символом духовного відродження, цього значення він набуває у поєднанні з образом весняного вітру. Міфопоетичний образ весняного вітру наснажений як національною, так і загальнокультурною традицією. Спираючись на традицію української класичної поезії, Ю.Клен утворює синтез із центральних образів елегії «Пісня» С.Руданського, яка більш відома як народна пісня «Повій, вітре, на Вкраїну», і збірки «З вершин і низин» І.Франка, перший цикл якої «Веснянки» постав на основі фольклору: вітер рідного краю і весняний дух, котрий вирує в кожній живій істоті як запорака її відродження, поєдналися у поетичному контексті Клена в цілісний міфопоетичний образ – символ ностальгії. Щодо іншої традиції, вона занурена корінням у біблійний образ вітру як духовної субстанції і є характерною для міфопоетики Клена, у контексті якої заклик *«Вслухайсь»* і *«Глянь»* пов'язаний із біблійними пророками і вказує шлях до істини, у контексті даного твору – це шлях подолання романтичного переживання, що носить суто особистісний характер, переживанням візіонерським, що носить загальнолюдський характер.

Правдивому шляху, який веде з *«тимчасової чужини на вічну батьківщину»* протиставлено шлях хибний *«тих співців, які за хліб і чай / Виспівують нам пекло, наче рай»*. Цей «солодкий хліб» вітчизни більш гіркий, ніж «солоний хліб» чужини:

<i>Бо, може жереб їх з усіх найгірший:</i>	<i>Вони складають потай п'яні вірші,</i>
<i>Вони вславляють тиск чужих долонь</i>	<i>Де плаче сонце... й кидають в огонь.</i>
<i>На самоті ж їм груди дишуть ширше:</i>	<i>Не вчує світ: весна крізь ті канцони</i>
<i>Як ніч обвіє пахоцями скронь,</i>	<i>Ридає так, що на душі холоде.</i> [6,с.129].

Ці рядки – початок молитви за тих, хто йде *«шляхом серед пустинь»* «у темряві», нею закінчується поема «Прокляті роки» (1937). Друга частина «Проклятих років» komponується за принципами монтажу, колажу, фантазмагорії, сну, послідовно переходячи від одної форми до іншої, і завершається візією: *«Нехай читач перепочине трошки... Йому на очі я зведу той рай, / Де усміхаються в житах волошки»* [6,с.117]. У манері «очеретяної пісні», як і у «Майже елегії», поет оспівує живописну Україну-Персефону-Марію, а у фіналі, коли вже, здається, не вистачає сил, щоб висловити красу рідної землі, він примушує замислитися над трагедією іншого вигнання не з «батьківщини географічної», а з «батьківщини душі», коли людина позбавлена можливості висловлювати свої почуття, як Тичина і Рильський, образи яких виведено на початку поеми і на гіркий жереб яких натякається в її фіналі.

На зламі цієї проблеми у Юрія Клена з'являється мотив євшану:

<i>А про красу завітчаних долин,</i>	<i>Який не бачить рідних луговин,-</i>
<i>Про любі серцю комиші і хаці,</i>	<i>За мене ще майстерніше і краще</i>
<i>Про те, як пахне на межі полин,</i>	<i>Вам оповів би половецький хан,</i>
<i>І про вигнання долю злу й пропашу,</i>	<i>Якому хтось дав нюхати євшан.</i> [6,с.118].

Образ євшан-зілля засвоюється поетом у трактуванні Миколи Вороного:

<i>Україно! Мамо любя! ...</i>	<i>Як знайомо пахне зілля!</i>
<i>Де ж того євшану взяти,</i>	<i>Тут текли мої дитячі дні.</i> [6,с.253].
<i>Щоб на певний шлях направить,-</i>	<i>На Україну рветься серце,</i>
<i>Шлях у край свій повороту?!</i>	<i>і вабить запахом євшан.</i>

«Євшан-зілля» (1899) [с.159]

«Попіл імперій» (1947) [6,с.165].

– не зважаючи на те, що М.Грушевський як історик і літературознавець вважав цю версію «чудової квітки» з Іпатського літопису неправильною: «Популярний переспів Вороного через незрозуміння оригінального тексту дає йому цілком хибну інтерпретацію» [9,с.217]. Кленівський образ євшан-зілля поступово виростає з народнопоетичного уявлення про полин, назва якого, за визначенням О.Потебні, походить від того ж кореня, що і *пламя, палить, полено, пепел*, і підтверджує зв'язок гіркоти і вогню [10,с.297]. До такого фольклорного образу полину Клен звертається в циклах «Осінні рядки» (1929) і «Крізь праосінь» (1937). Розробляючи образ євшану як символ ностальгії, він привносить нові н'юанси. У міфопоетичному контексті Кленової творчості виникає бінарна опозиція **терпкий євшан / солодко-медовий лотос із країни лотофагів оспіваної Гомером**: *«А за морем ще є недосліджений край,/ Де під сонцем ряхтить, дозріваючи, лотос,/ Що дає забуття, нам дорожче від злота»* («Шляхами Одиссея», 1943). У межах цієї опозиції відбувається не роз'єднання образів євшану і лотосу, а навпаки взаємодоповнення та взаємопроникнення цих образів: національний символ євшану через міфопоетичний асоціативний фон поезії Клена наповнюється загальнолюдським змістом. Так само в міфопоетиці В.Набокова символ ностальгії *«весь в черёмухе овраг»* об'єднує у собі як національно-особистісний, так і загальнолюдський аспект. Через актуалізацію, закладеного в етимології слова черемха, значення духмяної рослини (*«дышит так пряно тень черёмухи склонённой», «черёмухой пахнёт из влажного оврага»*) у поетичному контексті Набокова з'являється міфопоетичний зв'язок із Гомерівською квіткою молі такою ж молочно-білою. (Одиссея, X, 304-305), як *«белизна молочная черёмух»*, що мала солодко-терпкий аромат, яким врятувала Одиссея від чар Кірки. Як відомо, богиня домішувала до вина зілля, що перетворювало подорожніх на свиней і позбавляло їх пам'яті про вітчизну (Одиссея, X, 235-236). Як символ ностальгії образ солодко-терпкого зілля подано в поемі Данте: *«влили сил / В полин солодкий тужного напою»* (Чистилище, XXIII, 86-87). Як пояснює Мережковський, гірке зело потрібне бджолам, щоб видобути з нього солодкий мед, так і Данте необхідні були всі його муки, щоб витворити з них солодкість Божественної Пісні [4,с.142]. Це ж можна сказати про всіх поетів-вигнанців.

Кожний із поетів, твори яких було розглянуто в межах цієї статті, є тим, про кого згадує Данте: «Більше від інших людей я жалю нещасних, хто, знемагаючи у вигнанні, бачить вітчизну свою лише вві сні» (Про народну мову, II, 6). Кожний із цих поетів переживає почуття ностальгії через візію, шукаючи свій власний шлях виходу з душевної кризи. В Олеса це романтичне почуття вдягнене в шати фольклоризованих образів і занурене в особистісне переживання втрати рідного краю, що не знаходить виходу, потопавши в *«морі сліз»*, тому сон ліричного героя є непробудним, а повернення – неможливим. У Набокова всі прадавні образи, що з'являються людині зі сну, насичені особистісним змістом, зберігаючи при цьому свій загальнокультурний і національний характер, ностальгічне почуття Набокова ніби розливається «по бескрайним просторам» Росії, тому ліричний герой пробуджується від сну-смерті у вічність, із тимчасової чужини – на вічну батьківщину, досягнувши духовну практику всепрощення, вироблену російським православ'ям, як сакральний шлях на батьківщину, яка простила вигнанця, і він простив їй. Символом ностальгічного переживання в міфопоетичному контексті виступає *«весь в черёмухе овраг»*: черемха – це знак Божого благословіння й емблема круговороту в природі (народження, життя, смерті, відродження), а байрак – це те, на дні чого сховано скарб примирення, здобутий із сакральних пластів пам'яті, куди сягає тільки сон. У Клена прадавні образи замикаються на український культурний контекст, сон – це переборення загрозливої реальності, а міфопоетичні образи циклічно-висхідного характеру – намагання приборкати жах перед історією, ностальгічне почуття підкріплене християнською духовною практикою, розвивається по висхідній – із пекла в рай, повторюючи

містичний досвід Данте, з чужини тимчасової – на вічну батьківщину, поет шукає відповідних символів, які б примирили історію людську (шлях війни) з історією Божою (шлях миру), які б підкорили національне загальнолюдському, не занедбуючи його. Ці символи, попри свій прадавній характер, завжди наповнені українсько-слов'янським змістом: Святий Георгій – міфологічний герой (захисник рідної землі), евшан – рослинний символ українських степів, весняний вітер з України і темний ліс (охоплений вітром) – символ духовного відродження України й емблема Горньої Вежі (Г.Сковорода). Циклічно-висхідний характер цих символів вказує на шлях духовного зросту і подолання жаху перед історією.

Як бачимо, при всій несхожості, візіонерське переживання ностальгії у цих поетів має багато спільного з візіонерським досвідом Данте, сюди ж можна залучити і Мережковського, оскільки все цитоване з його книги про Данте спирається на особистісний досвід вигнання самого автора. Отже, були і спільні причини, які спонукали таких різних поетів але з однаковою долею емігранта-вигнанця, звернутися до форми візії, зображуючи почуття ностальгії. Західна і Східна Європа, охоплена тоталітаризмом, переживає між двома світовими війнами надто складні часи, яким у міфології відповідає період «безплідної землі», а у релігійній традиції часи Армагеддону. Там, де з'являються хибні шляхи, потрібен провідник, вчитель чи герой, який або вкаже правильний шлях, або звитьжить дракона. Спокуслива і помилкова дорога є отрутою, як стверджує К.Юнг, що могла б бути одночасно цілющим засобом, а тінню визволителя є диявольський руйнівник. Цей образ від сивої давнини приховано у Несвідомому, де він спить, аж поки прихильність або неприхильність часу не розбудить його саме тоді, коли велика помилка не відверне народ з правильного шляху. У візії через «прадавнє переживання» поет торкається тих цілющих та рятівних глибин душі, де ще ніхто зосібна не відокремився для самоти свідомості, аби торувати сповнений страждань, хибний шлях, де всі ще ширяють разом, і тому відчуття та вчинки окремої людини стосуються всього людства. Отак душевна потреба народу виповнюється у творі поета, і тому цей твір означає для поета насправді більше, ніж його особисту долю, хай там свідомий він цього чи ні [3, с. 106-107]. Попри все поет шукає чи, радше, народжує об'єднуючий символ, який має примирити і поєднати у собі протилежні начала, відновлюючи зв'язок між двома розчакненими половинами душі, але здобуває цей символ не тільки для себе, а для загалу. Відтак поет через візію в надрах колективного несвідомого намагається віднайти, наслідуючи Данте, шлях, що приведе людство у світ цілісний, а не розділений прірвою війни на «чужу» і «свою» землю, світ, в якому панує мир і духовна свобода, а не війна і безвихідь. Цей шлях торував ще Гомер, цей шлях кожний по-своєму але зі спільної скарбниці намагаються віднайти і Володимир Набоков, і Олександр Олесь, і Юрій Клен.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые аспекты мифопоэтики мотива ностальгии в эмигрантской поэзии визионеров. Исследование проводится на материале произведений В.Набокова, О.Олеса, Ю.Клена.

SUMMARY

The article deals with some aspects of mythopoetics of the nostalgic motive in the poetry of vision. The works by emigration poets V.Nabokov, O.Oles, Yuriy Klen are investigated.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Набоков В.В. Стихотворения и поэмы. – М., 1991.
2. Блок А.А. Стихотворения. Поэмы. – Ташкент, 1986.

3. Юнг К.Г. Психологія та поезія // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів, 1996. – С.93-108.
4. Мережковский Д.С. Данте. – Томск, 1997.
5. Поезія: Ліна Костенко, Олександр Олесь, Василь Симоненко. – К., 1998.
6. Клен Ю. Вибране.- К., 1991.
7. Фрейд З. Вступ до психоаналізу. – К., 1998.
8. Вороний М. Твори. – К., 1989.
9. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6т. 9кн. – Т.2. – К., 1993.
10. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989. – С.285-378.

Надійшла до редакції 07.02.2001 р.

ББК Ш43 (4РОС)

ОСНОВНЫЕ ТИПЫ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ ЯВЛЕНИЕМ И ОКСЮМОРОННЫМ СПОСОБОМ ЕГО ОТОБРАЖЕНИЯ (на материале русской поэзии XIX – первой трети XX веков)

Э.Г.Шестакова

Один из аспектов структурно-семантического анализа оксюморона предполагает выяснение характера отношений между явлением и способом его отображения. Этот характер непосредственно связан со структурой оксюморона. Именно от способа и ракурса изображения явления зависит структура оксюморона и характер связи между его компонентами. Специально этот вопрос не рассматривался. О различных способах оксюморонного изображения явления писала Н.Кожевникова в книге «Словоупотребление в русской поэзии начала XX века» [1]. Исследовательница перечислила основные, по ее мысли, способы выражения оксюморонных идей. Так, сочетания и декларации могут быть основаны:

- «на смещении общепринятых оценок...: Сладкое горе (Бр); Люблю я красоту нежданных поражений, Свое падение я славлю и пою (Бр)»;
- «предмет изображения определяется как носитель прямо противоположных качеств: Ты, друг и вечный враг! Злой дух и добрый гений! (Бал)»;
- предмет изображается через «равноправие контрастных слов: Ты никнешь в слезах, ненавистная, милая (Бр)»;
- явление может быть передано с помощью оксюморонов, «основанных на сочетаниях антонимов», дополняющихся размытыми сочетаниями, в которых противопоставленность слов не столь очевидна: Без тебя безжизненно-волен, Без тебя торжественно-уныл; взором робко-жадным (Тют)»;
- изображение идет «на размытых отношениях между словами, образующими противоречивые характеристики, выявляющих двойственность предмета описания <...>: Суровая и нежная Флоренция (Бр)» [1, с.34,35].

Уже простое перечисление основных типов оксюморонного изображения явления показало глубину проблемы. Структурно-семантические особенности оксюморона не являются чем-либо случайным, не зависящим от отображаемого явления и ракурса его изображения. Именно сложность предмета отображения, сложность его осмысления и ракурс изображения предполагают и определенную композицию оксюморона. К тому же данный аспект анализа предполагает рассмотрение не только непосредственно са-

мого оксюморона, акцент должен быть сделан на типе и характере связи между его компонентами. Более того, структурно-семантические особенности оксюморонного ракурса отображения претерпевают определенные изменения, вызванные поэтико-историческими и эстетическими требованиями направления, стиля, эпохи. Однако можно выделить четыре доминирующих устойчивых типа взаимоотношений между явлениями и оксюморонным способом его отображения. Итак:

1. Оксюморон активизирует в объекте одно принципиально не свойственное ему проявление: *невольная вольность*; *тупое остроумие* (Н.Языков); *слезы радости*; *всевидающий слепец* (К.Батюшков); *нежная грусть*; *страшная радость* (А.Апухтин); *рыдающий смех*; *убогий гений* (Н.Гумилев). В данном случае и объект (*вольность, остроумие, слезы, слепец, грусть, радость, смех, гений*), и его новое проявление, состояние (*невольная, тупое, радости, всевидающий, нежная, страшная, рыдающий, убогий*) равнозначны: они находятся в отношениях антитетичности. Достаточно незначительного изменения для переоценки, переориентации изображаемого явления. Например, *слёзы радости* – *слёзы уныния, слёзы веселья, слёзы сладкие*; или *страшная радость* – *грустная радость, весела твоя радость короткая* (С.Есенин), *щемящая радость* (Н.Гумилев). Результатом такого изменения является не только семантическая, но, прежде всего, значимая стилистическая переориентация, влекущая за собой риторическую переориентацию. Так, *слёзы радости, сладкие слёзы, нежная грусть* характеризуют «атмосферу условно-поэтическую», атмосферу «привычных романтических штампов» [2, с.224]. Естественно, что и противоречие будет ослаблено, его реализация будет тоже носить условно-поэтический характер. И совсем иное дело – индивидуально-авторские оксюмороны.

Таким образом, в этом типе отображаемый объект и новая его система жизнедеятельности приобрели в итоге взаимодействия не свойственные до того им функции и признаки.

Такой тип изображения явления – один из самых распространенных. Он непосредственно отображает новое проявление объекта: *невольной вольности* или *рыдающего смеха*. Структура данного типа оксюморонов проста: это сам объект, отображенный через сущностную и единственно возможную для него в данный момент характеристику.

Здесь выделяются следующие подтипы:

- развернутое отображение объекта через принципиально не свойственное ему состояние. Но в отличие от общего случая акцент делается не столько на объекте, как самостоятельной и самодостаточной данности, сколько на характеристиках. Например: *немолчный напев глубокой тишины лесной* (О.Мандельштам); *так сладко, безумно рыдать* (Д.Мережковский); *дерзкая краса лохмотьев вечерних моих* (А.Блок); *жизнь моя – одни мгновенья долгой кары* (А.Блок); *грозная нежность змеиная* (Д.Мережковский). В этом подтипе акцент делается не на полюсном, контрастном столкновении антитетичных понятий, при которых достаточно предельно минимального количества сопрягаемых понятий, а на их определенных нюансах. Так, объект изображения берется не как нечто абстрактное, и не как родовое определение явления. В нем выделяется конкретный ракурс изображения, который усиливает звучание определенной характеристики, придавая тем самым явлению конкретность. Это уже не просто звучность – тишина; сладость – рыдания; краса – нищета; грозность – нежность; длительность – мгновенность, а слитие воедино сладости, безумия (как апогея напряженности) и рыдания; неумолкаемого, непрерывного, настойчивого напева и ничем не нарушаемой тишины и т.д.

Структура этого подтипа оксюморона, естественно, сложнее из-за развернутых характеристик, составляющих понятий. Он изображает объект, взятый не в своей

обобщенной выраженности, а как некое конкретное проявление абстрактно заданного образца. Здесь невозможна семантическая, стилистическая переориентация. Любое изменение привело бы к кардинальному разрушению оксюморона. Развернутость характеристик – показатель не традиционалистского художественного сознания, когда ведущей оказывается поэтика стиля и жанра, а развитого индивидуально-творческого сознания, когда главной оказывается поэтика автора. Вследствие чего такой подтип оксюморонов оказывается возможным только на рубеже XIX-XX вв., когда произошло не только освобождение от «багажа» риторики, но актуальной стала авторская рефлексия.

• Этими же причинами обусловлено появление и активизация следующего подтипа, когда изображаемый объект становится частным случаем более масштабного объекта. Например: *вражда стоит в веселии жестоком* (А.Полежаев) (*веселие жестокое* – локальный случай *вражды*); *страсть – как сладостный кошмар* (И.Бунин); *слезы, слезы – благая беда* (М.Цветаева) (*благая беда* – это локальный оксюморонный случай проявления *слез*); *в сухой реке пустой челнок плывет* (О.Мандельштам). В данном подтипе происходит усложнение и смысла и структуры оксюморона в результате двойной акцентировки: за счет масштабного и локального отображения объекта. Причем оксюморон может являться локальным случаем не-оксюморона или быть локальным случаем еще одного оксюморона.

Последние два подтипа распространены по преимуществу в поэтическом языке «серебряного века». Как уже отмечалось, это становится возможным благодаря кардинальной смене смыслополагающих установок. Для культуры «серебряного века» значимым является предельно личностная причастность любому явлению бытия, обостренное внимание к субъективности, хаотичности, аномальности, процессуальности. Идеи граничности и проблематизации мира становятся одними из ведущих. Поэтому оксюморонизация просто данных, традиционных понятий, скажем, радости, печали, беды, добра, смеха уже не может удовлетворить поэтическое сознание «серебряного века». Для него эти понятия, скорее, заданы и главное – включить их в гибкую, динамическую, ассоциативно-непредсказуемую систему, где «объективное значение имеют только такие отношения, которые не меняются при произвольных деформациях...» [3, с.98]

2. Объект отображается как носитель принципиально не совместимых, но равноценных и равнозначных качеств. Именно их взаимодействие переводит заданный и нейтральный по своей сути объект отображения из привычной нормативной системы в анормативные отношения: *мне грустно и легко* (А.Пушкин); *томный взор чернее тьмы, ярче света* (М.Лермонтов); *они мой ад, они мой рай* (М.Лермонтов); *в ней были мрак и свет в одно виденье слиты* (Я.Полонский); *в груди восторг и сдавленная мука* (А.Фофанов); *все подстроено правдиво и лукаво* (В.Брюсов); *я и садовник, я же и цветок* (О.Мандельштам). Естественно, что в данном типе оксюморонов происходит усложнение структуры: изменение ракурса отображения влечет за собой изменение структуры и характера связи. Так, если в предыдущем случае объект отображения обнаруживал в себе самом возможность непредсказуемого, но необходимого, потенциально равного, противоречивого уже существующему смыслу смысла, то в данном случае ракурс изображения предполагает определенную дистантность по отношению к объекту изображения. Именно дистантная точка зрения на этот объект требует усложнения структуры оксюморона, переакцентируя внимание с самого объекта на его качества и признаки. Значимым оказывается не их слияние в одно состояние: *правдивой лжи, одинокой близости, адского рая*, а именно равенство признаков по отношению к одному объекту изображения. Исследуются уже не сотворенные классические оксюморонные явления, а качества, признаки или состояния, которые могут нейтральный по своей сути объект делать оксюморонным. Объект изображения берется

в своей самой простой минимальной выявленности: *я*; *томный взор*; *очи* (то есть обезличенное проявление, а предполагающее повышенное эмоционально-экспрессивное состояние и воздействие на окружающих); *она*, *в груди* (то есть фиксация одного состояния в конкретный момент); *все*. Характеристики объекта изображения также представлены в своей минимальной, предельно-несовместимой сущности:

садовник (тот, кто сажит, ухаживает; активный, самостоятельный, независимый)	цветок (то, за чем ухаживают; зависимое, пассивное)
черная тьма грусть (тяжесть, скорбь, тоска, печаль, неприятность, сокрушение)	яркий свет легкость (счастье, удача, отсутствие трудностей, забот, печалей)
ад восторг (восхищение, ликование духа, возвышение духа до самозабвения, упоение, экстаз)	рай сдавленная мука (важно состояние сдавленности, т.е. принижения, удержания боли и страдания)

Данный тип оксюморонов построен на соединительной связи, которая является одной из классических организаций оксюморона.

Среди этих оксюморонов необходимо выделить следующие подтипы:

- дистантное изображение объекта осуществляется не через соединение разноречивых качеств и признаков, а через их резкое, демонстративное разделение: *Не знаю, смерть ли ты нежданная, иль не рожденная звезда* (К.Бальмонт); *Что это! Снова угроза или мольба о пощаде?* (Н.Гумилев); *Я не знаю: то свет или мрак* (С.Есенин). Уникальность данного типа связи в том, что само противоречивое единство, основанное на соединении несоединимых явлений, творится через разделение, разграничение: **или - или**. И все же здесь явно ощущается оксюморонный эффект. В данном случае присутствует не само противоречивое единство, а скорее недоумение по поводу невозможности неантитетичного определения, казалось бы, очевидных вещей. Это недоумение и есть как раз один из основных оксюморонных признаков. Озадаченность, а точнее растерянность, снимает разделенность, более того, наглядно демонстрирует процесс творения – появления оксюморона в его классическом виде. К одному объекту задаются через один вопрос две противоречивые характеристики. И эти противоречивые сути сталкиваются, взаимораскрывая друг друга не где-то скрыто от глаз, как в классическом оксюмороны, а непосредственно здесь и сейчас. Оксюморона как такового еще нет: он еще не найден и безобразен, но зато уже видно в нем взаимодействие различных, противоречивых, но уже неразрывно связанных понятий, рождающих оксюморонный смысл. Это уже были или будут *доброе зло*, *светлый мрак*, *веселая грусть*, *гениальное безумие*. Сейчас же объект еще никак не классифицирован и не определен, но зато уже утратил свои стабильные характеристики. Он изображается через одновременно поставленные вопросы-характеристики. Точнее будет так: это один вопрос, который объединяет несовместимые характеристики.

Этот подтип в большей мере характерен для поэзии «серебряного века». (В поэзии «золотого века» встречается всего лишь три оксюморона, основанные на такой связи). Это обусловлено принципиальными изменениями в сознании культуры начала XX века, о которых уже говорилось. Но здесь нужно остановить внимание на следующих идеях, важных для всего XX века: «пространственно-временная система образована событиями в ней» (Б.Риман); «реальность, в конечном счете, не тождественна с «событиями», чувственные опыты не считаются главными строительными камнями «Ми-

ра»» (А.Эйнштейн) [4,с.212]. Дело в том, что в этом подтипе оксюморонов «здесь» и «сейчас» «реальность» и «события» пересекаются, обнаруживая одно из главных онтологических проблем: рождение и становление реальности как относительной, заданной стабильности. «События» принципиально неопределяемы. Неопределяемость выражается не только через союз *или*, вопрос, но и через обилие местоимений в оксюморонах этого типа связи. В данном случае местоимения в полной мере реализуют свою сущность – быть вместо имени, удерживать еще безымянное, лишенное тождественности с чем-либо, обозначенным именем.

- Одному объекту изображения задаются не просто противоречиво выраженные простые характеристики, а усложненные, оксюморонно представленные: *боюсь я, что голос мой, скорбный и нежный, тебя своей страстью смутит* (А.Апухтин); *полный нежности и ласковой тоски* (И.Северянин); *мне мучительно сладко, но больно за них* (И.Северянин). Объект отоображения получает усложненную характеристику вследствие изменения семантики сопоставляемых признаков и качеств. Одна из характеристик оказывается либо более значимой, либо требующей уточнения, развития.
- Идет не просто сопряжением несопрягаемых признаков и качеств, а выраженных сравнением: *ты безумная, как страсть, спокойная, как сон* (А.Блок); *взлетаю ввысь, как в глубь могилы, бросаюсь к солнцу, как в Эреб* (В.Брюсов); *страстная, как юная тигрица, нежная, как лебедь сонных вод* (Н.Гумилев). Оксюморонный смысл появляется в таких случаях либо через сопряжение оксюморонно выраженных сравнений, либо через уточнение, подчеркивание антитетичных признаков. Происходит не только одновременное расширение сопрягаемых понятий, но и их локализация: сочетаются не абстрактно-обобщенные страстность – нежность, а *страстность тигрицы* и *нежность лебедя*. Это подтип также по преимуществу распространен в поэзии «серебряного века».

3. Объект изображения – изначально ненормативное и через это неопределяемое явление – одновременно вводится в двойную систему координат: она предполагает сложный процесс взаимоориентаций, взаимоотображений, а через это и осмысление как определение собственно объекта отображения: *тебя приветствую улыбкою полупечальной и полурадостной слезой* (П.Вяземский); *в любви его роптала злоба, а в злобе теплилась любовь* (П.Вяземский); *и понял красоту в ее печали, и счастье в ее печальной красоте* (И.Бунин); *то ненависть пытается любить иль любовь хотела б ненавидеть* (И.Северянин); *так часто красота уродна и есть в уродстве красота* (И.Северянин); *холод – в весельи, зной – в Вашем унынии* (М.Цветаева); *начинать наугад с конца, и кончать еще до начала* (М.Цветаева). В данном случае оксюмороны выражают одно явление: ненавидящую любовь – любящую ненависть; красоту уродства – уродство красоты; начало конца – конец начала; холодное веселье – знойное уныние; печаль смеха – радость слезы. Казалось бы, что это действительно одно явление, поданное с зеркального или предельно синонимичного, или более того, тавтологически необоснованного ракурса. Но это не так, в связи с тем, что в предмете изображения подчеркиваются не близкородственные конкретизирующие друг друга качества и свойства, а принципиально несовместимые проявления одного объекта. В этом типе двойное сопряжение: берется нейтральный объект и вводится в такую систему координат, где нет места семантическому сдвигу в сторону *ненависти* или *любви*; *начала* или *конца*; *уродства* или *красоты*. Если в случае *ненавидящей любви* или *любящей ненависти* акцент делается на одном явлении, семантика которого является лидирующей в данный конкретный момент, то в этом типе оксюморонов объект изображения одновременно введен в уравнивающие друг друга антитетичные системы.

Здесь в оксюмороне сталкиваются уже не отдельные несопрягаемые понятия или явления, а сложившиеся оксюморонно выраженные системы координат. В итоге структу-

ра оксюморонно выраженного объекта усложняется за счет взаимодействия в нем анти-тетических сущностей композиционно представленных оксюморонами первого типа. При этом необходимо учитывать не только постоянно несовместимые слова и понятия, как-то *улыбки – слезы, добро – зло*, но и контекстуально противопоставляемые: *пыталась – хотела, ронтала – теплилась*. Они усиливают и конкретизируют семантику непосредственно сопрягаемых противоречивых понятий. Так, с одной стороны, роптать, то есть «пенять, укорять» [5, т. 4, с. 104], а также «выражать недовольство в приглушенной форме...» [6, с. 725] контрастирует с «теплилась», то есть с тем, что «еще есть, не совсем пропало» [6, с. 683], а с другой стороны, они раскрывают семантику *злости и любви*, указывая на характер и силу их проявления.

Это тип оксюморонов равномерно распространен во всей русской поэзии. Единственное, что можно отметить: в большей степени в XIX в. он присущ поэтам «тютчевской школы», т.е. поэтам дисгармонии, диссонанса, противоречий, поэтам, которые особо будут чтимы «серебряным веком».

4. Объект изображается через уподобление другому по качественно различному, антитетично противопоставленному, ему признаку. Этот тип оксюморонов построен на сравнении. Например: *мир, как сад, цветет, надев могильный свой наряд* (М.Лермонтов); *кротка, как улыбка, печаль* (К.Фофанов); *своей тоской, как счастьем, дорожу* (А.Фет); *а слезы, как счастье, я ждал* (А.Апухтин); *отравила взглядом и дыханьем, слаще роз дыханьем – и ушла* (Н.Гумилев). Сложность этого типа оксюморонов заключается в том, что одновременно делается двуединый акцент, т.к. «сравнение включает в себя сравниваемый предмет (объект сравнения), предмет, с которым происходит сопоставление (средство сравнения), и их общий признак (основание сравнения)». Вследствие этого в объекте сравнения, «кроме основного признака раскрывается также ряд дополнительных признаков» [7, с. 148]. К тому же, двуединая акцентировка получает еще и развитие. Так, одно дело, сопряжение *улыбки и печали* по общему их признаку кротости, или *тоски и счастья* – по личностно ощущаемой значимости – *дорожу*. И совсем иное дело, сопряжение идеи цветения и смерти, их конкретизация через сопоставление с садом.

В данном типе оксюморонов нет ярко выраженного сопряжения противоречивых понятий, их демонстративно выраженной полюсной противопоставленности. Это как бы отодвигается на второй план: *кротка печаль, тоской дорожу, слезы жду, отравляющее дыхание*. Эти выражения нейтральны по своей семантике. И только явно выраженное сопоставление с антитетичными им понятиями дает оксюморонный эффект. Объект отображения оказывается одновременно в двух различных системах координат. Причем в данном случае в оксюмороне не происходит слияния или прямого взаимодействия несовместимых начал: они лишь пересекаются при определенных условиях. В результате этого оксюморон утрачивает свою классическую организацию «концентрированной словесной оппозиции» [8, с. 206]. Тем не менее, происходит полная реализация оксюморонного эффекта и смысла: неожиданного и алогичного сопряжения несопрягаемых понятий, характеризующих новое состояние объекта или сам объект. Надо также отметить, что здесь доминирующим является не столько алогичность, сколько аномальность сопрягаемых явлений. Поэтому данный тип оксюморонов необходимо выделять как самостоятельный. Он изображает объект не как самодостаточный для взаимодействия с противоположным или противоречивым ему объектом, и не через несовместимые признаки и характеристики, а через определенное уподобление, явно условно принятое и оговоренное противопоставление. Акцент делается на **как**, т.е. на демонстративно выраженной относительности одного из сопрягаемых понятий, а также на процессе адаптации одного понятия или состояния в несвойственной ему системе. Ведущей здесь является идея сходства сопоставляемых объектов. Характер ее реализации есть одно из главных отличий оксюморона от метафоры. Метафора и оксюморон употребляются для наименования нового понятия или явления через уже знакомое,

познанное, имеющее определенное закрепленное значение. Но метафора, по мысли Х.Ортеги-и-Гассет, «...на основе частичного сходства двух объектов делает ложное утверждение об их полном тождестве» [9, с.74]. А оксюморон, если перефразировать данное выражение, – это такое орудие мысли, которое на основе полного несходства (противоречивости или противоположности) двух объектов делает истинное утверждение об их тождестве. И характер связи компонентов в этом типе оксюморонов как раз способствует наглядной демонстрации данного положения.

В этом типе оксюморонов можно выделить два подтипа: оксюмороны с прямым и опосредованным сравнением.

- Оксюмороны с прямым сравнением – изображают не столько сами несопрягаемые объекты, сколько конкретно определённые качества или состояния, являющиеся основой появления оксюморонного смысла. Например, у В.Брюсова есть оксюморон *свет таинственный, как мгла*. В данном случае подчёркивается не столько противопоставленное сопряжение *свет – тьма*, сколько характер *света – таинственный*. Именно он служит основанием сопоставления, так как идёт познание и объяснение не собственно природы всего света, а его избранного признака. И этот избранный признак по своей сути близок к антитетичному свету понятию тьме. Аналогичен данному и следующий оксюморон В.Брюсова: *с лаской острой, как страданье*. Но здесь, в отличие от первого примера, наблюдается двойное противопоставление:

1) *ласка – острота*, т.е. «нежность, приветливость, дружба, милование, благодушные» [5, т.2, с.238] – «резкое, колючее, колкое, с плохим пронзающим лезвием или жалом» [5, т.2, с.706].

2) *ласка – страдание*, т.е. «нежность, приветливость...» – «беда, боль, мука, скорбь, тоска» [5, т.4, с.234].

В основе оксюморонов с прямым значением находятся узואльно противопоставляемые слова и понятия.

- Оксюмороны с опосредованным сравнением:

*И полумёртвые руины
Полузабытых городов,
Безмолвны были, как картины,
Как голос памятных годов.* (К.Бальмонт)
(«безмолвный голос памятных годов»);

*Тоска стучит, как кровь,
Как дыхание тепла,
Как счастливая любовь,
Рассудительна и зла.* (А.Ахматова)
(«рассудительная и злая тоска, полная тепла и счастливой любви»);

*Печаль моя жирна, о Боже,
Как жирны и синеглазы
Стрекозы смерти,
Как лазурь, черна.* (О.Мандельштам)
(«жирная печаль, чёрная, как лазурь»).

В этих случаях в единое целое сопрягаются не только постоянно противопоставленные понятия, но и контекстуально обусловленные. Они оксюморональны по своей природе, но при этом не приглушают звучание оксюморонного смысла, а наоборот, развивают его, делают более объёмным и многоаспектным. Противопоставляемые понятия в этом подтипе находятся в интерпозиции по отношению друг к другу, однако и это способствует нагнетанию оксюморонного смысла. Нейтральные, с точки зрения оксюморонного смысла, сравнения, находясь в одном семантическом ряду с собственно противоречивыми понятиями не только усиливают оксюморонное значение, но и приобретают сами оксюморонные качества и оттенки. Сопоставление *безмолвности* и не просто *голоса*, а *голоса памятных годов* лишают однородное с ним сравнение – *картины – безмолвности*, обращаясь к нему не как к формальному изображению чего-либо, что можно обозревать, представлять, но не уметь читать, понимать, входить в коммуникативные отношения, а как к определённом художественному образу, способному вызывать чувства, мысли, ассоциации, воспоминания, которые делают картину действительно звучащей, лично значимой, осмысленно воспринимаемой. Данное сравнение – *как картины*, – разрушает напряжение собственно оксюморонного смысла в то же время усложняет его, придавая новые семантические оттенки, усиливая *безмолвность голоса*.

Оба эти подтипа по уже обусловленным причинам распространены в поэзии «серебряного века».

Выделенные основные четыре типа оксюморонного изображения явления полностью не исчерпывают все возможные варианты, тем не менее они являются доминирующими. При этом очень часто данные типы встречаются не в своём «чистом» проявлении, а во взаимодействии с другими типами. Например:

*Сам судья и подсудимый,
Скажи: твой беспокойный жар –
Смешной недуг иль высший дар?
Реши вопрос неразрешимый.* (Е.Баратынский)

Здесь представлены первые два типа оксюморонов и их подтипы, различающиеся по характеру связи: *реши вопрос неразрешимый* – это первый тип оксюморонов, в котором изображается непосредственно само явление в несвойственной ему системе координат. А оксюмороны *сам судья и подсудимый* и *твой беспокойный жар – смешной недуг иль высший дар* – относятся ко второму типу оксюморонов, в котором объект изображается как носитель принципиально не совместимых качеств или состояний. Первый по характеру связи относится к одному из классических типов оксюморонов, основанных на соединительной связи, а второй – к оксюморонам, основанным на разделительной связи. Аналогичный пример:

*Миг обрученья, миг причастия
Как смерть был сладок и тяжёл* (И.Бунин)

Таким образом, установленные закономерности демонстрируют глубокую взаимообусловленность между структурно-смысловой организацией оксюморона и ракурсом отображаемого, а в итоге и осмысляемого явления.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядаються різні оксюморонні типи відображення явищ, які демонструють глибоку взаємообумовленість між структурними та семантичними особливостями оксюморону та аспектом відображаемого, а в результаті і осмисленого явища. На основі встановлених тенденцій виявляється чотири константних типів взаємозв'язку між явищем та оксюморонним засобом його відображення. Ці типи характеризують поетику як Золотого, так і Срібного віку російської літератури.

SUMMARY

Various oxymoronic types, reflecting a phenomenon, possess their own tendencies, which demonstrate a deep interrelationship between a structural and semantic arrangement of the oxymoron and the aspect of the reflected and, finally, of the thought-of phenomenon. On the basis of these tendencies, it is possible to single out four constant basic types of the interrelationship between the phenomenon and the oxymoronic type of its reflection. These types characterize the poetry of the Golden as well as the Silver Age of Russian literature.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кожевникова Н.А. Словоупотребление в русской поэзии начала XX века – М., 1986.
2. Кожин В.В. Книга о русской лирической поэзии XIX века. – М., 1978.
3. Вейль Г. Относительность // Эйнштейновский сборник 1978-1979. – М., 1983.
4. Холтон Д. Эйнштейн о физической реальности // Эйнштейновский сборник 1969-1970. – М., 1970.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 томах. – М., 1989-1990.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. член. кор. АН СССР Н.Ю.Шведовой. – М., 1990.
7. Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987.
8. Бирдсли М. Метафорическое сплетение // Теория метафоры. – М., 1990.
9. Ортега – и – Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры. – М., 1990.

Надійшла до редакції 17.04.2001 р.

ББК Ш10*3

ПРИСЛІВНИКОВІ ЕКВІВАЛЕНТИ СЛОВА ЯК ПРЕДМЕТ МОВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

А.А. Лучик

Виокремлення прислівникових еквівалентів слова як предмета дослідження пов'язане з особливостями історичного і сучасного розвитку прислівникової частиномовної системи. Прислівниковий частиномовний знак у сучасних українській і російській мовах належить до найдавніших лексико-семантичних структур. Генетичний код і формально-значеннєва сутність у поєднанні з гнучкістю словотвірних потенцій забезпечують йому виживання як автономної сутності і здатність до адвербіалізації інших частин мови, особливо на рівні синтаксичних зв'язків. Прислівникові еквіваленти слова постають унаслідок взаємодії лексичних і семантичних структур, які тяжіють до обставинних функцій, а згодом відриваються від синтаксичного рівня. Виштовхуючись із царини власне синтаксису, вони неначе завмирають на межі переходу від синтаксичної сполуки до однослівного лінгвістичного знака, остаточно ще не набуваючи властивостей слова, але й не належачи вже словосполученню. Тому в мовознавстві подібні одиниці все частіше починають кваліфікуватися як еквіваленти слова.

Термінологічне становлення виразу *еквіваленти слова* (далі – ЕС) відбувалося паралельно з формуванням понять фразеологічний зворот та фразеологізм, починаючи з того, коли акад. В.В. Виноградов, описавши смислову структуру слова, зауважив, що вона буде повною за наявністю «опису типів стійких словосполучень, які розташовуються поряд зі словом як семантичні одиниці складнішого порядку, еквівалентні слову» [3, с. 27]. До стійких сполучень він відніс фразеологічні зрощення, фразеологічні едно-

сті і фразеологічні сполучення. Уявлення ж про те, що дані одиниці виступають у мові еквівалентами слова, поступово як у русистичі, так і в українистичі, спростовувалося. До цього приводив, переважно вчених-фразеологів, аналіз властивостей слова як мовної одиниці у співвідношенні з ознаками фразеологізму [див. 14; 9; 18]. Основний висновок, якого дійшли дослідники з цього приводу, сформульовано у такий спосіб: «Фразеологічна одиниця співвідносна з словом, а її співвідносність із словом виключає поняття еквівалентності фразеологічної одиниці слову» [7, с. 34].

У процесі досліджень фразеологічного складу української і російської мов виникла чисельна кількість питань, пов'язаних з об'єктом дослідження фразеології, її обсягом як наукової дисципліни, належністю/неналежністю певних стійких сполучень до фразеологізмів тощо. Поступово викристалізовувалося й поняття фразеологічної одиниці. На сучасному етапі під фразеологізмом звичайно розуміють «мовну одиницю, що виражає специфічне фразеологічне значення, створюване здебільшого внаслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення, граматичної категорії і має постійний склад компонентів, які втратили лексичну самостійність, а також є членом речення» [19, с. 4]. Фразеологізми повинні бути як мінімум двонаголошеними [14, с.179], складатися з двох або більше повнозначних слів [6, с. 104].

Подібні погляди на фразеологічні одиниці залишили поза межами значний прошарок елементів мовних систем, які характеризуються, як і фразеологізми, роздільно-формленістю, цілісністю значення, проте з тієї чи іншої причини не можуть іменуватися фразеологізмами. Переважно такими виявилися сполуки, що містять одне повнозначне слово, або такі, котрі складаються тільки із службових слів і характеризуються, як і слово, одним основним наголосом або його відсутністю. Пор. укр. *в обхід; без перестанку; ні..., ні; не без; в моді*; рос. *без труда; на коротчки; или..., или; по совести* тощо. У мовознавчій науковій літературі і лексикографічних працях спостерігаються різні підходи до даних елементів. І досі жива традиція, коли певні їхні угруповання відносяться до класу фразеологічних одиниць, при цьому кожен з дослідників керується лише своїми підставами у наданні зазначеним елементам статусу фразеологізмів. Так, ще акад. В.В.Виноградов, ретельно розробивши теорію російської фразеології, відніс до фразеологічних єдностей «союзные речения» типу *потому что, до того что* тощо [3, с. 31], хоча сам учений перед цим зауважував, що фразеологічні єдності є образними виразами, або володіють потенційною виразністю [там само : 30].

Розгорнуту аргументацію безпідставності поглядів на сполучення слів, котрі характеризуються єдністю значення, але функціонують з одним основним наголосом, як одиниць, що належать до фразеологічного складу, зробив М.М.Шанський, який вважав одиниці типу *так как, даром что, добро бы, пока что* власне словами, а їхнє роздільно-формлене написання – даниною орфографії [14, с. 179].

По-різному кваліфікувалися одиниці, котрі у пропонованій праці іменуються еквівалентами слова, і в українських мовознавчих дослідженнях, де одні з них виокремлювалися і були віднесені до лексичних або фразеологічних одиниць, інші залишалися поза межами будь-яких класифікацій одиниць лексичного мовного рівня. Здебільшого надання кваліфікаційного статусу ЕС було, як і в лінгвістичних дослідженнях з русистики, пов'язане з поглядами учених на властивості фразеологізму як мовної одиниці, її взаємовідношення зі словом та словосполученням. Залежно від того, що розумілося дослідниками під фразеологізмами, окремі угруповання еквівалентів слова вважалися одиницями фразеології чи, навпаки, не ставали предметом дослідження цього напрямку мовознавства. Так, наприклад, М.Ф.Алефіренко, вважаючи, що до складу фразеологізму входить мінімум два повнозначних слова, виділив «специфічні моделі» для фразеологічного рівня, які становлять поєднання повнозначного лексичного компонента з неповнозначним. До них дослідник відніс два типи фразеологічних одиниць: прийменниково-іменникові конструкції типу *під боком*,

в очах, від душі тощо [1, с.74]. Для авторів «Фразеологічного словника української мови» істотною ознакою фразеологізмів виявляється метафоричне переосмислення вільного словосполучення, такі ж ознаки форми вираження фразеологічної одиниці, як акцентологічні властивості, наявність мінімум двох лексично повнозначних компонентів у складі даної одиниці, ними не враховуються. Тому зрозумілими стають їхні погляди про безпідставність внесення до фразеологічного складу складних прийменників та складених сполучників [19, с. 4], котрі в русистичі подекуди вважаються одиницями фразеології. Спільним у поглядах переважної більшості українських мовознавців є обов'язковість метафоричної семантики словосполучення при наданні йому статусу фразеологізму [див., наприклад, 7].

Розгляд лише деяких праць з української і російської фразеології показує, що певні різновиди еквівалентів слова подекуди стають предметом досліджень учених-фразеологів, при цьому внесення окремих угруповань ЕС до фразеологічного складу перебуває у відповідності з поглядами дослідника на поняття фразеологізму, його основні і неосновні ознаки. Тобто на сьогодні значний прошарок семантично цілісних, стійких, відтворюваних сполук в українській і російській мовознавчих науках не ставав предметом спеціальних досліджень. Розгляд зазначених одиниць відбувався лише у зв'язку з вивченням інших, подібних до них за властивостями здебільшого внутрішньої форми, але усе ж відмінних як за цими ознаками, так і за ознаками форми вираження.

ЕС як окремі мовні елементи уперше були виявлені і упорядковані у «Словаре эквивалентов слова» Р.П.Рогожниковою, яка у передмові до словника і дала їм визначення. На думку дослідниці, під ЕС слід розуміти одиниці, що «становлять зв'язані сполучення, які характеризуються стійкістю, єдністю значення, здебільшого постійною, незмінною формою. В мовленнєвому потоці еквіваленти слова становлять цілісну одиницю і стосовно наголосу, звичайно вони мають один словесний наголос» [17, с. 4]. Тлумачення цих одиниць включає ознаки їхньої форми вираження і внутрішнього наповнення. Одні з характеристик виступають інтегративними, інші – диференційними у взаємовідносинах з такими мовними одиницями, як слово, словосполучення та фразеологізм. Оскільки досліджувані мовні елементи кваліфікуються як еквіваленти слова, насамперед розглянемо взаємовідношення: еквівалент слова – слово.

У процесі виокремлення ЕС з тексту ми виходили з усвідомлення того, що певні структури мовних систем, які характеризуються роздільнооформленістю, не творяться щоразу в актах спілкування, а відтворюються з постійним складом компонентів, як і окремі слова. Пор. укр. *нема-нема та й, о цій порі*, рос. *до сего дня, иной раз* тощо. Ознака відтворюваності є спільною для ЕС і власне слова, у характеристиці останнього, до того ж, вона є однією з найістотніших.

ЕС завжди складаються з одних і тих самих частин, які пов'язані між собою як частини цілого і розташовуються одна за одною у чітко визначеному порядку. «Їхня незмінна форма, - відзначає Р.П. Рогожникова, набуває великої незалежності, навіть у тому випадку, коли один з компонентів сполучення змінює свою форму, як це притаманне слову, наприклад, *так называемый (так называемого, так называемая* і т. под.), *друг друга (друг другом, друг у друга* і т. под.). У той самий час усталена послідовність компонентів зберігається, не втрачається й стійкість сполучення» [10, с. 113]. Незмінна форма таких сполучень дуже зближує їх зі словом, котрі, як і останнє, здебільшого виступають однонаголошеними або ненаголошеними мовними елементами. Пор.: укр. *без передиху, до нестями, зі зла*; рос. *без удержу, в охапку, до отказа*.

ЕС, як і слова, характеризуються належністю до лексико-граматичних класів з притаманними для них граматичними категоріями або відношеннями та синтаксичними зв'язками. Внаслідок чого виділяються:

– прислівникові еквіваленти: укр. *до впаду, без перепочинку, з цікавістю*, рос. *во всеоружии, на изготовку, без толку*;

- займенникові: укр. *один одного, де без кого, де з чим*; рос. *кое с чем; кое для кого; друг дружку*;
- прийменникові: укр. *назустріч з; разом з; услід за*; рос. *вместе с; во главе с; на протяжении* ;
- сполучникові: укр. *тому що; не тільки, але й; тоді як*; рос. *в то время, как; с тех пор, как; постольку, поскольку*;
- еквіваленти слова, що виконують функцію частки: укр. *мало що; ось (он, от) як; ось (он, от) що*; рос. *ишь ты; ишь ведь; вот ведь*;
- вигуків еквіваленти слова: укр. *ой як; чи бач; от тобі й на*; рос. *ой как; вот те и на; вот те раз*;
- еквіваленти слова, що виконують функції вставних слів: укр. *на щастя; до речі; може бути*; рос. *в частности; как говорится; к слову*.

Дана ознака висвічує ще одну відмінність між власне словом та ЕС, яка полягає в тому, що останні можуть належати тільки до прислівникових, займенникових, прийменникових, сполучникових, вигуків розрядів слів та часток і модальних слів, у той час як слова здатні мати й іменниковий, прикметниковий тощо статус. Крім того, до ЕС можуть належати елементи з несформованими граматичними ознаками, зокрема так звані предикативи типу *в ажурі, в моді* тощо. В українській і російській мовах ЕС утворюються за певними моделями. Останні, наприклад, здатні характеризуватися структурою: «*прийменник в + іменник у знахідному відмінку*»: укр. *в(у) лоб, в(у) струнку, у відкрити*; рос. *в лицо, в талию; в обтяжку*; «*прийменник на + іменник у місцевому відмінку*»: укр. *на відшибі, на одчепі, на льоту*; рос. *на ходу, на отлёте, на скаку*. Можливість творення ЕС за певними моделями теж зближує їх зі словом, хоча й моделі, за якими відбувається творення слів, певною мірою відрізняються від моделей ЕС.

Проте стійкість, відтворюваність, граматична належність зазначених одиниць можлива тільки у зв'язку з тим, що їм притаманна певна семантика. Спільною ознакою ЕС зі словом є наявність лексичного значення. Виступаючи складними знаками, ЕС демонструють порівняно зі знаками простими, якими є «звичайні» слова, певну специфіку у семантичному і функціональному відношенні. Хоча, на думку деяких дослідників, одиниці типу рос. *до упаду, к слову, с кондачка, в сердцах* тощо, по суті, є звичайними словами, які характеризуються тільки роздільнооформленим написанням [14, с. 180], проте навіть ці одиниці зберігають певні відмінності на рівні лексичного значення від слів ціліснооформлених. Цьому сприяють тісні зв'язки складників ЕС зі словами, від яких вони походять, а цілісне значення таких сполук сприймається тільки на фоні усвідомлення форм їхніх компонентів. Аналізуючи функції словосполучень, В.М.Телія зауважує, що вони, слугуючи семантико-синтаксичним посередником між словесними знаками і реченнями, стають тією «екологічною нішею», де розхитуються первинні форми і функції лексичних одиниць та синтаксичних конструкцій. Дослідниця констатує: «У силу проміжного характеру категорії сполучень слів у мові, поряд з базовими одиницями рівнів інтеграції – словом як автономною одиницею номінації і реченням, виникають і набувають того чи іншого статусу лексико-семантичні аномалії (ідіоми), а також такі словесні знаки, які виконують репрезентативну функцію тільки разом з іншим словом, котре відіграє семіологічну вирішальну роль у даній знаковій комбінації» [12, с. 76]. ЕС, по суті, і виступають тими «лексико-семантичними аномаліями», в яких починається первинний зсув у значенні, тобто відбувається вже не складання смислів компонентів, а виникають нові смисли [16, с. 24]. Ілюстрацією сказаному, наприклад, можуть служити прислівникові ЕС прийменниково-іменникового походження типу укр. *на відшибі, на відльоті, на відчепі*, рос. *на корточках, на карачках, на людях*. Зазначені сполуки утворюються за продуктивними структурно-семантичними моделями «*прийменник на + іменник*», проте роль компонентів цих сполук і загальне значення

моделі відрізняється від змінюваних сполук. Іменники у складі даних ЕС переорієнтовані і специфіковані для вираження семантики прислівника. Причиною цьому стають особливості функціонування іменника, коли він реалізується у своїй вторинній, обставинній, функції, тобто у пункті зустрічі його семантики з первинною формою [4, с.250]. На думку Р.П.Рогожникової, «повнозначне слово таких сполук не обов'язково втрачає повністю лексичне значення, а відбувається тільки деякий зсув у значенні, пов'язаний з використанням сполучення у певній функції» [10, с.111]. Спостерігається поступове згасання тих ознак повнозначного слова, які не можуть бути сумісними з його реальним граматичним значенням. Семантика сполук з новими функціональними ознаками регулюється встановленням інших синтагматичних і парадигматичних зв'язків. Стимулом розвитку нового значення слугує необхідність уточнення понятійно-логічних форм мовними засобами, вичленування з позамовного континуума нових означувальних. Отже, на структуру лексичного значення ЕС безпосередньо впливають як особливості їхнього функціонування, так і позамовні фактори. До останніх належать і ті, що підтримуються асоціативними зв'язками повнозначного компонента еквівалента слова з властивостями своєї первинної форми. Так, укр. *до смерті, до болю, до нестями* та рос. *до смерти, до боли, до ужаса, на диво*, первинні форми повнозначних компонентів яких пов'язані з референціонуванням у мові уявлень про афективні явища навколишнього світу, розвивають у своїй внутрішній формі спільну сему 'дуже сильно' (рос. 'очень сильно'), тобто виявляється націленість на представлення афективних позамовних явищ адвербіалізованими мовними структурами.

Повнозначне слово зберігає у складі ЕС тісні зв'язки зі своєю первинною формою і вже опосередковано через останню зі своїм первинним денотатом. Унаслідок цього колишня ядерна семантика таких одиниць відсувається на периферію, а на місці центральної формується нова, яка стає конгломератом тієї, що впливає з функціональних властивостей словосполучення, взаємодії значень компонентів останньої, а також викликані необхідністю вичленування позамовної дійсності. Утворене семантичне ядро ще не набуває свого затвердіння, воно певною мірою аморфне, постійно розхитується асоціативними зв'язками складників ЕС зі своїми первинними формами, у той час як лексичне значення слова характеризується чітко визначеною центральною семантикою, а нечіткість спостерігається тут тільки на периферії лексичного значення. Отже, певна подібність ознак лексичного значення ЕС і слова не викреслює їхніх відмінностей. Загалом значення ЕС формується інакше, ніж у слова, не власне у процесі членування навколишньої дійсності, а на підґрунті вже утворених в результаті пізнавальної діяльності мовних структур. Тому воно відрізняється від семантики слова ще й більшим ступенем абстрактності та складності.

Істотними виявляються розбіжності й у семантичній організації багатозначних ЕС і слова, коли для останніх полісемічність є звичним явищем, а ЕС здебільшого характеризуються однозначністю. Проте й формування внутрішньої організації полісемічних ЕС істотно відрізняється від того, як це відбувається у слів. Окремі значення ЕС переважно однорідні і рівноцінні, тому встановлення головного і вторинного подекуди неможливо здійснити, тоді як у складі слова спостерігається семантична похідність значень.

ЕС характеризуються певними спільними ознаками з фразеологічними одиницями мовних систем, що дає підстави дослідникам окремі класи ЕС відносити до фразеологічного складу. Очевидно, сприянням таким поглядам стають графічна роздільнооформленість даних елементів, їхня відтворюваність та семантичний зсув повнозначних компонентів зазначених структур. Проте при віднесенні ЕС до фразеологічних одиниць не враховуються істотні розбіжності властивостей зазначених мовних елементів. Роздільнооформленість фразеологізмів та ЕС, і справді, є їхньою спільною характеристикою, хоча корені цієї ознаки є різними: генетичною основою фразеологізму є словосполучення [16; 1] та складніші за нього синтаксичні утворення [2; 5; 11; 9], ЕС здебільшого походять від форм слів з розчленованою будовою типу укр. *на рівних, без малого*,

для чого, рос. *с небольшим, без счёта, на люди* та синтагматичних об'єднань неповнозначних слів: укр. *то.., то; чи..,чи; чи ба*; рос. *вот ведь; а ведь; ой ли*. Тому і відтворюваність ЕС та фразеологізмів різниться: у першому випадку відтворюються певні форми слова, що складаються з кількох графічно окремих компонентів, або синтагматично об'єднані неповнозначні слова, у другому – структури, котрі мають ознаки зовнішньої форми словосполук.

Акцентологічні властивості ЕС та фразеологізмів теж характеризуються певними відмінностями. Фразеологізми, як правило, виявляються мінімально двонаголошеними, для ЕС – двонаголошеність відзначається винятковістю, вони, як і слова, переважно характеризуються одним наголосом. Структур ЕС з трьома і більше наголосами, як це може бути притаманним окремим фразеологічним одиницям, не фіксується. Стосовно цієї ознаки фразеологізмам властива поширеність варіативних утворень. Проте загалом фразеологічним одиницям поряд зі стійкістю структури притаманні й інші види формального і лексичного варіювання, власне «діалектична єдність цих двох протилежних характеристик фразеологічних одиниць забезпечує і функціонування, і постійний розвиток фразеології» [8, с. 10]. Варіативність ЕС надзвичайно обмежена, передбачувана, оскільки здебільшого пов'язана з первинними формами, на базі яких утворюються зазначені одиниці. Так, ЕС, утворені від прийменниково-іменникових сполук, які характеризувалися варіативністю закінчень у певних відмінках, здатні зберігати такий вид варіювання. Пор.: укр. *скільки раз (разів), по полудню (полудні)*, рос. *для вида(виду), с разбега (разбегу)* тощо. Отже, якщо варіювання фразеологічних одиниць сприяє «постійному розвитку фразеології», то варіювання ЕС здебільшого свідчить про незакінчений характер їхнього формування, живі зв'язки з утвореннями, від яких вони походять.

На появу фразеологічної одиниці в мовній системі вказує додаткове лексичне значення у певних сполук по відношенню до прямого значення його компонентів. На думку О.І.Молоткова, «фразеологізм – це те або інше переосмислення конкретної словосполучки або речення» [18, с. 9]. Переосмислення словосполучки пов'язане з набуванням нею ознаки експресивності, власне «образність та виразність словосполучки є «магнітом», який притягує до неї те додаткове лексичне значення, котре словосполучку перетворює у фразеологізм» [13, с. 67-68]. ЕС переосмисленням своїх складників не характеризуються, в останніх відбуваються тільки семантичні зрушення, певні зсуви значення, десемантизація повнозначних компонентів, а отже й ознаки експресивності їхній внутрішній організації не притаманні.

ЕС – об'єктивне явище мовної системи з конкретною формою вираження і реальним змістом. Проте, щоб сказати, які ознаки ЕС є визначальними, а які такими не стають, необхідно дослідити зазначені мовні елементи, оскільки «лише після того, як ми виокремили якісь одиниці з ряду інших, можна з'ясувати притаманні їм властивості» [16, с. 300]. Системний аналіз ЕС здатен буде представити цікаві результати як прикладному мовознавству, так і для загальнотеоретичних досліджень.

РЕЗЮМЕ

У статті обґрунтовується необхідність виокремлення спеціального предмета дослідження – прислівникових еквівалентів слова, з'ясовуються особливості їхніх ознак порівняно з такими мовними одиницями, як слова та фразеологізми.

SUMMARY

The paper substantiates the necessity of singling out a separate subject of investigation – adverbial word equivalents; peculiarities of their features are established in comparison with such language units as the word and the phraseological unit.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вид-во при Харк. держ. ун-ті «Вища школа», 1987. – 135 с.

2. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке: Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. – Ростов н/Дону, 1964. – 315 с.
 3. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособие для вузов / Отв. ред. Г.А. Золотова. – 3 изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986. – С. 640.
 4. Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
 5. Кунин А.В. Английская фразеология: Теоретический курс. – М.: Высш. шк., 1970. – 344 с.
 6. Лисиченко Л.А., Павловская Г.В. Пелепейченко Л.Н. и др. Современный русский язык. Лексикология и фразеология / Под ред. Л.А. Лисиченко. – К.: ИСИО, 1993. – 144 с.
 7. Медведев Ф.П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо. – Харків: Видавниче об'єднання «Вища школа», 1977. – 232 с.
 8. Мокиенко В.М. Современная фразеология. – М.: Высшая школа, 1989. – 287 с.
 9. Молотков А.В. Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука, 1977. – 283 с.
 10. Рогожникова Р. П. Об эквивалентах слова в русском языке // Вопросы языкознания. – 1977. – №5. – С. 110-116.
 11. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 279 с.
 12. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 270 с.
 13. Чекман В. Н. К вопросу о природе фразеологизмов // Вопросы фразеологии. Труды Самаркандского гос. ун-та. – Новая серия. – Вып. 219. – Ч.1. – Самарканд, 1972. – С.65-68.
 14. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – 2 изд., испр. – М.: Просвещение, 1972. – 327 с.
 15. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М.: Наука, 1973. – 280 с.
 16. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, ЛО, 1974.
- * * *
17. Рогожникова Р.П. Словарь эквивалентов слова: наречные, служебные, модальные единства. – М.: Рус. яз., 1991. – 254 с.
 18. Фразеологический словарь русского языка / Под. ред. А.И. Молоткова. – 3 изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1978. – 543 с.
 19. Фразеологічний словник української мови / Білоноженко В.М. та ін. (уклад.) ; Л.С. Паламарчук та ін. (ред. кол.); НАН України, Інститут української мови. – 2 вид. – К.: Наук. думка, 1999. – Кн. 1. – 528 с.

Надійшла до редакції 19.02.2001 р.

ББК Ш10*4

ГЕНДЕР И ЛЕКСИКОГРАФИЯ

О.Л.Бессонова

1. Вводные замечания

Проблема гендера весьма специфична с точки зрения отражения этого аспекта значения в лексикографических источниках. Представители феминистической лингвистики весьма критически подходят к существующим в настоящее время лексикографическим источникам [2, 10]. Объектом критики становится тот факт, что в большей степени в лексикографии представлен мужской пол. Отмечая предпочтение, которое отдается мужчинам, П.Нилсен пишет, что «мужское начало занимает первое место в

цепочке, в которой также присутствует женщина, ... словарь регистрирует большее количество оскорбительных наименований для женщин, нежели для мужчин, лексико-графические источники также помещают ущемляющие интересы женщин комментарии, используют в основном рисунки с изображением мужчин или животных особей-самцов» [9: XIII].

2. Факторы, влияющие на фиксацию в языке гендерных изменений

2.1. Как показывает языковая практика, наблюдается тенденция к восприятию языковым сообществом изменений значений из контекста, а не из словаря. Умозаключения, которые при этом делаются носителями языка, могут быть разными. Например, в Фолклендской войне Маргарет Тэтчер обвинила аргентинцев в «увиливании» (англ. *prevarication*). У некоторых прагматический эффект этого слова вызвал шок, поскольку основное значение глагола *prevaricate* 'разг. увиливать' – *to lie* 'лгать'. Однако, госпожа Тэтчер вполне могла иметь в виду другое значение этого слова, а именно *to stall for time* 'пытаться выиграть время, оттягивать время', в котором, видимо, и употребила это слово. Многие думают, что *prevaricate* означает *to stall for time*. Оно синонимично *procrastinate* 'медлить, оттягивать' в большинстве контекстов. Если достаточное количество членов языкового сообщества решат, что *prevaricate* означает *stall*, и будут соответствующе его употреблять, то значение *lie* 'лгать' выйдет из употребления. Таким образом, то или иное употребление в контексте является основным критерием для значения слова. Анализ многих употребительных выражений в словарях показывает, как сильно изменяется значение слова со временем. В связи с этим Ч.Рикс и Л.Майклз указывают, что «...значение слова это не вопрос фактов (именно поэтому спор об этом не может быть решен с помощью словаря), это также и не вопрос мнения (именно поэтому он не может быть решен без обращения к словарю). Значение слова – это соглашение между членами языкового сообщества, которое не может быть выражено, кроме как с помощью отдельных его представителей» [11].

2.2. Представители феминистической лингвистики полагают, что значения слов приобретают официально признанный статус также с помощью групп индивидов и организаций, называемых метафорически *gatekeepers* 'привратники, сторожа'. Доминирующие в сфере образования тенденции могут замедлить развитие изменений или проигнорировать их. Примером этому может служить местоимение *he* 'он' в родовом значении, на употреблении которого настаивают представители сферы образования. Средства массовой информации могут в значительной степени популяризировать слово либо отказаться признать его. В частности, газета Нью Йорк Таймс на протяжении многих лет отказывалась признать слово *Ms* (*a title of respect prefixed to a woman's name or position; unlike Miss or Mrs it does not depend upon or indicate her marital status* – англ. 'уважительное наименование женщины, которое употребляется перед фамилией, именем или должностью; в отличие от мисс или миссис не содержит указания на семейное положение женщины'). Обращение *Ms* вошло в употребление в 1950-ые годы. В начале 1970-х женское движение всячески поддерживало его употребление, обосновывая это особенностями употребления слова *Mr* 'мистер, господин', в семантике которого не содержится ссылки на семейное положение. С тех пор *Ms* стало часто употребляться в языковой практике, особенно в профессиональной сфере и сфере бизнеса. Тем не менее газеты зачастую не поддерживают данную тенденцию и предпочитают называть женщин просто по фамилии так же, как и мужчин: *Sarah Brady, Margaret Bourke-White* и в дальнейших ссылках просто *Brady, Bourke-White*. Вместе с тем следует признать, что так как все три термина – *Ms, Miss* и *Mrs* – остаются в употреблении, предпочтение в обращении отдается выбору женщины.

2.3. Несмотря на определяющую роль контекста словари также играют немаловажную роль в формировании употребления того или иного значения. Следует подчеркнуть, что словари выполняют в основном дескриптивную функцию, однако им часто приписы-

вают и прескриптивную (предписывающую) функцию в определении значения слова. Эта функция способствует тому, что словари становятся арбитрами в спорах, касающихся того или иного значения слова. В связи с этим миссия словарей рассматривается в контексте сохранения определенных стандартов языкового употребления, то есть словари действительно являются *gatekeepers of the language* 'сторожами, хранителями языка'. Например, если какое-либо слово было употреблено в новом контексте, это его значение необязательно будет зарегистрировано в словаре, если редактор или издатель словаря сочтут его недолговечным и преходящим или, если это значение будет употребляться слишком малой группой членов языкового сообщества. Таким образом, прежде, чем быть зарегистрированным в корпусе словаря, новое значение или новое слово должно доказать свою жизненность, выдержав испытание временем. В этой связи С.Миллз справедливо считает, что решение о включении или невключении слова или значения в корпус словаря всегда будет идеологически окрашено, поскольку принимается группой людей, которым, как и всем людям, свойственно ошибаться, с ограниченным доступом к языку более многочисленных групп языкового сообщества [10].

3. Отражение гендерного аспекта в лексикографических источниках

Анализ лексикографических источников показывает, что утверждения о стабильности значения слов в разных временных рамках и контекстах представляется неправомерным. Лишь отдельные словари, в частности *Oxford English Dictionary*, содержат детальную информацию этимологического характера. Большинство словарей предлагает достаточно простую дефиницию. Вызывает сомнение стремление большинства словарей объяснить употребление языковой единицы или ее значения этимологическими факторами. В действительности некоторые слова настолько полисемантичны (например, глаголы *let, get, put, set*), что представляется невозможным зарегистрировать все их значения. Заслуживает критики также стремление объяснить современное употребление некоторых слов их значениями пятидесятилетней или столетней давности. Убедительным примером этого служит этимология слова *nice* 'приятный, симпатичный'.

Поскольку составители словарей – это представители языкового сообщества, им, как и всем людям, свойственны предрассудки, стереотипы, предпочтения, что, безусловно, отражается в словаре, как в толковании значений, так и в выборе материала, составляющего словарные базы данных. Наблюдения показывают, что лексикографами преимущественно являются белые мужчины среднего возраста, относящиеся к среднему классу. Этот фактор находит свое отражение не только в языковом материале, но и в маркированности или немаркированности формы, т.е. значения, ассоциирующиеся с особенностями употребления языка элитой, являются немаркированной формой, все остальные маркируются как отклонения от нормы.

Представляется интересной дискуссия о словарных статьях в *Oxford English Dictionary* и *Concise Oxford Dictionary*, представленная в работе Р.Берчфилда [1]. Делая акцент на консервативности словарей, автор отмечает, что многие годы слово *Jew* 'еврей' регистрировалось в словарях с пейоративным оттенком как относящееся к скупости, скарденности. Эти значения не носили ущемляющего представителей этой национальности характера. Соответственно, в течение долгих лет после отделения в результате геополитических изменений *Palestine* 'Палестина' упоминалась как часть Израиля, а Пакистан как часть Индии. Дефиниции были изменены лишь после многочисленных настойчивых протестов. Даже в более современных словарях таких, как *Collins Cobuild Mohammedan* 'мусульманин' регистрируется как синоним *Muslim* 'мусульманин' без оттенка *offensive* 'оскорбительный'. Дело в том, что в этих примерах неправильными являются не дефиниции, а система кодирования, выбранная составителями словарей. Такой неточной системы кодирования придерживаются в тех случаях, когда на первый план в словарных дефинициях выдвигается мужская точка зрения, то есть лексические единицы не сопровождаются пометами *offensive* 'оскорбительный' или *obsolete* 'уста-

ревшее'. Слова, обижающие тех, чей социальный статус ниже, не маркируются пометой *insulting* 'оскорбительный'. Так, например, Collins Pocket Dictionary в качестве возможного дает следующее значение слова *girl* 'девочка, девушка': *informal: a woman of any age* 'неофиц. женщина любого возраста'. При этом словарь не отмечает, что данное употребление потенциально носит оскорбительный характер. В то же время возможное значение слова *bag* 'сумка' *an ugly or bad-tempered woman* 'уродливая женщина или женщина с дурным характером' маркировано как *offensive slang* 'оскорбительный сленг'. Словарь также дефинирует *girlie* 'девчушка' как *informal featuring nude or scantily dressed woman* 'неофиц. обнаженная или недостаточно одетая женщина', не фиксируя его как оскорбительное для определенной группы языкового сообщества.

Другим примером игнорирования гендерного аспекта при описании семантики языковых единиц является словарная статья *woman* 'женщина' из Macquarie Australian Dictionary.

Woman 'женщина' – 1. *female human being (distinguished from man)* 'человек женского пола (противопоставляется мужчине)'

2. *An adult female person (dist. for girl)* 'взрослый человек женского пола (противопоставляется девочке, девушке)'

3. *A mistress or paramour* 'любовница'

4. *A female servant, esp. one who does domestic shores, such as cleaning, cooking, etc.* 'служанка, женщина, которая выполняет поденную работу, например, убирает, готовит и т.д.'

5. *(formerly) A female personal maid* 'раньше горничная'

6. *Feminine nature, characteristic of feelings* 'женская натура, характеристика чувств'

7. *A wife* 'жена'

8. *A kept woman, a girl maintained as a mistress* 'содержанка'

9. *Old woman, a man who is pedantic or tends to fuss, gossip, etc.* 'старуха, мужчина-сплетник'

10. *Scarlet woman; a prostitute, a woman whose sexual relations with a man are considered scandalous* 'проститутка, женщина, чьи сексуальные отношения с мужчиной считаются скандальными'

Следует отметить, что ни одна из вышеприведенных дефиниций не маркирована. Поэтому читатель вынужден полагаться лишь на свои фоновые значения, особенно в том случае, если дефиниция заканчивается словами *etc* 'и т.д.'. Тем не менее следует признать, что хотя словари и являются решающим фактором определения значения слова, пользователи языка в большей степени полагаются на контекст. Таким образом, значение слова – это гораздо более сложное, неустойчивое явление, чем предполагают словари.

Некоторые представители феминистической лингвистики пытаются оказывать влияние на ситуацию. Например, М.Дейли предлагает употреблять пейоративно окрашенные слова, обозначающие женщин, как лишенные отрицательной оценки. Такие слова, как *dyke* 'лесбиянка', *virago* 'мегера, бой-баба', *crone* 'старуха' могут быть написаны с заглавной буквы и восприниматься с тем же благоговением, что и *God* 'бог', *Queen* 'королева'. По мнению М.Дейли, это позволит изменить отрицательную оценку, содержащуюся в значении на положительную. Так, слово *Dyke* 'лесбиянка' будет более предпочтительным, чем *lesbian*. Некоторые представители сексуальных меньшинств используют эту стратегию, употребляя значения слов *queer* 'жарг. гомосексуалист', *dyke* 'лесбиянка', *bent* 'гомосексуальный', таким образом, что оскорбления начинают звучать позитивно [3]. Анализ литературы по исследуемой проблеме показывает, что такое вмешательство феминистов в процесс изменения значения слов представляется неубедительным, а попытки реформировать язык таким образом связаны с многочисленными проблемами. Например, желая придать позитивный смысл слову *cunt*, говорящий не

всегда может быть правильно понят собеседником. Таким образом, следует констатировать, что на язык всегда оказывает влияние так называемый сексизм.

Все сказанное выше не означает, что и в языке, и в обществе невозможны перемены. Одной из причин изучения истории значений слов, а также анализа того, как патриархальное общество определяет понятие «женщина», является привлечение внимания к прошлым и настоящим мужским предубеждениям относительно общепринятого словопотребления. Несмотря на тот факт, что дефиниции, как правило, недостаточны и замкнуты, как отмечает Д.Миллз, «у нас есть выбор при употреблении почти любого слова» [9:XVI]. Следовательно, сам процесс изменения окрашенности значения оскорбительных слов оказывает разрушающее воздействие и может привести к общим изменениям в их употреблении. Альтернативой такому подходу звучит предложение Ф.Кэмерон бросить вызов тем, от кого зависит решение вопроса об изменении значений слов [2]. Таковыми являются образовательные учреждения, телевидение, издательства. Так называемые «феминистические» значения, как правило, не зарегистрированы в словарях, поскольку их употребление не одобрено и не поддерживается этими учреждениями.

4. «Женская» лексикография

4.1. Попытки создать свои словари предпринимались рядом феминистов. Примером является анализ этимологии слов, ассоциирующихся с женщинами, предпринятый Д.Миллз в *Womanwords* [9]. Автор исследует, как лексика, соотносимая с понятием «женщина», изменяется во времени. М.Хам является автором *A Dictionary of Feminist Theory*, в котором зарегистрированы слова, отсутствующие в традиционных словарях [6]. В статье «Создание несексистского словаря» Альма Грэм подчеркивает сексистский характер стандартных лексикографических источников, которыми пользуются в школах [5]. Дефиниции и примеры пронизаны сексизмом, преобладают «мужские» источники материала. В этом, как отмечает автор, просматривается особый социальный статус мужчин. Альма Грэм приняла участие в проекте по созданию нового более репрезентативного словаря, лишённого влияния идеологии сексизма. Особый характер этого словаря проявляется в гендерном разнообразии источников материала, включённого в корпус словаря, а также тщательный лишённый сексизма подход к дефинированию лексических единиц. Подобная попытка увенчалась успехом и в новом издании *Roget's Thesaurus*, одним из редакторов которого была женщина.

Традиционным лексическим источникам противостоит также *A Feminist Dictionary* под редакцией К.Крэмэри и П.Трейчлер [7]. Этот словарь является не просто лишённой сексизма версией стандартного словаря. Его создание символизирует попытку подрыва монополистического авторитета словарей в целом. Словарь не даёт рекомендаций относительно употребления лексических единиц. Вместо этого содержатся цитаты из работ различных авторов-женщин, которые показывают, насколько творческим и неоднозначным может быть подход к дефинициям, и насколько отличными могут быть значения слов с так называемой «женской» точки зрения. Авторы шутливо обращаются к читателям: «We need a dictionary not a dick-tionary» [7]. Например, дефиниция слова *home* «дом» содержит значение, которое никогда не пришло бы в голову мужчинам – *most woman's place of work* «место работы большинства женщин». Та же словарная статья содержит и цитату-значение Б.Фридан: *a comfortable concentration camp* «удобный и комфортный концентрационный лагерь». Примеры из словаря позволяют предположить, что в феминистической лексикографической практике любое нейтральное слово может приобрести оценочную окрашенность, то есть является потенциально оценочным.

Анализируя феминистическую лексикографию, трудно обойти вниманием *Webster's First Intergalactic Wickedary of the English Language* под редакцией М.Дейли и Д.Капути [4]. Название словаря интересно тем, что слово *Webster's* – это не только название известного авторитетного лексикографического источника в США, получивше-

го это имя в честь ученого Н.Вэбстера. Другим значением слова Webster является *woman weaver* 'ткачиха' причем *-ster* – это суффикс женского рода в английском языке, как, например, и в слове *sprinster* '1.старая дева, 2.пряха, прядильщица'. Знакомство со словарем представляет собой увлекательное мистическое путешествие по паутине слов и значений, свитой женщинами для женщин. Свою задачу авторы видят в том, чтобы показать потенциальные возможности употребления слов и значений, выходящие за рамки стандартных дефиниций.

4.2. Говоря об отношении к «женской» лексикографии, уместно процитировать Р.Уильямса: «Это нейтральный обзор значений. Это исследование словарного состава, унаследованное в рамках определенных социальных и исторических условий, к которому следует относиться здраво и критично. Это исследование языка подвержено изменениям и сохраняет преемственность, если миллионы людей воспринимают изменения в языке как интенсивно развивающийся процесс: не как традицию, которой нужно следовать, не как консенсус, которого нужно достигнуть; ... а как словарный состав языка, которым нужно пользоваться, в котором необходимо ориентироваться, который можно при необходимости изменять по мере того, как мы продолжаем создавать свой собственный язык и творить историю» [13: 21-22].

Китайский философ Конфуций является автором доктрины об уточнении или исправлении имен (*rectification of names*), в которой он утверждает, что вещь должна соответствовать слову. Для многих культур «правильная» лингвистическая формула является могущественной сверхестественной силой. Именно поэтому Э.Сепир в свое время указывал на «кажущееся соответствие слова и вещи, которое приводит в действие магические чары» [8]. Может быть, именно этим объясняется то, что значительная часть общества поддерживает позицию Oxford English Dictionary и других авторитетов в формировании языковой политики, поскольку возмущена феминистами, легкомысленно экспериментирующими с языком. Общество опасается, что со временем акцент может переместиться с языка на реальность. Негативное отношение к феминистическим лингвистическим реформам выразил и британский консерватор Роджер Скратон: «Каждый из нас наследует с языком мудрость предшествующих поколений. Искривление хранилища человеческого опыта - это искажение наших фундаментальных представлений» [12]. Иными словами, по мнению Р.Скратона, феминисты придерживаются точки зрения, что общечеловеческий опыт не совпадает с «мужским» опытом, что «фундаментальные представления» закрепляют рабство женщин. Некоторые феминисты настолько радикальны, что ставят под сомнение системный характер и статус языка, его стремление к нейтральности и абсолютизируют истину.

Безусловно, позитивным является сам факт существования феминистических словарей, которые обнажают скрытые импликации в семантике словарного состава языка. И хотя развитие языка – это длительный процесс, очевидно, что под давлением феминистов и в результате перемен в жизни общества наблюдаются изменения в семантике слов, обусловленные гендерной спецификой.

5. Выводы

1. Как показал анализ языкового материала, гендерный аспект специфично отражается в лексикографических источниках. Гендерные изменения могут фиксироваться в словарях под влиянием ряда факторов. Во-первых, основным критерием является то или иное употребление слова в контексте, которое впоследствии становится нормой. Во-вторых, значения слов приобретают официально признанный статус с помощью групп индивидов и организаций, называемых метафорически *gatekeepers* 'привратники, сторожа', в том числе с помощью словарей. В связи с этим миссия словарей рассматривается в контексте сохранения определенных стандартов языкового употребления, то есть словари действительно являются *gatekeepers of the language* 'сторожами, хранителями языка'.

2. Сравнительный анализ традиционных и феминистических лексикографических источников показывает, что в традиционных словарях гендерный аспект значения слова, как правило, игнорируется, что подтверждает связь гендерных изменений в семантике слова с проблемой сексизма. Анализ дефиниций, используемых в «женской» лексикографии, показывает, что любое нейтральное слово может приобрести у феминистов оценочную окрашенность. Возникающие при этом дополнительные коннотации затрудняют определение базового и производного значений, а также установление семантической связи между исходным и производным значениями.
3. Вмешательство феминистов в процесс изменения значения слов, а также попытки реформировать язык связаны с многочисленными проблемами. Существуют две точки зрения относительно проблемы взаимоотношений языка и общества. Согласно первой точке зрения, наличие в английском языке признаков сексизма способствует возникновению явлений сексизма в обществе с его андроцентрическим мышлением. В связи с этим реформирование языка будет способствовать устранению явлений сексизма в обществе. Другая точка зрения выражает мнение о том, что общество по сути находится под влиянием сексизма, который существует за пределами языка, и язык всего лишь отражает сексизм самой системы. В связи с этим реформа языка бессмысленна, так как новые слова по мере вхождения в употребление будут обладать все теми же старыми значениями.
4. Явление семантической дерогации женщин, то есть низкий социальный статус слов, ассоциирующихся с женщинами, свидетельствует о том, что феминистическая языковая реформа не будет иметь успеха, пока в обществе господствует идеология сексизма. Тем не менее широкое обсуждение в феминистической лингвистике вопросов развития языка вызывает интерес общественности к рассматриваемой проблеме и приводит к ее осознанию. Как показывает анализ материала, значения, фиксируемые в лексикографических источниках, все же подвержены изменениям, так как язык реагирует на новые коммуникативные требования. Выходят из употребления или реже употребляются, например, в национальной прессе слова с явно выраженными отрицательными коннотациями. Безусловно, изменения в употреблении не могут полностью изменить отношение членов языкового сообщества, однако они заставляют носителей языка противостоять своим собственным предубеждениям. Таким образом, феминистическая лексикография не только позволяет осознать весь потенциал значения слова и выработать критическое отношение, но и способствует закреплению в системе языка гендерных изменений.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена проблемі відображення гендерного аспекту значення у лексикографічних джерелах. Розглядаються фактори, що впливають на фіксацію гендерних змін у значенні слів. В огляді сучасних феміністичних словників аналізуються тенденції розвитку «жіночої» лексикографії.

SUMMARY

The article deals with the gender aspect of the word meaning as reflected in dictionaries. Different factors that influence gender changes and their recognition by the so-called gatekeepers are considered. The latest trends of the feminist lexicography are analysed.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Burchfield R. Dictionaries and Ethnic Sensibilities // Ricks C. and L. Michaels (eds). The State of the Language . - Berkley and London: University of California Press, 1980. – pp. 15-23.

2. Cameron D. *Feminism and Linguistic Theory*. - London: Macmillan Press Ltd, 1992. - 247 p.
3. Daly M. *Gyn / Ecology*. - London: Women's Press, 1981. - 224 p.
4. Daly M. and Caputi J. *Webster's First Intergalactic Wickedary of the English Language*. - London: Women's Press, 1988.
5. Graham A. *The Making of a Nonsexist Dictionary* // Thorne B. And Henley N. (eds). - Newbury House, 1975. - Pp.55-72.
6. Humm M. *The Dictionary of Feminist Theory*. - Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 1989.
7. Kramarae C. and Treichler P. *A Feminist Dictionary*. - London: Pandora, 1985.
8. Mandelbaum D. (ed.) *Selected Writings of Edward Sapir on Language, Culture and Personality*. - San Francisco, CA: University of California Press, 1949.
9. Mills J. *Womanwords*. - London: Longman, 1989.
10. Mills S. *Feminist Stylistics*. - London: Routledge, 1995. - 230 p.
11. Ricks C. and Michaels L. (eds). *The State of the Language*. - Berkley and London: University of California Press, 1980. - 260 p.
12. Scruton R. *How Newspeak Leaves Us Naked*. - The Times. - February 1, 1983.
13. Williams R. *Keywords*. - London: Fontana, 1976. - 197 p.
14. *Collins Cobuild English Language Dictionary*. - Harper Collins Publishers: The University of Birmingham, 1994.
15. *The Concise Oxford Dictionary of Current English* / Edited by Della Thompson. - Oxford: Clarendon Press, 1995.
16. *The New Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles* / Edited by Lesley Brown. - Oxford: Clarendon Press, 1993. - Vol. 1,2.

Надійшла до редакції 15.03.2001 р.

ББК Ш12 = 411.2*13

РИТМИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА РУССКИХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ

В.Ф.Кудрявцева

В речевом восприятии большую роль играет ритмическая структура слова, являясь его наиболее общей фонологической характеристикой [Основы теории речевой деятельности, 1974, с.150]. При сильном искажении передачи, когда звуковой состав слова совершенно не опознается аудитором, ритмическая структура, как правило, определяется безошибочно. В речи нормально развивающегося ребенка первый этап освоения слов состоит в воспроизведении ритмико-слогового контура слова при частичной или полной недифференцированности элементов слога [Маркова, 1963]. Таким образом, ритмическая структура является одним из первых признаков, с которого начинается идентификация слова.

Понятие «ритмическая структура» имеет в лингвистической литературе неоднозначное употребление [Высотский, 1973, с.21-22]. В данной работе ритмическая структура слова определяется числом и последовательностью слогов различного типа, а также местом ударения. Место ударения зависит от многообразных факторов, однако чаще всего оно ставится в зависимость от морфемной либо словообразовательной структуры слова: «Исходным объектом нашего описания является ударение на данной морфеме: корне, окончании, аффиксе, приставке. Для наших целей неважно, на какой слог от начала или конца слова падает ударение» [Редькин, 1971, с.5].

Проблема взаимообусловленности места ударения и слоговой структуры слова в современном русском литературном языке до сих пор остается малоизученной, поэтому прав К.С.Горбачевич, заметивший, что «словесное ударение, будучи не только языковым (информативно и фонологически значимым), но и физиолого-акустическим явлением, по логике вещей связано с фонетикой, с фонетическими характеристиками слогов и слоговым строением слова. Полное подчинение акцентологии грамматике, абсолютизация идей Е.Куриловича и П.Гарда о рассмотрении ударения только в связи с морфемой (слоговое расстояние не имеет значения) грешат, на наш взгляд, некоторой односторонностью» [Горбачевич, 1975, с.47].

Интересную попытку преодолеть эту односторонность и определить место ударения по отношению и к морфеме, и к слоговому строению слова осуществила Н.Ф.Клименко при описании акцентологии прилагательных в современном украинском языке [Морфемна структура слова, 1979, с.86-112].

Как известно, акцентологическая система современного русского литературного языка имеет два основных типа ударения: неподвижное и подвижное. Членные формы прилагательных обладают неподвижным ударением, т.е. при их склонении во всех падежах обоих чисел всех трех родов ударение сохраняется на одном и том же слоге [Спринчак, 1950, с.181-193]. Таким образом, результаты анализа ударения в начальной форме характеризуют всю парадигму членных прилагательных.

Анализ русских многосложных прилагательных показал, что в двухсложных прилагательных ударение располагается преимущественно (~85,2%) на первом слоге: **хру́пкий, ще́дрый, ку́ций, ску́чный**. И лишь в ~14,8% оно падает на последний слог: **це́нный, большо́й, родно́й, чужо́й**.

В трехсложных прилагательных ударение размещается на первом слоге – 26,6% (**за́мшевый, ме́сячный, ко́жанный, па́хотный**), на втором слоге – 64,4% (**апре́льский, ози́мый, мудре́ный**), на последнем слоге – 10% (**рядо́вый, соляно́й, шерстяно́й, холо́стой**). Как видим, предпочтение отдается центральному слогу.

В четырехсложных прилагательных очень редко ударение падает на боковые (первый и последний) слоги. На первом слоге – в 2,8% прилагательных: **цу́трусовый, пы́жиковый, а́вгустовский**; на последнем слоге – 0,6%: **сверхзвуко́вый, нестро́евой, волосяно́й, глухонемо́й**. Больше всего (61,8%) прилагательных с ударением на третьем, предпоследнем слоге: **челове́чный, сепара́тный, ежедне́вный, безуча́стный, перво́бытный** и т.д. В 34,6% случаев ударение падает на второй слог: **отече́ский, лири́ческий, негра́мотный, осно́вный, назо́йливый**.

Впервые появляются прилагательные с побочным ударением. Их только два: **зе́лено-се́рый** и **се́ро-бу́рый**. Обратим внимание на то, что междуударный интервал составляет один слог.

Наш материал не дал ни одного примера пятисложного прилагательного с ударением на первом слоге. Всего 5 прилагательных (~1,3%) имеют ударение на последнем слоге – **турбовинто́вой, спинномозго́вой, получасо́вой, горнозаводско́й, внеоче́редно́й**.

В пятисложных прилагательных чаще всего (~50,7%) ударение падает на предпоследний слог: **замысло́ватый, междугоро́дный, молниенос́ный, добросерде́чный, велерече́вый** и т.д. Также много (~38,9%) прилагательных с ударением на срединном, третьем, слоге: **истори́ческий, потре́бительский, валерьяно́вый, лимфати́ческий, бертоле́това (соль), челоу́бная**. Только ~2,9% прилагательных имеют ударение на втором слоге: **художественный, коли́чественный, иму́щественный, беспробо́лочный**.

Количество пятисложных прилагательных с побочным ударением увеличилось по сравнению с четырехсложным, но оно невелико – 22 слова из 367 (~6%). Главное уда-

рение чаще всего падает на предпоследний слог, а побочное – на второй: **пурпурно-красный, лимоннокислый, лилово-синий**. Существенно, что побочное ударение тоже предпочитает предпоследний слог первой основы композита. Междуударный интервал в один слог представлен в 12 прилагательных. Несколько меньше (9 слов) с междуударным интервалом в два слога, например: **военно-морской, душевнобольной, огненно-красный, мертво-бледный**. Отмечено лишь одно прилагательное с междуударным интервалом в три слога: **желто-золотой**.

Среди шестисложных прилагательных, имеющих одно ударение, отсутствуют слова с ударением на первом и последнем слогах. Из 148 шестисложных прилагательных 70 (~47,3%) имеют ударение на четвертом слоге: **филологический, публицистический, многозначительный**; 47 (~31,7%) – на пятом, предпоследнем слоге: **революционный, иррациональный, интеллектуальный**; 6 прилагательных (~4,05%) – на третьем слоге: **алюминиевый, доброкачественный, покровительственный**. Всего одно слово – **исследовательский** – имеет ударение на втором слоге.

Число двуударных прилагательных, имеющих наряду с главным побочное ударение, несколько увеличилось. Их 24, или ~16,2% общего количества шестисложных прилагательных. У 11 слов междуударный интервал составляет два слога, например: **выпукло-вогнутый, воздушно-десантный, газетно-журнальный, изжелта-зеленый** и др. У семи слов междуударный интервал состоит из одного слога: **серебристо-белый, отчетно-выборный, марксистско-ленинский, машинно-тракторный, ремонтно-тракторный, моторно-парусный, двойковогнутый**. Трехсложный интервал (6 прилагательных) обусловлен в большинстве случаев соотношением акцентированности предпоследнего слога первой основы и последнего слога второй основы композита: **молочно-восковой, фабрично-заводской, плодово-овощной, квадратно-гнездовой**. Основное ударение на предпоследнем слоге сочетается в этом типе прилагательных с побочным ударением на первом слоге первой композитной основы: **северо-восточный, торфоперегнойный**.

Семисложные прилагательные нашего списка (46) не имеют ударения на последнем слоге. На первом и втором слоге – только побочное ударение.

У прилагательных, имеющих только одно ударение, акцентируется пятый слог – ~37%: **социалистический, идеографический, привилегированный, звукоподражательный**. На шестом, предпоследнем слоге ударение расположено в ~32,6% примеров: **дореволюционный, интернациональный, экзаменационный**; на четвертом слоге – ~6,5%: **дюралюминиевый, высококачественный**. Одно прилагательное имеет ударение на третьем слоге: **частнособственнический**.

Десять прилагательных (~21,7%) – двуударны. Интервал между побочным и главным ударением у шести прилагательных составляет два слога: **научно-технический, политико-массовый, военно-хозяйственный, сердечно-сосудистый, торгово-промышленный, силлабо-тонический**; у четырех прилагательных – три слога: **садово-огородный, вагонно-паровозный, счетно-вычислительный, римско-католический**.

Из двадцати восьмисложных прилагательных одиннадцать имеют побочное ударение. Если ранее у большинства прилагательных с побочным ударением междуударный интервал составлял два слога, то у восьмисложных прилагательных он увеличился до трех слогов (7 слов): **всемирно-исторический, народнопоэтический, идейно-политический, учебно-воспитательный, комсомольско-молодежный, молодежно-комсомольский**. Прилагательных с междуударным интервалом в один слог – 2: **автомобильно-тракторный, беспроцентно-выигрышный**; с интервалом в два слога – 1: **инженерно-физический**; в четыре слога – 1: **опытно-показательный**. Ударение в них располагается следующим образом: побочное ударение почти во всех случаях (кроме прилагательного

опытно-показательный) стоит на предпоследнем слоге первого композита; основное ударение предпочитает третий от конца слог (8 примеров), в трех случаях акцентирован предпоследний, а в одном – четвертый от конца слог второго композита.

Одноударных восьмисложных прилагательных – 9 слов. Нет примеров с ударными боковыми слогами, а также с ударением на втором, третьем и четвертом слогах.

Шесть прилагательных имеют ударение на шестом слоге: **материалистический, империалистический, североатлантический, малоупотребительный, картофелепосадочный, общеобразовательный**; два прилагательных с ударением на седьмом слоге: **латиноамериканский, полуторагодовальный**; одно слово с ударением на пятом слоге: **высокохудожественный**.

Все девятисложные прилагательные имеют побочное ударение. Междуударный интервал увеличился до пяти слогов (у четырех из тринадцати девятисложных прилагательных): **физико-математический, взаимно-перпендикулярный, общественно-необходимый, историко-литературный**. Пять прилагательных с междуударным интервалом в четыре слога: **народно-освободительный, народно-демократический, общественно-политический, общественно-исторический, хозяйственно-политический**. Интервал в три слога фиксируют слова: **социал-демократический, феодално-крепостнический**; интервал в два слога – одно слово: **материально-технический**; интервал в один слог – также одно слово: **агитационно-массовый**. Таким образом, с увеличением длины слова наблюдается тенденция к увеличению междуударного интервала.

Из пяти десятисложных прилагательных два одноударны: **высококвалифицированный** (седьмой слог), **антиимпериалистический** (восьмой слог). Три слова имеют побочное ударение: **литературно-художественный** (интервал два слога), **самодержавно-крепостнический** (интервал три слога), **историко-филологический** (интервал пять слогов).

Одиннадцати-, двенадцати- и тринадцатисложные прилагательные только двуударны. Число междуударных интервалов:

- одиннадцатисложные: четыре и два слога (**национально-освободительный, организационно-хозяйственный**);
- двенадцатисложные: четыре слога (**революционно-демократический, революционно-освободительный**);
- тринадцатисложные: семь слогов (**диалектико-материалистический**).

Таким образом, начиная с десятисложных прилагательных, не наблюдается акцентированных последних и предпоследних слогов в двуударных прилагательных. Основное ударение в большинстве случаев падает на третий от конца слова слог. Побочное ударение, как и ранее, отдает предпочтение предпоследнему слогу первой основы композита.

Суммируя вышеизложенное, составим таблицу, где показано, на каком слоге размещается ударение прилагательных.

Как видно из табл. 1, в двух-, трех-, четырех- и пятисложных прилагательных ударение чаще всего расположено на предпоследнем слоге (в двусложных прилагательных это первый слог).

Таблица 1. Размещение ударения в одноударных многосложных прилагательных

Длина слова	Позиция ударного слога							
	1	2	3	4	5	6	7	8
2 слога	85,2%	14,8%						
3 слога	26,6%	64,4%	10%					

Продолжение таблицы 1.

	1	2	3	4	5	6	7	8
4 слога	2,8%	36,4%	61,8%	0,6%				
5 слогов	-	2,9%	38,9%	50,7%	1,3%			
6 слогов	-	0,6%	4,05%	47,3%	31,7%	-		
7 слогов	-	-	2,1%	6,5%	37%	32,6%	-	
8 слогов	-	-	-	-	11,1%	66,7%	22,2%	-

Предпочтительность размещения ударения на предпоследнем слоге обусловлена взаимодействием исторических, морфологических и фонетических факторов.

В общеславянский период имелась единая (об этом свидетельствует наличие в славянских языках акцентуационных параллелей) система ударения имен прилагательных. В результате слияния именной и местоименной части к концу общеславянского периода в парадигме местоименных прилагательных произошло перемещение ударения с окончания на предшествующий слог [Редькин, 1961, с.124]. Например: **добрá, добрó, добры́ – дóбрыи; светлá, светлó, светлы́ – свéтлыи**. Л.А.Булаховский считал этот перенос ударения общеславянской тенденцией [Булаховский, 1978, с.346].

Вследствие вышеуказанного процесса возникло три типа ударения имен прилагательных – начальное, конечное и на слоге непосредственно перед окончанием. Современный русский язык сохранил два продуктивных, акцентологических типа – накоренное и предконечное ударение, чаще всего располагающееся на суффиксах [Редькин, 1963, с.12]: **красу́вый, лени́вый, стыдлúвый, бородáтый, крылáтый, глазáстый, зубáстый, ветвúстый, зернúстый, порцион́ный, станцион́ный, голубúный, лошади́ный** и др. Эти два (с точки зрения морфемного строения слова) продуктивных типа можно свести к одному, если рассматривать ударение по отношению к слоговому строению слова: указанные две позиции совпадают в предпоследнем слоге прилагательных.

С увеличением слоговой длины прилагательных ударение перемещается ближе к центру слова. Это происходит потому, что по своим акцентным характеристикам русский язык является сильно центрированным [Никонов, 1963, с.4-5; Моисеев, 1973, с.143-145]. Так, анализ нашего материала показал, что, начиная с шестисложных прилагательных, ударение преимущественно расположено не на предпоследнем, а на третьем от конца слова слоге.

Обозначим число слогов в слове через n . Тогда наиболее вероятное место ударения в прилагательных можно определить по формуле:

а) $n - 1$, если $2 < n < 5$; б) $n - 2$, если $n \geq 5$.

При $n \geq 4$ в результате существующей в русском языке тенденции к ритмическому равновесию [Горбачевич, 1975, с.49] появляется побочное ударение, которое также чаще всего размещается на предпоследнем слоге первой основы композита. Число двуударных прилагательных увеличивается по мере увеличения слоговой длины слова. Минимальный междуударный интервал составляет один слог, максимальный – семь слогов. Зависимость величины междуударного интервала от длины слова показана в табл.2.

Таблица 2. Рост междуударного интервала с увеличением длины слова

Длина слова (кол-во слогов)	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Междуударный интервал	1	1,5	1,95	2,4	2,63	3,3	3,3	3	4	7

Итак, для ритмического рисунка русских прилагательных характерна относительная закреплённость ударения на предпоследнем слоге слова и его перемещение на один слог по направлению к центру слова с ростом слоговой длины. Отсчет слоговых позиций для определения места ударения удобнее вести не по отношению к началу, а по отношению к концу слова.

РЕЗЮМЕ

В статті розглянуто ритмічну структуру російських прикметників, яка визначається кількістю і послідовністю складів різних типів, а також місцем наголосу. Статистичний аналіз показав, що в двох-, трьох-, чотирьох- та п'ятискладових прикметниках наголос найчастіше розташований на передостанньому складі. Із збільшенням складової довжини прикметників наголос переміщується до центру слова: починаючи з шести-складових прикметників наголошений склад найчастіше займає третю від кінця слова позицію. Найбільш вірогідне місце розташування наголосу визначається формулою $n-1$, якщо n – число складів і знаходиться в інтервалі від 2 до 5, та $n-2$, якщо $n \geq 5$.

В чотирьохскладових прикметниках вперше з'являється побічний наголос, який також найчастіше розміщується на передостанньому складі першої основи композитів. Кількість двонаголошених прикметників збільшується відповідно до зростання складової довжини. Найменший міжнаголошений інтервал – один склад, найбільший – сім складів.

SUMMARY

Rhythmical structure of Russian adjectives defined by a number of syllables and their succession, as well as the position of stress was examined. The statistical analysis had shown that in 2-, 3-, 4- and 5-syllabic adjectives the stress is most frequently placed on the penultimate syllable. With the increase of a number of syllables the stress is transferred nearer to the centre of the word: beginning from 5 – syllabic adjectives the stressed syllable occupies most frequently the third from the end position. The most probable stress position in Russian adjectives may be expressed by the formula $n-1$, if the number of syllables in the word is between the interval from 2 to 5; and $n-2$, if $n \geq 5$. The secondary stress is also most frequently placed on the penultimate syllable of the first stem of composites. The minimum unstressed interval composes one syllable, maximum – 7 syllables.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Основы речевой деятельности. – М.: Наука, 1974.
2. Маркова А.К. Особенности овладения слоговым составом у детей с недоразвитием речи. / Автореф. ... канд. филол. наук. – М., 1983.
3. Высотский С.С. О звуковой структуре слова в русских говорах. / Исследования по русской диалектологии. – М.: Наука, 1973. – С.17-41.
4. Редькин В.А. Акцентология современного русского языка. – М.: Просвещение, 1971.
5. Горбачевич К.С. О фонетических предпосылках некоторых акцентологических изменений в современном русском языке. (Вопросы языкознания, 1975. – №6. – С.46-54.
6. Морфемна структура слова. – К.: Наукова думка, 1979.
7. Спринчак Я.А. Ударение в прилагательных литературного русского языка. Научные записки Днепропетр. ун-та. Т. XXXVI. – Вып. 5. – 1950. – С.181-213.
8. Редькин В.А. Из истории ударения имен прилагательных в русском языке. / НДВШ, Филологические науки, 1961. – №4. – С.124-132.

9. Булаховский Л.А. Восточнославянское ударение в сравнительно-историческом освещении. (Избранные труды в пяти томах. Т. 4. – К.: Наукова думка, 1978. – С.211-357.
10. Редькин В.А. Развитие системы полных и кратких имен прилагательных в русском языке. / Автореф...канд. филол. Наук. – М., 1963.
11. Никонов В.А. Место ударения в русском слове. / International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, VI, 1963, p.4-6.
12. Моисеев А.И. К различению длинных и коротких слов в современном русском языке (В связи с местом словесного ударения). / Проблемы теоретической и прикладной фонетики и обучение произношению. – М.: Наука, 1973.

Надійшла до редакції 19.04.2001 р.

ББК Ш12 = 411.2*000.23

КОДА И СЛОГАН КАК СТРУКТУРНО ЗНАЧИМЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА

Т.Н.Ливиниц

Прагматическая направленность рекламного текста проявляется через актуализацию тех элементов структуры, которые оказывают наибольшее влияние на адресата, активизируют интеллектуальные и эмоциональные реакции, вызывают необходимые ответные действия.

Основным структурным компонентом, выражающим прагматическую направленность рекламного текста, является кода (ит. *coda* букв. хвост – заключение, последняя, завершающая часть чего-л.). В практике рекламы кодой называется та часть рекламного текста, которая приводит потребителя к заключительному выводу о необходимости воспользоваться товаром / услугой. Кода может быть прямой и косвенной. Языковым выражением прямой коды является побудительное предложение, лексическое наполнение которого содержит призыв воспользоваться услугой, купить товар, совершить какое-либо действие, выгодное рекламодателю, например: *«Используйте опыт сотен Ваших коллег, – наших покупателей»* (АиФ, 28, 96); *«Выберите, что Вас привлекает, и узнайте подробности по телефонам»* (АиФ, 46,97); *«Сделайте свой выбор!»* (Н. 98); *«Звоните, приходите»* (ВП, 44,97); *«Призовой фонд 40000! Покупай и выигрывай!»* (ВА-БАНКЪ. 34, 96).

Косвенная кода выражается при помощи утвердительных предложений, содержание которых наводит получателя на мысль о необходимости совершить определенные действия в отношении предмета рекламы, например: *«Ваша покупка будет удивительно приятной! Мы ждем Вас!»* (ВП, 18, 98); *«Трудно найти лучший подарок!»* (Коммерсантъ 5, 94); *«Это деньги, которые Вы можете ЗАРАБАТЫВАТЬ, сотрудничая с компанией ШИНТОРГ. Это деньги, которые Вы можете ЭКОНОМИТЬ, покупая у компании ШИНТОРГ»* (АиФ, 27, 97).

Иногда оба способа комбинируют: *«Заполните купон, и Вы получите БЕСПЛАТНО пробный урок и сами сможете убедиться, что ЕШКО – это правильный выбор!»* (АиФ, 19, 96); *«Посвятите нам всего несколько секунд – и Вы станете обладателем прекрасного кольца с 18-каратным золотым покрытием, украшенного настоящим алмазом»* (КП, 9, 97).

Широко используется в качестве косвенной коды не прямое побуждение: *«Корпорация «БЛИЦ» приглашает Вас к сотрудничеству в качестве регионального дилера»* (АиФ, 35, 96); *«ЭЛЕККОМ имеет честь предложить Вам лучшую ОФИСНУЮ и БАНКОВСКУЮ МЕБЕЛЬ»* (АиФ, 19, 96); *«Приглашаем к сотрудничеству магазины, торговые фирмы, строительные организации Москвы и регионов России»* (АиФ, 35, 98).

Косвенная кода сопровождает, в первую очередь, сообщения о цене, качестве, новизне, уникальности предмета рекламы, т.е. о таких его параметрах, которые влияют на решение совершить покупку / воспользоваться услугой или произвести другие действия.

Имплицитное значение коды сопровождает такие приемы рекламного воздействия, как сообщения о положительных результатах применения товара/услуги: *«Прекрасно увлажненная, эластичная кожа – целый день. Всего лишь за неделю кожа выглядит заметно моложе и излучает здоровье»* (Н, 97); *«Протезы с самостоятельным креплением к телу. Ваши движения легки и непринужденны»* (Н, 97); *«Посмотрите, как ловко Ваш малыш обращается с кондиционером. Теперь в его комнате всегда уют и спокойствие»* (АиФ, 28, 98).

Сообщение о скидках, подарках, льготах также наводит на мысль о необходимости воспользоваться предлагаемой услугой / товаром, т.е. косвенно выражает коду: *«Пришедшему – сувенир, купившему – подарок»* (АиФ, 13, 96); *«Гибкая система скидок и льгот, дополнительная скидка от 100 000 000 руб.!»* (АиФ, 29, 96); *«Каждому покупателю – сувенир!»* (АиФ, 50, 97).

Гарантия высокого качества обслуживания, комплимент клиенту – все это также относится к компонентам, скрыто выражающим коду:

«Доброжелательность и профессионализм нашего персонала обеспечат Вам приятное времяпрепровождение» (Н, 97); *«Ждем Вас каждый день (даже в воскресенье)»* (Н, 97); *«Для Вас мы работаем без перерывов и выходных!»* (КП, 12, 98).

Кода играет ведущую роль в формировании категории побудительности, которая является сквозной для рекламного текста.

Следует отметить, что лингвистические средства, привлекаемые для передачи значения коды, еще никогда не становились предметом специального исследования, в связи с чем пока еще не ясно, каковы качественные и количественные закономерности в использовании синтаксических структур в составе коды. (Обычно, кода представлена простыми предложениями, хотя возможно применение различных обособленных членов, а также сложных предложений). В связи с этим нуждаются в изучении качества синтаксических структур и их компонентов, которые регулярно используются для реализации задач, стоящих перед кодой.

Итак, кода – это специфический элемент структуры рекламного текста, служащий для выражения прагматической направленности рекламы как вида человеческой деятельности по удовлетворению разного рода потребностей. Кода может быть прямой или косвенной. Это – обязательный компонент рекламного текста, сопровождающий различные приемы воздействия на реципиента, в числе которых ведущее место занимают сообщения об уникальности предмета рекламы, о его сравнительных преимуществах, а также о дополнительных удобствах, связанных с его приобретением.

Представляется возможным установить факт «приращения» дополнительных компонентов значения определенной прагматической направленности в рекламных текстах. Существование этих компонентов обнаруживается на функционально-коммуникативном уровне. Передаваемое ими значение является сопутствующим к основному значению, заключенному в содержании рекламы. «Приращение» семантики обусловлено облигаторным наличием коды. Смысл «приращенного» значения в семантической структуре текста определяется в соответствии с типом рекламы. Так, для товарной рекламы дополнительный компонент можно вербализовать как призыв «купите,

воспользуйтесь», а для корпоративной – «обратите внимание, доверяйте». Эти компоненты дополняют значение коды в рекламе.

Другим элементом структуры рекламного текста, выражающим прагматическую направленность, является слоган (англ. *slogan* – лозунг, призыв, девиз, рекламная формула). В современном понимании слоган – это часто повторяющаяся, короткая, запоминающаяся фраза, которая должна кратко и привлекательно отразить уникальное торговое предложение. Замечено, что слоганы читают в 4-5 раз больше людей, чем сами рекламные тексты. «Удачный слоган – очень сильно действующее рекламное средство: его легче запомнить, потому что он воздействует не только на зрение, как знак, не только на слух и эмоции, как, скажем, название или цвет, но и на разум» [1, с.27].

Слоган должен идентифицировать фирму, способствовать узнаваемости товара, он призван выразить основную концепцию рекламной кампании в виде оригинального, легко запоминающегося девиза. Так, тему рекламной кампании Чекового инвестиционного фонда «Московская недвижимость» можно сформулировать следующим образом: *«Где бы Вы ни жили, Московская недвижимость обеспечит Вам постоянный и стабильный доход.»* Это утверждение удачно подтверждает слоган:

«Московская недвижимость всегда в цене» (АиФ, 19, 96).

Рекламный девиз повторяется во всех объявлениях, независимо от способа распространения, поэтому слоган является константой всей рекламной кампании, своеобразной постоянной характерной чертой, которая наряду с товарным знаком служит как различитель, определяя лицо фирмы, идентифицируя ее. В связи с этим лозунги «располагаются в рекламном тексте, как правило, рядом с товарным знаком» [2, с.137]. «Товарный знак – это зарегистрированное в установленном законодательством порядке на имя его владельца некое слово или изображение, звуковые позывные или оригинальная форма, призванные однозначно идентифицировать товар или фирму в сознании потребителя» [4, с.67].

По содержанию можно выделить три группы слоганов: реклама конкретного товара, реклама марки и реклама образа фирмы.

1) Реклама конкретного товара. Задача слогана этого типа – кратко, емко, наглядно и привлекательно отразить суть уникального торгового предложения. Название товара может входить в состав слогана, а может и отсутствовать, например: *Ариель – не просто чисто, а безупречно чисто (Н, 98); Часы «Восток-капитал» – время третьего тысячелетия (АиФ, 29, 96); Черничный морс за 3 секунды (АиФ, 28, 98), Настоящее природное совершенство под Вашими ногами (АиФ, 20, 96).*

2) Реклама марки товара. Задача в данном случае – это долговременное выделение марочного товара. Так, предметы бытовой техники на российском и украинском рынке реализует несколько фирм, поэтому каждая из них стремится повысить узнаваемость своей марки, используя в этих целях слоган, сопровождающий название фирмы во всех видах рекламы, например: *INDESIT Прослужит долго (АиФ, 43, 98); ROWENTA Радость в Вашем доме. (АиФ, 24, 96); SIEMENS Мы нужны каждой семье. (АиФ, 24, 96).*

Аналогично обстоит дело и с другими видами товаров, выпускаемых под одной маркой. Слоган, сопровождающий рекламу каждого вида продукции данной фирмы, способствует закреплению образа фирмы в сознании потребителей, например: *FRICO Мир идеального климата. Тепло. Комфорт. Энергосбережение. (АиФ, 43,98) – 160 моделей обогревающего оборудования; KETTLER Настоящее немецкое качество говорит само за себя. (АиФ. 28, 98) – спортивные снаряды и тренажеры, HITACHI Новые возможности по старой цене (АиФ. 46, 97) – видео- и телеаппаратура и т.д.*

3) Реклама образа фирмы, предприятия, банка. Задача – отразить принципиальную концепцию деятельности фирмы, ее социальное кредо, одну из отличительных черт её деятельности, например: *Аэрофлот. Единственное имя, которое было у всех на устах*

на протяжении полувека (АиФ, 33, 96); Оргбанк 8-й год стабильной работы (АиФ, 3, 98); Вклад «Инком-Капитал» – достоинства, собранные воедино (АиФ.28,98); Объединение «Стройкомплект». 5 лет на российском рынке (АиФ, 28,98).

Для усиления воздействующей силы слогана рекламисты используют различные тропы – обороты речи, в которых слово или выражение употреблены в переносном, иносказательном значении.

1) Эпитет: *INTEL Твердое ощущение надежности.* (АиФ, 48, 97);

STIMOROL Неповторимый сверхустойчивый вкус. (АиФ, 30, 97).

2) Метафора: *VELUX Мир света и пространства.* (АиФ. 35, 98);

Универсам Петровский – море продуктов к Новому году. (Ва-Банкъ, 51, 98).

3) Гипербола: *EVROTEK Вся сантехника мира.* (АиФ, 34, 96);

Только SONY владеет секретом совершенного видео. (АиФ, 48, 97).

4) Литота: *Автомобиль ВОЛГА. Купить дешевле чем угнать.* (КП, 13, 96); *Дешевле чая – только вода.* (Ва-Банкъ, 23, 96).

д) Олицетворение: *Доминант Ваш лоцман в океане посуды!* (Ва-Банкъ, 50: 98); *STINOL Известное семейство холодильников и морозильников. Продукты выбирают STINOL.* (АиФ, 13, 96).

е) Оксюморон: *Курите на здоровье!* (реклама мундштуков) (АиФ, 13, 96).

Исследователи отмечают процесс постепенного «стирания» прямого значения имен прилагательных в рекламном лозунге, преобладание существительных в структуре слогана, частое использование устойчивых словосочетаний, способных выступать в качестве заместителя товарного знака. [Дмитриев, 1996]

Рекламисты дают рекомендации по написанию слоганов, где указывают характерные признаки этого структурного элемента, среди которых лаконичность («В рекламной фразе на русском языке вообще нежелательно использовать более 10-12 слов» [1, с.101]), запоминаемость, броскость.

Рекламная фраза – слоган – должна быть четкой, краткой, звучной («Нередко полезными оказываются ритмические построения и аллитерации» [3, с.69]), динамичной, правильной с точки зрения фонетики, т.е. без неблагозвучных и трудных для произношения звуко сочетаний. По этим признакам больше всего подходят рифмованные фразы, например: *Обои RACH – лучший выбор Ваш.* (Н, 97); *Обувь наша -прибыль Ваша!* (Ва-Банкъ, 34, 96); *Этот сладкий Новый год! Вот!* (МК, 4, 98).

Итак, кода и слоган – это специфические составляющие рекламного текста, выражающие его прагматическую направленность, т.е. выполняющие особые задачи в структуре реклам разных типов. Так, кода побуждает потребителя совершать действия, выгодные рекламодателю, будь то использование товара или услуги, либо изменение взглядов и мнений. Слоган нацелен на разрешение совершенно иных задач. Он призван способствовать узнаваемости товара, фирмы, марки и тем самым опосредованно увеличивать уровень продаж, спрос на тот или иной вид услуг.

Языковым выражением прямой коды является побудительное предложение. Косвенная кода выражается при помощи утвердительных предложений.

Слоган должен быть кратким, звучным, запоминающимся, поэтому в роли слогана нередко выступают рифмованные фразы, а также часто используются выразительные обороты.

РЕЗЮМЕ

Особливістю рекламних текстів є актуалізація певних елементів структури, які здійснюють найбільший вплив адресата, активізують інтелектуальні й емоційні реакції, викликають необхідні відповідні дії.

Основним структурним компонентом, що виражає прагматичну спрямованість рекламного тексту, є кода-заклик скористатися товаром чи послугою.

Іншим елементом можна визнати слоган-девіз, що часто повторюється, є коротким і таким, який запам'ятовується. У статті аналізуються мовні засоби вираження коди і слогана.

SUMMARY

The characteristic feature of the advertising texts is the actual realization of the certain elements of their structure, which render the greatest influence on the addressee, make active intellectual and emotional reactions, evoke necessary return actions.

The basic component expressing a pragmatical orientation of the advertising text is coda – the appeal to make use of the or service.

Another element which is possible to recognize is a slogan – frequently repeated, remembered motto. In the article the language means coda's and slogan's expressions are analyzed.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гольман И.А., Добробабенко Н.С. Практика рекламы: Десять уроков для современного бизнесмена: Учебник. – Новосибирский филиал СП «Интербук». – 1991. – 142 с.
2. Дмитриев О.А. О структуре рекламных лозунгов // Семантика яз. ед. Доклады международной конференции. Т. II. – М., 1996. – С.137.
3. Картер Г. Эффективная реклама. Путеводитель для мелких предприятий: Пер. с англ. (Общ. ред. Е.М.Пеньковой) – М., 1991. – 280 с.
4. Крылов И.В. Теория и практика рекламы в России. – М., 1996. – 184с.

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ

АиФ – газета «Аргументы и факты»;
ВП – газета «Восточный проект»;
КП – газета «Комсомольская правда»;
МК – газета «Московский комсомолец»;
Н – журнал «Натали».

Надійшла до редакції 05.03.2001 р.

ББК Ш10*316

ЕСТЕСТВЕННАЯ (СПОНТАННАЯ) И ИСКУССТВЕННАЯ ТРАНСОНИМИЗАЦИЯ

М.В.Яковенко

Рассматривая процессы трансоимилизации, необходимо обратить внимание на естественную и искусственную ономастическую номинацию, поскольку «механизмы» образования собственных имен, складывающихся естественным путем, и появляющихся в результате искусственных номинаций, различны.

Естественные ономастические номинации сближаются с речевыми апеллятивными номинациями. Названия того или иного объекта возникают в речи и закрепляются в языке в результате многочисленных проб, изменений, преобразований. Как отмечает А.В.Суперанская, «сложившиеся естественным путем номинации закрепляются в языке, но возникают в речи, в отдельных речевых актах» [Суперанская 1973, с. 237].

Называние осуществляется в процессе речевого общения. Основными слагаемыми номинативной установки ситуации речевого называния выступают потребность в вербальном обозначении денотата, ситуация коммуникации и необходимые для осуществления номинации операционные возможности – модели языкового обозначения. Речевая номинация может быть представлена как поиск наиболее точного слова. Называющий учитывает степень информированности адресата о свойствах называемого объекта и потому стремится выделить и представить в названии наиболее информативные из свойств, те, которые способствовали бы более точному определению объекта и предоставляли бы возможность идентификации реалии адресатам. Это объясняет характерное для естественной номинации «стремление создать мотивированное (обусловленное понятийным содержанием) название объекта» [Голев 1974, с. 90]. Как указывает В.Г.Гак, «в языковом коллективе отбор признаков объекта носит общественный характер, он закрепляется установкой, приводящей к тому, что и в других случаях отбираются сходные признаки» [Гак 1976, с. 78].

Узуализация номинативной единицы осуществляется при многократном внешнеречевом ее употреблении в результате апробирования стихийным народным опытом. Таким образом, характерными чертами естественной номинации являются обязательная апробация народным опытом и коллективность номинации. По словам М.В.Голомидовой, «естественная номинация представляет собой процессы стихийного выбора языковым коллективом оптимального варианта содержания и формы языковой единицы в ходе использования ее в актах речевой коммуникации» [Голомидова 1991, с. 7].

При естественной трансонимизации оним, переходя в другой онимический ряд, может не менять своей формы. Появление формантов происходит при дальнейшем функционировании онима. Например, одна из рек в бассейне Оки, которая ранее именовалась *Орел* (так в материалах Генерального межевания России по Орловской губернии XVIII – начала XIX веков, в писцовых книгах конца XVI века, где встречается и исконная форма *Орель*), после перехода названия реки на город (*г. Орел*) со временем приобрела деминутивную форму *Орлик*. Город *Елец* (Липецкая обл.) получил название от реки, которая в старину называлась не *Ельчиком*, как в настоящее время, а так же, как и город – *Ельцом*. Деминутивную форму с помощью форманта *-ик* название реки приобрело позже. Данные примеры не единичны. Ср. еще, в бассейне Дона: р. *Клекоток* – с. *Клекотки*, р. *Паника* – с. *Паники*, р. *Песчанка* – с. *Песчанки* [Отин 1980, с. 110]: в бассейне Оки р. *Кипетка* (она же *Кипеть*) – с. *Кипеть*, р. *Бестенка* (она же *Бестань*) – д. *Бестань*, р. *Добричка* – д. *Добрица* [ГБО, с. 29, 31, 43]; в бассейне Северского Донца: р. *Бахмутка* (она же *Бахмут*) – г. *Бахмут* (совр. Артемовск).

В то же время, естественная трансонимизация может протекать одновременно с аффиксацией онима. При дальнейшем же употреблении собственного имени происходит совпадение по форме производного и производящего собственных имен. Например, ойконим *Станислав* (теперь Ивано-Франковск), сформировался в результате функционирования поссесивного топонима *Станиславов*, зафиксированного еще в начале XVIII века, в письмах Петра I («А ныне доношу, что и Станиславов взят») [Письма и бумаги Петра Великого 1977, с. 201].

Все естественно возникшие имена собственные складывались постепенно, вместе с развитием ономастической системы. При естественной трансонимизации переход онима из одного разряда в другой регулируется законами языка и ономастическими закономерностями. Как указывает А.П.Корепанова, «образование каждого географического названия обусловлено двумя основными, тесно связанными между собой принципами: общественно-историческим и лингвистическим. Лингвистический принцип наименования действует под влиянием словообразовательной модели» [Корепанова 1977, с. 54]. Возникновение словообразовательной модели зависит от времени, социально-исторических условий и строения родственных языков, дающих материал для

данной модели. Вначале в названии определяется семантическая соразмерность объекта, затем дается переоценка не только его семантической, но и формальной структуры и приспособления ее к действующей словообразовательной системе, т.е. образование словообразовательной формальной модели, которая начинает действовать на данном речевом пространстве уже по аналогии. Следовательно, семантический аспект в образовании новых названий постепенно исчезает и остается формальный, когда название возникает по определенной словообразовательной модели, образуя словообразовательный тип. Например, топонимический формант *-ка* вначале выражал уменьшительность, нес окраску уничижительности. Затем его функции формализовались, он стал лишь средством оформления топонимов. Данный топоформант получил широкую территорию распространения. В.А.Никонов, определяя территорию действия топонимических формантов, указывает, что полоса господства аффикса *-ка* охватывает Среднее Поволжье, Черноземный центр России, почти всю Украину. Таким образом, если вначале названия с аффиксом *-ка* давалось более мелкому объекту по отношению к более крупному, от названия которого образовывался оним, то позже образования топонимов с помощью данного топоформанта происходило по аналогии.

При естественной трансонимизации переход названия с одного объекта на другой обычно происходит в результате контактного переноса по смежности (т.е. с помощью метонимии). Естественно возникшие собственные имена могут образовываться как с помощью абсолютной трансонимизации, так и трансонимизации, осложненной онимообразующими формантами. Ср., *р. Таруса* – *г. Таруса*, *р. Вязьма* – *г. Вязьма*, *р. Воронеж* – *г. Воронеж*, *р. Ивня* – *г. Ивня*, *р. Мезень* – *г. Мезень*, *р. Кременная* – *г. Кременная*, *р. Токмак* – *г. Токмак*, *гора Гребень* – *р. Гребень*, *гора Станигора* – *р. Станигора*; *р. Волга* – *г. Заволжск*, *р. Кума* – *г. Прикумск*, *р. Аргунь* – *г. Приаргунск*, *Урал* – *Зауралье*, *р. Днепр* – *Приднепровье*, *р. Рыль* – *г. Рыльск*, *р. Сура* – *г. Сурск*, *р. Сердоба* – *г. Сердобск*, *р. Тобол* – *г. Тобольск*, *р. Берда* – *г. Бердянск*.

В отличие от естественной номинации искусственная номинация представляет собой единовременный акт наречения, исполнителем которого является конкретный номинатор, а адресатом – весь языковой коллектив. Как указывает М.В.Голомидова, «искусственная номинация – осознанный и целенаправленный акт, ориентированный на априорную узуализацию созданной номинативной единицы» [Голомидова 1991, с. 8]. Узуализацией искусственно созданного имени является волевой акт, сопровождаемый, как правило, письменной фиксацией названия. Критерий проверки практикой, как при естественных номинациях, существует и для искусственно созданных названий, но, поскольку искусственно созданные имена обычно принадлежат специально культивируемым системам и закрепляются за определенными объектами юридически, изменения эти минимальны.

Искусственная номинация может протекать как в русле традиционных онимических процессов, присущих естественной номинации, так и в форме придумывания малотипичных и даже экстравагантных названий. В большинстве случаев при искусственной номинации используются словообразовательные модели естественной номинации. Например, в названиях сел *Шевченко* (Харьковская обл.), *Тельманово* (Донецкая обл.), *Суворово* (Одесская обл.), *Седово* (Донецкая обл.), *Лермонтово* (Пензенская обл.), городов *Ватутино* (Черкасская обл.), *Докучаевск* (Донецкая обл.), *Багратионовск* (Калининградская обл.), *Ивано-Франковск*, созданных в результате искусственной трансонимизации, используются те же форманты, что и в естественно возникших топонимах. В искусственно созданных фамилиях духовенства (XVII-XIX века), которые были образованы от названий церквей и церковных праздников, использовался формант *-ский/-цкий*, характерный и для естественно сложившихся фамилий. Для создания псевдонимов на основе личных имен и топонимов часто привлекаются уже сложившиеся антропонимические модели фамилий. Ср. псевдонимы, образованные от

личных имен: *Анютин* – псевдоним А.В.Луначарского (по деминутивной форме имени его жены), *Аскольдов* – псевдоним С.А.Козлова (от имени князя Аскольда); псевдонимы, образованные от топонимов: *М.Хрущевский* – псевдоним М.М.Пришвина (по названию имения Хрущево), *Симеон Полоцкий* – псевдоним поэта С.Г.Петровского (по названию г. Полоцк), *Минский* – псевдоним поэта Н.М.Виленина, *Саянов* – псевдоним поэта В.Махнина, *Ю.Крым* – псевдоним Ю.Бекмишева.

Переход онима из одного разряда в другой при искусственной номинации может осуществляться и без онимообразующих формантов. Так, в качестве псевдонимов могут выступать личные имена, отчества и фамилии. Ср., *Абрам* – псевдоним С.А.Терентьева, *Валентин* – псевдоним И.М.Герсона; *Александрович* – псевдоним Добролюбова, *Василич* – псевдоним А.В.Смирнова; в качестве псевдонима использовал фамилию своего деда *Бакулин* В.Я.Брюсов. Как псевдонимы употребляются и различные географические названия. Ср., *Арбат* – псевдоним Ю.Яковлева, *Столешников* – псевдоним Н.И.Морозова, *Ольхон* – псевдоним А.С.Пестюхина, *А.Терек* – псевдоним О.Форш, *Марко-Вовчок* (от названия села Вовчок под Немировым) – псевдоним М.А.Вилинской.

Искусственная абсолютная трансонимизация наблюдается при переходе антропонимов в ойконимы. Ср., г. *Кропоткин* (Краснодарский край), г. *Чехов* (Московская обл.), г. *Чаплыгин* (Липецкая обл.), г. *Арсеньев* (Приморский край), г. *Чайковский* (Пермская обл.), и т.п. Большинство ойконимов, образованных в результате абсолютной искусственной трансонимизации, органично вписываются в топонимическую систему. Но встречаются и малотипичные, неординарные названия. Это связано с тем, что названиями городов становятся фамилии зарубежных политических деятелей либо русские нестандартные фамилии. Ср., г. *Георгиу-Деж* (Воронежская обл.), г. *Готвальд* (Харьковская обл.), г. *Торез* (Донецкая обл.), г. *Фрунзе* (Луганская обл.), г. *Щорс* (Черниговская обл.). В качестве названий географических объектов при искусственной номинации могут использоваться имя и фамилия – пос. *Лев Толстой* (Липецкая обл.), пос. *Роза Люксембург* (Воронежская обл.), имя и отчество – пос. *Ерофей Павлович* (назван по имени русского землепроходца Е.П.Хабарова; Амурская обл.); только имя – с. *Ермак* (названо по имени Ермака Тимофеевича, казачьего атамана, положившего в XVI в. начало присоединению Сибири к России; Красноярский край), г. *Салават* (в память башкира Салавата Юлаева, сподвижника Пугачева; Башкирия), г. *Джамбул* (в память знаменитого акына Джамбула Джабаева; Казахстан); отчество – пос. *Ильич* (Воронежская обл.), ручей *Ефимыч* (назван по отчеству геолога С.Е.Захаренко; Оймяконский район Якутии), ручей *Петрович* (назван по отчеству геолога В.П.Бертина; Магаданская обл.). Неординарные названия, созданные в результате искусственной трансонимизации, характерны не только для советского времени. Много подобных названий было образовано и в дооктябрьский период, когда имятворчество не имело централизованного характера и не было регламентировано государственными постановлениями. Например, хутор *Рафаэль* в бывшей Тамбовской губернии, хутор *Кавказ* в бывшей Херсонской губернии.

С искусственной номинацией обычно связаны собственные имена, созданные в результате неконтактного переноса. При создании собственных имен с помощью искусственной трансонимизации немалую роль играют субъективные факторы: идеологические приоритеты общества, культурные традиции и веяния моды.

Классификация имен на естественно возникшие и искусственно созданные проходит через все категории онимической лексики. Степень мотивационной обусловленности (осознанности) при различных переходах онимов из одного класса в другой бывает разной. Если вновь возникшему селению дают название по реке, на которой оно стоит, или по имени первопоселенца, такой процесс номинации оказывается в известной степени предопределенным и естественным. Однако в нем есть и некоторый эле-

мент сознательного присвоения названия, поскольку в различных речевых ситуациях, когда заходила речь о данных объектах, для его характеристики удобнее всего было обратиться к известному гидрообъекту или определенному лицу. Такие акты номинации обычно бывают неорганизованными, но они регулируются языковыми законами и ономастическими закономерностями. Значительно большая степень сознательности и организованности наблюдается при массовых переименованиях топообъектов, когда результаты фиксируются в справочниках, а сам акт переименования оформляется законодательным путем.

В разных классах онимов различно соотношение естественно сложившихся и искусственно возникших собственных имен в результате трансонимизации. В классе топонимов в основе перехода гидронимов в ойконимы, гидронимов в хоронимы, оронимов в хоронимы лежит естественная трансонимизация. Случаи искусственной трансонимизации здесь единичны. Например, переименование в 1785 году указом Екатерины II реки *Яик* в *Урал* по названию гор, в которых она берет начало. Топонимы от антропонимов могут образовываться как естественным, так и искусственным путем. Как правило, топонимы, возникшие с помощью естественной трансонимизации, более ранние, а топонимы, появившиеся в результате искусственных номинаций, более поздние, носят мемориальный характер, часто используются при переименованиях. Переходы имен в патронимы, патронимов в фамилии связаны с естественной трансонимизацией, хотя элемент осознанности более выражен при их создании. Как отмечает А.В.Суперанская, «такая ономастическая категория, как фамилии, представляет собой лексический пласт, в котором predetermined, сознательное и искусственное преобладают над естественным и стихийным» [ТМОИ, с. 145]. Вместе с тем, переход имени в фамилии, патронимов в фамилии нельзя отнести к искусственно сложившимся, поскольку они формировались на протяжении продолжительного периода времени. Переходы антропонимов в наутонимы, топонимов в наутонимы, наутонимов в топонимы, антропонимов в эргонимы, топонимов в эргонимы, теонимов в астронимы, антропонимов в астронимы, топонимов в астронимы происходят с помощью искусственной трансонимизации. Названия кораблей, предприятий, планет появляются в результате единовременного акта наречения, закрепляются юридически, часто имеют конкретного номинатора.

Таким образом, в процессах трансонимизации, наряду с естественным переходом онима из одного разряда в другой, имеет место искусственная номинация. Естественно сложившиеся имена возникают стихийно и закрепляются в языке в результате речевой практики. Искусственно созданные названия являются результатом целенаправленного номинативного акта. Естественная и искусственная трансонимизация связаны общностью используемого языкового материала. Словообразовательные модели естественной номинации не отвергаются, а сохраняются искусственной. Вместе с тем искусственное называние не избавлено от произвола номинатора. Соотношение естественно возникших и искусственно созданных имен различно в разных классах онимов.

РЕЗЮМЕ

В статті трансонімізація розглядається з ономастологічної точки зору. Перехід онімів із одного класу до іншого може відбуватися внаслідок спонтанної або штучної номінації. В статті порівнюються «механізми» утворення онімів при спонтанній і штучній трансонімізації.

SUMMARY

Turning the proper names from one class in other is connected with two types of nomination: natural and artificial. Naturally established names appear spontaneously and are adjusted by language laws and regularities of onomastics. Artificially creating names are from

the goal-directed act of nomination. Models of natural nomination are used artificial. In different classes of Proper names correlation naturally established and artificially appearing proper names as a result nomination is distinguished.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гак В.Г. К диалектике семантических отношений в языке // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976.
2. Голев Н.Д. Естественная номинация объектов природы собственными и нарицательными именами // Вопросы ономастики. Вып. 8-9. – Свердловск, 1974. – С.4-14.
3. Голомидова М.В. Некоторые теоретические вопросы искусственной топонимической номинации // Номинация в ономастике. – Свердловск: Изд-во Урал, ун-та, 1991. – С.5-13.
4. Корепанова А.П. Принцип номінації в структурно-лінгвістичному аспекті. – Мовознавство. – 1977. – №6. – С.54-56.
5. Отин Е.С. Топонимическая метонимия / вид связи «гидроним – ойконим» / // Перспективы развития славянской ономастики. – М.: Наука, 1980. – С.106-121.
6. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 368 с.
7. Письма и бумаги Петра Великого. – Т.ХІІ. – М.: Наука, 1977.

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ

1. ГБО – Смолицкая Г.П. Гидронимия бассейна Оки. – М.: Наука, 1976.
2. ТМОИ – Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1986.

Надійшла до редакції 24.01.2001 р.

ББК Ш12 = 411.4*316.2

СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА ВІДАПЕЛЯТИВНИХ ПРИЗВИСКІВ В АНТРОПОНІМІЇ ДОНЕЧЧИНИ

О.В.Антонюк

На території Донеччини, особливо в сільській місцевості, майже кожен мешканець паралельно з офіційним іменем має ще й додаткове неофіційне – прізвище. У прізвищах знайшли широке відображення слова апелятивної лексики: назви конкретних предметів і абстрактних понять, назви тварин і рослин, явищ природи тощо. У прізвищах законсервувалися особливості світосприйняття людей, їх ставлення один до одного, давні традиції іменування особи за характером, місцем проживання, часом народження, зовнішніми ознаками тощо. На специфіку цих онімів звертали увагу такі дослідники, як В.Охримович, І.Я.Франко, В.В.Німчук, І.Д.Сухомлин, П.П.Чучка та ін. Проте прізвища як специфічний клас антропонімів потребують особливої уваги у плані словотвірного та структурного аналізу.

У сучасному мовознавстві це питання розглядалося переважно на прикладах відпрізвищних прізвищ (О.В.Бороніна, Т.Б.Мещерякова, З.П.Нікуліна, П.Т.Поротников та ін.). Однак такі аспекти дослідження, як особливості творення відапелятивних та відіменних одиниць, а також багатослівних, залишаються поки поза увагою науковців.

У запропонованій статті робиться спроба словотвірного аналізу різних за структурою однослівних відапелятивних прізвищ.

У сучасній антропонімії Донеччини функціонують прізвища однослівні (Беркут, Монгол, Бублик) і багатослівні (Кум Слива, Шилом Бритий, Два Метри Красоти). Переважна більшість є однослівними одиницями. Творються такі прізвища морфологічним та неморфологічним способом.

Морфологічним способом утворилося приблизно 12,5% прізвищ. Найпродуктивнішими способами словотворення є суфіксація (Хома > Хомичів, Матвій > Матвійчиха) та усічення (Буханський > Бухан, Горбач > Гор).

До неморфологічних способів творення належать онімізація та трансонімізація. Більшість прізвищ (66,5%) утворилося саме способом онімізації апелятива.

Як відомо, твірне слово і похідне знаходяться між собою у відношеннях дериваційної залежності, яка «має структурно-семантичний характер і визначає напрям мотивації» [1, 17]. Твірне й похідне слово утворюють дериваційну пару: писати – писар, читати – читач, чорні брови – чорнобровий. У такій парі похідне слово завжди є складнішим від мотивуючого за своєю словотвірною структурою і семантикою. Однак, якщо у похідному слові не спостерігається структурна залежність: зеленка (назва лікарської рідини) – Зеленка (прізвище), кіт (назва тварина) – Кіт (прізвище), а семантична виявляється по-різному, окрім того, наявна взаємодія двох мовних рівнів – апелятивного й ономастичного, то такий словотвірний процес вважаємо онімізацією.

Слід зазначити, що в науковій літературі не існує єдиного погляду на те, чи онімізація і трансонімізація є різновидами лексико-семантичного способу словотворення, чи вони становлять окремі специфічні способи творення власних назв.

Так, Н.І.Касинець зазначає, що відапелятиви можуть бути похідними і непохідними. Непохідні прийшли до розряду антропонімів шляхом онімізації. Що ж стосується похідних найменувань, то не можна з повною упевненістю стверджувати, на якому рівні – апелятивному чи антропонімійному – відбулася деривація [2, 39].

У свою чергу О.В.Суперанська, розглядаючи топоніми з різними суфіксами, зазначає, що афіксація відбувається на дотопонімійній стадії [3, 92]. Такий спосіб творення онімів дослідниця називає «нульова афіксація», «онімізація», «ономастична конверсія» [3, 93]. Крім того, авторка зазначає, що було б неправильно заперечувати наявність у апелятивних імен певних моделей. Однак вони (моделі) більш пов'язані зі словотвірним інвентарем саме загальних назв [3, 75].

Деякими сучасними науковцями заперечується термін «семантичний спосіб словотвору», оскільки «при ньому з'являється нова семема, а не нове слово» [4, 36]. Так, Ю.О.Карпенко зазначає, що коли йдеться про творення власної назви, то треба мати на увазі, що «в кожному випадку онімізації чи трансонімізації йдеться про утворення власної назви, якої раніше не існувало». Дослідник також стверджує, що й онімізацію, і трансонімізацію (перехід оніма одного класу до класу іншого) – необхідно розглядати ширше, оскільки будь-яка власна назва утворюється на основі апелятива чи іншого оніма [4, 37].

Натомість Н.Є.Жовнер вважає онімізацію і трансонімізацію різновидами лексико-семантичного способу словотворення в ономастиці, бо вони є «чистим» переходом слова з одного класу до іншого [5, 24].

Таким чином, для прізвищ (як і для деяких інших власних назв) онімізація і трансонімізація є основними способами словотворення. Крім того, якщо афіксацію як словотвірний процес можна виділити тільки аналітично, то доцільно виділяти словотвірні моделі прізвищ, під якими слід розуміти клас похідних слів (дериватів), які характеризуються спільністю фінальної морфеми. У межах кожної виділеної моделі розрізняються словотвірні схеми, що є наборами структурно-словотвірних компонентів.

На підставі врахування спільності фінального форманта, здатності оніма утворювати чи не утворювати парадигму відмінкових форм, а також членованості чи не членованості

ваності основи, видається можливим виділити ряд моделей прізвиськ та окреслити набір словотвірних схем у межах кожної моделі.

За лексико-граматичною оформленістю усі прізвиська поділяються на два типи: іменниковий (Кіт, Штопор, Рак) і прикметниковий (Білий, Блокований, Скажена) тощо.

Прізвиська іменникового типу

Серед прізвиськ іменникового типу виділяються іменування з нечленованою основою, які представлені такими моделями:

Модель **R (-a)**.¹ Прізвиська цієї моделі, як правило, є непохідними і на граматичному рівні співвідносяться з іменниками першої відміни: *Банда, Блоха, Жменя, Мама, Морда, Ракета, Смола, Шайба*. Особливістю таких іменувань є їх здатність використовуватись на позначення осіб жіночої і чоловічої статі.

Крім того, серед прізвиськ із нечленованою структурою виділяються і похідні одиниці: а) з іменниковою основою: **Оі + (-a)**²: *Батя, Животя, Негра, Соня, Хама*. Причому у прізвиськах *Негра, Хама* флексія **-а** виступає фемінізуючим суфіксом.

Як слушно зазначає П.П.Чучка, «функція його суфіксальна, а поведінка флексійна (за його допомогою утворюються нові слова, ...які можуть міняти свій рід, переходити в іншу парадигму відмінювання)» [6, 179]. Останнє ж прізвисько додатково характеризується ще й тим, що у процесі свого функціонування як слова, воно 1) попередньо утратило ознаки оніма (*Хам* – ім'я біблійського персонажа, *хам* – людина некультурна, невихована), після процесу апелятивації 2) тривалий час використовувалося саме у значенні загальної назви і 3) як наступна стадія – перехід до класу онімів. Проте при такому словотвірному процесі спостерігаємо утворення дериваційної пари не *Хам* – *Хама*, а *хам* – *Хама*, при якому мотивуючим словом виступає саме загальна назва; б) з прикметниковою основою: **Оп + (-a)**: *Гара* (гірничий), *Кудла, Кирпа, Мося* (масенький), *Сеза* (сизий); в) з дієслівною основою: **Од + (-a)**: *Буба* (бубніти), *Гуня, Крутя, Копа* (копати), *Куня*.

Модель **R (-o)**. Прізвиська цієї моделі співвідносяться на граматичному рівні з іменниками чоловічого роду другої відміни: *Ангел, Беркут, Бесараб, Бориц, Волох, Долар, Есаул, Кабан, Карман, Киргиз, Лось, Монгол, Пензль, Пігмей, Сокіл, Стакан, Хвіст, Череп*. Наявні серед зазначених і похідні одиниці, наприклад: *Глух* – глухий, *Грек* – Греція, *Бесараб* – Бесарабія, *Киргиз* – Киргизія, *Стрель* – стрельнути, однак за структурою вони є нечленованими.

До цієї ж моделі відносимо прізвиська типу *Омон, Скет, Бомж*, які внаслідок онімізації втрачають ознаки членованості та похідності (*ОМОН* – від рос. организация милиции особого назначения; *СКЕТ* – супутникове кабельне ефірне телебачення; *Бомж* – від рос. без определенного места жительства) і поводять себе у мові як іменники другої відміни чоловічого роду.

Перша та друга група прізвиськ розширюються за рахунок іменувань, які мотивуються прізвиськом чи іменем денотата: модель **R (-a)**: *Банда* (Бондилук), *Воша* (Блоха), *Гвоздика* (Роза), *Оса* (Осипенко) тощо; модель **R (-o)**: *Абрек* (Абрамов), *Бакс* (Баксан), *Буряк* (Бурябаш), *Валет* (Валерій), *Вовк* (Волков), *Гвоздь* (Гвоздикова), *Глек* (Кувшинов), *Горох* (Горошинін), *Грак* (Ворона), *Граф* (Романов), *Гриб* (Грибова), *Гусь* (Голуб), *Димедрол* (Деменко), *Жук* (Жуковський), *Звір* (Зверев), *Зуб* (Зубченко), *Капрал* (Капралов), *Карась* (Карасьов), *Кефір* (Нікіфоренко), *Козак* (Казанцев), *Пін* (Пилипенко, Поповник), *Сом* (Самсонов).

¹ Латинською літерою **R** позначаємо кореневу морфему.

² Літерами **Оі** позначаємо основу іменника, літерами **Оп** – основу прикметника і т.д.

Погоджуємося з думкою ряду науковців про те, що для прізвиська використовується слово, яке існує у мові, а звуковий склад прізвища чи імені дає тільки поштовх для асоціацій, служить базою для пошуку потрібного слова [7, 107; 8, 113].

Більшість із зазначених одиниць не утворюють словотвірної пари. Так, наприклад, прізвище **Блоха** не може бути твірною базою прізвиська **Воша**, а прізвище **Ворона** – твірною базою прізвиська **Грак** так само, як не може бути твірною базою слово **гора** для **гіркий** тощо.

Під час творення прізвиськ відпрізвищного типу номінатор, на наш погляд, відштовхується, по-перше, від головного мотиванта, тобто прізвища, яке характеризується емоційною нейтральністю, через що втрачає здатність позначати реальні ознаки, риси денотата. Оскільки створювати дві однакові за рівнем емоційності лексичні одиниці на позначення одного і того ж об'єкта нераціонально, то й з'являється прізвисько. По-друге, номінант на основі прізвища формує асоціативний образ, який може задаватися а) звучанням (Борболя < Горголя); б) лексичним значенням апелятива, що був основою прізвища (Путя < Распутін); в) зв'язком синонімічним чи антонімічним (Брат < Небрат); г) впливом на адресата номінації і сприйняттям асоціативного образу самим адресатом, що й диктує вибір з мови такої одиниці, яка була б однаково зрозумілою для обох сторін. По-третє, конотативна сема оцінки, ґрунтуючись на бінарній опозиції «добре» – «погано», дає можливість номінаторові створювати слова позитивного чи негативного відтінку за рахунок морфологічних чи неморфологічних засобів.

Як справедливо зазначає О.В.Бороніна, «якщо прийняти в цій групі за основний спосіб творення редеривацію (шляхом відновлення епоніма), то явище ономастичної варіативності призводить до думки про непослідовність вияву цієї редеривації у ряді випадків» [8, 113]. Не маємо вагомих підстав такий спосіб творення віднести до редеривації і тому, що для цього немає потрібної кількості прикладів, а поодинокі, випадкові формальні збіги типу Вороніна > Ворона, Сусідко > Сусід швидше є винятками з загального правила.

Прізвиська моделі **R (-o)** є досить продуктивними, проте іменувань, які б співвідносились з іменниками жіночого роду, всього зафіксовано три: *Модель, Моль, Шерсть*.

До малопродуктивних належать і прізвиськові іменування нечленованої структури, які зафіксувалися у формі множини: *Вовки, Долари, Злидні, Очі, Рога*, а також моделі **R (-o)**: *Вуха, Ехо, М'ясо, Пиво, Сало, Чадо, Чудо, Шило*. Наявні оніми й антропонімічного походження: *Дупло* (Дуплоноженко), *Золото* (Золотушко), *Колесо* (Колесникова), *Пиво* (Пивенко). На граматичному рівні вони співвідносяться з іменниками другої відміни середнього та чоловічого роду.

Умовно, тільки на основі спільності кінцевого голосного, до цієї ж підгрупи відносимо оніми іменникового типу *Кацо, Радіо, Самбреро*, а також *Гедзьо* (геть), *Енто, Можливо*. Перші три не набули здатності утворювати парадигму відмінкових закінчень у зв'язку з тим, що є одиницями запозиченими. Останні ж три не характеризуються такою особливістю, оскільки паралельно з онімізацією вони хоч і пройшли стадію субстантивзації, проте не втратили граматичних ознак тих частин мови, до яких належали ще на апелятивному рівні.

Засвідчено всього два прізвиська моделі на **R (-e)**: *Сонце, Яйце* та два прізвиська моделі на **-і**: *Абажді, Зомбі*.

Серед прізвиськ іменникового типу найпродуктивнішими є оніми членованої структури.

Модель **R (-x (-a))**¹.

Прізвиська цієї моделі представлені кількома схемами: 1. Прізвиська з іменниковою основою: **Oi + -x- + (-a)**, що маркуються такими суфіксами: **-к-(-оч-, -ич-)**: *Афінка*,

¹ Літерою *x* позначаємо будь-який суфікс.

Блондинка, Братушка, Колодка, Лисичка, Лодочка, Мокрячка, Механічка, Монашка, Овчарка, Перепілка, Плановичка, Полковничка, Половинка, Попичка, Похоронка, Пробка, Сапетка, Сирітка, Халявка, Шарманка, Шишка, Цибулька, Циганка. Ця антропосхема розширюється за рахунок прізвиськ відпрізвисьного типу: Балалайка (Струнникова), Баранка (Баранник), Берізка (Березюк), Белка (Белова), Бричка (Теліга), Бяшка (Білянов), Веточка (Светочка), Гречка (Грек), Гуска (Гуцул), Канарейка (Соловійов), Капелька (Капля), Кепочка (Шапка), Коломийка (Коломойцев), Морячка (Морева), Палійка (Палій), Паска (Пасічник), Пташка (Голубева), Ромашка (Романов); **-ш-**: Бролярша, Бугалтерша, Капітанша, Майорша, Папаша, Почтальйонша. Як різновид виступає схема з усіченою основою іменника: Бяша (баран), Чекуша (четверть); **-их-**: Бондариха, Гармашиха, Гольчиха, Кролиха, Сорочиха, Цибулиха, Шматчиха; **-ин-**: Балерина, Бариня, Богиня, Гусиня, Монахиня, Стеблина, Черемшина; **-ен-**: Сливеня; **-як-**: Волиняка, Гусяка, Мішака; **-ан-**: Папаня; **-иц-**: Льотчиця, Квітниця, Крокодилиця, Поминальниця, Художниця; **-ар-**: Вовчара, Котяра. 2. Прізвиська з прикметниковою основою: **Оп + -х - + (-а)**. Виявлено такі суфікси: **-их-**: Сіриха; **-к-**: Бурьонка, Зельонка, Дротянка, Газівка; **-иц-**: Молодиця, Рушниця, Чорнильниця, Шпашниця; **-от-**: Висота. 3. Прізвиська з дієслівною основою: **Од + -х- + (-а)**. Засвідчено такі суфікси: **-к-**: Брякалка, Всшалка, Ворожка, Квочка, Кльопава, Котилка, Кукуріка, Кукушка, Торохтилка, Швигалка; **-ш-**: Каркуша, Хрюша; **-их-**: Триндичиха, Шийчиха; **-ен-**: Печеня; **-иц-**: Штрикиця; **-от-**: Белькота; **-ал-**: Бурчала; **-ул-**: Худуля. 4. Прізвиська з дієприкметниковою основою: **Одп + -х- + (-а)**. Засвідчено оніми тільки з суфіксом **-к-**: Капчоночка, Колючка, Сплячка.

Модель **R -х (-0)**. У межах цієї моделі розрізняються схеми: 1. Прізвиська з іменниковою основою: **Оі + -х - + (-0)**. Засвідчено наявність таких суфіксів: **-ець-**: Афганець, Баранець, Горобець, Китаєць, Кубанець, Махновець, Німець, Палець, Столбець, Хлопець; **-ун-**: Вербун, Китун, Бехун; **-ух- (-юх)**: Батюх, Конюх, Кожух; **-ист- (-іст-)**: Танцюрист, Футболіст, Чекіст; **-ин-**: Грузин, Литвин, Румин; **--ор-**: Професор; **-ер-**: Боксер; **-ар-**: Байкар, Буквар, Вратар, Комісар, Молочар, Поштар, Пензляр, Пляшкар, Смоляр, Школяр; **-иль-**: Костиль; **-тор-**: Механізатор, Синтезатор; **-ел- (-ель-)**: Журавель, Козел, Марієл, Щабель; **-ир- (-ір-)**: Бригадир, Командир, Кушнір; **-ан- (-ань-), -ень-**: Головень, Вухань, Молдован, Пахан, Тавричан, Чурбан; **-ай-**: Гудзай; **-ак- (-ач)**: Бабак, Бородач, Дурак, Фонтяк, Фурмач, Чурбак, Циркач, Штичак; **-аль-**: Москаль; **+ - ант-, -ент-**: Комерсант, Музикант, Мент. До цієї ж підгрупи зараховуємо і непохідні одиниці з подільними основами Доцент, Студент. Оскільки, як зазначають Н.Ф.Клименко та Є.А.Карпіловська, «виділення в запозичених словах спільного кореня і набуття післякореневими елементами статусу суфіксоїдів можна розглядати як перший етап осмислення на українському мовному ґрунті їхньої морфемної будови» [9, 108]. У прізвиську Мент, як на нашу думку, відобразився процес творення слова за аналогією до уже існуючих у мові саме на позначення особи за родом діяльності, крім того, «спрацювала» тенденція до скорочення слова; **-ок-**: Басок, Бичок, Встерок (Вітер), Вовчок, Голубочок, Димок (Дмитро), Дідок, Килишок, Котяшок, Кошельок, Черв'ячок, Чугунок, Царьок (Царьова), Цвяшок, Шнурок, Шпачок; **-ман- (-мен-)**: Джентельмен, Наркоман, Спортсмен. 2. Прізвиська з прикметниковою основою: **Оп + -х - + (-0)**. Антропосхема розгортається за рахунок таких суфіксів: **-ець-**: Кубінець, Кудрявець, Мисливець, Омоновець, Руховець. На нашу думку, наявність проміжних суфіксальних елементів у таких прізвиськах, як Куб/ін/ець, Омон/ов/ець, Рух/ов/ець вказує саме на те, що твірною основою для таких слів слугували саме прикметники, а не іменники; **-ун-**: Слабун; **-ар-**: Сухар, Тихар; **-ель-**: Кисель; **-ир-**: Лохмир, Пузир; **-ан-**: Білан, Кислян, Крутян; **-ак-**: Весельчак, Рудак. Причому у прізвиську Весельчак суфікс **-ак-** ускладнюється за рахунок елементарного суфікса **-к-** /57, 126/; **-ай-**: Курай (кучерявий); **-иш-**: Малиш; **-ок-**: Мальок, Милок; **-ман- (-мен-)**: Глушман.

Якщо брати до уваги твердження Є.А. Карпіловської та Н.Ф.Клименко про те, що морфеми *-ман*, *-мен* мають ознаки кореня та афікса (походять або з німецької *Манн*, або з англійської *man* «людина», «чоловік») [9, 20], то логічно припустити, що прізвисько *Глушман* утворилося за аналогією до слів *спортсмен*, *бізнесмен* та подібних. Однак, саме у слові, яке має кореневу морфему українського походження, афікс *-ман* сприймається як власне суфікс. Це ж слово зафіксоване і у словнику Б. Д. Грінченка із значенням «глуха людина» [10, 292].

Можна припустити, що морфема *-ман* в українській мові функціонує як непродуктивний суфікс. 3. Прізвиська з дієслівною основою: **Од + -х - + (-0): -ець-:** *Швець*; **-ун-:** *Бехун*, *Буркун*, *Крикун*, *Кукун*, *Рачкун*, *Трясун*, *Шептун*; **-ар-:** *Маляр*, *Пескар* (пищати), *Писар*; **-ень-:** *Трутень*, *Півень*; **-ель-:** *Вчитель*, *Следователь*; **-ан-:** *Балабан*, *Мовчан*, *Ривкан*, *Цабан* (цабаніти – жебоніти), *Чухан*; **-ук-:** *Кульгук*; **-иш-:** *Шипиш*. Слід зазначити, що даний онім міг утворитися і внаслідок субстантивації дієслова *шипіти* у формі дійсного способу теперішнього часу другої особи однини. Однак можливе і творення за аналогією до слів типу *худиш*, *малиш* тощо; **-ій-:** *Палій*; **-ак- (-ач):** *Гопак*, *Кріпак*, *Рисак*, *Плискач*, *Сікач*, *Співак*, *Сторчак*; **-ай-:** *Гарай*; **-ок-:** *Смичок*. 4. Прізвиська з дієприкметниковою основою: **Одп + -х - + (-0)**. Наявне одне прізвисько з суфіксом **-ок-:** *Валянок*.

Модель **R -x (-o)**. Зазначена модель розширюється за рахунок схем а) з іменниковою основою: **Оі + -х - + (-o)**. Зафіксовано три суфікси: **-ил-:** *Попило*, *Стропило*. У першому прізвиську суфікс *-ил-* маркується семою згрубілості; **-к-:** *Жарко*, *Зубейко*, *Сибірко*, *Соловейко*, *Сонечко*, *Яблуко*, *Яечко*; **-л-:** *Хамло*; б) з прикметниковою основою: **Оп + -х - + (-o)**. Виявлено два суфікси: **-к-:** *Глушко*, *Пузатко*, *Тишко*, *Однако*; **-др-:** *Пуздри*; в) з дієслівною основою: **Од + -х - + (-o)**. Виявлено прізвиська тільки з одним суфіксом **-ил-:** *Громихало*, *Зудило*, *Кресало*, *Ляпало*, *Мазяло*, *Моргалю*, *Рикало*.

Модель **R -x (-e)**. Засвідчено усього один онім, який репрезентує цю модель: *М'ясе*.

До прізвиськ іменникового типу належать оніми, у структурі яких наявні префікси. Модель **z- R (-0)**¹ розгортається за рахунок префіксів **бу-:** *Бугор*; **не-:** *Нелюд*; **при-:** *Привид*; **по-:** *Покот*. Модель **z- R (-a)** – префіксами **по-:** *Потороча*, **роз-:** *Розкаряка*, **при-:** *Притюка*. Умовно до цієї підгрупи відносимо і прізвиська *Розтяпа*, *Скануда*. Щодо визначення схеми, то тут є деякі складності у зв'язку з незрозумілістю морфеми *тяп* у першому слові, і морфеми *кануд* у другому. Процес асиміляції за глухістю (с перед к) указує на те, що це саме префікс, далі чітко виділяється коренева морфема *нуд*. Можна припустити, що у цьому слові наявний унікальний префікс *ска-*.

Модель **z- R (-y)**. Вона представлена одним прізвиськом з префіксом **при-** (точніше, його фонетичним варіантом): *Пивезу* (привезу). Цікаво, що разом з онімізацією флексія *-у* втратила здатність змінюватися і, тим самим, набула значення суфікса.

Малокількісною є підгрупа і суфіксально-префіксальних прізвиськ. Виявлено такі моделі: **z- R -x (-a)**, **z- R -x (-0)**, **z- R -x (-o)**. Антропосхеми уточнюються двома взаємозумовленими морфемними елементами (префіксом і суфіксом): **не- ... -к-:** *Незнайка*; **рас- ... -к-:** *Расказка*; **ви- ... -ок-:** *Випойок*; **під- ... -ок-:** *Підросток*; **недо- ... -ок-:** *Недокурюк*; **о- ... -ок-:** *Оцупок*; **полу- ... -ок-:** *Полушубок*; **рас- ... -ай-:** *Растеряй*; **от- ... -аш-:** *Откідаш*; **о- ... -ал-:** *Опудало*, **де- ... -ель-:** *Дембель*. Необхідно зазначити, що в останньому слові важко виділити префікс *де-*, тобто морфему «з узагальненою семантикою заперечення чи позбавлення ознак того, що вказано твірною основою» [9, 48], оскільки приєднання суфікса *-ель-* із значенням дії відбувається до усиченої основи, крім того, словотвірний процес супроводжується редукцією головного *о*: демобілізація.

¹ Латинською літерою *z* позначаємо будь-який префікс.

Прізвиські іменування, які за своєю словотвірною структурою є складними, утворюють невелику у кількісному плані підгрупу.

У межах прізвиस्क складної структури виділяємо з препозитивним іменниковим компонентом такі моделі: **Оі** + ^ + **О²**...: *Бульбоніс, Губошльоп, Козодой, Котолуп, Труполов*; **Оі** + ^ + **ЧО**...: *Молотобоєць, Крисодавка*. Засвідчено моделі з препозитивним прикметниковим компонентом: **Оп** + ^ + **О**...: *Біломор, Дурносміх, Косолапа, Курноса, Чорнорота, Сухостой*. **Оп** + ^ + **ЧО**...: *Іноземець, Білоручка*; **ЧОп** + ^ + **ЧО**...: *Парнокотитна*.

Виділено по одній моделі прізвиस्क з препозитивним займенниковим, числівниковим та дієслівним компонентами: **Оз** + ^ + **ЧО**...: *Самохвалка*; **Оч** + **ЧО**...: *Трьохтонка*; **Од** + **ЧО**...: *Вертихвістка*.

Прізвиська прикметникового типу

Серед прізвиस्क прикметникового типу виділяються одиниці з нечленованою основою таких моделей:

Модель **Р (-а)**: *Біла, Кисла, Красива, Лукава, Мала, Мила, Рижа, Товста, Чорна*.

Модель **Р (-ий)**: *Білий, Борзий, Босий, Дикий, Довгий, Дорогой, Зелений, Косий, Лихий, Лівий, Рижий, Рудий, Святий, Сизий, Сірий, Слизький, Сміливий, Чорний, Шаршавий, Шустрий*. На граматичному рівні такі прізвиська співвідносяться з прикметниками жіночого і чоловічого роду. Особливою рисою прізвиस्क прикметникового типу (як членованих, так і нечленованих) виступає їх стовідсотковий показник статевої належності: прізвиська моделі **Р (-а)** завжди є іменуваннями осіб жіночої статі, а прізвиська моделі **Р (-ий)** – іменуваннями осіб чоловічої статі.

Більш різноманітною є прізвиська прикметникового типу з членованою основою. Виділяємо такі моделі:

Модель **Р -х- (-а)**. У межах цієї моделі розрізняються схеми а) з іменниковою основою: **Оі** + - х - + (-а). Іменникова основа найчастіше вживаються разом із суфіксами **-н-**: *Бідна, Крайня, Манірна, Розумна, Северна, Сонна, Хмурна*; **-ат-**: *Горбата, Зубата, Конопата, Ротата, Хвостата, Чубата*; **-яв-**: *Кучерява, Слюнява*; **-ев-**: *Паничева*; б) з дієслівною основою **Од** + - х - + (-а). Засвідчено суфікс **-ен-**: *Скажена*. Специфіка цього прізвиська полягає в тому, що до стадії онімізації воно (як слово) зазнало кількох змін у словотвірному плані: по-перше, це ад'ективація, по-друге, акцентуація, при якій наголос перемістився з першого голосного на другий.

Моделі **Р -х (-ий)**. Реалізація цієї моделі відбувається за рахунок наступних схем: а) з іменниковою основою: **Оі** + - х - + (-ий). Суфікси **-н-**: *Воєнний, Длінний, Животний, Журний, Капелюшний, Крайній, Пасічний, Політичний, Пшеничний, Спеціальний, Цвинтарний*; **-ов-**: *Бортовий, Драповий, Дубовий, Плановий*; **-ат-**: *Вергатовий, Волохатий, Вухатий, Головатий, Губатий, Кирпатий, Лупатий, Носатий, Юлатий*; **-ськ-**: *Курський, Пітерський*; **-яв-**: *Диравий, Кучерявий*; **-ян-**: *Водяний*; **-яст-**: *Сріблястий*; б) з дієслівною основою: **Од** + - х - + (-ий). Розширюється ця антропосхема за рахунок таких суфіксів: **-лив-**: *Сипливий*; **-уват-**: *Забувкуватий*; **-н-**: *Блудний, Мутний*; **-ен- (-он-)**: *Копчоний, Кручений, Печений*; **-л-**: *Мерзлий, Пухлий*; **-ан-**: *Блокований, Драний*. На граматичному рівні прізвиська останніх трьох підпунктів співвідносяться з дієприкметниками.

Невелику у кількісному плані підгрупу прізвиस्क прикметникового типу становлять одиниці, у словотвірній структурі яких наявні префікси, а також префікси та суфікси.

² У препозиції нечленовану основу іменника позначаємо літерами **Оі**, основу прикметника – **Оп** і т.д., у постпозиції будь-яку основу літерою **О**, інтерфікс – знаком ^, основу членованої структури додатково позначаємо літерою **Ч**.

Виділяємо всього дві моделі: **z- R (-ий)**: *Безпалый, Безрукий, Безулгий*. У цих онімах флексія виконує ще й словотвірну функцію, тобто, разом із префіксом творить нове слово; **z- R -х- (-ий)**: *Невмирущий, Задонський*

Таким чином, в антропонімії Донеччини широко використовуються прізвиська, які прийшли до розряду власних назв шляхом онімізації апелятива. Більшість із них є одиницями суфіксального типу. Це ще раз підкреслює правильність твердження про те, що за засобами вираження емоційно-експресивних відтінків суфіксація є найбагатшою [11,197]. Найпродуктивнішими є іменування з суфіксом **-к-**, які становлять 35,9% від загальної кількості онімизованих одиниць. Прізвиська з іншими суфіксами, наприклад, **-яст-**, **-лив-**, **-ор-**, **-ер-**, **-ій-** та ін. малоактивні, їх усього 0,2% від загальної кількості.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются модели и антропосхемы однословных прозвищ, образованных путем онимизации апеллиатива. Данные онимы автор характеризует с точки зрения членения / нечленения структуры, общности финальной морфемы, способности образовывать или не образовывать парадигму падежных окончаний.

SUMMARY

This article is examining and anthroposchemes of single word nicknames formed by the way of transition of common noun to proper noun. The author characterizes these proper name from the point of view of articulation / non articulation of structure, commonness of final morpheme, ability to form or not form paradigm of declensional endings.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Горпинич В.О. Словотворення і словотвір української мови, К., 1995. – 68 с.
2. Касинец Н.И. Структура отапелятивных именований старорусского периода // Шоста Республі канська ономастична конференція. – Одеса, 1990. – С. 38-39.
3. Суперанская А. В. Структура имени собственного. (Фонология и морфология). – М.: Наука, 1969. – 207 с.
4. Карпенко Ю.О. Онимізація і трансонимізація як словотвірний акт // Шоста Республіканська ономастична конференція. – Одеса, 1990. – С.35-37.
5. Жовнер Н.Е. Лексико-семантический способ словообразования в ономастике // Шоста Республіканська ономастична конференція. – Одеса, 1990. – С. 22-24.
6. Чучка П.П. Особові імена в усному мовленні // Українське усне літературне мовлення. – К., 1967. – С.175-186.
7. Ушаков Н.Н., Васильева В.Д., Ключева Н. П. О грамматических особенностях прозвищных имен // Ономастика и грамматика. – М., 1981. – С. 98-122.
8. Боронина О.В. К вопросу об отфамильных прозвищах // Вопросы ономастики. Сб. статей, 1979. – №13. – С. 111-115.
9. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998. – 161с.
10. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. – К.: Наук. думка, 1996. – Т.1.
11. Бондалетов В.Д., Данилина Е.Ф. Средства выражения эмоционально-экспрессивных оттенков в русских личных именах // Антропонимика. – М.: Наука, 1970. – С.194-200.

Надійшла до редакції 14.03.2001 р.

ББК Ш12 = 411.4*20

ДІЕСЛІВНІ ІННОВАЦІЇ У СУЧАСНОМУ ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ

О.О.Жижома

Роль дієслова у словесно-художній творчості письменників загальновідома. Вона визначається як багатством його семантичної структури, так і різноманітністю синтаксичних зв'язків. Дієслова характеризуються найбагатшою серед інших частин мови словотвірною системою, чим обумовлюється активне створення в сучасному поетичному мовленні дієслівних okazіональних одиниць як по продуктивним, так і по мало-продуктивним словотворчим моделям. У запропонованій статті ми розглянемо групу слів, утворених додаванням до іменникової твірної основи дієслівного префікса.

Як відомо, дієслівні основи формуються на базі коренів різного походження, тому виділяють два типи утворення дієслів: відіменний та віддієслівний. Серед авторських дієслівних інновацій сучасного поетичного мовлення домінує перший тип (приблизно 70 % утворень). Специфічність утворених в такий спосіб новотворів полягає у відсутності в лексичному спадку сучасної української мови твірної основи, до якої додається продуктивний дієслівний префікс, тобто сама вона вже є новоутвореною, okazіональною, а додавання префікса підвищує процент цієї okazіональності. Як відомо, в узусі префіксальний формант, приєднуючись до твірної основи, не впливає на частиномовну приналежність похідної основи. В okazіональних словах, які ми будемо розглядати, твірна основа є відсутньою в силу семантичної непокєднувальності її частин (хоч створена за продуктивною моделлю «іменник + дієслівний афікс»), а вже приєднання префікса підкреслює дієслівність вислову. Утворені в такий спосіб авторські новотвори виступають семантично ускладненими одиницями, на внутрішній зміст яких впливають значеннєві відтінки і кореневого морфа, і префікса. Одна така лексема в силу своєї семантичної місткості здатна замінити навіть цілу сполуку слів. В результаті покєднання інноваційної іменникової основи із продуктивним дієслівним афіксом відбувається взаємовплив дієслівного та іменникового відтінків, чим зумовлюється семантична ускладненість авторських новотворів. Крім того, якщо уявити okazіональні слова у розгорнутому вигляді, то можна помітити, що внутрішня їх будова складається із основних компонентів (дієслова та іменника) і факультативних (дієслівного префікса та іноді прийменника): *замузичити* = за/грати + музику; *докрилити* = до/летіти + на + крилах. Для подібних утворень характерною рисою є збільшення інформації на одну одиницю плану виразу, що пояснюється не лише семантичною, а й структурною їх ускладненістю. Розглянемо на прикладах такого роду авторські утворення, умовно розподіливши їх на тематичні групи.

Першу групу okazіональних дієслів становлять слова з яскраво вираженим відтінком інтенсивного здійснення дій у часі, який здобувається внаслідок приєднання до іменникової твірної основи відповідного дієслівного префікса. Так, утворюючи дієслівні інновації, автори часто додають формант *за-*, який має об'єктно-часове значення. В результаті приєднання його до okazіональної твірної основи створюється семантично ускладнене слово, яке здатне замінити цілу сполуку слів. Розглянемо це на прикладах. «*Замрякають* очі, світлі сльози краплями пливуть» (Славутич Яр) – okazіоналізм *замрякають* має у своїй основі іменник *мряка*, що означає густий дрібний дощ, та префікс *за-*, який у наведеному випадку замінює сполуку *почати плакати*. Поданий новотвір використовується з метою передачі відповідного настрою, стану людини; «*Стежка вийшла з двора – запромінила слід* (М.Сингаївський) – новотвір *за-*

промінила, створений в результаті поєднання твірної основи *промінити* (від іменника *промінь*) і префікса *за-*. Таке поєднання формантів зумовило складну семантику okazіоналізму, яка з'ясовується лише в межах відповідного контексту: *запромінила* – тобто виділила на загальному фоні; «Великий світ *захуртовинивсь* в яблуневий цвіт» (М.Горбань) – новотвір *захуртовинивсь* складається з компонентів *за-* + *хуртовинити-ся*. Основне значення новотвору, яке міститься у метафоризованій іменниковій основі, контекстуально обумовлене, пояснюється ним, а приєднання дієслівного префікса надає часового відтінку: *захуртовинивсь* в яблуневий цвіт – автор малює травневу картину, пору цвітіння садів; «І *заорганилося* серце» (А.Григоренко) – новотвір *заорганилося* використовується з метою передачі сильних почуттів, що обумовлюється наявністю у твірній основі іменника *орган*, який означає найбільший духовий інструмент, а префікс у цьому слові надає відтінку початку дії. «Задзвеню по людку, *замузичу...*» (Т.Коломієць) – в okazіоналізмі *замузичу* його складові частини є взаємодоповнюючими і в однаковій мірі формують семантичну основу похідного слова, його тему: *замузичити* = *заграти* + *музику*; «Дні *завідьмлюють* пісню в камінь» (Б.Рубчак) – семантика дієслова *завідьмлюють* має негативний відтінок завдяки введенню до твірної основи іменника *відьма*, в результаті чого okazіоналізм виконує у контексті оціночну функцію. Наведені вище дієслівні інновації із префіксом *за-* мають твірну основу, вжиту у переносному значенні, тобто велику роль в ускладненні їх семантики відіграє метафоризація твірної основи (перенесення за подібністю), яка існує доти, доки існує сам okazіоналізм, і за рахунок якої утворюється місткий, неначе спресований художній образ.

Частина дієслівних okazіоналізмів утворюється в результаті приєднання префікса *за-* до іменникової твірної основи, вжитої у прямому значенні, семантика якої не ускладнена подвійним тлумаченням значення, вона є ніби «промовляючою», відбиває властивість зображуваного. Характерно, що подібні утворення вживаються авторами в одному контексті з іменником, який покладений в основу новоутвореного дієслова, чим і досягається семантична прозорість okazіоналізму. Подібні новотвори виступають більш точними синонімами до узуальних відповідників із таким самим префіксом. «Зоря твоя так щедро *зазорила*» (М.Сингаївський) : *зазорила* зоря – засвітилася зоря; «Всі бджолята *забджолили...*» (І.Драч): *забджолили* бджоли – загули бджоли; «Мені вдовольними *заспраглося* спрагу» (Бортниченко): *заспраглося* вдовольнити спрагу – захотілося вдовольнити спрагу; «Твій сірий вовк в воді намок і спати *завовчився*» (М.Вінграновський): *завовчився* вовк спати – захотів (ліг) вовк спати.

Більш яскраво виражений відтінок інтенсивного початку дії притаманний інноваціям, у складі яких наявний префікс *з-*. Такі утворення також доречно розглядати в контекстуальному оточенні, де повністю розкривається їх семантичний зміст. Вони включають в себе семантичний компонент «подібно до того, кого чи що названо дієсловом з переносним значенням» і внаслідок «метафоричної мотивації» (термін В.В.Лопатіна) виступають складними структурно-семантичними одиницями: «*Звіхолили* сни мій день, і ніч мою, й життя прожити» *звіхолили* – у значенні 'розвіяли'; «Дощі *збатожили* землю на весь розмах плеча» (І.Драч): *збатожили* – у значенні 'побити'; «...безстрашний лицар *звогнив* у праведнім бою» (М.Братан): *звогнив* – у значенні 'згорів'. Використання авторами в межах твірних основ іменників *батіг*, *віхола*, *вогонь* при утворенні дієслівних інновацій *звіхолили*, *збатожили*, *звогнив* обумовлене їх здатністю надати вислову інтенсивного надмірного здійснення дії у часі, яке також посилюється приєднувальним дієслівним афіксом.

Об'єктно-часове значення мають відіменникові дієслівні okazіоналізми, до складу яких входить префікс *до-*. В таких словах основне смислове навантаження несе кореневий морф, а префікс виступає «індикатором» часового значення новотворів: «...останні *долітовують* прозорі дні вересня» (В.Стус) – кожний компонент новоутвореного діє-

дієслова привносить у загальне значення контексту свій відтінок: *долітовують*: префікс *до-* (надає слову значення закінчення якогось періоду) + твірна основа *літувати* (в значенні «подібні до літніх вересневі дні»); «І сірі вітряки *докрилюють* свій вік» (М.Вінграновський) – okazіоналізм *докрилюють* вжитий у значенні ‘доживають’, в якому показником часу виступає, як і в попередньому прикладі, префікс *до-*, а у кореневому морфі твірної основи *крил-* міститься основний роз’яснювальний зміст: зустрівши у творі цей новотвір, читач зверне увагу на зображення автором старезності однієї з головних частин вітряка – крил.

В другу, досить поширену групу дієслів в області відіменникового творення, віднесемо інновації, чиє загальне значення результативності дії частково мотивоване приєднувальними до них префіксами: *ви-*, *від-*, *з-*, а твірна основа, виступаючи спільною ланкою між мотивуючим і мотивованим, виконує функцію тлумачення основного змісту. Так само, як і в попередніх розглянутих нами прикладах, автори вводять okazіоналізми в текст поруч із іменником, від якого він утворюється: «Рідній землі волю *виволював* кров’ю» (М.Братан); «Чи *вилонила* з молодого лона» (І.Драч); «Зірки ішли од хати і до хати і *визвіздили* небеса» (І.Драч). Такими прийомами автори виділяють головні моменти контексту, концентрують увагу на зображуваному. Крім того, у процесі творення вони здобувають ще й додаткового відтінку ‘вийняти, виділити із чогось шляхом дії’, яка названа твірним словом, чого позбавлені новотвори з префіксами *від-*, *з-*, у значенні яких виразніше відчувається відтінок результативності множинного характеру: «*Ззимували* сніги ув обійми ріки...» (М.Вінграновський) – okazіоналізм *ззимували* використовується автором замість синонімічного узуального словосполучення ‘скувати льодом’ з метою відображення лютої зими, в якому усі складові частини взаємодоповнюють одна одну. «Старий вітряк своє *віддідуганив*...» (В.Затуливітер) – складові okazіоналізму *віддідуганив* впливають на його внутрішній зміст: префікс *від-* вносить у загальний зміст відтінок результативності, який посилюється семантикою кореневого морфа. У поданому випадку ми маємо результат дії метафоризації, завдяки чому підкреслюється старезність зображуваного об’єкта. «Відмайорів мій день, *відпрапорів*...» (В.Стус) – використання новотвору *відпрапорів* разом із синонімічним узуальним словом *відмайорів* надає змогу авторові охарактеризувати зображуваний у тексті минулий день, який чимсь відрізнявся від інших – відмайорів, як прапор.

Ще одну групу дієслівних інновацій становлять слова, які в результаті незвичайного характеру поєднання морфем здобули додаткових рис у значенні. Так, приєднання до новоутвореної твірної основи дієслівних формантів *при-*, *до-*, які привносять у загальний зміст слова відтінок направлення дії у просторі, семантично ускладнює інноваційну одиницю, в результаті чого вона здатна замінити цілу сполуку слів: *при-торбитися* (М.Самійленко) – використовується у значенні ‘прийти з торбами’; *прикрилити* (М.Вінграновський) – у значенні ‘прилетіти на крилах’. Такі слова зрозумілі і без контексту, вони рокладаються на цілі словосполучення і можуть самопояснюватися.

Проведені спостереження над утворенням okazіональних відіменникових дієслів дають змогу зробити деякі висновки щодо характеру подібного словоутворення. Наведені приклади префіксальних дієслівних інновацій створені за зразком до канонічних. Про порушення структурно-семантичної цілісності словотворчої моделі свідчить семантична невідповідність між твірною основою та префіксом новоутвореної одиниці. В силу того, що твірна основа відсутня в узуальному мовленні, на семантику дієслова впливають усі його складові. Сміслова роль формантів okazіоналізмів зумовлюється семантичною функцією новотворів у контексті. Тому їх слід розглядати як складні структурно-семантичні одиниці, які здатні висловити значення цілої сполуки слів. Крім того, наведені приклади свідчать про звернення поетів до явища метафоризації в ме-

жах оказіонального словоутворення, що надає можливість таким одиницям збагачувати мову поезій і збагачуватись самим шляхом розширення своїх асоціативних зв'язків.

РЕЗЮМЕ

В статье освещается специфика образования глагольных окказионализмов, образованных путём присоединения к субстантивной производящей основе глагольной приставки. Исследуя такого рода инновации, автор обращает внимание на особенности словообразования и на семантический аспект производных слов.

SUMMARY

There is specific character of formation of verbal neologismes, formed by joining to substantive derivative stem of verbal prefix in this article. Researching such kind of innovations, the author pays attention to peculiarities of word-building and to semantic aspect of derivative words.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Виноградова В.Н. Стилистический аспект русского словообразования. М., 1984.
2. Земская Е.А. Словообразование и текст // Вопросы языкознания. – 1990. – №6. – С.17-30.
3. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Нак.думка, 1971.
4. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке. М., 1977.

Надійшла до редакції 09.02.2001 р.

ББК Ш12=41*212.5

СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА ДІЄСЛІВ ЇХАТИ/ЇЗДИТИ В УКРАЇНСЬКІЙ, ПОЛЬСЬКІЙ ТА ЧЕСЬКІЙ МОВАХ

Л.В.Сегін

У сучасній славистиці останнім часом все частіше з'являються праці, присвячені проблемам словотвору. Серед них значна частина присвячена семантико-словотвірній проблематиці однієї з слов'янських мов [1; 2; 3; та ін], проте не менш актуальним є дослідження цього аспекту в зіставному плані [4; 5; 6].

Серед численних префіксів, які сполучаються з дієсловом їхати, виділяється значна кількість, що є спільними для всіх трьох мов (в-(w-,v-), ви-(wy-,vy-), від-(od-), до-(do-), за-(za-), з-(z-), з-ся(z- się;se), на-(na-), над-(nad-), об-(ob-), пере-(prze-,pře-), під-(pod-), при-(przy-,při-), про-(pro-), про-ся(pro- się;se), роз-(roz-), у-(u-)). Українська і чеська мови, які розрізняють префікси про-(pro-) і пере-(pře-), протистоять польській мові, де в обох випадках вживається один і той же префікс prze-. Це пояснюється збігом двох префіксів pге- ірго-. У польській та чеській мовах наявні префікси w-(v-) і u-, тоді як в українській мові цей префікс збігся з префіксом у- (пор.: в'їхати, уїхати). Тільки для української та польської мов характерні префікси по-(po-), пона-(pona-). Українська і чеська мови, на відміну від польської, мають специфічний тип префіксальної редуплікації попо-(poro-), специфічною рисою польської мови є наявність дієслів з префіксом wz-, які означають переміщення вверх. Моделі з префіксами za- se, pred-, powy-, poroz-se, pood- реалізуються в чеській мові.

Таблиця 1. Префіксна деривація дієслова *їхати*

модель	українська мова	польська мова	чеська мова
в-	в'їхати, уїхати (в'їздити, уїздити, в'їжджати, уїжджати)	wjechać (wjeżdżać)	vjet (vjíždět)
ви-	виїхати (виїжджати, виїздити)	wyjechać (wyjeżdżać)	vyjet (vyjíždět)
від-	від'їхати (від'їжджати, від'їздити)	odjechać (odjeżdżać)	odjet (odjíždět)
вз-	—	wzjechać (wzjechać підко, wzjeżdżać)	—
до-	доїхати (доїжджати, доїздити)	dojechać (dojeżdżać)	dojet (dojíždět)
за-	заїхати (заїжджати, заїздити)	zjechać (zajeżdżać)	zajet (zajíždět)
за- — -ся	—	—	zajet si (zajíždět si)
з-	з'їхати (з'їжджати, з'їздити)	zjechać (zjeżdżać)	zjet (zjíždět)
з- — -ся	з'їхатися, з'їжджатися, з'їздитися	zjechać się (zjeżdżać się)	siet se sjíždět se
на-	наїхати, наїжджати, наїздити	najechać (najeżdżać)	najet (najíždět)
над-	над'їхати, (над'їздити, над'їжджати)	nadjechać (nadeżdżać)	nadjet (nadjíždět)
об-	об'їхати (об'їжджати, об'їздити)	objechać (objeżdżać)	objet (objíždět)
пере-	переїхати, (переїжджати, переїздити)	przejechać (przejeżdżać)	přejet (přejíždět)
пред-	—	—	předjet (předjíždět)
під-	під'їхати (під'їжджати, під'їздити)	podjechać (podjeżdżać)	podjet (podjíždět)
по-	поїхати	pojechać	—
пови-	—	—	povyjet
поод-	—	—	poodjet
пона-	понаїхати (понаїжджати, понаїздити)	ponajeżdżać	—
попо-	попоїхати	—	popojet (popojíždět)
пороз- ся	—	—	porozjet se
при-	приїхати (приїжджати, приїздити)	przyjechać (przyjeżdżać)	přijet (přijíždět)
про-	проїхати (проїжджати, проїздити)	przejechać (przejeżdżać)	projet (projíždět)
про- -ся	проїхатися (проїжджатися, проїздитися)	przejechać się (przejeżdżać się)	projet se (projíždět se)
роз-	—	rozejechać (rozejeżdżać)	rozjet
роз--ся	роз'їхатися (роз'їжджатися, роз'їздитися)	rozejechać się (rozejeżdżać się)	rozjet se (rozjíždět se)
у-	уїхати, в'їхати (рідко)	ujechać (ujeżdżać)	ujet (ujíždět)

В результаті аналізу похідних елементів від дієслова *їздити*, виявлено, що найбільша кількість похідних репрезентована у польській мові – 37, а в українській мові їх дещо менше – 23, у чеській – 13.

Як показує проаналізований матеріал моделі з префіксами ви-(wy-;vy-), за-(za-), з-(z-), на-(na-), по-(po-), пороз- – -ся(roz- się;se), роз- -ся(roz- się;se), про-(pro-), роз-(roz-), у-(u-) характерні для трьох мов. Моделі з префіксами від-(od-), пови-(powy-), подо-(podo-), поза-(roza-), попо-(poro-), попри-(porzy-), пооб-(poob-) реалізуються тільки в українській та польській мовах.

Специфічними для польської мови є моделі з префіксами z- się, naob-,naob- się, naod-, napod-, naprzy-, naroz- się, nawy-, nawy- się, naza-, naza- się, pada-, pada- się, podod-, podod-, pod- , pow-. Специфічною рисою української мови є наявність дієслова з префіксами поз-, попере-, поназ- – -ся. Тільки чеській мові властиві моделі з формантами za-se, o-.

Таблиця 2. Префіксна деривація дієслова *їздити*

модель	українська мова	польська мова	чеська мова
ви- ₁	виїздити (виїжджувати)	wyjeździć (wyjeżdżać)	vyjezdit
від-	виїздити	odjeździć (odjeżdżać)	–
до- – -ся	доїздитися	–	–
за-	заїздити (заїжджати)	zajeździć (zajeżdżać)	zajezdit (zaježdět)
за- -ся	–	–	zajezdit si
з-	з'їздити	zjeździć (zjeżdżać)	sjezdit
з- – -ся	–	zjeździć się (zjeżdżać się)	–
на-	наїздити (наїжджувати)	najeździć	najezdit
на- – -ся	наїздитися	najeździć się	–
нави-	–	nawyjeżdżać	–
нави- -ся	–	nawydjeżdżać się	–
наза-	–	nazajeżdżać	–
наз-	–	nazjeżdżać	–
наз- -ся	–	nazjeżdżać się	–
наоб-	–	naobjeżdżać	–
наоб- -ся	–	naobjeżdżać się	–
наод-	–	naodjeżdżać	–
напід-	–	napodjeżdżać	–
напри-	–	naprzyjeżdżać	–
нароз- ся	–	narozjeżdżać się	–
о-	–	–	ojezdit (oježdět)
по-	поїздити	pojeździć (заст.) (pojeżdżać)	pojezdit
пов-	–	powyjeżdżać	–
пови-	повиїздити (повиїжджати)	powyjeżdżać	–
повід-	–	poodjeżdżać	–
подо-	подоїздити (діал.)	podojeżdżać	–
пона-	–	ponajeżdżać	–
під-	–	podjeździć (podjeżdżać)	–
поза-	позаїздити (позаїжджати)	pozajeżdżać	–
поз-	поз'їжджати	–	–

поз- -ся	поз'їздитися (поз'їжджатися)	pozjeżdżać się	posjiżdżet se
понад- поназ- -ся	— поназ'їздитися (по- наз'їжджатися)	ponadjeżdżać —	— —
пооб-	пооб'їздити (по- об'їжджати)	poobjeżdżać	—
попід- попере-	— попереїздити (попереїж- джати)	popodjeżdżać —	— —
попо- попри-	попоїздити (розм.) поприїздити (поприїж- джати)	popojeżdżać popryjeżdżać	— —
пороз- -ся	пороз'їздитися (по- роз'їжджатися)	porozjeżdżać się	porozjiżdżet se
поу- про-	— проїздити (проїжджати, проїжджувати рідко)	poujeżdżać przejeżdżić (przejeżdżać)	— projezdit
про--ся	проїздитися (проїжджа- тися, проїжджуватися рідко)	—	projiżdżet se
роз-	роз'їздити	rozjeżdżić (rozjeżdżać)	rozjezdit
у-	уїздити (в'їздити)	ujeżdżić (ujeżdżać)	ujiżdżet

Характерною особливістю всіх проаналізованих похідних від дієслова *їздити* є наявність історичного чергування приголосних в корені: їзд-, їждж- — в українській мові; jezd-, jeżdż- — в польській мові; jezd-, jįžd- — у чеській мові. Дослідження показало, що в українській, польській та чеській мовах у похідних елементів від дієслів *їхати/їздити* домінують спільні риси. У деяких випадках виявляються і свої особливості для кожної мови. Так, у похідних елементів від дієслів *їхати/їздити* в українській та польській мовах, на відміну від чеської, є набагато більше дієслів з подвійними префіксами. У чеській мові дієслів з такими префіксами налічується 6, тоді як в українській — 12, польській — 26. Проте однакові префіксні утворення в двох або в трьох досліджуваних мовах не завжди тотожні в семантичному аспекті. Дуже рідко їх семантична структура повністю збігається. Найчастіше збігаються тільки окремі значення. Так, у дієслова *доїхати* (*dojechać, dojet*) значення «добратися куди-небудь» наявне у всіх трьох мовах, семема «догнати» реалізується тільки в чеській та польській мовах, при цьому в останній вона виходить з ужитку, а лексико-семантичний варіант (ЛСВ) «поїхати з певною метою» репрезентований тільки в чеській мові. Промовистим є і той факт, що з 13 ЛСВ дієслова *заїхати* тільки три збігаються у трьох мовах. Часто одні й ті ж семеми в досліджуваних мовах відрізняються стилістичним маркуванням. Напр., дієслово *наїздити* в значенні «проїхати певну відстань» в польській та чеській мовах стилістично немарковане, тоді як в українській мові належить до сфери розмовного мовлення; *поїздити* в значенні «об'їхати територію, багато місць»: в польській мові — застаріле, в чеській — активно вживане; *подоїздити*: в українській мові — діалектне, в польській — літературне. У деяких випадках окремі ЛСВ вирізняються семантичними відтінками. Так, дієслово *повиїздити* в українській мові має значення «виїхати (про багатьох)», а в польській — «виїхати одне за одним, по черзі» та ін. Нерідко одні й ті ж префіксні моделі в досліджуваних мовах мають абсолютно різні значення (напр., в українській та

польській мовах дієслово *над'їхати* (*nadjechać*) має значення «приїхати на короткий відрізок часу», а в чеській мові – «обігнати», «їхати навпростець» та ін.), що створює можливості появи міжмовних омонімів.

Отже, можна зробити висновок, що кожна мова відрізняється кількісним складом похідних дієслів від *їхати/їздити*, семантичною структурою префіксних елементів, семантичними відтінками окремих значень, а також стилістичним маркуванням, про що засвідчують дані, подані для трьох мов у таблиці.

Таблиця 3

дієслова	Моделі, характерні для													
	трьох мов		української і польської		української і чеської		польської та чеської		української мови		польської мови		чеської мови	
	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
їхати	17	65,4	2	7,6	1	3,9	–	–	–	–	1	3,9	5	19,2
їздити	10	25,7	7	17,9	–	–	–	–	3	7,7	17	43,6	2	5,1

РЕЗЮМЕ

В статті розглядається семантико-словообразовательная структура глаголів *їхати/їздити* в українському, польському і чеському мовах. В процесі дослідження встановлюються моделі, загальні для всіх трьох мов, для двох мов (українського і польського, польського і чеського, українського і чеського), а також специфічні для кожного мови в частині. На основі проведеного аналізу встановлено, що кожен з мов відрізняється кількісним складом похідних, семантичними відтінками значень, стилістичним маркуванням.

SUMMARY

The article examines a semantic-word-formative structure of the verbs *yihaty/yizdyty* in Ukrainian, Polish and Czech language. The research defines the patterns common for all three languages, for two ones (Ukrainian and Polish, Polish and Czech, Ukrainian and Czech), and also the patterns specific for each language taken separately. On the basis of the analysis carried out, it is defined the fact that each of the languages distinguishes itself in a quantitative composition of the derivatives, a semantic structure of prefix elements, the semantic shades of meaning, the stylistic marking.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 206с.
2. Чиканцева Т.В. Словообразовательные парадигмы непроизводных глаголов современного русского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1984. – 22с.
3. Buzassyowa K. Simantická struktúra slovenských deverbativ. – Bratislava, 1973. – 237s.
4. Беляевская О.Н. Структурно-типологическая характеристика словообразовательных гнезд с общим исходным глагольным словом в русском и белорусском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1986. – 18с.
5. Возный Т.М. Словообразовательная структура украинского глагола в сопоставлении с русским и белорусским: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – К., 1992. – 36с.
6. Зых А. Глаголы, мотивированные прилагательными в русском и польском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1983. – 30с.
7. Будагов Р.А. Язык, история и современность. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 300 с.

8. Осипова М.А. К вопросу об эталоне сопоставления (при изучении глагольной префиксации в славянских языках) // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.: Наука, 1987. – С.79-84
9. Ройзензон Л.И. Многоприставочные глаголы в русском и других славянских языках. – Самарканд: Изд-во Самарканд. гос. ун-та, 1974. – 243с.
10. Словотвір української мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
11. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. – Warszawa: PWN, 1984. – 560 s.
12. Mitrinović V. Polski prefiks czasownikowy prze- a serbsko-chorwackie pre- i pro- // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. – Warszawa: PWN, 1991. – T.29. – S. 133-143.
13. Piernikarski C. Czasowniki z prefiksem po- w języki polskim i czeskim (na tle rodzajów akcji w językach słowiańskich). – Warszawa: PWN, 1975. – 116 s.
14. Romanowska S. Czasowniki z prefiksem od- w języki czeskim i polskim // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. – Warszawa: PWN, 1985. – T.23. – S.247-253.
15. Rudnik-Karwatowa Z. O możliwościach tworzenia czasowników poliprefiksalnych na po- w języki rosyjskim i polskim // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. – Warszawa: PWN, 1989. – T.25. – S.175-180.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970–1980

SJP – Słownik języka polskiego ułożony pod red. I.Karłowicza, A Kryńskiego i W.Niedzwiedzkiego. –Т.1-8. – Warszawa: Wyd-wo kasy im. Mianowskiego, 1919-1933.

ПУС – Польсько-український словник: у 2 т. – К.: АН УРСР, 1958-1960.

UČS – Ukrajinsko-česky slovník. – Praha: Academia, 1996. – Т.2 – 705-1377 s.

ЧУС – Чесько-український словник: у 2т. – К.: Наук. думка, 1988-1989.

Надійшла до редакції 26.03.2001 р.

ББК Ш12 = 432.42*20

ДО ПИТАННЯ КОРЕЛЯЦІЇ МІЖ ПОХІДНИМИ З ПРЕФІКСОЇДАМИ В СЕРЕДНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Л.М.Ягунова

«Еволюція світової та вітчизняної лінгвістики відзначилася двома видатними проривами – проривом у макросвіт мови та проривом у її мікросвіт» [1, 52]. Ю.Д.Апресян зазначає у цьому ж місці статті, що саме «на мікроскопічному рівні вдається здобути принципово нове лінгвістичне знання, причому часто знання вельми загального характеру, тому що якраз у мікросвіті можна з найбільшою ясністю спостерігати елементарні механізми мови». Здається, що вивчення системи афіксного словотвору, яке вважається важливим теоретичним завданням дослідження, належить саме до цього мікросвіту.

У центрі статті знаходяться іменники, утворені за участю префіксоїдів, які не є, як правило, об'єктом спеціального розгляду мовознавців. Однак визначення статусу подібних до афіксів (префіксів) морфем – це загалом дискутована тема (пор., наприклад, [2, 115-118; 3, 130-131; 4, 48-52; 5, 70-76 тощо]). Проте О.О.Огрохіна [6, 9] начебто «примірює» всіх, хто дискутує з цього приводу, коли пише, що терміни «напівафікси»,

«напівпрефікси» «характеризують словотвірну модель як перехідну, проміжну, що займає місце між префіксним та композитним словотворенням». Автор вважає, що такі словотвірні компоненти можна називати як «напівафіксними» похідними, так і «напівкомпозитами». Така позиція надзвичайно зручна, тому що вона дає можливість зосередитися безпосередньо на дослідженні найрізноманітніших аспектів, пов'язаних з описом, насамперед, семантики, вищезгаданих одиниць.

Аналіз словотвірних значень префіксоїдів дозволяє ставити питання про взаємовідносини в межах словотвірної системи одного історичного зрізу. Зокрема, у сфері іменникового словотвору середньовісньонімецької мови між різними префіксоїдами існують синонімічні та антонімічні зв'язки.

Як відомо, синоніми розподіляються, за структурою, на різно- та спільнокореневі. Останні розрізняються між собою словотвірними формантами, до яких належать також префіксоїди. На думку Я.Стопири [4, 55], словотвірні синоніми містять, якнайменше, ідентичну твірну морфему або ідентичний безпосередній складник і є «особливим випадком лексичної синонімії» (пор. також [7, 73]).

Синонімічні відношення виникають на тлі багатозначності префіксоїдів. Словотвірна синонімія стосується не всіх сем синонімічної пари і є пов'язаною з конкретними семемами (пор. [3, 56]). В огляді (див. таблицю 1) йдеться саме про часткові синоніми, що мають місце в більшості випадків.

Таблиця 1. Синонімія іменникових дериватів із префіксоїдами

Вихідний префіксоїд	Синонімічні префіксоїди, префікси або прислівникові компоненти*	Приклади
<i>ab-/ap-/abe-</i>	<i>aber-</i> <i>gegen-, wider-</i> <i>nēben-</i> <i>un-</i> <i>ur-, un-</i>	<i>ab-got, ap-got – aber-got</i> 'поганський бог; ідол', <i>abe-witze – aber-witze</i> 'нісенітниця, дурниця' <i>abe-wort – gegen-wort – wider-wort</i> 'відповідь, заперечення' <i>ab-sîte – nēben-sîte</i> 'віддалений бік, віддалена місцевість' <i>ab-günste, abe-günste – un-gunst</i> 'зздрісць' <i>ab-holz – ur-holz – un-holz</i> 'викидна деревина'
<i>after-</i>	<i>aber-</i> <i>nâch-, hinder-</i> <i>nâch-</i> <i>über-, aber-, wider-</i> <i>under-</i>	<i>after-gloube – aber-gloube</i> 'марновірство, забобон; зрадність' <i>after-rede – nâch-rede – hinder-rede</i> 'наклеп, обмова' <i>after-kumelinc – nâch-kumelinc</i> 'нащадок' <i>after-wette – über-wette – aber-wette – wider-wette</i> 'винагорода внаслідок перемоги в закладі, змаганні' <i>after-voget – under-voget</i> 'унтерфогт'
<i>ane-/an-</i>	<i>nâch-</i> <i>misse-</i> <i>mite-</i> <i>vor-</i>	<i>an-erbe – nâch-erbe</i> 'наступний спадник' <i>ane-schiht – misse-schiht</i> 'сумна доля; халена, злигодні' <i>an-sæze – mite-sæze</i> 'той, хто сидить поруч, сусід' <i>an-alter – vor-alter</i> 'предок'

<i>ân-</i>	<i>un-</i>	<i>ân-sin – un-sin</i> ‘нісенітниця, дурниці’
<i>bî-</i>	<i>nēben-</i>	<i>bî-gang – nēben-gang</i> ‘боковий, запасний хід’
	<i>ob-, über-</i>	<i>bî-schrift – über-schrift – ob-geschrift</i> ‘напис, заголовок’
	<i>under-, über-, ob-, nâch-, zuo-</i>	<i>bî-name – under-name – über-name – ob-name – nâch-name – zuo-name</i> ‘титул; прізвисько’
	<i>umbe-</i>	<i>bî-wort – umbe-wort</i> ‘відмагання; викрути’
	<i>zuo-</i>	<i>bî-wîr – zuo-wîr</i> ‘коханка, конкубіна’
<i>gegen-</i>	<i>mite-, nēben-</i>	<i>gegen-burger – mite-burger – nēben-burger</i> ‘снівгромадянин’
	<i>wider-</i>	<i>gegen-dienst – wider-dienst</i> ‘відповідна послуга’
<i>mite-</i>	<i>an- ēben-, ge-</i>	<i>mite-gülte – an-gülte</i> ‘снівборжник’ <i>mite-erbe – ēben-erbe – ge-erbe</i> ‘снівспадник’
	<i>nēben-</i>	<i>mite-genôze – nēben-genôze</i> ‘той, хто співна-солоджується’;
	<i>zuo-</i>	<i>mite-geselle – zuo-geselle</i> ‘супутник; помічник священика, каплан’
<i>nâch-</i>	<i>an- after-</i>	див. <i>an-</i> <i>nâch-riuwe – after-riuwe</i> ‘занізніле каяття’
	<i>bî-, ob-, über-, under-, zuo-</i>	див. <i>bî-</i>
<i>nēben-</i>	<i>ab- bî- ēben-</i>	див. <i>ab-</i> <i>nēben-weg – bî-weg</i> ‘кружний шлях’ <i>nēben-kristen – ēben-kristen</i> ‘снівхристиянин’
	<i>mite-, gegen-</i>	<i>nēben-burge – mite-burge – gegen-burge</i> ‘снівгромадянин’
<i>ob-/obe-/ober-</i>	<i>bî-, über- nâch-, über-, under-, zuo- über-</i>	див. <i>bî-</i> див. <i>nâch-</i> <i>obe-dach – über-dach</i> ‘пристанцище; домівка’
<i>über-</i>	<i>bî-, ob-, nâch-, über-, under- un-, abe-, ab- after-, aber-, wider-</i>	див. <i>bî-</i> <i>über-unst – un-gunst – abe-günste – ab-günste</i> ‘засдрість’ див. <i>after-</i>
<i>umbe-</i>	<i>bî- un-</i>	див. <i>bî-</i> <i>umbe-gält – un-gält</i> ‘збір на ввіз та продаж продуктів харчування; акциз’
<i>under-</i>	<i>after- bî-, nâch-, ob-, über-, zuo- vür-, vor-</i>	див. <i>after-</i> див. <i>bî-</i> <i>under-phant – vür-phant – vor-phant</i> ‘nonпередня застава’

<i>vor-</i>	<i>an- under-, vür- vür-</i>	<i>vor-alter – an-alter</i> (див. вище) див. <i>under- vor-houbet – vür-houbet</i> ‘чоло’
<i>vür-</i>	<i>under-, vor- vor-</i>	див. <i>under- div. vor-</i>
<i>wider-</i>	<i>abe- aber-, after-, über- gegen-</i>	див. <i>abe- див. aber- wider-blic – gegen-blic</i> ‘зустрічний погляд’
<i>zuo-</i>	<i>bî-, ob-, nâch-, über-, under- mite- nëben-</i>	див. <i>bî- zuo-knëht – mite-knëht</i> ‘снівслужба’ <i>zuo-kint – nëben-kint</i> ‘позашлюбна дитина’

* Щоб підкреслити різноманітність та багатогранність синонімічних зв'язків, до аналізу були залучені, поряд із префіксоїдами, префікси з відповідними словотвірними значеннями.

Як видно з таблиці, словотвірну синонімію в процесі іменникової деривації викликано сполучуваністю різних префіксоїдів і префіксів з однією мотивуючою основою. У середньовищньонімецькій мові йдеться про синонімічні пари, проте синонімічні ряди – теж не рідкість (пор. однак [7, 73]). Майже всі приєднанні перші компоненти іменників виявляють розмаїтість синонімічних реляцій з відповідними префіксоїдами та префіксами, що пояснюється, насамперед, багатозначністю більшості дериватів.

На відміну від словотвірної синонімії словотвірна антонімія іменникових дериватів у середньовищньонімецькій мові не є настільки розгалуженою. У сучасній німецькій мові виникають відповідні антонімічні кореляти, насамперед, серед прикметників і дієслів (пор. [7, 75]).

За своєю структурою антоніми розподіляються на різно- та спільнокореневі. Останні є об'єктом дослідження в цій статті.

Антонімічні зв'язки виникають через те, що відповідні словотвірні морфеми сполучаються з однією твірною основою. Проте слід зазначити, що антонімічні реляції є обмеженими виключно сполученнями префіксоїдів із певними іменниковими твірними і не можуть вважатися універсальними (див. таблицю 2).

У деяких випадках префіксоїди можуть бути первісно антонімічними за своїм словниковим значенням, наприклад, *ob-/obe-/ober-* – *under-*. Проте, якщо розглянути сполучуваність означених словотвірних морфем із певними твірними основами, виявляється, що очікуваного антонімічного значення не виникає, наприклад, *ob-tan*, *obe-tan*, *ober-tan* ‘третейський суддя’ – *under-tan* ‘підлеглий; (у цирку) акробат, що тримає на собі всю піраміду (з інших акробатів)’. Навряд чи можна вважати іменники зі згаданими значеннями антонімами.

Таблиця 2. Антонімія іменникових дериватів із префіксоїдами

Вихідний префіксоїд	Антонімічний префіксоїд	Приклади
<i>abe-</i>	<i>zuo-</i>	<i>abe-wort</i> ‘відповідь; заперечення’ – <i>zuo-wort</i> ‘похвала’
<i>after-</i>	<i>vor-, vür-</i>	<i>after-houbet</i> ‘номіліця’ – <i>vor-houbet</i> , <i>vür-houbet</i> ‘чоло’
<i>bî-, ob-, über-, zuo-</i>	<i>under-</i>	<i>bî-schrift</i> , <i>ob-geschrift</i> , <i>über-schrift</i> ‘напис’ – <i>under-geschrift</i> ‘підпис’

<i>in-</i>	<i>ûz-</i>	<i>in-lende</i> ‘батьківщина, вітчизна’ – <i>ûz-lant</i> ‘маєток, що розташований за межами (фортечної стіни), за кордоном’
<i>mite-</i>	<i>wider-</i>	<i>mite-phliht</i> ‘участь, співчуття’ – <i>wider-phliht</i> ‘відсутність співчуття, байдужість’
<i>nâch-</i>	<i>vor-</i>	<i>nâch-teil</i> ‘недолік, вада, гандж’ – <i>vor-teil</i> ‘перевага’
<i>über-</i>	<i>under-</i>	<i>über-genôz</i> ‘той, хто шляхетніший, могутніший серед рівних’ – <i>under-genôz</i> ‘той, хто нижчий за походженням’; <i>über-kleit</i> ‘верхній одяг; одяг для верхньої частини тіла’ – <i>under-kleid</i> ‘одяг для нижньої частини тіла, штани’
<i>under-</i>	<i>ob-/obe-/ober-, über-</i>	див. <i>ob-</i>
<i>ûz-</i>	<i>in-</i>	див. <i>in-</i>
<i>vor-</i>	<i>after-, nâch-</i>	див. <i>after-</i>
<i>vür-</i>	<i>after-</i>	див. <i>after-</i>
<i>wider-</i>	<i>mite-</i>	див. <i>mite-</i>
<i>zuo-</i>	<i>bî-</i>	див. <i>bî-</i>

Антонімія пов'язана із синонімією. Якщо йдеться про словотвірну антонімію та синонімію, то можна стверджувати, що один і той самий префіксоїд може корелювати з іншими першими безпосередніми складниками іменників, актуалізуючи водночас як синонімічні, так і антонімічні відношення. Про це засвідчує досліджуваний лексемний корпус середньовісньонімецької мови. Наприклад, префіксоїди *gegen-*, *mite-*, *neben-* сполучаються з твірним *burger*, утворюючи синонімічний ряд із значенням ‘співгромадянин’; *gegen-* та *wider-* утворюють також синонімічну пару, якщо приєднуються до твірного *dienst* (*gegen-dienst*, *wider-dienst* – ‘відповідна послуга’). З одного боку, кожний з префіксоїдів – *mite-* й *wider-* – може окремо вступати у відношення синонімії з *gegen-*, однак між собою вони утворюють антонімічну пару, якщо сполучаються, наприклад, із твірним *phliht* (*mite-phlicht*, *wider-phliht* – ‘відсутність співчуття, байдужість’).

У разі зіставлення антонімів із синонімами побачимо примітні відмінності: у той час як синонімічні зв'язки властиві більш як двом третинам усіх префіксоїдів, словотвірна антонімія охоплює лише половину досліджуваних лексем. Синонімічні перші компоненти іменників спричиняють утворення численних синонімічних пар та рядів, проте антонімічні пари є скоріше винятком, ніж правилом. До того ж виявляється лише невелика кількість твірних, із якими можуть сполучуватися префіксоїди в антонімічній функції.

Поряд із синонімічними та антонімічними зв'язками між похідними з префіксоїдами виникає інший тип відношень: усі вони детерміновані розподілом за певними семантичними класами (див. таблицю 3).

Таблиця 3. Семантичні класи іменникових похідних із префіксоїдами

Префіксоїд	Твірні з ознаками			
	[істота/жива природа]		[неістота/нежива природа]	
	Позначення осіб	Позначення рослин	Позначення речей (артефактів тощо)	Позначення речовин та абстрактних понять
<i>ab-/ap-/abe -</i>	—	—	()	+
<i>after-</i>	+	—	+	+
<i>an-/ane-</i>	+	—	()	+
<i>ân-</i>	—	—	—	()
<i>bî-</i>	()	()	+	+
<i>durch-</i>	—	—	()	()
<i>gegen-</i>	()	—	+	+
<i>in-</i>	+	()	+	+
<i>mite-</i>	++	—	()	+
<i>nâch-</i>	+	—	()	+
<i>nēben-</i>	+	—	+	+
<i>ob-/obe-/</i>	+	—	+	()
<i>ober-</i>				
<i>sam-</i>	—	—	+	()
<i>über-</i>	+	—	++	++
<i>ûf-</i>	—	—	()	()
<i>umbe-</i>	()	—	+	+
<i>under-</i>	++	—	+	+
<i>uo-</i>	—	—	()	—
<i>ûz-</i>	+	—	+	+
<i>von-</i>	—	—	—	()
<i>vor-</i>	+	—	+	+
<i>vür-</i>	()	—	+	+
<i>wider-</i>	()	—	+	+
<i>zuo-</i>	++	—	+	+

Для таблиці були запозичені, в цілому, символи Г.Вельмана (пор. [4, 149]): дужки () позначають 'лише як виняток', + = 'серійно', — = 'прикладів відсутні', ++ = 'особливо яскраво виявлене'. Префіксоїди впорядковані в таблиці за алфавітом.

Зрозуміло, що немає жодного префіксоїда, який належав би, разом із твірною основою, лише до однієї семантичної групи. Це виходить також із зіставного табличного огляду, що наведений вище, який дає уяву про найзагальніші семантичні ознаки, за якими відповідні утворення дивергують і конвергують.

Таблиця прояснює семантичні критерії, за якими характеризуються похідні іменники. Відношення між позначеннями речей, з одного боку, та речовин і абстрактних понять, з іншого боку, є урівноваженим. При цьому питома вага серійно уживаних іменників є також абсолютно тотожною.

Що стосується позначень особи, то численними є відповідні групи, що містять похідні з префіксоїдами *mite-* та *under-*. Але «найвагоміші» групи позначень речей та абстрактних понять утворюють ті, що містять іменники з префіксоїдом *über-*.

На закінчення зазначу, що зробивши «прорив у мікросвіт» (за Ю.Д.Апресяном), неможливо не зробити наступного кроку – «прориву у макросвіт», який позначає перехід від вивчення окремих одиниць мови до вивчення того, як вони функціонують у тек-

сті. Тільки там можна з'ясувати, наприклад, питання, чи існують стилістичні розбіжності між компонентами синонімічних пар та рядів; які інші семантичні значення актуалізують іменники з префіксоїдами в середньовісньонімецькій мові у порівнянні з тими знаннями, які дає словник М.Лексера [9].

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию существительных с префиксоидами в средне-верхненемецком языке. Автор статьи анализирует взаимоотношения производных с указанными компонентами, а именно: синонимические, антонимические и ономазиологические связи. Статья содержит разнообразный иллюстративный материал, который подтверждает теоретические положения исследования.

SUMMARY

This article is concerned with the study of the nouns with semi-prefixes in the Middle High German. The author of the article analyses the synonymous, antonymous and onomasiological correlations of the derivatives with the aforesaid components. The article provides various illustrative material which confirms the theoretical theses of the investigation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Апресян Ю.Д. Отечественная теоретическая семантика в конце XX столетия // Известия РАН. СЛЯ. – 1999. – Т.58. – №4. – С.39-53.
2. Степанова М.Д., Чернышева И.И. Лексикология современного немецкого языка. – 2-е изд. – М: Высш. шк., 1986. – 247 с.
3. Erben J. Einführung in die deutsche Wortbildungslehre. – 3. Aufl. – Berlin: Erich Schmidt, 1993. – 182 S. (Grundlagen der Germanistik 17).
4. Stopyra J. Die Verstärkungen im Bereich der nominalen Wortbildungskonstruktionen im Deutschen und Dänischen. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. – 297 S. (Acta Universitatis Wratislaviensis / *Wrocław. Uniwersytet 2027).
5. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – Київ: УкрНДПСК, 1998. – 161 с.
6. Огрохина Е.А. Выражение отрицания в современном немецком словообразовании: Дериваты с морфемой *un-*: Автореф. дис... канд.филол.наук: 10.02.04 / РАН. Институт лингвистических исследований. – С.-Петербург, 1997. – 18 с.
7. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. – Tübingen: Niemeyer, 1992. – 375 s.
8. Wellmann H. Das Substantiv / Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. Eine Bestandsaufnahme des Instituts für deutsche Sprache Forschungsstelle Innsbruck. Zweiter Hauptteil. – Düsseldorf: Schwann, 1975. – 500 S. (Sprache der Gegenwart 32).
9. Lexer M. Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1872 – 1878: – 3 Bde. – Stuttgart: S.Hierzel, 1992. – XLVI S., 5944 Sp.

Надійшла до редакції 26.03.2001 р.

ББК Ш12=432.4*03*212.1

РОЛЬ СОЕДИНИТЕЛЬНОГО ЭЛЕМЕНТА В ОФОРМЛЕНИИ СЛОЖНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В СРЕДНЕВЕРХНЕНЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ (МОДЕЛЬ «СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ+СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ»)

И.И.Пелашенко

1.1 ОБЩИЕ ЗАМЕЧАНИЯ. С точки зрения диахронии интерпретация соединительного элемента, маркирующего границу между конституэнтами в композитах, может быть различной. Некоторые лингвисты полагают, что срединный гласный в сложных существительных общегерманского периода является «чужеродным» элементом, поскольку он мог оформлять слово, в котором он органически был чужим, ср. гот. *naht-a-mats* 'ужин' от корневой основы *naht* – или *auga-dauro* 'окно' от основы *augan-*. По-видимому, этот гласный появляется под влиянием индоевропейских языков, в которых встречаются аналогичные случаи [2, с.127].

С другой стороны, наличие соединительного элемента может означать, что первый конституэнт – это основа существительного, в которой сохранился гласный основы, ср. гот. *fōtu-baúrd* 'Fußbrett' 'скамейка для ног' (осн. -u-), днв. *taga-liocht* 'Tageslicht' 'дневной свет' (осн. -a-). По традиции, ведущей свое начало еще от Я.Гримма, здесь можно выделить две модели сложений: подлинные или полносложные композиты, в которых первый конституэнт представлен в виде чистой основы существительного, и несобственные или неполносложные сложные слова, первый конституэнт которых имеет падежную форму. Вторая модель не получила распространения в готском языке [1, с.345]. Немногочисленные примеры данной модели встречаются в древневерхненемецком, напр. днв. *sunun-tag* 'Sonntag', *hanin-fuoz* 'Hahnenfuß', *tages-zît* 'Tageszeit' [4, с.57]. И только в средневерхненемецкий период названная модель получила свое развитие, чему способствовал, в частности, порядок слов в словосочетаниях родительного определительного с определяемым словом, ср. свн. *gotês-hûs* 'Gotteshaus', *landes-herre* 'Landesherr'.

Следует иметь также в виду, что соединительный элемент мог развиваться и в силу фонетических закономерностей. На его появление или отсутствие значительное воздействие оказывают фонетические процессы, ср. напр. гот. *man-leika* 'образ' (осн. *mannan-*). Из сказанного следует, что трудности в дифференциации соединительного элемента сопряжены с учетом всех перечисленных факторов.

1.2. ИНВЕНТАРЬ СОЕДИНИТЕЛЬНЫХ ГЛАСНЫХ. В германских языках он отличается разнообразием. Интересный материал в этом отношении дает монография О.Грёгера. По данным монографии, в памятниках древневерхненемецкого языка в качестве соединительного элемента выступают гласные -a-, -ō-, -u-, -e-, -i-. Материал в целом показывает, что в данный период первый конституэнт сложных слов представлен чистой основой. Отсутствие соединительного элемента может свидетельствовать об апокопе или синкопе гласных перед последующей гласной, некоторыми согласными (напр. h, w) или после многосложной основы.

Уже в готском языке наблюдается тенденция к универсализации соединительного элемента, где на смену разнообразию гласных приходят обобщенные гласные. В готском языке в качестве соединительного гласного могут рассматриваться -a-, -i-, в древневерхненемецком – -a- и -e-, о чем, в частности, свидетельствуют статистические данные, приведенные в монографии О.Грёгера [3, с.78].

Исследование закономерностей употребления соединительного элемента в средневерхненемецком языке проводится в рамках модели «существительное + существительное», материалом для исследования послужил корпус единиц, отобранных методом сплошной выборки из словаря М.Лексера [7, т. I, II, III].

1.3. МОДЕЛЬ «СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ+СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ». Эта модель является центральной в именном словосложении. Анализ материала показал, что в подавляющем большинстве случаев (около $\frac{2}{3}$ отобранного словника), композиты являются «безшовными», т.е. образованными без соединительного гласного. В основном – это существительные мужского и среднего рода, которые в древневерхненемецком в именительном падеже имели форму без флексии, ср. свн. *gras-hei* ‚gehegter Grasplatz‘, *gras-wurm* ‚raupe‘ < двн. *gras* ; свн. *bërc-lant* ‚Gebirgsland‘, *bërc-wërc* ‚Bergwerk‘ < двн. *berg* ; свн. *spil-hûs* ‚Schauspielhaus‘, *spil-stat* ‚amphitheatrum‘ < двн. *spil*, свн. *golt-erze* ‚Golderz, Bergwerk‘ < двн. *gold* ; свн. *hals-ge-zierde* ‚Halsschmuck‘ < двн. *hals*. Форму без соединительного элемента имеют также существительные женского рода, оканчивающиеся на -а (в двн.), -е (в свн.), напр. свн. *ameiz-hûfe* ‚Ameishaufen‘ свн. *ameize* < двн. *ameiza* ; свн. *ërt-vrosch* ‚Laubfrosch‘, *ërt-wurm* ‚Regenwurm‘ свн. *erde* < двн. *erda* ; свн. *kirch-rëht* ‚Recht, das die Kirche gewährt‘, *kirch-schaz* ‚Kirchenschatz‘, *kirch-messe* ‚Kirchweihfest‘ свн. *kirche*, *kiriche* < двн. *kiricha* ; свн. *stunt-gëlt* ‚Arbeitslohn für eine Stunde‘ свн. *stunde*, *stunt* < двн. *stunta*, *stunda*.

В средневерхненемецком языке наличествует 4 формы соединительных гласных в композитах с первым конституэнт, соотносимым с существительным, это: -е-, -еп-, -es-, -ег-. Следует однако сразу же отметить, что удельный вес и распределение этих форм в композитообразовании неодинаковое.

1.3.1. Господствующей формой соединительного гласного становится -е-, который возник в результате редукции *a* > *e*, ср. *ahd. glasa-faz* > свн. *glase-vaz* ‚Glasgefäß‘ ; свн. *sële-buch* ‚Verzeichnis der Verstorbenen (eines Klosters)‘, *klage-brief* ‚Klagschrift, schriftliche Klage‘, *nase-drüzzel* ‚Nasenlöcher‘. Соединительный гласный -е- появился также из -i- существительных *ja-*, *jo-*, *jan-*, *jon-* основ, ср. свн. *rücke-bein* ‚Rückgrat, Wirbelbein‘, *hirse-grütze* ‚Hirsebrei‘, *helle-bant* ‚Höllenfessel‘, *ende-spil* ‚letztes entscheidendes Spiel‘.

1.3.2. Значительную часть корпуса составляют сложные существительные с соединительным -еп-. Вкупе с композитами с -е – это $\approx \frac{1}{3}$ отобранного корпуса единиц. Сюда относятся композиты с существительными мужского рода слабого склонения в качестве первого конституэнта, ср. *garten-zûn* ‚Gartenzaun‘, *hâken-spiez* ‚Spieß mit Wiederhacken‘, *stërnen-kunst* ‚astrologia‘, *phawen-swanz* ‚Pfauenschwanz‘, *namen-hërre* ‚einen Namen, Titel führender Herr‘, *nieren-suht* ‚nephritis‘. Существительные среднего рода слабого склонения редко вступают в композицию, что объясняется в основном немногочисленностью этого класса существительных вообще. Набор лексем ограничен фактически следующими: свн. *hërzen-muot* ‚Herzhaftigkeit‘, *hërzen-jâmer* ‚Herzleid‘ ; *ougen-blic* ‚Blick der Augen‘, *ören-winde* ‚Ohrfeige‘. Заметно преобладание существительных женского рода слабого склонения с формативом -е, напр. свн. *bluomen-zît* ‚Blumenzeit‘, *hosen-nestel* ‚Hosenträger‘, *kerzen-liecht* ‚Licht von einer Kerze‘, *aschen-brot* ‚in heisser Asche gebackenes Brot‘, *taschen-mezzer* ‚Taschenmesser‘, *sunnen-schîn* ‚Sonnenschein‘, *mücken-netze* ‚Fliegennetz‘, *harpfen-klanc* ‚Harfenklang‘, *vichten-zaher* ‚Fichtenhain‘, *vrouwen-hâr* ‚Frauenhaar‘ и многие другие.

1.3.3. Композиты с генитивным -es- в качестве соединительного элемента немногочисленны, о чем, в частности, говорят и подсчеты. По данным словаря 14 лексем в роли первых конституэнтов допускают построение композитов по данной модели, напр. свн. *doners*, – *dienres-*, *dunres-* tag ‚Donnerstag‘, *hundes-krût* ‚Wolfskraut‘, *kriegslouft* ‚Kriegsereignisse‘, *pherdes-zagel* ‚cauda equina, eine Pflanze‘, *swerts-klinge* ‚Schwertklinge‘, *wîbes-name* ‚Weibsnamen‘, *wirts-hûs* ‚taberna‘. Поэтому речь может идти

только о появлении нового соединительного элемента. На особый статус зарождающейся модели с генитивным -es- указывает в словаре и специальная помета в отмеченных случаях: «неполносложный композит», ср. напр. словарную статью к форме *mannes, manns* [7, с. 2035]. Примечательно также то, что эта форма идет параллельно с другими формами, ср. свн. *libes – libnot, lipnot, Leibnot, Spēht -, Spēhtes – hart, Spes – hart, Waldgebirge, worin viele Spechte sind: Spessart, Spethart*. Приведенные данные подтверждают тот факт, что субстантивные композиты с генитивным -es- появляются в поздний период средневерхненемецкого языка, развитие модели приходится на нововерхненемецкий [6, с. 63].

1.3.4. Единичными примерами представлены в словаре сложные существительные с соединительным элементом -er, который восходит к индоевропейскому основообразующему суффиксу -es/-os. В древневерхненемецком языке в результате ротацизма он получает форму -ir, а в средневерхненемецком i редуцируется в e: -ir > er. Данный соединительный элемент сочетался в этот период исключительно с существительными среднего рода, ср. свн. *eier-kuoche, Eierkuchen, eier-schal, Eierschale, hüener-nēst, Hühnerness, hüener-dienest, Hühnerzins, kelber-büch, Kalbskeule, kelber-hirte, Kälberhirte, kinder-bette, Wochenbett, rinder-gülte, rinderzins, rinder-hërter, Rinderhirte*. Как и в случае с генитивным -es- мы имеем дело с появлением нового соединительного элемента. Дальнейшее его развитие и распространение на существительные мужского рода приходится на конец XVI начало XVII века [6, с. 63].

1.4. КОМПОЗИТНЫЕ РЯДЫ. Они образуются одинаковыми первыми конститuentами и отличаются друг от друга не только в количественном отношении, что дает представление об их композитоактивности, но и по совокупному набору (парадигмам) соединительных элементов. Если обозначить отсутствие соединительного гласного как нулевой соединительный гласный (Ø), то можно утверждать, что наиболее частотными являются ряды с одним соединительным элементом. Изучение композитных рядов показывает, что в средневерхненемецком наличествовали следующие парадигмы соединительных элементов.

1.4.1. Двухчленные парадигмы. Их по данным словаря насчитывается – 4.

- а) Ø – e: свн. *reis-buoch, Kriegsbuch* – *reise-dienest, Kriegsdienst*
nuz-berc, mit Nüssen bepflanzter Berg – *nüsse-kern, Nusskern*
 Ø – en: свн. *ruob-acker, Rübacker* – *ruoben-suppe, Rübensuppe*
salb-verkaufnerin, Salbenverkäuferin – *salben-vaz, Salbenbüchse*
- б) Ø – er: свн. *rint-miete, Lohn für Zugvieh* – *rinder-gülte, Rinderzins*
bret-spil, Brettspiel – *bretter-velt, Bretterfeld*
- в) Ø – (e)s: свн. *wirt-liute, Eheleute* – *wirts-hûs, taberna*
donner-blic, Blitzstrahl – *doners-tag, Donnerstag*
- г) e – en: свн. *boge-snuor, Bogenschmur* – *bogen-stange, Bogensehne*
hütte-holz, Holz zu einer Hütte – *hütten-slac, Holzschlag für Bergwerkshütten*
- д) e – es: свн. *pherde-swanz, Pferdeschwanz* – *pherdes-zagel, eine Pflanze*
wibe-krieg, Frauenkrieg – *wibes-name, Weibensname*

Безусловно, оппозиции, на которых построены парадигмы, неравнозначны, в частности, немногочисленными примерами представлены оппозиции с -er- и -(e)s-.

1.4.2. Трехчленные парадигмы соединительных элементов представлены в словаре двумя коррелятивными рядами:

- а) Ø – e – en: свн. *brunn-wazzer, Quellwasser* – *brunnevaz, Brunneneimer*
– *brunnen-bort, Brunnenrand*; *rëb-knëht, Arbeiter im Weinberge* – *rëbe-berc, Weinberg* – *rëben-trüwe, Weintraube*

б) Ø – e – s: *ge-riht-tac* ‚Gerichtstag‘ — *ge-rihte-lêhen* ‚Gerichtslehen‘ — *ge-rihts-buoch* ‚Gerichtsprotokoll‘; *suon-Zeichen* ‚Zeichen der Versöhnung‘ — *suone-ambet* ‚Sühnmesse‘ — *suons-tac* ‚Tag des Urteils des (jüngsten Gerichts)‘.

Заметим, что композиты, построенные по типу второго ряда встречаются крайне редко.

1.4.3. Четырехчленные парадигмы практически отсутствуют, за исключением случая с первым конституентом *kint* – (см. словарную статью стр. 1572); ср.

а) Ø – e – es – er: свн. *kint-amme* ‚Amme‘ — *kinde-spil* ‚leichtes kindisches Treiben‘ — *kinder*, *kindes-drap* ‚glandarra‘.

Отметим также случаи, когда композиты отличаются только соединительными элементами, ср.: свн. *strâz* –, *strâzen-roubære* ‚Straßenräuber‘, *schnecke* –, *schnecken-hûs* ‚Schildkrötenhaus‘, *sêle-sêl-messe* ‚Seelen, Totenmesse‘, *stêge* –, *stêg-reif* ‚vom Sattel hängender Ring‘.

1.5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Подытоживая рассмотрение фактического материала, необходимо подчеркнуть некоторые важные моменты. На смену разнообразию соединительных элементов, господствующему в древневерхненемецком языке, в средневерхненемецкий период приходит их универсализация: основными соединительными элементами являются -e- и -en-. В средневерхненемецкий период появляются новые соединительные элементы -(e)s и -er-, которые, однако, еще не составляют регулярные словообразовательные ряды, поскольку засвидетельствованы в словаре отдельными случаями. Дальнейшее развитие названных элементов приходится по свидетельству авторитетных германистов на позднее средневековье и на нововерхненемецкий период. Ограниченный инвентарь соединительных элементов обусловил однообразие их парадигматических рядов, что особенно заметно при сравнении парадигм словообразовательных элементов в средневерхненемецком и современном немецком языке [5, с.139]. В рассматриваемый период наблюдается тенденция, которая проявляется в зависимости соединительного элемента от грамматических категорий первого конституэнта (рода, склонения). Впрочем, эти закономерности имеют в основном теоретическое значение, так как позволяют объяснить многие словарные случаи. Практическое же прогнозирование соединительного гласного в каждом конкретном случае усложняется многими факторами и поэтому затруднено.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджуються закономірності вживання сполучного голосного у детермінативних субстантивних композитах у середньовісній німецькій мові (модель «іменник + іменник»). Висновки, зроблені на підставі аналізу фактичного матеріалу, допоможуть глибше зрозуміти це явище на сучасному етапі розвитку німецької мови.

SUMMARY

The article reveals the regularities of using a connecting vowel in the determinative substantivized composite words in Middle High German (pattern «Noun + Noun»).

The conclusions drawn on the basis of linguistic facts will provide a deep insight and profound understanding of this phenomenon on the present-day stage of the German language development.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Жирмунский В.М. История немецкого языка. – Москва, 1965.
2. Сравнительная грамматика германских языков в пяти томах. – Т.3: Морфология. – Москва, 1963.
3. Gröger O. Die althochdeutschen und altsächsischen Composita. – Zürich 1911.

4. Henzen W. Deutsche Wortbildung. – 3. durchgesehene u. ergänzte Aufl. – Tübingen, 1965.
5. Fleischer W. Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. – 2 durchgesehene u. ergänzte Aufl. – Tübingen, 1995.
6. Kluge F. Abriss der deutschen Wortbildung. – 2. Aufl. – Halle (Saale), 1925.

СЛОВАРИ

1. Lexer M. Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. 3 Bde. Reprografischer Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1872 – 1878. – Stuttgart, 1974.

Надійшла до редакції 23.02.2001 р.

ББК Ш12=432.1

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ НАЧИНАТЕЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

И.Г.Воротникова

1. Предметом данного исследования послужили различные языковые средства, репрезентирующие значение начинательности в современном английском языке.

2. Материал исследования составил корпус данных, полученных методом сплошной выборки из словарей Oxford advanced learner's dictionary of current English (A.S.Hornby, 1978), Logman Dictionary of Phrasal Verbs (R.Courtney, 1986), Большой англо-русский словарь (И.Р.Гальперин, 1979), Англо-русский фразеологический словарь (А.В.Кунин, 1984), а также произведений современной английской художественной прозы общим объемом 5000 страниц.

3.1. К лексическим средствам выражения значения начинательности в английском языке относятся глаголы *begin*, *start*. Данные глаголы сохраняют сему начинательности при употреблении в любом контексте. Смысловое содержание глаголов составляют значения «начинать/ся/, приступить, положить начало» и так далее, то есть разнообразные стороны понятия «начинательность».

Наиболее употребительным из рассматриваемых начинательных глаголов, как показали результаты анализа, является глагол *begin* (67,4%), так как он обозначает начало любого действия, процесса или состояния при отсутствии каких-либо дополнительных характеристик начала типа «внезапность», «интенсивность», «постепенность» и так далее. Глагол *start* менее употребителен. Его частотность составила 32,6%. Являясь глаголами одного синонимического ряда, ни один из них не является полным синонимом другого. Каждый из них в той или иной степени отличается количеством лексико-семантических вариантов и сферой функционирования.

Глагол *begin* широко употребляется как в разговорной, так и в книжно-литературной речи, имеет наиболее общее значение и не тяготеет к какому-либо одному функциональному стилю, вследствие чего данный глагол является стилистически нейтральным и способен заменять все остальные средства с данным значением.

I arrived in Monterey and the fight began (Travels, 177).

Употребление глагола *start* также характерно как для разговорной, так и для книжно-литературной речи, однако в стилистическом отношении он менее нейтрален, нежели глагол *begin*.

My own journey started long before I left, and was over before I returned (Nine stories, 73).

При переходном употреблении глаголы *begin, start* сочетаются с существительными и местоимениями в функции прямого дополнения [1].

He had started a letter to his wife which also ended in the wastebasket (Ttravels, 106).

3.2. Соединяясь с глагольной формой, данные фазовые глаголы образуют сочетания, каждый компонент которых сохраняет значение, присущее ему и вне этого сочетания. Возможности сочетания ограничены лишь реальным соотношением тех понятий и отражаемых ими явлений действительности, обозначением которых в языке являются входящие в сочетание слова [2]. Глаголы *begin, start* сочетаются с глагольными лексемами, употребленными в форме инфинитива или герундия. Выбор той или иной формы имеет определенную семантическую значимость.

Инфинитив, являясь формой, называющей действие безотносительно к его длительности, аспектологически нейтрален. Герундий, наоборот, весьма процессуален и выражает действие в его развитии.

Глагол *start* исходным значением имеет движение. Вероятно, именно эта сема начала движения, исконно присущая глаголу *start*, и является причиной того, что для передачи длительности последующего действия достаточно одного глагола *start*. Необходимость употребления герундия для обозначения длительности отпадает. В глаголе *begin* сема движения отсутствует, поэтому для передачи начавшегося и затем длящегося некоторое время действия необходим герундий – более процессуальная форма, нежели инфинитив.

Сочетания *begin, start* с инфинитивом или герундием демонстрируют, как правило, чрезвычайно тесное семантическое единство и выражают единое понятие отдельного конкретного начинающегося действия, но это еще не делает их «морфологизованными единствами», так как значения всякого словосочетания «не являются суммой арифметического сложения лексических значимостей, они представляют собой сложное, расчлененное наименование единого явления» [3, с.127].

Фазовый глагол в аналитической конструкции, становясь как бы вспомогательным глаголом, никогда полностью не десемантизируется. Сохраняя первоначальное значение начала, фазовый глагол остается уточнителем характера протекания действия, а именно характеризует действие с точки зрения его начала.

Now other reach people began to arrive (Corridors, 209).

The snow started to fall (The winter, 150).

He waded through a pile of blue-shining burnt-out tins, stepped over ragged clinkers... and began rolling (Key, 84).

I'm going to start reading Treasure Island to you, by Robert Louis Stevenson (Key, 124).

3.3. К глаголам начинательности примыкают их синонимы (в тексте зафиксированы 380 раз, что составляет 10,2%): *commence* «начинать/ся/», *launch* «начинать, пускать в ход», *appear* «появляться», *arise* «возникать, появляться», *arrive* «наступать (о времени, событии)», *attack* «энергично браться за что-либо, набрасываться (на работу)», *break* «начинать новое дело, делать первые шаги в чем-либо», *burst* «разражаться», *come* «начинаться, наступать», *dart* «помчаться», *dash* «броситься, ринуться», *dawn* «начинаться, проявляться», *embark* «начинать, вступать (в дело, в войну)», *enter* «начинать, браться за что-либо», *fall* «начинаться», *fling* «кинуться, броситься», *inaugurate* «начинать», *inchoate* «начать, положить начало», *open* «начинать/ся/, открывать», *originate* «давать начало, брать начало, происходить, возникать», *proceed* «приступить, приняться», *rise* «начинаться», *rush* «броситься, помчаться», *set out* «начинать, приступать к чему-либо, наступить».

Несмотря на единство выражаемого ими значения начинательности, данные глаголы все же разнятся определенными дифференциально-семантическими признаками в характе-

ристике протекания начала действия и стилистическими особенностями функционирования.

Носителями общего (нейтрального) оттенка ингрессивной разновидности начинательного способа глагольного действия (НСГД) являются глаголы *begin, start, commence, open, enter, arrive, come, embark, fall, inaugurate, inchoate, originate, proceed, set out*. Начинательная семантика этих глаголов не содержит каких-либо дополнительных указаний на внезапность или интенсивность начинающегося действия, как это прослеживается в значениях глаголов *break, burst, dash, dart, fling, appear, arise, attack, rush*, которые формируют ингрессивную разновидность НСГД с оттенком интенсивности.

4. Словообразовательные средства. Сочетание глагола с частицей признается в лингвистике основным средством внутриглагольного словообразования в английском языке [4; 82]. Вопрос о статусе частиц, находящихся в постпозиции по отношению к глаголу, в английском языке продолжает оставаться открытым, поскольку их сущность трактуется неоднозначно. В значительной мере это вызвано отсутствием единства в терминологии.

В настоящей работе при описании образований типа *call up* используется широко известный и наиболее употребительный термин «фразовый глагол», а все элементы типа *up* в дальнейшем именуются *постпозитивами*.

При исследовании данных образований мы придерживаемся точки зрения Е.С.Кубряковой и И.В.Ногиной, которая гласит, что образование, состоящее из глагола и постпозитива, представляет собой один номинативный знак, по смыслу эквивалентный слову, но не обладающий его цельюоформленностью, и относящийся поэтому к разряду аналитических слов [5, с.107]. Аналитическое слово, как и всякое производное, мотивировано, причем мотивирующей единицей для каждой модели сочетания глагола с постпозитивом служит определенная синтаксическая конструкция.

Конструкции «глагол + постпозитив», являющиеся одним из средств выражения начинательности в английском языке, строятся по одной и той же структурно-семантической модели. В таких конструкциях роль глагола – называть действие, процесс, роль постпозитива – видоизменять это действие. В данной статье нас интересуют такие фразовые глаголы, постпозитивы которых служат указанием начала действия.

В результате исследования материала выделены глагольные образования интересующей нас семантики, построенные по модели «глагол + постпозитив». Типовое значение этих образований – «начать действие, обозначенное глаголом». Интегральной семой, входящей в семантическую структуру всех обнаруженных глагольных конструкций этого типа является сема «начало действия». Значение начинательности возникает у глаголов с постпозитивами *up, out, on, off, in, to, down, over, back, through, around, forward, ahead, away, forth*. Перечисленные постпозитивы сочетаются с разнообразными в семантическом отношении глаголами. Всего было выделено 386 фразовых глаголов, частотность употребления которых составила 1064 раза (28,6%).

5. Синтаксические средства. При контекстуальном выражении исследуемого значения на синтаксическом уровне выделяются следующие типы структур: фигура аспектологического контекста, межфразовый контекст, а также некоторые типы придаточных предложений. Значение начинательности базируется при этом на неопределенности глагола, который, попадая в аспектологически благоприятный контекст, становится выразителем начинательной предельности.

5.1. Начинательность может выражаться косвенно или опосредовано при помощи единиц, не содержащих семы начинательности, но имплицитно выражающих идею начала действия в сочетании с глаголом. Такими единицами могут быть наречия (частотность 242 раза – 6,5%) типа: *suddenly, then, finally, once more, again, now, at last, at once, soon, already, as soon, presently*.

5.2. Высокочастотным синтаксическим средством выражения начинательности в английском языке является фигура аспектологического контекста – ряд сопряженных в последовательности действий (СПД) (частотность 261 раз – 7%). Попадая в линейный ряд действий, выраженных предельными глаголами, неопределенный глагол под влиянием последних становится. выразителем начинательной предельности.

5.3. Актуализации начинательного значения может способствовать также межфразовый контекст (частотность 30 раз – 0,8%), когда предшествующий контекст формулирует причину, ведущую к началу действия или процесса. И в этом случае начинательное значение возникает только у неопределенного глагола.

5.4. Значение начинательности на синтаксическом уровне может формироваться также некоторыми типами придаточных предложений (частотность 264 раза – 7,1%), вводимых союзами *when, as, while, if, so that, until*, а также в сложносочиненном предложении с союзом *and* (частотность 48 раз – 1,3%).

5.5. В английском языке значение начинательности может выражаться также некоторыми типами сказуемых (частотность 224 раза – 6%). В английском языке существует ряд глаголов, актуализирующих значение начинательности лишь в сочетании как с определенной глагольной формой, так и с предикативным членом: *grow, get, go, come, fall, take*. Эта группа глаголов выражает начинательность не как некое самостоятельное действие, а лишь как характеристику действия, выраженного другим глаголом. Основные типы подобных сочетаний проявляют теснейшее семантическое и синтаксическое слияние компонентов и подчиненное положение глагола начинательности. Однако значение начинательности неразрывно связано с основным лексическим значением глагола и осложняется им.

Частное по отношению к НСГД значение начала состояния передается вышеперечисленными глаголами и глаголами *become, be + предикативный член, get, grow, turn*.

5.6. В реализации начинательности принимают участие также фразеологические единицы. Как показал лексикографический анализ, значение начинательности входит в семантическую структуру 137 идиоматичных сочетаний. Частотность употребления фразеологических единиц в тексте составила 75 раз или 2% от количества всех зафиксированных средств выражения начинательности.

Таким образом, все изложенное выше позволяет сделать вывод о том, что НСГД представлен в английском языке набором разноуровневых средств, характеризующихся общностью выполняемой ими семантической функции и находящихся в системных отношениях. Это дает основание представить все выявленные средства в виде функционально-семантического поля начинательности.

К ядерным конститuentам поля относятся глаголы *begin, start*, образующие доминанту, а также их синонимы.

Центр поля образуют глаголы с предложно-наречными элементами. Все остальные средства в большей или меньшей степени удалены от центра поля, что зависит от их избирательности и частотности употребления при выражении данного значения. К ним относятся синтаксические средства – наречия, фигура аспектологического контекста СПД, межфразовый контекст, некоторые типы придаточных предложений, сложносочиненные предложения с союзом *and*, ряд сказуемых.

Периферию поля замыкают фразеологические единицы.

РЕЗЮМЕ

Сприйняття мови як системи, функціональний підхід до дослідження мовних явищ, установлення взаємодії різнорівневих одиниць мови, які беруть участь у передачі єдиного загальнокатегоріального значення – все це уможливило подання всього комплексу мовних засобів, об'єднаних спільною функцією, у вигляді функціонально-

семантичного поля. У статті зроблена спроба комплексного вивчення та опису засобів вираження значення починальності у сучасній англійській мові.

SUMMARY

The understanding of the language as a system, the functional approach to the considering the language phenomena, the establishment of the interaction of the language units of different ranges, which participate in transferring of the single generally accepted meaning – all these things make it possible to represent all the complex of language means, united by the common function, as a functional-semantic field. In our article we undertake the attempt to consider and describe in complex the means of expressing inceptiveness in modern English.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Давыденко Л.Н. Учебный словарь сочетаемости глагольных единиц фазисности (на материале английского языка). – Волгоград, 1995.
2. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М., 1976.
3. Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке // Вопросы синтаксиса русского языка. – М., 1950.
4. Протогенова О.С. Способы обозначения начинательности в русском и английском языках: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1985.
5. Кубрякова Е.С., Ногина И.В. Проблемы функционирования частиц типа out в системе словообразования современного английского языка // Словообразование и его место в курсе обучения иностранному языку. – Владивосток. – 1975. – С.98-110.

Надійшла до редакції 19.03.2001 р.

ББК: Ш 12 = 432.1*3

ЭКСПОЗИТИВНЫЕ ОТАДЪЕКТИВНЫЕ ГЛАГОЛЫ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ (В СОПОСТАВЛЕНИИ С НЕМЕЦКИМ И АНГЛИЙСКИМ ЯЗЫКАМИ)

А.А.Пузик

1. Вводные замечания.

1.1. В массиве глаголов, мотивированных именами прилагательными в украинском языке, наименее изученными оказались те отадъективные глаголы (ОАГ), словообразовательно-категориальное значение которых можно определить как «быть в состоянии/обладать признаком, обозначенным мотивирующим адъективом (МА)», ср.:

- (1) *гірчити* ← *гіркий*: *Не хочу я сигарет. Від них тільки в роті гірчить.*
- (2) *гаркавити* ← *гаркавий*: *Він трошки гаркавив, але його «р» з домішкою «л» звучало музично приємно,*
- (3) *блакитніти* ← *блакитний*: *...а море радісно й ніжно блакитніє крізь світанкову імлу,*
- (4) *хитрувати* ← *хитрий*: *Я багато хитрував, здобуваючи запрошення на концерт.*

Глаголы *гірчити*, *гаркавити*, *блакитніти*, *хитрувати* представляют словообразовательную категорию деадъективных глаголов, словообразовательное значение кото-

рой определено в формуле толкования¹ «Субъект ситуации есть (как) МА». Глаголы данной семантики именуются «эссивными» (от лат. *esse* 'быть'). Общее количество эссивных ОАГ в украинском языке составило 136 единиц.

1.2. В результате анализа особенностей семантики эссивных ОАГ украинского языка было установлено, что в их значении воспроизводится оппозиция по признаку «активное/неактивное состояние субъекта ситуации при выявлении признака, обозначенного МА». По данному признаку эссивные ОАГ подразделены на две словообразовательные субкатегории: собственно эссивные ОАГ: «неактивное состояние субъекта при выявлении признака» (см. прим. (1) и (3)) и квазиэссивные ОАГ: «активное состояние субъекта при выявлении признака» (см. прим. (2) и (4)).

1.3. В рамках словообразовательных субкатегорий на основе наличия определенных дополнительных компонентов в семантике эссивных ОАГ выделены семантические группы. Так, в субкатегории собственно эссивных ОАГ четко разграничиваются две семантические группы (см. табл. 1) в зависимости от того, является ли выявляемый субъектом признак обязательно визуально воспринимаемым (экспозитивные ОАГ, см. прим. (3)) или визуально невоспринимаемым (интраэссивные ОАГ, см. прим. (1)). Другими словами, каждая из вышеназванных семантических групп характеризуется наличием компонентов общего категориального/субкатегориального значения: «субъект ситуации есть таким/обладает признаком, как обозначает МА» и «субъект выявляет признак, обозначенный МА, не осуществляя каких-либо действий (пассивно)», но при этом семантические группы экспозитивных и интраэссивных ОАГ различаются дифференциальной семой «признак, выявляемый субъектом ситуации, является обязательно визуально воспринимаемым/визуально невоспринимаемым».

Таблица 1. Семантические группы словообразовательной субкатегории собственно эссивных ОАГ украинского языка

Семантические группы ОАГ	Формула толкования	Кол-во
Интраэссивные ОАГ	«Субъект выявляет визуально невоспринимаемый признак, который обозначает МА»	32 (42%)
Экспозитивные ОАГ	«Субъект виднеется, выделяется признаком, который обозначает МА»	44 (58%)
Всего:		76 (100%)

2. Объектом исследования в настоящей статье являются экспозитивные ОАГ украинского языка а также их соответствия в немецком и английском языках. Экспозитивными в данной работе именуются глаголы, которые конкретизируются в частном словообразовательном значении «выделяться, виднеться, отличаться, привлекать внимание визуально воспринимаемым признаком, обозначенным МА», ср.: укр. *зеленіти*, нем. *grünen* (возв.) 'быть зеленым, выделяться, виднеться зеленым цветом' ← *grün*, *зелений*.

3. Материал исследования составили сплошные выборки глаголов, мотивированных именами прилагательными, из наиболее авторитетных словарей украинского, немецкого и английского языков [4; 8; 19]. Из числа отадекватных глаголов были вычленены лексико-семантические варианты экспозитивной семантики. Следует отметить, что в статье речь идет о глаголах экспозитивной семантики украинского языка, число которых составило 44 единицы, и их соответствиях – переводных эквивалентах – в немецком и английском языках. В немецком языке обнаружены лишь шесть экспозитивных

¹ Более подробно о формулах толкования применительно к производным глаголам см. монографии В.Д.Калиущенко [1; 11].

ОАГ, которые подаются в словаре с пометой «устаревшее слово», «редкое слово» и/или «поэтическое слово». Эти ОАГ являются скорее исключением в словообразовательной и лексической системах немецкого языка. В современном английском языке глаголы экспозитивной семантики, мотивированные именами прилагательными, не обнаружены.

4. Задачи исследования: представить особенности семантики и структуры экспозитивных ОАГ и их мотивирующих имен прилагательных в украинском и немецком языках; рассмотреть факторы, препятствующие или способствующие образованию глаголов экспозитивной семантики от прилагательных в сопоставляемых языках.

5. Особенности мотивирующих имен прилагательных экспозитивных ОАГ.

5.1. Семантический аспект.

Экспозитивные ОАГ составляют предсказуемый список в украинском и немецком языках, что объясняется семантическими особенностями мотивирующих прилагательных этой группы глаголов: семантика прилагательных ограничена значением признака, характеризующего внешний, обязательно зрительно воспринимаемый облик предмета. Лишь в единичных случаях экспозитивные глаголы мотивировали имена прилагательные, признак которых не предполагает визуальное восприятие, но в любом случае данный признак воспринимается визуально именно посредством отадекватного глагола, ср.: *Небо і чорне і хмарне тяжкіє вгорі*. Учитывая специфику семантики экспозитивных ОАГ можно сформулировать условия образования глаголов экспозитивной семантики от прилагательных в украинском языке: для образования экспозитивных ОАГ обязательно присутствие таких компонентов в мотивирующей семантике имени прилагательного, как «вычленяемость признака» и «зрительный способ его восприятия».

Такое ограничение объясняет доминирующую позицию прилагательных-цветообозначений в плане их высокой производительности в отношении экспозитивных глаголов, ср.: *жовтіти* ← *жовтий*: *У передранковому тумані жовтіють* *вогники*, *зеленіти* ← *зелений*: *На взгір'ї по косогорах червоніла та зеленіла покрівля невеликих домів, неначе приліплених до гори*, *рожевіти* ← *рожевий*: *Край неба на заході ще помітно рожевіє*, *blauen* (поэт.) ← *blau*: *Wo die Tannen finstre Schatten werfen...Blaut der reine Horizont* 'Там, где ели бросают темные тени ... синее чистый горизонт', *grauen* (поэт., возв.) 'сереть, нечетко выделяться' ← *grau* 'серый': *Aus dem stillen Grunde graute Wunderbar die Stadt* 'В тихой долине чудесно вырисовывался город', *grünen* (возв.) 'быть зеленым, выделяться зеленым цветом, зеленеть (вдали)' ← *grün* 'зеленый': *Nun der Smaragd allein verdient, Daß er an deinem Herzen grünt ...* 'Теперь только изумруд заслуживает того, чтобы зеленеть на твоём сердце ...'.

Экспозитивное значение возможно (иногда только окказионально) у глаголов, мотивирующие прилагательные которых не обозначают непосредственно цвет, но так или иначе характеризуют внешний признак предмета. Это, прежде всего, глаголы, мотивированные прилагательными, которые обозначают оттенки или насыщенность цвета, ср.: *тьмяніти* ← *тьмянний*: *Віддалік ледь помітно тьмяніли гори*, *золотавитися* ← *золотавий*: *Місяць хилився все нижче, золотавився, тьмянішав*, а также другие внешние признаки предметов (не описывающие цвет или оттенки цвета), ср.: *лисіти* ← *лисий*: *Де-не-де темніли балки, лисіли оголені вітром горби*, *сивіти* ← *сивий*: *По вагону сивіє роса*, *скляніти* ← *скляний*: *Твердо скляніють його /університету/ високі вікна*, *starren* 'выдаваться в высоту, возвышаться' ← *starr* 'неподвижный, застывший': *In der Wüste, wo der Hungertod des Wallers harrt, wo schwarz und wilde das Gebirg im kalten Panzer starrt...* 'В пустыне, где странника поджидает собачья смерть, где в холодном панцире так дико и мрачно возвышается горный хребет'.

5.2. Формальный аспект.

В немецком языке ОАГ-экспозитивы мотивируют односложные имена прилагательные. Таким образом можно предположить, что и другие односложные прилагательные немецкого языка могут производить глаголы эссивного значения, что, однако, не подтверждается материалом исследования: ср., например, прилагательные-цветообозначения украинского языка *білий, жовтий, червоний, чорний*, образовавшие ОАГ экспозитивного значения *біліти, жовтіти, червоніти, чорніти* и соответствующие им односложные прилагательные-цветообозначения немецкого языка: *weiß, gelb, rot, schwarz*, которые не образовали глаголов эссивной семантики (ср. также соответствующие прилагательные английского языка).

Словообразовательная подсистема украинского языка позволяет многосложным прилагательным мотивировать глаголы экспозитивного значения. Так, производные адъективы-цветообозначения украинского языка, мотивированные именами существительными, способны образовать экспозитивные глаголы, ср.: *бронзовіти* ← *бронзовий* (← *бронза*): *Очі його ще дивилися по-селянськи наївно, на обличччі бронзовіла засмага виноградарників і ланів, маковіти* ← *маковий* (← *мак*) и др.

6. Словообразовательные средства экспозитивных ОАГ украинского и немецкого языков.

В немецком языке семантическую группу экспозитивных ОАГ конституируют конверсивные глаголы (данные лексемы образованы путем перехода имени прилагательного в неизменном виде в глагол; синкретическая морфема *-en* рассматривается не как словообразовательный суффикс, а как принадлежащая к словоизменительной парадигме глагола, ср. [20]), а в украинском языке экспозитивное значение обнаруживают глаголы от прилагательных при помощи суффикса *-і(ти)*. Один украинский экспозитивный ОАГ *золотав-и-ти-ся* ← *золотавий* образован суффиксно-постфиксным способом.

7. О возможных причинах уменьшения количества экспозитивных ОАГ в немецком языке и полного исчезновения экспозитивного значения у ОАГ английского языка.

7.1. Установлено, что основным барьером образования глаголов от прилагательных в немецком и английском языках является не формальная сложность прилагательных – потенциальных основ для образования глаголов-экспозитивов, а аналитизм английского и немецкого языков в плане средств выражения значения «выявления признака», что выражается в потере системой данных языков (в постоянной конкурентной борьбе синтетических и аналитических средств выражения экспозитива на более ранних этапах развития этих языков) возможности выражать экспозитивное значение посредством ОАГ (ср. например односложные прилагательные-цветообозначения немецкого языка: *braun* ‘коричневый’, *rot* ‘красный’, *gelb* ‘желтый’, *schwarz* ‘черный’ и др., которые в средневерхненемецком языке образовали глаголы экспозитивного значения и односложные прилагательные-цветообозначения английского языка *red* ‘красный’, *green* ‘зеленый’, которые образовали ОАГ-экспозитивы в среднеанглийском языке).

Так, на более ранних этапах истории немецкого и английского языков экспозитивные глаголы (как и другие семантические группы эссивных ОАГ), мотивированные прилагательными, составляли продуктивные группы. В данном утверждении мы опираемся на результаты исследований становления словообразовательной системы немецкого языка В.Вильманса [21], исследований глагольного словопроизводства в ранненововерхненемецком языке Г.Прелля и М.Шебен-Шмидт [17], данные исследований О.Есперсена [10], А.Жбицкой-Савалы [22], Г.Маршана [13], К.Файса [9] по словообразованию английского языка, на результаты собственных исследований в области отадъективного глагольного

словообразования средневерхненемецкого языка [3] и данные выборки из Большого Оксфордского словаря английского языка [19].

Сопоставив количественные показатели ОАГ разных этапов истории немецкого и английского языков (в латинском языке, как отмечает Г. Маршан [12], группа отадъективных «глаголов состояния» составляла значительное количество, ср.: лат. *albēre* 'быть белым' ← *albus* 'белый', *clarēre* 'быть ясным, прозрачным' ← *clarus* 'ясный, прозрачный', *flavēre* 'быть желтым' ← *flavus* 'желтый', *pigrēre* 'быть вялым' ← *piger* 'вялый'), можно прийти к выводу, что эти языки, утрачивая флективность и приобретая аналитизм строя, утрачивали и возможность передачи экспозитивного значения посредством отадъективных глаголов, компенсируя экспозитив синтаксическими конструкциями.

7.2. Можно предположить, что причиной потери эссивного значения конверсивными глаголами, мотивированными именами прилагательными, явилась перегруженность ОАГ в постпрагерманский период развития английского и немецкого языков одновременно тремя различными значениями: эссивным, инхоативным и каузативным.

Так, в ранненововерхненемецком языке морфема *-en* ОАГ-конверсивов часто уже не в состоянии разграничить три вышеназванных значения, как это было в древневерхненемецком языке за счет различных суффиксов. В то время, как маркером каузативного значения ОАГ во многих случаях является умлаут корневой гласной мотивирующего прилагательного, инхоативное (а иногда и каузативное) значение совмещается с эссивным значением в рамках одного и того же глагола. В это время в немецком языке с отадъективными глаголами широко конкурируют конструкции типа «прилагательное + глагол», которые и в современном немецком языке выражают эссивное значение, часто вытесняющееся инхоативным и каузативным значением в семантической структуре ОАГ.

В среднеанглийском языке ситуация усложняется еще и тем, что под одной звуковой оболочкой, вследствие широкого влияния конверсии, скрываются, как правило, три части речи: прилагательное, глагол, мотивированный этим прилагательным, и отадъективное существительное (с глагольным суффиксом *-en*, который в древнеанглийском языке встречается в формах *-an*, *-ian*, *-nian*: пик активности данного суффикса в отношении образования глаголов от имен существительных и прилагательных приходится на 15-16 века [12], не образуются ОАГ эссивного значения). ОАГ несет на себе двойную нагрузку – без каких-либо маркеров того или иного значения выражает инхоативное и каузативное значение (значительно реже и эссивное значение). Можно предположить, что в силу такого закона развития языка как тенденция к выражению разных значений разными формами («отталкиванием от омонимии», см. [2, 240], эссивное (разновидностью которого и является экспозитив) значение отторгается как семантически более сложное и менее важное с прагматической точки зрения [14] и выражается (преимущественно в рамках художественных описаний и поэзии) посредством синтаксических конструкций.

7.3. В украинском языке вышеописанные ограничения на образование глаголов экспозитивного значения от прилагательных в немецком и английском языках исключается флективным строем языка. Система украинского языка не только сохранила и развивала индоевропейское наследие – модель образования глаголов экспозитивного значения от прилагательных, но и сегодня обнаруживает благоприятствующие предпосылки для образования ОАГ экспозитивной семантики.

Так, следует особо отметить, что в украинском языке потенциал образования экспозитивных ОАГ реализован не полностью. В украинском языке имеются прилагательные-цветообозначения (преимущественно прилагательные, мотивированные именами существительными), которые не образовали глаголов: *абрикосовий, бірюзовий, вишневий, вогняний, жолудевий, кремовий, лазурний* (лазуре-

вий), малиновий, пурпурний (пурпуровий), рубіновий, сапфірний, сталевий, фіолетовий, перламутровий' и др. Если сравнить их 'большую морфологическую сложность по сравнению с соответствующими показателями мотивирующих прилагательных эссивных ОАГ в украинском языке, то эти факторы могли бы стать препятствием для образования от них глаголов. Но такие многосложные производные прилагательные как *русявий*, *золотавий*, *бронзовий* выступили в качестве мотивирующих для ОАГ экспозитивной семантики. Поэтому основной причиной того, что вышеперечисленные адъективы не образовали ОАГ, может быть их невысокая частотность в языке по сравнению с более «популярными цветами», что подтверждают данные частотного словаря украинского языка [6]. При этом представляется возможным образование таких ОАГ со значениями «становиться таким, как обозначает МА» и «выделяться, виднеться таким, как описывает МА» как: **абрикосовіти*, **вишневіти**, **фіолетовіти*, **малиновіти*, **бірюзовіти* и др., которые в соответствующих контекстах легко понимаются носителями языка, но воспринимаются как окказиональные образования.

8. Выводы.

8.1. Среди глаголов украинского языка, мотивированных именами прилагательными, экспозитивные глаголы (словообразовательное значение которых определяется как «выделяться, виднеться, отличаться, привлекать внимание визуально воспринимаемым признаком, обозначенным мотивирующим прилагательным») составляют лишь 5% (44 единицы) от общего количества отадъективных глаголов украинского языка (891 глагол) и 32% от общего количества словообразовательной категории эссивных отадъективных глаголов (ФТ эссивных ОАГ: «Субъект ситуации есть таким, как обозначает мотивирующий адъектив», общее количество которых составляет 136 единиц, см. 1.2. и 1.3.).

8.2. Экспозитивные отадъективные глаголы украинского языка составляют предсказуемый список, что обусловлено ограничениями семантики мотивирующих прилагательных: для образования экспозитивных глаголов обязательно присутствие такого компонента мотивирующей семантики имени прилагательного как «зрительный способ восприятия признака».

8.3. В немецком языке обнаружены всего шесть экспозитивных ОАГ, которые подаются в словаре с пометой «устаревшее слово», «редкое слово» и/или «поэтическое слово» и являются скорее исключением в словообразовательной системе современного немецкого языка. ОАГ экспозитивной семантики представляют собой реликт высокопродуктивной модели образования глаголов экспозитивного значения от прилагательных в древневерхненемецкий и средневерхненемецкий периоды развития языка. В современном английском языке глаголы экспозитивной семантики, мотивированные именами прилагательными, не обнаружены.

8.4. Основным барьером образования глаголов от прилагательных в немецком и английском языках является, по-видимому, аналитизм английского и немецкого языков в плане средств выражения экспозитивного значения по сравнению с флективным строем украинского языка. Основной причиной потери экспозитивного значения глаголами, мотивированными именами прилагательными, явилась перегруженность деадъективных глаголов в среднеанглийский и средневерхненемецкий периоды развития данных языков одновременно тремя различными значениями: эссивным, инхоативным и каузативным. Можно предположить, что в силу такого закона развития языка как тенденция к выражению разных значений разными формами («отталкиванием от омонимии») и вследствие большей семантической сложности (в терминах теории «естественной морфологии») экспозитивного (эссивного) значения по сравнению с инхоативным и каузативным, экспозитивное значение отторгается из семантической структуры отадъективных глаголов.

8.5. В украинском языке потенциал образования ОАГ экспозитивной семантики реализован не полностью. Так, в языке имеются прилагательные-цветообозначения (преимущественно прилагательные, мотивированные именами существительными), морфологическая сложность которых не накладывает ограничения на образование от них глаголов инхоативного и экспозитивного значения. Основной причиной того, что такие прилагательные не образовали глаголов, является, возможно, их невысокая частотность в украинском языке.

8.6. Учитывая стилистическое ограничение экспозитивных ОАГ сопоставляемых языков рамками художественных описаний и поэзии, можно отметить, что экспозитивные ОАГ являются «инструментом образности» языка. В целом можно установить, что украинский язык располагает несколько более богатой и гибкой системой средств выражения экспозитивного значения за счет разных типов производных глаголов, в основе которых прямо или опосредствованно лежат имена прилагательные: суффиксные, префиксно-суффиксные, постфиксные глаголы по сравнению с немецким и английским языками.

РЕЗЮМЕ

Об'єктом дослідження статті є українські експозитивні дієслова, мотивовані прикметниками, словотворчо-категоріальне значення яких визначається як: "виділятися, виднітися, вирізнятися ознакою, позначеною мотивуючим прикметником", наприклад: *зеленіти* ← *зелений* (усього 44 одиниці). У німецькій мові виявлені лише шість експозитивних дієслів, які є радше винятком у словотворчій системі сучасної німецької мови. У сучасній англійській мові дієслова експозитивної семантики, мотивовані прикметниками, не виявлені.

SUMMARY

This article is devoted to study exponential verbs derived from adjectives in Ukrainian which generally denoting the meaning «be seen, visible, appear what is expressed by the adjective», as for example: ukr. *зеленіти* 'be green, show (up) green' ← *зелений* 'green'. In German are founded only six exponential verbs, which save as exception in the word-formation system of Modern German. In Modern English the exponential verbs derived from adjectives are not discovered.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Калиущенко В.Д. Типология отыменных глаголов. – Донецк: Донеччина, 1994.
2. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка (отв. ред. Б.А.Серебренников). – М.: Наука, 1970.
3. Пузик А.А. Структура и семантика отадъективных глаголов средневерхненемецкого языка // Типология языковых значений в диахроническом и сопоставительном аспектах. Вып. 1: Словообразование в средневерхненемецком языке. Сб. науч. трудов. – Донецк: Донбасс, 1998. – С.56-68.
4. Словник української мови: В 11 т./За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1971-1978. – Т.1-11.
5. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – М.: Наука, 1977.
6. Частотний словник сучасної української художньої прози. – Київ: Наук. думка, 1981. – Т.1-2.

7. Янценецкая М.Н. Семантическая соотносительность глаголов на -еть и мотивирующих прилагательных // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования: Сб. ст. – Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 1973. – Вып. 2. – С.8-18.
8. Duden «Das große Wörterbuch der deutschen Sprache»: in acht Bänden. – 2., völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage/ Hrsg. G. Drosdowski.- Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 1993.
9. Faiß K. English historical morphology and wordformation: loss versus enrichment: Wissenschaftle Verl. – Trier: Wiss. Verl. Trier, 1992.
10. Jespersen O. A modern english grammar on historical principles.- London: Allen & Unwin, 1956. – Part VI. Morphology.
11. Kaliuščenko V.D. Typologie denominaler Verben. – Tübingen: Niemeyer (Linguistische Arbeiten; 419), 2000.
12. Marchand H. Die Ableitung deadjektivischer Verben im Deutschen, Englischen und Französischen // Indogermanische Forschungen. – 1969. – № 74. – S. 155-173.
13. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. – München: Beck, 1969.
14. Mayerthaler W. Morphologische Natürlichkeit. – Mich: Karoma Publishers, 1988.
15. Ohnheiser I. Sprachkonfrontationen auf dem Gebiet der Wortbildung. – Leipzig: Karl-Marx-Universität, 1981.
16. Ohnheiser I. Wortbildung im Sprachvergleich: Russisch-Deutsch. – Leipzig: Enzyklopädie, 1987.
17. Prell H.P., Schebben-Schmidt M. Die Verbbildung im Frühneuhochdeutschen. – Berlin; New York: Gruyter, 1996.
18. Stiebels B. Lexikalische Adjunkte und Argumente. Zum semantischen Beitrag von verbalen Präfixen und Partikeln. Berlin: Akademie Verlag (Studia Grammatica 39), 1996.
19. The Oxford English dictionary being a corrected re-issue with an introduction, supplement and bibliography of the new English dictionary on historical principles.- Oxford: Clarendon press, 1960. – Vol. 1-14.
20. Wellmann H. Verbbildung durch Suffixe // Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. Erster Hauptteil: Das Verb. Eine Bestandsaufnahme des Instituts für deutsche Sprache.- Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1973. – S. 17-140.
21. Wilmanns W. Deutsche Grammatik, zweite Abteilung: Wortbildung. – Berlin: de Gruyter, 1930.
22. Zbierska-Sawala A. Early Middle English Word Formation. Semantic Aspects of Derivational Affixation in the AB Language. – Frankfurt: Lang, 1993.

Надійшла до редакції 13.03.2001 р.

ББК: Ш 12 = 471.1*212.5

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА ДІЕСЛІВ МОВЛЕННЯ, УСКЛАДНЕНИХ ДОДАТКОВИМИ СЛОВАМИ (на матеріалі сучасної французької мови)

О.Г.Мікіна

Вивчення лексичної семантики базується на давніх і глибоких традиціях стосовно методів аналізу значення слова та самого поняття «семантика», хоча існуючий досвід досліджень не зміг перетворити цей процес на простий і однозначний. Та, не зважаючи на те, що є певні протиріччя в підході до багатьох питань, залишаються речі, які не потребують доказів. Беззаперечним залишається положення, згідно з яким аналіз семантики будь-якого класу лексем слід проводити одразу в двох аспектах – парадигматичному і синтагматичному. На підтвердження цього розглянемо зв'язки, що об'єднують і, одночасно, диференціюють слова, що входять до однієї лексико-семантичної групи (ЛСГ), а саме ЛСГ дієслів мовлення сучасної французької мови.

Базовим у цій ЛСГ є дієслово *dire* – *говорити*. Саме воно несе в собі архісему «говорити» у чистому вигляді і є верхівкою цілої парадигми. За наявністю інших, додаткових сем у цій парадигмі виділяються три великі підпарадигми (дієслова вимови, дієслова мовленнєвого спілкування і дієслова мовлення, що передають почуття та емоції того, хто говорить). Після виявлення у дієслів, що належать до цих підпарадигм, додаткових сем, які деталізують їх значення, весь корпус дієслів може бути розподілений на мікропарадигми. Так, у підпарадигмі дієслів мовленнєвого спілкування (з базовим дієсловом *communiquer* – *спілкуватися*) виділяються мікропарадигми із семами «звертатися», «ставити запитання», «відповідати», «передавати інформацію». Така класифікація дієслів мовлення, зроблена на парадигматичному рівні в результаті семного аналізу, не може дати вичерпного уявлення про таку складну систему. До результатів парадигматичного дослідження слід додати висновки, зроблені на синтагматичному рівні, і тоді картина стає більш об'єктивною, класифікація набуває гнучкості і детальності. Справедливість цього твердження можна перевірити навіть на аналізі базового для всієї ЛСГ дієслова *dire*.

Отже, дієслово *dire* не несе в собі жодної семи крім «говорити» і саме тому є базовим, тобто ядерним для усієї величезної парадигми дієслів мовлення. Це слово не дає ніякої характеристики процесу мовлення, ми не уявляємо, як відбувається комунікація і чи є вона взагалі, які почуття та емоції супроводжують акт мовлення, чи ставить якусь мету той, хто говорить. Очевидно, що це дієслово є дуже абстрактним, а тому семантично бідним. Просуваючись від дієслова *dire* до мікропарадигм, ми спостерігаємо, як дієслова збагачуються додатковими семами, стають більш конкретними, більш змістовними. Для такого «просування» застосовується метод компонентного аналізу, що дозволяє зробити розчленування значення слова на компоненти, тобто на найменші елементи цього значення. Компонентний аналіз не є новим у лінгвістиці, він має певну історію і солідні напрацювання [див. Гульга Е.В., Шендельс Е.И.: 1976]. Проте завжди цікаво і доцільно проілюструвати теоретичні доробки на конкретному мовному матеріалі.

«Смисловий компонентний аналіз є прикладом взаємозалежності процесів диференціації та інтеграції. Виявлення найменших одиниць змісту – сем – продиктовано, в першу чергу, необхідністю розчленувати значення з метою проникнення в його суть» [Гульга Е.В., Шендельс Е.И.: 1976, 291]. Щоб продемонструвати це, візьмемо приклади з тієї ж підпарадигми мовленнєвого спілкування, виходячи, все ж таки, з базового для всієї ЛСГ дієслова *dire*:

dire – *говорити* → *communiquer* – *спілкуватися* (семи «говорити» + «спілкуватися») → *répondre* – *відповідати* (семи «говорити» + «спілкуватися» + «відповідати») → *répliquer* – *заперечувати (відповідаючи)* (семи «говорити» + «спілкуватися» + «відповідати» + «заперечувати»).

Наведений ряд дієслів є ієрархією, що, по-перше, відбиває поглиблення, конкретизацію значення за рахунок включення до кожного наступного дієслова додаткової семи, а, по-друге (і це є результатом збагачення, деталізації значення слова), входження кожного з цих дієслів як базового до наступного семантичного угруповання. Такий аналіз є можливим навіть на підставі вивчення словникових статей. Тобто, для створення подібної класифікації достатньо суто парадигматичного підходу, коли лексична семантика розглядається «вертикально». Звернення ж до тексту неминуче вносить уточнення до будь-якої парадигми. Те чи інше дієслово може набувати додаткової семи з боку слів, що вживаються разом із ним, а це викликає пересування дієслова до іншої підпарадигми, або мікропарадигми, що викликається уточненням, деталізацією абстрактного дієслова. Одночасно із цим зміна місця в парадигмі впливає на поведінку дієслова, коригує її за правилами нового для дієслова угруповання.

З цієї точки зору дієслово *dire*, що є найбільш загальним за своїм значенням, а отже семантично бідним, вживане з додатковими словами, набуває сем, що деталізують

процес мовлення з того чи іншого боку. Розглянемо кілька прикладів, що взяті із словника Le Nouveau Petit Robert, додаючи свій переклад дієслів та словосполучень українською мовою:

dire un mot – *сказати слово* => *prononcer* – *вимовити* (позначка =>, яку вживають автори словника, означає, що слова, поєднані нею, мають подібні значення); *dire qqch à l'oreille de qqn, tout bas* – *сказати на вухо, зовсім тихо* => *chuchoter, souffler* – *шепотіти*; *dire tout haut, tout fort* – *говорити сильно, дуже голосно* => *crier* – *кричати*; *dire solennellement* – *говорити урочисто* => *déclarer* – *промовляти*; *dire un fait* – *навести факт* => *conter, narrer, raconter* – *розповідати*; *dire qqch à qqn* – *сказати щось комусь* => *exprimer, communiquer, formuler* – *повідомити* [Robert, 650].

Як бачимо, дієслово *dire* широко вживається із додатковими словами і цим компенсує свою семантичну бідність. Тобто, семне наповнення дієслова може бути реалізоване як у самій дієслівній формі, так і за рахунок поширення цілого значення на додаткові слова. Важливо зазначити, що мова не йде про вживання будь-якого додаткового слова при дієслові, бо це дуже поширене явище і може бути темою окремого розгляду. У цій статті розглядаються випадки, коли присутність такого слова викликає перехід дієслова з поширенням за рахунок додаткового слова значенням до іншої підпарадигми. Якщо уявити, що єдина сема, яку містить дієслово *dire*, сема «мовлення», умовно позначається латинською літерою **A**, то семний набір словосполучення із тим же дієсловом може мати вигляд **AX**, або **AXY** і т. і., де **X** та **Y** означають або семи додаткових слів, або семи, що з'являються саме в поєднанні дієслова із додатковими словами. Таким чином, наприклад, словосполучення *dire tout fort* – дослівно *говорити дуже голосно* містить у собі дієслово *dire* із семою **A** – «говорити» та прислівники *tout fort* із семою **B** – «дуже голосно». Отже «семна» формула цього словосполучення – **AB**. Дієслово *crier* – *кричати* можна позначити тією ж формулою – **AB**, бо «кричати» – це те ж саме, що «говорити дуже голосно». Якщо уявити, що це дієслово у реченні вживається із прийменником *à*, тобто процес мовлення є комунікацією, то «семна» формула у такому випадку набуває вигляд **ABC**, де **C** передає комунікацію, тобто звертання до когось.

Художня література дає багато прикладів вживання словосполучень на зразок згаданих, коли абстрактне дієслово мовлення набуває конкретизації у поєднанні з іншою лексемою: *Ils disaient mensonges à propos de lui dans toute la gentry* [RMG, 182]. – Вони казали неправду щодо нього по всій джентрі; *Mais devant Marcellin, qui parlait fort et vite, il perdait le contrôle de ses pensées* [HT, 9]. – Та перед Марселеном, який говорив голосно і швидко, він втрачав контроль над своїми думками.

Цікаво розглянути словосполучення типу *dire à l'oreille de qqn* – *сказати комусь на вухо*. Сема «вухо», вжита окремо від дієслова *dire*, тобто сема «частина голови», або «орган слуху», не має для аналізу, що проводиться, ніякого значення. Нас цікавить лише поєднання цих двох слів, *dire* та *l'oreille*, яке утворює значення «говорити тихо, шепотіти». У словосполученні *dire à l'oreille* з'являється факультативна сема «тихо», яка саме так, за конкретних ситуативних, контекстуальних умов і може виникати. Формула такого словосполучення може бути, наприклад, **AD**, де **A** передає сему «говорити», а **D** – «тихо». Дієслова *chuchoter, souffler*, що пропонує словник Robert як близькі за значенням, дійсно можна умовно передати тією ж формулою – **AD**.

Тут варто згадати інший вид словосполучень, де дієслово саме по собі, не є дієсловом мовлення, а належить до інших лексико-семантичних груп, але в поєднанні з наступним словом набуває факультативної семи «говорити»: *Et, quand il verra toutes les bêtes à l'écurie, il me fera un compliment* [HT, 11]. – І коли він побачить всю худобу в хліву, він мені зробить комплімент. Дієслово *faire* – *робити* сприймається тут як нейтральне дієслово із значенням «говорити». Якщо спробувати скласти формулу словосполучення *faire un compliment*, то це буде **AE**, де **A** – «говорити», **E** – «комплімент»;

тобто основна сема дієслова *faire* – «робити» повністю втрачається, а замість неї виникає сема «говорити». При цьому факультативна сема «говорити» виглядає цілком самостійною. За словами Е.В.Кузнецової «значення слова зумовлюється не тільки зовнішньолінгвістичними факторами (денотативними і розумовими), але й внутрішньолінгвістичними, зокрема, синтагматичними зв'язками слів. Ці слова реалізуються у семантичній взаємодії слів, що функціонують у конкретних фразах. Взаємодія ця виявляється у тому, що значення слів змінюються під впливом контекстних партнерів, які можуть викликати в них «згасання» одних сем, які несумісні з їх власним змістом, зумовити активізацію потенційних сем і навіть розвиток у них нових сем, начебто запозичених у цих партнерів» [Кузнецова Э. В.: 1980, 67]. В іншому прикладі вживається дієслово *jeter* – *кидати*, яке в контексті комунікації набуває значення «видати»: *Il avait jeté cette exclamation avec un regard, un sourire, si vivants, qu'elle cessa de penser à ce qu'elle racontait...* [RMG, 270]. – Він *видав цей вигук* із такими жвавими поглядом та усмішкою, що вона припинила думати про те, що він розповідав... У словосполученні *jeter une exclamation* нас цікавить формула дієслова *jeter*, яку можна позначити як **AF**: **A** – «говорити», **F** – «різко». Тут знову простежується поява контекстуально зумовленої факультативної семи, яка викликала часткову десемантизацію дієслова (йдеться саме про часткову десемантизацію, бо сема «різко», що проявляється у випадку з нашим словосполученням, є притаманною і для першого значення семі *jeter* – «кидати»).

На нашу думку, найчастіше словосполучення з дієсловом, що не належить у першому значенні до ЛСГ дієслів мовлення, але у поєднанні із лексемою, що означає звук, вигук, слово і т. і., однозначно переходить до цієї ЛСГ, є стійкими виразами. Так, дієслово *pousser* – *штовхати* (в першому значенні), що походить із латинського *pulsare* – *бити*, тільки у XVII ст. набуває значення дієслова мовлення, і саме у поєднанні із додатковими словами. Словник *Le Nouveau Petit Robert*, що дає це значення як восьме, подає такі приклади: *pousser un hurlement, un gémissement, des plaintes, des exclamation* – видати крик, стогін, нарікання, вигуки; *pousser un juron, une gueulante* – видати лайку, вигук [Robert, 1749]. Вживання цих словосполучень є дуже поширеним: *Vous poussez un cri de bonheur et allez vous suspendre au cou de votre merveilleux mari* [NB, 99]. – Ви *видаєте крик* щастя і вішаєтесь на шию вашого чудового чоловіка; *Vous avez poussé des hurlements* [NB, 65]. – Ви *видали крик*; *Mme de Fontanin poussa un cri* [RMG, 29]. – Мадам де Фонтанен *видала крик*. Подібні приклади, що знаходяться в площині фразеологічної сполучуваності слів, потребують окремого дослідження із застосуванням специфічних підходів [див. Телия В.Н.: 1976].

Таким чином, виходячи із розглянутих прикладів, стає очевидним той факт, що необхідне значення маніфестується або однією семімою, тобто цілим значенням однієї лексеми, або використанням сем, притаманних кільком лексемам (в даному випадку дієслову та додатковим до нього словам); поєднання лексем у словосполучення може також викликати появу факультативної семи. Звертає на себе увагу те, що лише найбільш абстрактні дієслова, ті, що є базовими для парадигми та підпарадигм (*dire* – *говорити*, *prononcer* – *вимовляти* і т. і.), вживаючись із додатковим словом, здатні посилювати, поглиблювати своє значення, і переходити далі до наступної підпарадигми. Дієслова, що є досить конкретними, зберігають своє значення та свою самостійність, не отримуючи додаткових сем від додаткових слів. Тобто у випадку з конкретним дієсловом, що дає глибоку, вичерпну характеристику процесу мовлення, не відбувається семного зрощення між компонентами словосполучення.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об употреблении глаголов речи с дополнительными словами, следствием чего является сохранение или изменение семного набора глагольного зна-

чения. Рассматриваются также случаи использования глаголов других лексико-семантических групп для передачи значения «говорить», которое выражается при помощи дополнительных слов. В статье приводятся примеры из французской художественной литературы.

SUMMARY

The present article studies the use of verbs of saying with additional words which results in either retention or change of senses of verb-meaning. The article also deals with the verbs of other lexico-semantic groups used to render the meaning «to speak», the latter being expressed with the help of additional words. Examples are taken from French fiction.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И., 1976: Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. О компонентном анализе значимых единиц языка // Принципы и методы семантических исследований, М., Наука, 1976. – С.291-314.
2. Кузнецова Э.В., 1980: Кузнецова Э.В. Русская лексика как система, Свердловск, 1980. – 88 с.
3. Телия В. Н., 1976: Телия В.Н. Семантический аспект сочетаемости слов и фразеологическая сочетаемость // Принципы и методы семантических исследований, М., Наука, 1976. – С.244-267.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

1. НТ: Troyat H. La neige en deuil, P., 1952.
2. NB: Buron N. de. Mon Cœur, tu pense à quoi ? P., 2000.
3. RMG: Gard R.M. du. Les Thibault, v.1, M., 1960.
4. Robert: Le Nouveau Petit Robert Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française, P., 1994.

Надійшла до редакції 20.03.2001 р.

ББК Ш12=471.*03(3)*20

МНОГОЗВЕННЫЙ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ РЯД КАК ЕДИНИЦА СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА (на материале старофранцузского и современного французского периодов)

С.Е.Кремзикова

Единицей сопоставительного исследования на уровне словообразования чаще всего избирается словообразовательный тип (СТ). Сравнение синхронных срезов различных языковых периодов посредством выявления и классификации СТ дает определенную картину устройства систем словообразования исторических эпох развития языка. Для выявления механизма словообразования представляется необходимым учитывать не только всю совокупность образований одного определенного типа, но и совокупность связанных с ним других типов, образующих многозвенные словообразовательные ряды (словообразовательные парадигмы). В этой связи одной из задач современного словообразования может быть построение типологии парадигм [1, с.58]. Критерии многозвенного словообразовательного ряда

(словообразовательной парадигмы), как одной из основных комплексных единиц системы словообразования, интенсивно разрабатывались учеными различных лингвистических школ в последней четверти XX века [см. работы Е.А.Земской: 1978, 1992; Н.А.Катагощиной:1980; Р.С.Манучаряна:1981; А.Н.Тихонова: 1974; Г.С.Чинчлея:1990; L.Guilbert:1975 и др.]. Следует отметить, что словообразовательная парадигма трактуется в ряде работ как вертикальный ряд одношаговых образований от исходного слова [А.Н.Тихонов:1974; Е.А.Земская:1978,1992; Русская грамматика:1980]. В этих работах горизонтальный ряд однокоренных слов, находящихся в отношении последовательной мотивированности, получил название словообразовательной цепочки. Существует иная точка зрения, согласно которой и горизонтальный ряд, и ряд веерного типа (вертикальный) являются различными типами словообразовательной парадигмы, соответственно: веерной парадигмы и парадигмы с усложняющейся основой [7]. Н.А.Катагощина называет такие образования многозвенными словообразовательными рядами, мотивируя это тем, что слово «парадигма» чаще ассоциируется с понятием только вертикального ряда [3, с.14].

В данной статье многозвенный словообразовательный ряд рассматривается как разновидность лингвистической модели – структурное образование, звенья которого семантически (реализацией одного ЛСВ), формально (соотнесенностью с одной производящей основой и постоянным набором аффиксов) и словообразовательно (определенным инвентарем словообразовательных значений) связаны, потенциально содержат в себе всю структуру ряда и способны воспроизводиться на другом лексическом материале. Как любая лингвистическая модель многозвенный словообразовательный ряд характеризуется регулярностью и продуктивностью.

Установлено, что многозвенные словообразовательные ряды в современном французском языке не только характеризуют подязыки науки и передовых технологий, но и являются реалиями общелитературного французского языка [см. работы 3, 7]. Существует точка зрения, согласно которой многозвенные словообразовательные ряды характеризуют только современный французский язык [9, с.95]. Это утверждение основывается на положении о том, что в их формировании наиболее активно участвуют книжные суффиксы – *-ation, -ateur, -atif, -iste, -isme, -iser, -isation, -ifier, -ification*, которые не характерны для старофранцузского словообразования, представленного преимущественно исконными словообразовательными элементами. Однако исследование по выявлению продуктивных словообразовательных моделей существительных с суффиксами *-age, -ement, -ance, -erie, -aison (-ison); -eor, -ier; -able*, проведенное на материале старофранцузского периода, позволило установить, что и старофранцузской системе словообразования присущи единицы такого типа. Наиболее регулярными многозвенными словообразовательными рядами в старофранцузский период являются отглагольные ряды веерного типа с образованиями на 1) *-age, -eor, -able*; 2) *-ement, -age, -eor, -able*; 3) *-age, -erie, -eor, -able*; 4) *-ement, -eor, -able*; 5) *-aison/-ison, -eor, -able*; 6) *-ance, -eor, -able*. Рассмотрим самые продуктивные из них ряды двух первых типов.

1. Ряд первого типа: глагольная производящая основа со значением конкретного физического действия, производные от нее существительные на *-age* со значением действия, на *-eor* – деятеля, прилагательное на *-able* – признака действия. В старофранцузский период ряд этого типа характеризовал лексику сельскохозяйственного производства и образовывался от всех глаголов, в семантической структуре которых имелись семы «работа на земле», «физический труд».

V
Arer (1119)
(labourer)

N
arage(1260)
(labourage)

N
Areor(1230)
(laboureur)

Adj.
Arable
(labourable)

Не всегда глаголы дают производные, заполняющие все звенья словообразовательного ряда. Некоторые звенья отсутствуют, что объясняется семантикой глагола или тем, что потенциальная возможность образования не была реализована.

V
Aoster (XIIIs)
(moissonner)

N
aostage (1232)
(action de faire la moisson)

N
Aosteor (XIIIs)
(moissonneur)

V
Fauciller
(couper avec la faux
ou la faucille)

N
faucillage
(action de couper avec une faucille)

N
faucilleor
(celui qui coupe avec une faucille)

В целом словообразовательный ряд- глагол на **-er**, существительные на **-age**, **-eor**, **-able** – был очень продуктивным в старофранцузский период и характеризовал не только лексику земледелия, но и торговли, ремесленного производства, как наиболее прогрессивных видов деятельности средневековья.

V
Referir
(marquer le drap)

N
referage
(action de marquer les draps)

N
Refereor
(chargé de marquer les draps)

“ *Fermier du refreaige pour referir les draps de la ville* ” (Arch. Tournai) Gdf. 6

V
Apareiller
(préparer, apprêter)

N
apareillage
(action d’apprêter)

N
apareillement
(ornement, équipement)

N
Apareilleor
(ouvrier spécialisé dans l’apprêt final)

« *Pour l’apareillage de , XL, draps*». (Arch. Tournai) Gdf. 1

“*Od si grant joie, od tel honor*

Od plus riches apareillement

N’n plus eust de haute gent »

(Chr. des d. De Nerm. T.1. 12136) Gdf. 1

В старофранцузский период производные на **-age** часто коррелировали с производными существительными с тем же словообразовательным значением процессуального признака (имени действия), образованными при помощи других суффиксов (**-ement**, **-ance**, **-erie**, **-aison**, **-aille**, **-eure** и др.).

	N
	laborage (XIIs) 1. Travail en général .2. Produit du travail . 3. Culture de la terre .
V	N
Laborer (Xs)	laborement (XIIIs) Travail de la terre, labour.
1.Travailler	N
2.Cultiver la terre	laboraison 1. Labeur
3.Fabriquer	N
	laboreur (1160) 1.Travailleur, ouvrier
	Adj.
	laborable (qui peut être labouré)

Следует отметить, что словообразовательные типы **laborage**, **laborement**, **laboraison** не являются полными синонимами, поскольку они по-разному отражают семантическую структуру и валентность, мотивирующего их глагола. Так производные **laborage** и **laborement** предполагают объект опредмеченного действия (земледельческая культура / возделывание земли), реализуя второй лексико-семантический вариант глагола – *cultiver la terre* (возделывать землю) . Производное же **laboraison** (labeur) – безобъектно и реализует первый ЛСВ глагола с общим значением – *travailler* (работать). **Laborage** реализует все ЛСВ мотивирующего глагола. Это объясняет, очевидно, и тот факт, что из всех однокоренных образований от глагола **laborer** в современном французском языке (**labourer**) сохранилось лишь производное на **-age**. Словообразовательный ряд того же типа, что функционировал в старофранцузский период, является продуктивным и на современном этапе развития французского языка. Современные словари *le Petit Robert*(1973), *le Petit Larousse*(1999) фиксируют следующий ряд производных, связанных реализацией ЛСВ «возделывать землю»:

	N
	labourage (action de travailler, de labourer la terre)
V	N
Labourer	laboureur
(1. Ouvrir et retourner la terre avec un instrument aratoire)	(1. Celui qui laboure un champ)
	Adj.
	labourable (qui peut être labouré)

В современном французском языке многозвенный словообразовательный ряд **-age**, **-eur**, **-able** от глаголов на **-er**, **-ir**, характеризует, главным образом, техническую и индустриальную лексику, но может входить и в состав обиходной. Особенностью, отличающей такой ряд от старофранцузского, является звено на **-eur/euse** со значением орудия действия (название механизма, машины, аппарата, установки).

	N
	Broyage (XIXs) (action de broyer)
V	N
Broyer (écraser)	broyeur (machine à broyer)
	Adj.
	broyable (qui peut être broyé)

	N
	<i>Réchauffage</i> (1811)
	(opération par laquelle on réchauffe)
V	N
Réchauffer	réchauffeur(1895)
(chauffer)	(appareil dans lequel on élève la température)

В некоторых рядах производные с суффиксами *eur/euse* функционируют параллельно, реализуя значения агента и орудия действия. Значение орудия действия – механизма – здесь выражено существительным женского рода с суффиксом *-euse*.

	N
	<i>fraisage</i> (1890)
	(travail des métaux à froid, à la fraise)
V	N
Fraiser	fraiseur
(travailler les métaux	(ouvrier qui exécute des travaux de fraisage)
à froid)	N
	<i>fraiseuse</i>
	(machine-outil servant à fraiser les métaux)

2. Ряд второго типа: глагольная производящая основа на *-er*, от нее образования с суффиксами *-ement, -age, -eor, -able*. В таком ряду звено имени действия было выражено производным с суффиксом *-ement*. Производные на *-age* реализовали словообразовательное значение носителя процессуального признака, т.е. результата действия. В старофранцузский период производные на *-age* часто имели значение отвлеченного результата действия - налога (подати) на деятельность

	N
	<i>Arivement</i> (1160)
	(action d'approcher de la rive,d'aborder)
V	N
<i>Ariver</i> (XIs)	<i>arivage</i> (1268)
(mener à la rive)	(droit d'aborder dans un port)
	N
	<i>arivaison</i> (1160)
	(arrivée)
	N,adj.
	<i>ariveor</i>
	(celui qui arrive)
	N
	<i>arivoir</i>
	(port, rivage où l'on peut aborder)

Многозвенные словообразовательные ряды подобной структуры образовывались и от других глаголов движения с синонимичными и антонимичными лексическими значениями, в семантике которых присутствовала сема «перемещение с целью перевозки товаров».

	N
	Avalement
	(descente, action de descendre)
	N
V	avalage (1280)
Avaler (1080)	(droit levé sur un bateau qui descendait une rivière)
(descendre)	N
	avalaison
	(torrent qui descend soudainement des montagnes)
	N
	avaloir
	(gorges que l'on fait dans la rivière pour prendre le poisson)
	Adj.
	avalable
	(que l'on peut descendre)
<i>«Il me devoit avalage, paiage et winage de toutes les choses que il menoient ou faisoient mener par ma contee»</i>	
(1280, Cart. S.Medard f 119r A.Aisne) Gdf. ,8	
<i>“Jusques el pis se fist le branc avalement »</i>	
(Hist. De Ger. De Blav., Ars 7144 f 212 v) Gdf. ,8	
В рядах этого типа производные на -ement со значением действия коррелируют с существительными на -age , -ance , -aison , -erie , которые реализуют общее словообразовательное значение результата действия в его подтипах (конкретного результата действия, отвлеченного результата, места действия, времени действия).	

	montement (1120)
	(action de monter)
	N
V	montage
Monter (XIIIs)	(droit levé sur un bateau qui montait une rivière)
(s'élever)	N
	montaison
	(époque où l' on monte une rivière)
	N
	monteor
	(celui qui monte)
	Adj
	montable
	(qui peut être gravi)

Уже в старофранцузский период наблюдается появление инструментального значения у производных на **-eor**. Производное существительное **monteor** в различных ЛСВ могло иметь значения агента действия и инструмента действия.

Cavalier // celui qui monte

Monteor, s.m. - - - - -

Bateau remorqueur//bloc de pierre sur lequel on se place pour monter à cheval
(Gdf:341)

Ряд этого типа характеризует лексику разных сфер деятельности, так как суффикс **-ement**, занимающий первую позицию, является нейтральным и сочетается с глаголами конкретного и абстрактного значений.

V	N
<i>Heriter</i>	<i>heritement</i>
(doter)	(action d'hériter, de donner en héritage)

N
heritage
(immeuble)

N
heritier
(possesseur)

Adj
heritable
(qui peut être hérité)

В системе словообразования современного французского языка отглагольный словообразовательный ряд **-ement**, **-age**, **-eur**, **-able** является регулярным и считается одним из основных. Производные существительные с суффиксами **-ement** и **-age** могут быть представлены в ряду одновременно. Реализуя одно словообразовательное значение, они могут быть словообразовательными и лексическими синонимами в рядах, образованных от глаголов технического действия.

V	N
<i>Flamber</i> -----	<i>flambage</i> (déformation latérale d'une pièce longue soumise à un effort normal de compression)
(Techn.se déformer)	N
	<i>flambement</i> (syn.: <i>flambage</i>)

V	N
<i>Egoutter</i> -----	<i>égouttage</i> (action de s'égoutter ; fait de s'égoutter)
(Débarasser d'un liquide)	N
	<i>égouttement</i> (syn. : <i>égouttage</i>)

В случае, когда производные с суффиксами **-age** и **-ement** актуализируют разные ЛСВ производящего глагола, они входят в различные словообразовательные ряды и лексическими синонимами не являются.

V	N
<i>Abattre</i> -----	<i>abattage</i> (action d'abattre ; de faire tomber)
1. Faire tomber	N
	<i>abatteur</i> (personne qui abat)
	Adj.
	<i>abattable</i> (qui peut être abattu)
V	N
<i>Abattre</i> -----	<i>abattement</i> (fait d'être abattu ; épuisement, accablement)
2. Epuiser, anéantir	Adj.
	<i>abattu, -e</i> (sans force physique ou morale; découragé)

	N	<i>raffinage</i> (ensemble des procédés de fabrication...)
	N	
V		<i>raffineur-euse</i> (personne qui travaille dans une raffinerie)
<i>Raffiner</i> - - - - -	N	
1. Epurer		<i>raffineur</i> (papet. Appareil utilisé pour le raffinage)
	N	
		<i>raffinerie</i> (usine ou l'on raffine certaines substances)
	N	
V		<i>raffinement</i> (délicatesse, subtilité)
<i>Raffiner</i> - - - - -	Adj.	
2. Rendre plus subtil		<i>raffine, -e</i> (délicat, subtil)

Особенностью рядов старофранцузского периода в сравнении с современным французским языком является большее количество корреляций в звене отглагольного имени действия *-age,/-ement,/-ance,/-aison,/-aille,/-erie*. Это объясняется причинами лингвистического и экстралингвистического характера: в процессе функционирования языка происходит специализация семантики суффиксов и вырабатывается избирательность их связей с производящими основами.

3. Ряд третьего типа характеризовал преимущественно лексику ремесленного производства, в котором помимо звеньев имен действия, деятеля и прилагательного со значением признака действия реализовалось звено ремесла/места действия посредством существительного с суффиксом *-erie*.

Применение метода моделирования к старофранцузскому словообразованию позволяет (вместо скрытых свойств недоступного непосредственному наблюдению объекта исследования) изучить свойства модели и распространить на объект те же законы, которые выведены для модели [13]. В работе предпринят подход синхронного анализа лингвистических моделей, так как «закономерности заполнения и функционирования словообразовательных моделей, т.е. степень вероятности их реализации, прежде всего определяются в статике языка» [14, с.6].

Общее положение о том, что продуктивные словообразовательные типы объединяются в продуктивные многозвенные словообразовательные ряды, верно как для современного французского языка, так и для старофранцузского периода. Но структуры разных периодов языка различны, и структуры рядов также отличаются.

РЕЗЮМЕ

У статті проведено зіставний аналіз багатоланкових словотвірних рядів двох періодів: старофранцузького та сучасного французького. Виявлено структурно-семантичні особливості кожного типу ряду.

SUMMARY

The article is focused upon the comparative analysis of the multi – component derivational series of the two periods: the Old French and the Modern French. The structural and semantic peculiarities of these units were determined.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лопатин В.В. Словообразование как объект грамматического описания // Грамматическое описание славянских языков. М.: Наука, 1974. - С.47-60.
2. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. М.: Наука, 1992.

3. Катагощина Н.А. Как образуются слова во французском языке. М.: Просвещение, 1980.
4. Манучарян Р.С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. Ереван, 1981.
5. Тихонов А.Н. Формально-семантические отношения слов в словообразовательном гнезде. Дис. ... докт. филол. наук. – М., 1974.
6. Чинчлей Г.С. Очерки по деривации в современном французском языке. Кишинев: Щтиинца, 1991.
7. Guilbert L. La créativité lexicale. Paris : Larousse, 1975.
8. Русская грамматика – М.: Наука, 1980. – Т.1.
9. Илюшечкина Л.А. Словообразовательная валентность в современном французском языке. Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1983.
10. Godefroy F. Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IX au XV siècle. Paris : Vieweg, 1881-1902. – Т. 1-10.
11. Le Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Paris, 1973.
12. Le Petit Larousse illustré. – Paris : Larousse, 1999.
13. Мухин А.М. Лингвистический анализ. – Л.: Наука, 1976.
14. Степанова М.Д. Вопросы нормы и системы в словообразовании // Иностранные языки в школе. – 1979. – № 6.

Надійшла до редакції 12.04.2001 р.

І С Т О Р І Я

ББК Ш 12=40*03

МЕДЬ И БРОНЗА
В ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОМ ОСВЕЩЕНИИ*В.А.Косиков, Т.М.Компанец*

Человеческая разговорная речь – это не только способ общения, но, прежде всего, – мощнейшее средство познания окружающего нас мира. Наш язык, лежащий в основе речи и письменности, дал человечеству возможность собрать мысли воедино, накапливать опыт поколений, что в конечном итоге привело к созданию материальных культур, искусства, науки и техники.

В этом отношении большой интерес вызывает сопоставление лингвистических и археологических данных, которые позволяют определить место открытия первых металлов, пути миграции и становления металлургического производства. Современные названия металлов представляют ареальную или генетическую эволюцию соответствующих терминов.

Знакомство человечества с металлами начинается задолго до открытия металлургического процесса. В начале это были самородные металлы: медь, затем золото, а еще позднее – серебро. На них люди обращали внимание из-за их яркого цвета и блеска. Кроме этого, в учет идет также большой вес при малом объеме [1]. Эстетические свойства золота, серебра и меди сыграли важную роль в более поздние времена в выборе именно этих металлов как денежного эквивалента при меновой торговле. А в древности собирание кусочков чистой меди или золота обычно предшествовало самым ранним опытам выплавки металлов. Из них изготавливались путем оббивки различные украшения.

Для первооткрывателей были существенны, прежде всего, цветовые признаки. Именно этим можно объяснить тот факт, что более двухсот тысяч лет назад человек уже использовал охристые железные руды для окраски костей животных [2].

Борьба человека за существование пробуждала у него любопытство и недоверие к любому необычному явлению на земной поверхности. В сфере производства орудий труда он обратил внимание на камни, которые не разлетались на куски при раскалывании и обтесывании, а только меняли свои очертания. Так медь самородного происхождения первой вошла в употребление и открыла эру металлургии. Многие тысячелетия этот металл использовали в быту и военном деле. Вначале ее оббивали, используя опыт работы с камнем. При холодной ковке самородной меди посредством каменного приспособления, заменявшего в то время молоток, увеличивается твердость металла в два раза против первоначальной [3].

Крупные скопления самородной меди встречаются относительно редко. В Новом свете крупные ее месторождения обнаружены в Северной Америке в районе Великих озер. В Европе, Азии и Африке известны только незначительные скопления самородной меди. На территории России первобытный человек впервые встретился с медью в самородном виде на Урале вблизи городов Нижний Тагил и Екатеринбург. В Сибири впервые медь могла попасть на глаза человеку в Минусинской котловине и в бассейне Енисея. В Закавказье встречается самородная медь в Абхазии в бассейне реки Чорх и в Ардонском ущелье.

лье. Даже в наши дни в Казахстане находят самородные куски меди весом в несколько тонн [4].

На территории Турции на Анатолийском плоскогорье неподалеку от селения Кючук-Кей на холме Чатал-Гююк в начале пятидесятих годов прошлого столетия было обнаружено поселение древних земледельцев и скотоводов, датированное радиоуглеродным анализом 6500-5700 гг. до н.э. [5]. В самых ранних горизонтах раскопа зафиксированы небольшие орудия труда и украшения, изготовленные из меди самородного происхождения. Однако рядом находились также кусочки медного шлака – неопровержимое доказательство древнейшей плавки металла из руд [6].

Самые древние рудники, где добывали медную руду, были обнаружены в Месопотамии и Египте [7]. Эмпирическим путем человек постигал различия в свойствах камней: от способа холодной обработки самородных металлов он перешел к процессу плавки руд. От самородной меди древние металлурги перешли к малахиту и азуриту, от них к окислам меди и глубинным залежам сульфидных руд – основным поставщикам меди в наши дни. Как определили отечественные ученые-минерологи, в природе редко, но встречаются олово и цинкосодержащие медные руды, т.е. готовые «сплавы» – бронзы и латуни [8]. Практически все опыты по плавке металла и связанные с этим процессом выводы постоянно преследовали одну цель: найти технологию, позволяющую сделать медь более пригодной в производственной сфере.

В процессе становления металлургии цветных металлов зарождается профессиональная специфическая терминология. Членораздельная речь наилучшим образом обеспечивает процесс фиксации понятий, а это необходимый и важнейший элемент развития духовной и материальной культуры. Опираясь на наименование некоторых металлов в древнем мире, можно проследить пути становления современной природоведческой терминологии.

Первую запись с сопровождающим рисунком о технологии переработки металлов мы встречаем во второй половине III тысячелетия до н.э. на территории Египта [9]. Не менее интересными являются надпись и рисунок из гробницы чиновника времен XVIII династии (примерно 1450 г. до н.э.) [10].

Из краткого анализа памятников египетской письменности вытекает, что ремесленники в Нильской долине имели понятие о чистой меди и сплавах на медной основе, т.е. бронзе. В.А.Скиндер расшифровывает выражение «en-maa» как «настоящая медь» или «природная медь». В то время как бронза обозначается «ma ka mafek» - «не настоящая медь» или «искусственно приготовленная медь» [11].

В одном из повествований эпохи XII династии во время правления Аменемхета III (примерно 2000 г. до н.э.) [12] говорится о том, как один чиновник с большим отрядом воинов был послан для того, чтобы доставить чистую медь [13]. Это выражение выглядело следующим образом:

Для обозначения меди вначале использовали символ:

Затем уже во времена Птолемея (начиная с IV в. до н.э.) для этой цели служило обозначение:

а позже – комбинация обоих иероглифов:

На территории египетского государства в древности добывали медную руду. В одном из документов чиновник эпохи Нового царства сообщает фараону о том, что руководить работами в коях был направлен человек [14]. Однако местных запасов было мало, поэтому медные руды или уже выплавленная медь в товарном виде поступали со стороны.

Имеются некоторые относительно точные сведения и о происхождении медных руд, которыми пользовались египетские бронзолитейщики. Так, в описании дверей Карнакского храма говорится, что она «оббита медью азиатской» [15].

Все медные руды египтяне обозначали одним символом:

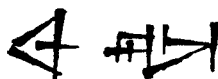
Существовало два месторождения, часто упоминающиеся в документах: одно на территории Малой Азии [16], а второе – так называемая «азиатская медь с острова» – с острова Кипр [17]. Об этом свидетельствует письмо из Кипра к египетскому фараону периода Тель-Амарны (первая четверть XIV в. до н.э.) [18]. В нем кипрский царь извиняется, что не смог своевременно отправить достаточное количество меди, так как чума истребила большую часть населения и приостановила разработку месторождений медной руды [19].

Однако, как свидетельствуют химические анализы египетских изделий из бронзы, для их производства в основном использовались окисные и мышьяковистые медные руды Синайского полуострова [20]. Это же подтверждается многочисленными письменными источниками [21].

Косвенным образом связано с добычей меди и одно из величайших достижений человечества – письменность. На месте древних синайских рудников, там, где добывали медные руды, найдены камни с выцарапанными «синайскими письменами», которые до настоящего времени не удалось расшифровать [22].

В ассирийских источниках чаще всего говорится о добыче медной руды в пределах государства. В одной надписи, датируемой 1100 г. до н.э., говорится о походе за данью по Тигру в юго-восточном направлении в страну *Kumtuch*. Здесь была взята следующая дань: «...180 медных пластин, 5 чаш из бронзы» [23]. Во время похода в страну *Zamua*, расположенную южнее озера Урмия, была взята дань: «...много бронзовой утвари, одного бронзового дикого быка, бронзовые котлы» [24].

Для обозначения меди в Ассирии использовали символ:

В некоторых текстах встречаются специальные обозначения импортных видов медных изделий и руд: *urudu-ma-gan* и *urudu-me-lun-ha*, свидетельствующие о вывозе этих металлов из портов *Magan* и *Meluhha*, локализуемых на востоке Персидского залива и еще восточнее [25].

Химические анализы бронзовых изделий позволили соотнести сырьевые базы местных бронзолитейщиков с месторождениями сульфидных медных руд в горной части Армении. В настоящее время в этом регионе известно более 600 мест древней добычи и переработки руд [26]. Однако и в Ассирии широкое распространение получили бронзы, изготовленные на основе медных руд Синайского полуострова и острова Кипр.

Таким образом, во всех странах Древнего Востока присутствуют медные руды из Малой Азии и Кипра [27].

Первоначальное название меди связывалось, по-видимому, либо с цветом, либо с местом добычи. В этом плане интересные наблюдения сделаны относительно индоевропейской формы **r(e)ud^{h1}* в значениях «красный металл», «медь», «красный цвет» [28]. И.-е. **r(e)ud^{h1}* – медь по своему звучанию и значению близка к шумерскому слову *urudu* – медь. Шумерское *urudu* (восходящее, возможно, к протошумерской форме **burudu*, лежащей в основе названия реки Евфрат, аккадское – *Purattu*, то есть реки, по которой сплавляли медную руду) является общим термином для обозначения различных видов меди [29].

У Страбона медь именуется халькосом (*ὁ κῆπιος χαλκός*) от названия города Халкида на острове Эвбея. От этой основы произошли многие древнегреческие названия медных и бронзовых изделий, предметов кузнечного ремесла и литья: *χαλκεύς* – кузнец, *χαλκίον* – медный сосуд, *χαλκο-τίπος* – медник (мастер, делающий из меди разные вещи), *χαλκό-τοξος* – вооруженный медным луком, *χαλκ-οὐρυεῖον* – медный рудник, *χαλκο-εἶσις* – цвета меди. Более вероятной представляется гипотеза, объясняющая термин *χαλκός*, как производное от наименования одного из племен северного побережья Малой Азии – халибов, которые одними из первых узнали способ выплавки меди.

В другом древнем языке – латинском – сначала для обозначения меди употребляется слово *aes*, которое связывают с греческой формой *αἰω* – сверкать или *αἶρω* – вытаскивать, извлекать [30].

Несмотря на то, что кипрская медь была открыта на четыре столетия позже, чем в Египте, этому металлу дали имя, являющееся производным от греческого названия острова Кипр (греческое – *Cypros*). Сравни: английское *cooper*, немецкое *Kupfer*, французское *cuiivre*, испанское *cuprita* – красная медная руда.

Однако существует также ошибочное мнение, что «остров получил свое название и известную степень преуспевания благодаря богатым залежам медной руды» [31]. Медные богатства Кипра были столь значительны, что доселе неизвестный остров становится яблоком раздора крупных держав эпохи бронзы и раннего железного века. Местные бронзолитейщики освоили выплавку меди из малахита и стали поставлять ее в большинство стран восточного Средиземноморья.

Римский ученый-энциклопедист Плиний Старший свидетельствует: «*Cyprium aes ita dictum, quod in Cypro insula prius repertum est, fit ex lapido aereo, quet cadmiam vocant*». – «Кипрская медь так названа, потому что впервые на острове Кипр была найдена, добывается из некоего медистого камня, который называют кадмий» [32].

По имени острова звалась и почитаемая здесь как богиня любви Киприда, поклонение которой вылилось в Афинах в культ Афродиты [33]. Примечательно, что в Гомеровском гимне богиня появляется из воздушной морской пены вблизи Кипра. Отсюда Афродита – Киприда, рожденная на Кипре. Ее мужем является Гефест – самый искусный мастер-металлург и самый некрасивый из богов [34].

Что касается происхождения термина медь в славянских языках, существует несколько гипотетических этимологий, которые нуждаются в дальнейшей разработке. Современные формы: русская – медь, украинская – мідь, белорусская – медзь, старославянская – мѣдъ, болгарская – мед, сербохорватская – мјед, словенская – mēd, чешская – mēd, словацкая – mēd, польская – miedz, верхнелужицкая – miedz', нижнелужицкая – mēz восходят к форме *mēdъ – медь, собственно кованный, поддающийся ковке (металл). Слова образованы при помощи суффикса: -дъ от индоевропейского корня *(s)mei / *(s)moi бить, ударять > ковать. Этимологически родственны: готское *maitan* – рубить, резать; древнеирландское *mein* – металл; древненемецкое *smid* – кузнец, *smida* – металл; современное немецкое *schmieden* – ковать [35].

Другие исследователи полагают, что праславянское *mēdъ образовалось от формы *mēdъ со значением темный: в составе бронзы медь противопоставлялась олову, более светлому металлу [36]. В некоторых разработках термин медь соотносится с названием страны Мидии (иранское *Mada*, древнегреческое *Μηδία*) [37], а также с церковнославянским смѣдъ – темный, древнеисландским *smidъ* – кузнец [38]. Существуют также объяснения, производящие слово медь от *μέταλλον* – рудник, копь. От этого слова в дальнейшем произошли и родственные названия – медаль, медальон (французское *medaille*) [39].

Медь внесла заметный вклад в развитие материальной культуры народов мира. Но еще более важную роль суждено было сыграть сплаву меди с оловом – бронзе. Этот сплав обладал рядом преимуществ перед чистой медью: большей твердостью и прочностью, упругостью и остротой лезвия, меньше подвержен коррозии, лучше заполняет литейную форму.

Вслед за недолгой эпохой меди наступает бронзовый век. Человек познакомился с бронзой, по-видимому, в IV тыс. до н.э.: именно так датируют ученые самые ранние бронзовые орудия, обнаруженные в Иране, Турции и Месопотомии. Производственная терминология бронзолитейного производства складывается значительно позднее, чем научились составлять сплав на медной основе.

В лингвистической литературе встречается несколько этимологических разработок слова *бронза*. В европейских языках оно чаще всего связывается с названием одного из древнейших портов Италии – Брундиизи. В античные времена Брундиизи (тогда он назывался Брундизий) был конечным пунктом Аппиевой дороги, по которой в порт поступала добываемая на Апеннинском полуострове медь различных месторождений. Отсюда начинался путь этого металла во многие государства мира. Но медь в торговлю редко поступала в чистом виде. В основном торговали сплавом меди и олова, так как точка плавления меди при добавке оловянного камня значительно снижалась. Кроме того, в порт постоянно заходили финикийские и греческие суда, перевозившие олово с Касситеридских островов (ныне острова Силли у юго-западной оконечности Британии) [40]. В Брундиизи, как сообщают древние авторы, были знаменитые мастерские по производству бронзы [41]. По определению историков металлургии, здесь работало 160 известных фабрик по изготовлению зеркал из бронзы [42].

С течением времени сплав *aes Brundisium* (медь из Брундиизия) повсюду стали именовать бронзой. Таким образом, европейские языки для обозначения сплава использовали эту латинскую основу: английская и французская форма *bronze*, немецкая *Bronze*, итальянская *bronzo*. Через немецкое и французское посредничество название *бронза* появляется и в славянских языках: русская, украинская и белорусская форма *бронза*, польская *bronz*, чешская и словацкая *bronz*.

Вместе с тем, следует отметить, существует предположение, что слово *бронза* может иметь восточное происхождение и соотноситься с персидским *birinj* – медь; *piring*, *pirinj* – медь. В других источниках французское *bronze* возводится к итальянской форме *brunezza*

(*bruno*) – коричневый, от латинского прилагательного *Brutus* – коричневый. Сплав меди с оловом назван по цвету *желто-коричневый* [43].

Таким образом, рассмотренный материал свидетельствует, что становление языка минералогии и металлообработки происходило в тесном взаимодействии с процессом становления самой науки и развития металлургии цветных металлов и полностью отражало основные этапы их развития. В своем развитии минералогическая и производственная терминологии прошли путь от многообразия форм до четких выверенных наименований. Этот долгий, растянувшийся не на одно столетие путь предполагает прежде всего тот историко-культурный фон, на котором происходило превращение минералогии из кладоческой в научную, а зачатки кузнечного ремесла в отдельное бронзолитейное производство.

В большинстве случаев структурные границы каждого отдельного термина были тесно связаны непосредственно с содержательными границами терминируемого понятия на том уровне развития минералогических и металлургических знаний, который существовал в исследуемый период.

Лексико-семантические процессы, характерные для терминологии, вызываются не внутренними, а внешними по отношению к языку причинами. Они определяются особенностями развития науки и производственной сферы деятельности, результаты которых преобразуют понятия и, соответственно, терминологию.

РЕЗЮМЕ

Предметом дослідження у статті є порівняльне історико-лінгвістичне вивчення одного з найдавніших металів - міді та її сплаву бронзи у стародавньому світі. На основі археологічних та лінгвістичних даних стверджується. Що мідь і бронза широко використовувались античними цивілізаціями з незапам'ятних часів, а назви цих металів пройшли генетичну еволюцію, пов'язану, насамперед, із становленням природничих наук і розвитком металургії.

SUMMARY

The present article is devoted to the comparative historical and linguistical analysis of copper, one of the most ancient metals, and bronze, its fusion, in the ancient world. According to the archeological and linguistical data it is asserted that copper and bronze were widely used the ancient civilizations. The names of these metals genetically evolved. First of all their evolution was connected with the formation of the natural sciences and development of metallurgy.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Forbes. Studies in ancient technology. – Leiden, Brill, 1964. – Vol.VIII. – S.152.
2. Wertime T.A. and Muhly J.D. The Goming of the Age of Iron. – New Haven, Gonn, 1980. – S.14.
3. Coghlan H.H. A note upon native copper // Proceedings of the Prehistoric Society. – 1962. – Vol. XXVIII. – S.122.
4. Бетехтин А.Г. Медь // Минералы СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. – Т.1. – С.179-194.
5. Венецкий С.И. От костра до плазмы. – М.: Знание, 1986. – С.12-13.
6. Спиридонов А.А. В служеньи ремеслу и музам. – М.: Металлургия, 1982. – С.9.
7. Максимов М.М., Горнунг М.Б. Очерк о первой меди. – М.: Недра, 1976. – С.7.
8. Здорик Т.Б. Камень, рождающий металл. – М.: Просвещение, 1984. – С.25-26.
9. Древний Восток: Атлас по древней истории Египта, Передней Азии, Индии и Китая / Сост. И.Л.Снегирев, под ред. В.В.Струве. – Л.: Соц.-эконом. изд-во, 1937. – С.19, 2.

10. Беккерт М. Мир металла. – М.: Мир, 1980. – С.14.
11. Скиндер В.А. Бронза: Ее природа и история с древнейших времен. – СПб.: Изд. А.Н.Зарудного, 1908. – С.10.
12. Тураев Б.А. История Древнего Востока: В 2 т. – Л.: Соц.-эконом. изд-во, 1935. – Т.1. – С.215.
13. Скиндер В.А. Бронза: Ее природа и история ... – С.9.
14. Там же. – С.44.
15. Там же. – С.34.
16. Беккерт М. Мир металла. – С.14.
17. Скиндер В.А. Бронза: Ее природа и история ... – С.37-38.
18. Виноградов И.В. Новое царство в Египте // История древнего мира: В 3 кн. – М.: Наука, 1982. – Кн.1. Ранняя древность. – С.238.
19. Лурье И.М. Горное дело в Древнем Египте // Архив истории науки и техники. – М.-Л., 1934. – Вып.3. – С.293.
20. Скиндер В.А. Бронза: Ее природа и история ... – С.47.
21. Лурье И.М. Горное дело в Древнем Египте ... – 125.
22. Бакс К. Богатства земных недр. – М.: Прогресс, 1986. – С.109.
23. Лурье И.М. Горное дело в Древнем Египте ... – С.49.
24. Там же. – С.50.
25. Иванов В.В. История славянских и балканских названий металлов. – М.: Наука, 1983. – С.30.
26. Дьяконов И.М. Сирия, Финикия и Палестина в III – II тысячелетиях до н.э. // История древнего мира: В 3 кн. – М.: Наука, 1982. – Кн.1. Ранняя древность. – С.14.
27. Там же. – С.218.
28. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. – Тбилиси: Изд-во Тбилис. Ун-та, 1984. – С.711.
29. Там же. – С.712.
30. Totius Latinitatis Lexicon / Opera et studio Aeg. Forcellini et in hac editione post tertiam auctam et emendatam a I.Furlanetto. – Prati: Aldinianus. – Vol.1. – CCLI, 1861. – S.143.
31. Дюрانت В. Жизнь Греции / Пер. с англ. В.Федорина. – М.: Кронн-Пресс, 1997. – С.41.
32. Plini C. Secundi. Naturalis Historiae libri XXXVII / Edidit C.Mayhoff. – Lipziae. – S.20.3.
33. Геродот. История в девяти книгах / Пер. Г.А.Стратановского. – Л.: Наука, 1972. – С.45.
34. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. / Под ред. С.А.Токарева. – М.: Советская Энциклопедия, 1980. – Т.1. – С.84.
35. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Рад. школа, 1989. – С.228.
36. Там же.
37. Компанец Т. Наименования доисторических металлов в этнолингвистическом освещении // Античность – XX век: проблемы изучения литературы и языка. – Донецк: ДонГУ, 1996. – С.216.
38. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева / Под ред. Б.А.Ларина. – М.: Прогресс, 1986. – С.591.
39. Фигуровский Н.А. Открытие элементов и происхождение их названий. – М.: Наука, 1970. – С.90.
40. Лаллеман Ф. Пифей: Бортовой дневник античного мореплавателя. – М.: Прогресс, 1986. – С.245.
41. Plini C. Secundi. Naturalis Historiae libri... – S.2.
42. Бакс К. Богатства земных недр... – С.88.
43. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – С.42.

Надійшла до редакції 05.03.2001 р.

ББК Т 3 (О) 242.4

АДМИНИСТРАТИВНАЯ СТРУКТУРА БОСПОРСКОГО ГОСУДАРСТВА В I-III вв. н.э.

И.Е.Смирнова

В античном обществе человек был включен в две системы связей: в систему государства, где отношения граждан между собой регулировались законами, и в систему социальных микросообществ, где отношения регулировались не законами, а находившимися с ними в сложных, противоречивых отношениях, традициями и личными зависимостями. Поэтому необходимо рассмотреть, какие государственные институты регулировали повседневную жизнь человека. Социальными микросообществами, то есть общественными объединениями, были: местная община (городская, сельская), семья, дружеский кружок. Ярким примером боспорских социальных микросообществ могут служить религиозные союзы: фиазы и синоды. Их главная социальная роль заключалась в том, что простой человек в рамках своего союза получал возможность во время совместных мероприятий не только общаться с себе подобными, но и участвовать в общегосударственной гражданской деятельности. Взаимодействие двух систем приводило к тому, что государственная сфера никогда не была полностью отчуждена от повседневного существования людей, от их интересов и нужд.

Проблема административного устройства Боспорского государства рассматривалась советскими историками. В 20-е годы вопрос об административном устройстве затрагивался в работах М.И.Ростовцева [1]. Он упоминает в своих трудах о существовании в городах религиозных коллегий, в состав которых входили государственные чиновники, военачальники, наместники городов. Также он, основываясь на эпиграфических источниках, перечисляет специальных должностных лиц, управляющих царскими землями.

В 30-50-е годы эта тема отражена в трудах В.Ф.Гайдукевича [2], В.Д.Блаватского [3]. Они дают подробную характеристику органов государственного управления Боспорского царства, отмечают усиление зависимости от Римской империи боспорских правителей.

В 50-70 гг. С.А.Жебелев [4], А.И.Болтунова [5], Д.Б.Шелов [6] на основании новых археологических открытий продолжают изучение данного вопроса. В своих работах они дают перечень важнейших должностных лиц Боспора.

В 90-е годы Н.Н.Болгов исследовал важнейшие вопросы политической и экономической жизни позднеантичного Боспора [7]. Он также затрагивал отдельные моменты административной структуры Боспорского царства в первые века нашей эры, в частности, государственный аппарат.

А.А.Масленников отмечает варваризацию Боспора в познеримский период, в частности, алано-сарматское воздействие на административно-правовое устройство Боспорской державы, проникновение сарматской знати во все сферы государственного управления [8].

Рассматривая вопросы социальных отношений и социальной структуры Боспорского царства в 1-3 вв. н.э., необходимо остановиться на характеристике административного устройства и административного аппарата Боспорского государства, а также социального состава боспорских чиновников. Необходимо затронуть также вопрос влияния государственных институтов на общественную жизнь населения.

Внутренний государственный строй Боспора в первые века нашей эры сохранил форму монархии с ярко выраженными восточными чертами, которые проявлялись не только в официальной пышной титулатуре правителей: «великий царь царей», «великий царь», но и

царь», но и в том, что подданные называли царя своим богом и владыкой [9]. Также в официальной титулатуре на первый план выдвигается указание на политическую зависимость боспорских правителей от Рима. Титул царицы Динамии звучит следующим образом: «царица Динамия, друг римлян» или «царица Динамия римлянолюбивая» [10]. Во время правления царя Рескупорида II вассальные отношения подчеркиваются тем, что на первом месте стоит римское имя царя, а затем его личное [11]. Следует отметить, что степень этой зависимости была не во все периоды одинаковой и, во всяком случае, она почти никогда не была столь полной и абсолютной, как этого хотелось римлянам.

В руках царя сосредоточилась полностью верховная власть, управление всем государством. Он являлся и верховным командующим, предводителем войска, которое формировалось из самих боспорцев, из городского населения, а также из состава подвластных местных племен. На монетах встречаются изображения царя на коне в полном вооружении, попирающего на земле врага, а в надписях неоднократно упоминаются победы царей над «варварами». Материальную основу политической власти царей составляло право распоряжения всеми землями государства помимо непосредственно «царской земли». Царь продолжает быть верховным распорядителем и владельцем всех земель, которые предоставлялись во владение его приближенным, а также храмам.

Сохранились элементы полисной организации внутренней жизни боспорских городов в рамках монархии. Для I-III вв. н.э. мы имеем немало свидетельств, подтверждающих данный тезис. Прежде всего это ряд надписей с упоминанием «совета и народа» [12], демос упоминается и в ряде надгробных эпитафий [13].

Окончательное оформление госаппарата происходит в первые века нашей эры, когда эллинистические традиции слились с иранскими и римскими. Эпиграфические документы римской эпохи фиксируют довольно значительное количество разнообразных должностей, но и появление отдельных знатных родов, представители которых из поколения в поколение (хотя и не пожизненно) занимают высокие посты в госаппарате. Боспорский аппарат управления, как особая группа людей, которые имеют определенные социальные, профессиональные и другие необходимые качества, наделенные полномочиями и средствами для осуществления управленческих функций, на протяжении позднеантичного времени состоял из чиновников, назначаемых царем [14]. Царь сам выбирал и назначал угодных ему лиц и сам же их смещал. Это были лица, принадлежавшие к классу рабовладельцев: богатые землевладельцы, купцы, судовладельцы. Боспорские цари, подобно эллинистическим монархам, окружали себя придворной знатью, так называемыми аристокритами, которым поручались различные должности по управлению государством [15]. В госаппарате Боспорского царства должны были существовать две группировки, различные по своему происхождению. Представители знатных родов претендовали на особую роль в государстве, но особого политического органа в госаппарате аристократия создать не смогла. Причина в том, что все государственные служащие обладали суммой прав и обязанностей, определяемых царем. Для недопущения аристократической оппозиции главные роли на царской службе были отданы царским отпущенникам. Таким образом, в госаппарате существовала и вторая группировка – из бюрократии, обязанной своим возвышением лично царю. Позднеантичные традиции выборности и ненаследственности магистратур имели место и на Боспоре, значительно ограничивая претензии аристократии и направляя ее устремления в рамки чиновничьей службы [16].

Показателем социальной значимости высших боспорских чиновников (как из аристократии, так и из незнатной бюрократии) могут служить римские *tria nomina*, ко-

торые они носили. На практике это означало предоставление им прав римского гражданства, что было немаловажно [17].

Таким образом, исполнительная власть находилась в руках назначавшихся царем лиц, которым поручалось управление отдельными областями и городами, а также в руках чиновников, на которых возлагались различные обязанности по отдельным отраслям государственного управления и придворной службы.

Первой по рангу была должность наместника царства или начальника царской резиденции, по-видимому, ближайшего помощника царя [18]. Возможно, это был наместник европейской части царства, где находилась царская резиденция, столица государства. В.Ф.Гайдукевич полагает, что это были наиболее приближенные к царю лица, пользовавшиеся его особым доверием, исполнители особо важных поручений, которые не имели определенных функций, а направлялись по стране с различными ответственными поручениями [19]. Более правильным будет, видимо, не привязывать должность «наместника царства» к конкретной территории, а рассматривать его как высший государственный пост типа первого министра или визиря. За это говорят многие факты. «Наместнику» мог возглавлять фиасы в других городах царства [20], ставить статуи царю в различных городах [21], наконец, бывший «наместник царства» М.Аврелий Андроник удостоивается чести иметь стелу от архонтов Агриппин и Кесарии [22], причем деятельность этого наместника, вероятно, касалась всего государства. За то, что это была очень важная и почетная должность, говорит и тот факт, что один из наместников и хилиарх Аврелий Родон был «известен Августам» и даже получил звание римского всадника [23]. Носитель этой должности, по мнению М.И.Ростовцева, «выдвигается как агент римской власти» [24], то есть «наместник царства», возможно, был навязан Боспору империей. Назначались они, скорее всего, из боспорян, по соглашению с боспорскими царями и оставались в должности сравнительно короткое время, быть может, заранее определенное. Если принять эту версию, становится понятно, почему их функции не были определены, могли совмещаться с другими высшими должностями и играли видную роль в истории Боспора, прежде всего военной.

Должность политарха, градоначальника, упоминается в надписи на памятнике, поставленном в честь царя Тейрана [25], и, по-видимому, относится к лицу, стоявшему во главе Пантикапея. Также эта должность упоминается, наряду с должностями начальника острова, начальника канцелярии и лохага, в надгробной надписи Фанагории [26]. О существовании других органов гражданской власти в Пантикапее ничего не известно. Специальная должность наместника Феодосии [27] была создана для управления этим городом, являвшимся важным пограничным пунктом Боспора в Крыму. Некий Валерий Сог – наместник Феодосии, «известный Августам», – удостоился каких-то почестей от Диоклетиана и Максимиана [28]. Аналогичные функции на азиатской стороне Боспора выполнял наместник Горгииппии.

Одним из высших магистратов Боспорского царства был «начальник Острова». Эта должность была введена для управления азиатской стороной Боспора. О существовании этой должности упоминается в надписи времен царя Аспурга [29]. Специалисты понимают под Островом центральный остров Таманского архипелага с Фанагорией и Кепами. Резиденцией «начальника Острова» была, без сомнения, Фанагория. Последняя пользовалась некоторыми правами самоуправления и имела свое народное собрание и совет, деятельность которых, однако, находилась, по-видимому, под контролем царского наместника – начальника острова. Хотя Фанагория принадлежала Боспору, она сохранила, однако, известные элементы организации полиса и право непосредственного сношения с Римом. В Риме была найдена надпись, в которой упоминается посол фанагорийцев. В надписи III в. н.э. в честь царя Тейрана [30], где пере-

числен целый ряд царских чиновников, начальник острова не упоминается, но зато назван начальник аспургиан. По-видимому, аспургианы, жившие между Фанагорией и Горгиипией, были подчинены начальнику острова, который, может быть, в III в. н.э. назывался начальником аспургиан. Об этом свидетельствуют две надписи [31], в которых встречается должность «начальника аспургиан». В одной из них не упомянут «начальник Острова», зато «начальник аспургиан» в списке аристократов следует сразу за «наместником царства». В.Ф.Гайдукевич предположил, что в конце III в. остров и область аспургиан были объединены в административном отношении. Так как областью аспургиан была Синдика, то, видимо, к концу III в. ее роль возросла в военно-политическом отношении, что и вызвало соединение двух административных единиц [32].

Как уже отмечалось выше, особого наместника имела и Горгиипия. Один наместник Горгиипии в 110 г. построил храм Афродите Навархиде на собственные средства [33], другой был членом горгиипийского религиозного общества [34]. Иногда одно лицо занимало одновременно две должности, например один из наместников царства, то есть правитель европейской части Боспора, был вместе с тем и наместником Феодосии.

Своеобразная форма управления была создана в Танаисе, где были особенно сильны местные элементы. Это устройство засвидетельствовано танаидскими надписями II и III вв. н.э. В римский период высшая власть в городе принадлежала царскому послу – пресбевту [35], который выбирался из числа видных царедворцев, нередко занимавших ранее государственные должности в других областях Боспора. Зависимость Танаиса от Боспора приняла, следовательно, к этому времени уже вполне законченный характер. Так, упоминаемый в одной из танаидских надписей Юлий сын Менестрата, уже состоя пресбевтом Танаиса [36], продолжал сохранять придворную должность архикойтонита (главного царского постельничего). Другой пресбевт, Зенон, был сыном лица, ранее занимавшего на Боспоре должность стратега граждан [37]. Но бывали также случаи назначения легата из числа знатных танаидских граждан. Ряд надписей дает, например, возможность установить некоторые подробности хозяйственной деятельности Хофрасма (сына Форгабака), занимавшего должность пресбевта царя Иниинфимея [38]. До того, в течение 16 лет, он постоянно встречается среди наиболее видных граждан Танаиса – то в различных должностях религиозных союзов [39], объединявших танаидскую знать, то среди лиц, заботившихся о постройке и ремонте городских сооружений [40].

Второе после пресбевта место занимали в Танаисе архонты – должность, представлявшая, как известно, высшую магистратуру греческих городов. Но в Танаисе эта должность приобретает черты, в которых ярко проявляется своеобразие Танаиса. Здесь имелись две должности – должность архонта Танаиса, или архонта танаитов, и должность эллинарха [41]. Эллинарх всегда бывал один, архонтов танаитов было, по-видимому, четверо, причем один из них был главным, архонтом-эпонимом. Очевидно, эллинарх, во всяком случае, первоначально, был должностным лицом греческой части населения Танаиса, архонты танаитов – туземной. Это предположение подтверждается именами известных нам эллинархов и архонтов танаитов: архонты танаитов носят, в общем, гораздо более выраженные местные имена, чем эллинархи. В то время, к которому относятся все надписи, упоминающие представителей обеих указанных должностей (II-III вв. н.э.), деление на «эллинов» и «танаитов» представляет в значительной степени пережиток. Представители обеих групп сообща участвуют в организации строительных и ремонтных работ, являются членами религиозных союзов, объединяющих танаидскую знать и т.д. Финансами ведал, очевидно, просодик (буквально «доходчик») [42]. Должностными лицами, назначаемыми специально для каждого случая, были эпимелеты, ведавшие организацией различных общественных работ [43]. Также упоминаются военные должности: стратег граждан и лохаг [44]. Стратег гражд-

дан, скорее всего, являлся предводителем гражданского ополчения, а может быть, и наемного войска, нанятого городом. Наконец, в надписях упоминаются и ответственные производители строительных работ – архитекторы; наиболее часто упоминающийся в надписях архитектор носит римское имя Аврелия Антонина [45].

По отдельным отраслям государственного управления на Боспоре существовал также ряд должностей. Специальные должностные лица ведали финансовыми делами. Существовала особая канцелярия по сбору доходов, состоящая из нескольких чиновников, среди которых бывали и вольноотпущенники. Около одного из курганов на Юз-Обе найдена плита с надписью II-I вв. до н. э., в которой названы трое чиновников из канцелярии по сбору доходов; ввиду того, что в надписи названы только личные имена чиновников, без имен их отцов, можно предположить, что они были вольноотпущенниками [46]. Кроме того, существовала должность царского казначея [47], очевидно, ведавшего царской казной, а также должность начальника отчетов, по всей вероятности, также финансового характера. В надписи царя Тейрана «начальник отчетной части» стоит среди главных магистратов [48]. В одной горгиппийской надписи среди членов религиозного союза упоминается трое лиц, ведавших податями, отдаваемыми на откуп. В частности, сдавались на откуп некоторые подати, связанные с ввозом и вывозом [49]. Известна также должность чиновника, управляющего доходами (просодик) [50]. Такие служащие, очевидно, являлись членами коллегии, ведавшей доходами государства. Должно было существовать финансовое ведомство со штатом чиновников, главной функцией которого было обеспечение регулярного поступления доходов.

Из судебной области нам известно только одно должностное лицо – исполнитель судебных приговоров Сорах сын Сорака, носивший сарматское имя; в память его была написана стихотворная эпитафия в одном из пантикапейских склепов [51].

Была специальная должность заведующего священными делами. Исполнявшим ее поручалось, например, приведение в порядок пришедших в упадок храмовых земельных угодий, ремонт храмов и другие дела [52].

Из военных должностей на Боспоре нам известны: начальник отряда – лохаг [53], хилиарх [54], начальник морского флота – наварх [55]. По-видимому, были и стратеги: в Пантикапее часть некрополя носила специальное название – «места стратегов». Хилиарх – тысяченачальник, высшая военная должность. По мнению М.И.Ростовцева, командир царской гвардии при боспорском дворе мог носить чин хилиарха [56]. Нередко эта военная должность могла совмещаться с важнейшими гражданскими магистратами. Лохаг – звание рангом ниже хилиарха. Вряд ли это был простой командир отряда в 100 воинов. В надписи Тейрана [57] титул лохага упоминается в окружении самых важных государственных и придворных должностей. А.И.Болтунова считает, что лохаг был не общепоспорским, а городским магистратом, так как он упоминается в надписях всех значительных городов Боспорского царства. Например, Агафус на вершине своей карьеры был лохагом Фанагории [58]. Ограниченность источников, однако, не позволяет уточнить функции и характер деятельности лохага. Типично военной является должность стратега. Но по поводу определения его функций у специалистов нет единого мнения. В.Ф.Гайдукевич [59] и В.Д.Блаватский [60] считают, что стратег – звание полководца царского войска. С.А.Жебелев предполагает, что это могла быть и гражданская магистратура [61]. К.М.Колобова утверждает, что стратег – городская, а не царская должность, так как в списках аристократов ее нет [62]. Кроме того, в двух надписях [63] упоминается стратег граждан. Как уже отмечалось, это был, скорее всего, предводитель гражданского ополчения или наемного войска, нанятого городом. Из военных командных должностей известен также наварх [64]. Боспорский флот в первые века н.э. был небольшим, поэтому наварх, скорее всего, был один, а флот не имел

подразделений на более мелкие единицы. Среди низших командных должностей в эпиграфических надписях встречаются: принкип – начальник отряда [65], тагматарх – возможно, командир небольшого отряда [66].

В государственной канцелярии Боспора существовал также целый штат секретарей: главный секретарь, затем «начальник табличек» (возможно, это был личный секретарь царя), просто секретари или государственные писцы. Наконец, известна и должность начальника государственной канцелярии или архива [67]. Каким образом осуществлялась профессиональная подготовка чиновников, мы не знаем.

Поскольку Боспору приходилось вступать в сношение с соседними племенами, необходимо было держать специальных переводчиков. Скорее всего, должен был существовать целый штат таких переводчиков. Необходимо отметить наличие должности главного аланского переводчика [68]. Также нам известен переводчик сарматов Аспург, очевидно, сарматского происхождения.

Эпизодический и почетный характер носила должность эпимелета [69]. Эпимелеты по большей части наблюдали за постройкой различных общественных сооружений. Засвидетельствована еще должность стоящего во главе педагогического учреждения; возможно, что это учреждение было не частное, а государственное, так как обозначение этой должности выражалось в той же форме, как и государственные должности.

При боспорском дворе имелся также, по образцу восточных монархий, целый штат царских придворных, непосредственно обслуживающих царя и носящих пышные названия. Дворцовую службу возглавлял управляющий царским двором [70]. Эта должность была очень почетной. Нередко управляющие царским двором были жрецами и возглавляли синоды [71]. Среди других должностей известны: хранители дворцовой сокровищницы [72], управляющий царской конюшней [73]. При царском дворе существовал целый штат царских постельников [74] во главе с главным постельничим [75]. Царский дворец обслуживали, видимо, рабы-евнухи во главе с начальником евнухов. Известно надгробие, поставленное в память одного из таких евнухов [76]. Интересно, что некоторые из бывших царских сановников иногда принимали деятельное участие в жизни боспорских городов. Так, в Китее бывший начальник царской конюшни заведовал работами по постройке храма «богу гремящему» и сам вложил в храм денежные средства, проценты с которых должны были идти на священные нужды [77]. В одном из боспорских поселений, как гласит надпись, найденная у деревни Осовины на берегу Азовского моря, бывший управляющий царским двором позаботился о восстановлении башни [78].

Следует отметить следующую особенность общественной жизни Боспора римского времени. Она заключается в том, что наиболее знатные и богатые жители городов, занимающие высокие государственные посты, были объединены в особого типа религиозные коллегии: фиасы и синоды. Они создаются во многих боспорских городах в первые века нашей эры.

Начиная с правления Савромата 1, мы имеем сплошную серию надписей этих религиозных коллегий. Особую роль в жизни этих фиасов играл религиозный культ. В состав этих коллегий входило исключительно мужское население городов, способное носить оружие. Эпиграфические источники позволяют сделать вывод, что в фиасы входили высшие чиновники царства. Об этом, например, свидетельствует горгиппийская надпись, в которой в качестве членов фиаса перечислены: наместник Горгиппии, наместник царской резиденции, стратег, чиновник, ведающий отдачей пошлин на откуп. Судя из надписи, царь был покровителем фиаса. Он оказывал внимание фиасу в связи с предпринятыми им работами по восстановлению храма Посейдона [79]. Еще в нескольких надписях среди членов фиаса, наряду со жрецом, упомянуты: наместник Горгиппии и лохаг [80]. В нескольких надписях

упомянуты управляющие царским двором, которые являлись членами синода, одному из них был поставлен надгробный памятник [81]. Все это заставляет предположить, что боспорские религиозные союзы I-III вв. н.э. были организациями официально признанными, а может быть даже создававшиеся по официальной инициативе. Религиозные коллегии с I в. н.э. появляются повсюду и в большом числе, имеют одну и ту же организацию, примыкают теснейшим образом к главным государственным культам и объединяют в своем составе мужскую часть высших классов населения. На Боспоре создается организация, целью которой было объединить, способное носить оружие население городов в государственные коллегии военно-религиозного характера. Этим, очевидно, преследовалась задача поднять чувство культурной и государственной солидарности высших классов и создать сплоченные кадры защитников отечества против надвигающейся опасности поглощения варварскими элементами. Появление коллегий как продуманной государственной общегосударственной организации тесно взаимосвязано со всей военной организацией государства, базировавшейся на гражданском войске греческих городов Боспора. Коллегии были теми социальными ячейками, которые должны были явиться носителями военной мощи Боспора.

Таким образом, перед нами – система чиновничества, построенная всецело по позднееллинистическому образцу, то есть коренящаяся в своей основе в организации персидского двора. Эта система известна нам при дворах Птолемеев, Селевкидов, а в более позднее время в Понтийском царстве. Государственный строй Боспора в первые века нашей эры представлял монархию, возглавляемую единоличными правителями-царями, опиравшимися как на местную, так и греческую знать, образующую господствующую прослойку общества, которая включала в себя землевладельцев, военную аристократию, купцов. Управление государством осуществлялось через сложный и громоздкий бюрократический аппарат придворных чиновников. Расширенный состав кадров канцелярских работников, иерархия должностей внутри этой группы являются показателем зрелости госаппарата. Третий век нашей эры был вершиной его развития. Вообще, количество лиц, так или иначе причастных к дворцовой службе в столице, было весьма значительным. По подсчетам В.Д.Блаватского, двор и магистраты с их семьями и слугами составляли к концу III в. приблизительно десятую часть населения Пантикапея [82].

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена адміністративному апарату Боспорської держави в I-III ст. нашої ери. Автором на основі епіграфічних джерел розглянуті найважливіші галузі державного керування, виділені головні цивільні і військові посади. Соціальний склад чиновників – це в основному грецька та місцева знать, великі землевласники і військова аристократія. Також з'являється значний прошарок посадових осіб, зобов'язаних своїм підвищенням особисто цареві. У цілому керування державою здійснювалося через складний і громіздкий бюрократичний апарат придворних чиновників.

SUMMARY

The article is devoted to an administrative means Bospors of an empire of I-III centuries AD. The author because of epigraphically of sources considers major branches of state management, the main civil and military posts are chosen. The social structure of the officers is in main Greek and local to know, large landowners and military aristocracy. Also there is a significant interlayer of the officials obliged by the elevation personally king. As a whole government was carried out through a complicated and bulky bureaucratic means of the officers.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ростовцев М.И. Эллинство и иранство на юге России. – Пг, 1918; Он же. Скифия и Боспор. – М., 1925; Он же. Представление и монархической власти в Скифии и на Боспоре // ИАК, 49. – 1913.
2. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. – М.-Л., 1949; Он же. История античных городов Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. – М.-Л., 1955. – С.23-147.
3. Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – М., 1953б; Он же. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. – М., 1964.
4. Жебелев С.А. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – М., Л., 1953.
5. Болтунова А.И. Новая запись из Горгииппии и несколько замечаний об организации управления государственными доходами // ВДИ. – 1968. – С.67-76; Она же. Надписи Горгииппии //ВДИ. – 1986. – №1. – С.43-61.
6. Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века.-М.:Наука,1972; Он же. Античный мир и варвары Северного Причерноморья в первые века // Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока/ Под ред. И.Р.Пичикян. – М.: Наука, 1978. -С.781-88; Он же. Римляне в Северном Причерноморье во II в.р.э. // ВДИ-1981. – № 4. – С.52-63.
7. Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV-V) вв. – Белгород, 1996.- 180 с.
8. Масленников А.А. Население Боспорского государства в первых веках нашей эры.- М., 1990. – 230 с.
9. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. – М.-Л., 1949. – С.341; Корпус боспорских надписей (далее КБН), 980. – С.559.
10. КБН, 978, 979. – М.-Л., 1965. – С.558.
11. КБН, 980, 981. – М.-Л., 1965. – С.559-560.
12. КБН, 979, 982, 983, 1118. – М.-Л., 1965. – С.558, 560, 563, 652.
13. КБН, 138, 140. – М.-Л., 1965. – С.136, 138.
14. Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV-V) вв. – Белгород, 1996. – С.56-58.
15. КБН, 36.- М.-Л., 1965.- С.41.
16. Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV-V) вв. – Белгород, 1996. – С.60-61.
17. Болгов Н.Н. Ук. соч. – С.51.
18. КБН, 58. – М.-Л., 1965. – С.65.
19. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. – М.-Л., 1949. – С.342.
20. КБН, 1134. – М.-Л., 1965. – С.666.
21. КБН, 1120. – М.-Л., 1965. – С.654.
22. КБН, 1051. – М.-Л., 1965. – С.612.
23. КБН, 58. – М.-Л., 1965. – С.65.
24. Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. – М., 1925. – С.178.
25. КБН, 36. – М.-Л., 1965. – С.41.
26. КБН, 1000. – М.-Л., 1965. – С.572.
27. КБН, 36. – М.-Л., 1965.- С.41.
28. КБН, 64. – М.-Л., 1965. – С.72.
29. КБН, 40. – М.-Л., 1965. – С.47.
30. КБН, 36.- М.-Л., 1965. – С.41.
31. КБН, 36, 1248. – М.-Л., 1965. – С.41, 739.

32. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. – М.-Л., 1949. – С.343.
33. КБН, 1115, 1119. – М.-Л., 1965. – С.650, 653.
34. КБН, 1132. – М.-Л., 1965. – С.664.
35. КБН, 1241. – М.-Л., 1965. – С.732.
36. КБН, 1243, 1245, 1248. – М.-Л., 1965. – С.735, 737, 739.
37. КБН, 1237. – М.-Л., 1965. – С.729.
38. КБН, 1245, 1248, 1250, 1252. – М.-Л., 1965. – С.737, 739, 741, 744.
39. КБН, 1279. – М.-Л., 1965. – С.768-769.
40. КБН, 1245, 1248. – М.-Л., 1965. – С.737, 739.
41. КБН, 1237, 1242, 1243, 1245, 1247, 1250, 1251, 1256. – М.-Л., 1965. – С.729, 733, 735, 737, 738, 741, 742, 747.
42. КБН, 1247. – М.-Л., 1965. – С.738.
43. КБН, 1242, 1245, 1250. – М.-Л., 1965. – С.733, 737, 741.
44. КБН, 1237, 1251а, 1256. – М.-Л., 1965. – С.729, 743, 747.
45. КБН, 1245, 1250, 1252. – М.-Л., 1965. – С.737, 741, 744.
46. Гайдукевич В.Ф. История античных городов Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. – М.-Л., 1955. – С.142.
47. КБН, 45, 49. – М.-Л., 1965. – С.54, 57-58.
48. КБН, 36. – М.-Л., 1965. – С.41.
49. КБН, 1134. – М.-Л., 1965. – С.666.
50. КБН, 1247. – М.-Л., 1965. – С.738.
51. КБН, 731. – М.-Л., 1965. – С.421.
52. КБН, 62. – М.-Л., 1965. – С.70.
53. КБН, 1251а. – М.-Л., 1965. – С.743.
54. КБН, 53, 58. – М.-Л., 1965. – С.60, 65.
55. КБН, 33. – М.-Л., 1965. – С.37.
56. Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. – М., 1925. – С.178.
57. КБН, 36. – М.-Л., 1965. – С.41.
58. КБН, 1000. – М.-Л., 1965. – С.572.
59. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. – М.-Л., 1949. – С.346.
60. Блаватский В.Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. – М., 1964. – С.148.
61. Жебелев С.А. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – М., Л., 1953. – С.211.
62. Колобова К.М. Политическое положение городов в Боспорском государстве // ВДИ. – 1953. – № 4. – С.68.
63. КБН, 1237, 1256. – М.-Л., 1965. – С. 729, 747.
64. КБН, 30, 33. – М.-Л., 1965. – С.34, 37.
65. КБН, 35, 744, 811. – М.-Л., 1965. – С.38.
66. КБН, 1213. – М.-Л., 1965. – С.712.
67. КБН, 1000. – М.-Л., 1965. – С.572.
68. КБН, 1053. – М.-Л., 1965. – С.614.
69. КБН, 1242, 1250. – М.-Л., 1965. – С.733, 741.
70. КБН, 49, 78, 98. – М.-Л., 1965. – С.57-58, 88, 101.
71. КБН, 1055. – М.-Л., 1965. – С.616.
72. КБН, 45, 49. – М.-Л., 1965. – С.54, 57.
73. КБН, 942. – М.-Л., 1965. – С.523-524.
74. КБН, 709, 711. – М.-Л., 1965. – С.410, 412.
75. КБН, 1243. – М.-Л., 1965. – С.735.

76. КБН, 301. – М.-Л., 1965. – С.215.
77. КБН, 942. – М.-Л., 1965. – С.523-524.
78. КБН, 897. – М.-Л., 1965. – С.494.
79. КБН, 1132, 1134. – М.-Л., 1965. – С.664, 666.
80. КБН, 1136. – М.-Л., 1965. – С.670.
81. КБН, 78, 98. – М.-Л., 1965. – С.88, 101.
82. Блаватский В.Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. – М., 1964. – С.212.

Надійшла до редакції 12.03.2001 р.

ББК 63.3(4 Укр.)

КНЯЗІВСЬКІ З'ЇЗДИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

В.М.Бодрухин

Відносно сильна центральна влада існувала в Київській Русі порівняно мало. Відомо, що кожна доба феодалізму має свою форму організації політичної влади. Доба раннього феодалізму – це ранньофеодальна монархія, коли держава все непомірно централізує для проведення активної політики щодо розширення своєї влади на землі, ще не піддані процесу державотворення. Доба феодальної роздрібленості характеризується швидким економічним розвитком окремих земель, міст та регіональних ринків і пристосованою до цього політичною системою з осілими у землях-князівствах династіями.

З послабленням центральної влади найбільш важливі питання внутрішнього і зовнішнього життя країни можна було вирішувати лише на князівських з'їздах. Тільки така форма міжкнязівських відносин надавала змогу знайти спільне рішення при слабкому і малоавторитетному великому князі. Якщо інші князі не тримали від нього лени, то за умов існування васально-ленних відносин вони йому нічим не були зобов'язані. Тому лише князівські з'їзди за умов підтримки більшістю князів їх рішень сприяли розробці спільної політичної лінії.

Князь дійсно був головною фігурою на Русі. Державне управління здійснювала князівська влада, тобто князь зі своїм адміністративним апаратом, який складався з бояр і міністеріалів. Князівській владі підлягали адміністративна, військова, дипломатична, судова та інші сфери діяльності. Князями були виключно представники одного дуже розгалуженого роду. М.С.Грушевський стверджує: «Руська держава перетворюється в систему хоч не рівнорядних, але рівноправних князівств, зайнятих членами одного роду. З тим утворюється переконання, що тільки члени сього роду – династії св.Володимира мають княжити в землях Руської держави, в своїй отчині, що се їх виїмкове право, монополія, і друге переконання – що кождий князь сеї династії має право на якусь частину, на якусь волость в сій отчині» [1].

Вчений продовжує: «...виникла ідея рівності князів і їх не-служебності ...князь не може бути нічим слугою, бодай в теорії... боярин хоч би й найславніший все зістається лише «підручним», слугою князя...» [2]. Дійсно, на Русі виключно князі мали право на владу. Літопис прямо стверджує: «Негоже є боярину княжити в Галичі» [3]. Також літопис свідчить, що коли Святополк і Володимир закликали Олега піти до Києва і порадитись з єпископами, ігуменами, мужами і людьми градськими, які збираються з метою боронити «Руську землю от погани», то Олег відповідав, що негоже судити його «...ли игумено, ли смердо, и не въсхоте ити к ратоме своим послушав злы совѣтниківъ» [4].

М.С.Грушевський підкреслює: «...рівноправні в теорії, князі однаке не були рівнорядними. Значне степенування між них вносило з одного боку – родинне старшинство, з другого – старшинство і взагалі неоднакове значення і вартість столів-волостей...» [5]. Літопис подає формули («братія», «в отца место»), які нібито ведуть до розуміння міжкняжих відносин як патріархальних. На думку М.С.Грушевського, ці «патріархальні родові відносини були властиво вже в XI-XIII ст. фікцією, і в дійсності та родова термінологія покривала собою степенування політичної сили – відносини більших і менших столів, або політичних впливів і могутності...» [6]. С.В.Юшков, коли розглядав відносини Володимира зі своїми синами, відзначав, що «обов'язки синів-васалів нічим не відрізняються від обов'язків васалів, які належали до інших родів» [7]. На його думку, кожен з синів Володимира Святославича, який сидів у тому чи іншому центрі, дивився на свій уділ як «на вотчину» [8].

Дослідники висловлюють думку, що княжа влада контролювалась суспільством. Наприклад, до дійсних здобутків Київської державності належить «вічовий принцип, який втілював ідею народної влади та право втручатися в княжі справи. Характерною рисою самої князівської влади був своєрідний демократизм, згідно з яким князь врядував не самочинно, по-монаршому, а радячись з боярами. Боярська рада існувала як певна протизвага єдиновладдю князя...» [9]. На думку С.В.Юшкова, «...хоч князі не були обмежені будь-якими установами, але повсякденна їх діяльність контролювалась і спрямовувалась верхівкою класу феодалів – дружиною і боярством, що оточували князя...» [10]. Звісно, що князі завжди виконували волю місцевих феодалів. Ю.М.Теплицький підкреслює, що «ініціаторами усобиць були скоріш за все не самі князі Рюрикового дому, а оточуючі їх люди, які кормилися біля князів і домагалися певної роботи, тобто війни з сусідами, з якими вони мали суперництво в боротьбі за владу» [11].

Князівська влада була гарантом порядку в землі-князівстві. Навіть новгородці, які мали свої особливості правління, теж потребували князя. Літопис повідомляє, що «новгородци не терпяще без князя седети, и бысть в них молва и смущение много...» [12]. Метою кожного з династій, що очолювали різні князівства-землі, був Київ. Під 1159 р. літопис підкреслює: «Сие бо княжение киевское всемъ любезно и желательно бе, и о сем вси подвизахуся...» [13]. Ізяслав Давидович «...не хотяше изыти изъ Киева с великого княжения, зане полюбил зело великое княжение Киевское. И кто убо не возлюбить Киевскаго княжения, понеже вся честь, и слава, и величество, и глава всем землям Руским Киев...» [14].

Великий київський князь мав не лише моральні переваги над іншими династами, тому що київські князі традиційно визнавалися за «старійших» поміж Рюриковичів, але володар Київщини мав і значні матеріальні прибутки. Окрім того, частками «Руської землі» він наділяв за службу своїх прибічників і підручників. Той, хто володів Києвом, мав змогу використовувати в міжусобних чварах чорних клобуків, які являли собою значні військові сили. Він вважався старійшим, а якщо спирався на міцний домен і був авторитетним правителем, то мав змогу потребувати послуху. Великий київський князь мав право лишити князя за провину волості й передати її іншому. За його ініціативою збиралися князівські з'їзди і проводилися спільні військові операції.

Великий київський князь наказував виступити з військом на війну, а за відмову від походу карав сепаратистів. Однак це було можливо лише тоді, коли великий князь дійсно був найсильнішим. Наприклад, коли половці «начаша пакостити гречником», то київський князь зібрав війська для охорони купців і боротьби з кочовиками. У 1170 р. в спільній акції приймали участь 14 князів зі своїми полками «и инии мнози». А коли боротьба з половцями закінчилася невдало через відсутність військ Давида Ростиславича, то останнього було звинувачено: «Я не ишю подъ тобою ничего же, на рядъ такъ есть:

оже ся князь извинить, то в волость, а мужъ у голову: а Давидъ виновать» [15]. М.С.Грушевський підкреслює, що це «не була самоволя сильного, а була в тім дійсно певна признана норма... хоч би то була якась і новіша умова, вона, очевидно, опералася на якімсь давнішим звичаю. На її підставі можна було судити князя і відібрати у нього волость за провину, а боярина (очевидно – хоч би і в чужій волості) карати смертю за переступ. Орікати в того рода справах, очевидно, перше право мало належати старійшому князю» [16]. На думку П.П.Толочка, на великому князі «лежав нагляд за строгим дотриманням рицарської честі» [17]. Таким чином, князівські з'їзди і договори розробляли норми міжкнязівських відносин. Такі правові норми поширювались і на інші князівські справи, тобто обслуговували васально-ленні відносини.

Важливі норми міжкнязівських відносин приймалися лише на з'їздах князів, компетенція яких «не обмежувалась будь-якими встановленими нормами... ніякої періодичності в скликанні їх не було» [18]. Вперше князівські з'їзди почали збиратися після смерті Ярослава Мудрого. П.П.Толочко зауважує: «Практика князівських з'їздів-снемів була започаткована у зв'язку з необхідністю вироблення давньоруського законодавства» [19]. Дійсно, у 1072 р. князі з боярами і представниками церкви затвердили у Вишгороді «Правду Ярославичів». Проте часом не законодавча діяльність була головною на з'їздах князів. Наприклад, стаття «о резах» була ухвалена на з'їзді, де брали участь не князі, а їхні представники адміністрації. М.С.Грушевський підкреслював: «Княжі умови таки найчастіше мали характер компромісів для налагодження конфліктів. Укладаючи їх, князі пильнували головне не стратити своїх прав на старшинство – на ліпші волості в будучності, а по за тим брали волость з чисто матеріального становища» [20].

Найбільше значення для подальшої долі давньоруських земель мав з'їзд князів у Любечі 1097 р. Літопис свідчить: «В лето 6605. Придоша Святополк Изяславич, и Володимир Мономах Всеволодич и Давыд Игоревич, внуци Ярославли, и Василко Ростиславич, правнук Ярославль, и Давыд Святославич и брат его Олег, внуци Ярославли, и сняшася Любъчи ко устроению мира и глаголиша к себе сице: «Пошто губим землю Русскую, сами на ся котору деюще? а половцы землю нашу несутъ роздно, и ради суть яже межи нами рать...» Головне постановлення з'їзду: «...и каждое да держитъ отчину свою...» [21]. На з'їзді відбувся розподіл земель. Святополку Изяславичу, як старшому, дістався Київ з Туровим, а також титул великого князя; Володимир Мономаху – Переяславське князівство, Суздальсько-Ростовська земля, Смоленськ і Білоозеро; Олегу і Давиду Святославичам-Чернігівська і Сіверська землі, Рязань, Муром і Тмутаракань; Давиду Игоревичу – Володимир-Волинський з Луцьком, а Васильку Ростиславичу з братом – Тербовль, Червень і Перемишль.

Вчені по-різному оцінюють рішення Любецького з'їзду. М.С.Грушевський підкреслює, що любецькі постанови «виключили перехід князів з волості на волость, закріпивши в простій лінії за кожною родиною її волость, і від тепер «лествичное восхождение» могло практикуватися тільки в середині кожної волості...» [22]. П.П.Толочко зазначає, що у Любечі «були вироблені, а точніше – юридично закріплені норми міжкнязівських відносин... Вперше за всю історію «отчина» оголошувалася спадковим володінням певної князівської лінії, набувала правового статусу родової власності. На з'їзді, очевидно, було затверджено і загальноруський судово-правовий кодекс» [23].

Є і така думка: «Щоб поладити міжусобні справи, у 1097 р. в Любечі за ініціативою Володимира Мономаха відбувся з'їзд князів, на якому було вирішено замінити звичай успадкування престолу за старшинством успадкуванням від батька до сина. Тобто йшлося про так зване «вітчине право». Як доводить нам історія, згода, до якої дійшли князі в Любечі, швидше виявилася формальною, бо міжкнязівська боротьба тривала й далі...» [24]. В.Й.Борисенко зауважує: «Закладені на з'їзді принципи єдності

Русі дали свої результати. Сім руських князів об'єднали свої дружини і в 1103 р. вщент розгромили половців на р.Самарі» [25]. За С.Федакою, сам з'їзд і «пов'язані з ним події переконливо довели, що Україна-Русь надалі повинна розвиватися в межах української етнічної традиції. Часи різноетнічних ранньофеодальних монархій минули. Нагальною потребою стала консолідація держави національного типу» [26]. Наведемо ще одну думку: «Поділ Русі між князями був узаконений 1097 р. на з'їзді князів у Любечі. Згідно з його рішеннями, князь володів князівством, яке діставав від свого батька, і набував права ділити його між своїми синами. Так було легалізовано поділ Київської Русі на окремі удільні князівства, що, своєю чергою, розпадалися на ще дрібніші» [27].

Інший з'їзд князів, що відбувся в Уветичах у серпні 1100 р., також продовжував лінію Любецького з'їзду. Спочатку Ізяславич, Володимир Мономах, Давид і Олег Святославичі замирилися між собою, а згодом почали судити Давида Ігоревича, який порушив угоди попереднього з'їзду. У порушника відібрали Володимиро-Волинське князівство, що було компенсовано наданням йому городків і 400 гривнями срібла. На думку П.П.Толочка, «у центрі уваги, як і раніше, стояла проблема єдності. Рішення Уветицького з'їзду, що безпосередньо впливало з постанов Любецького, свідчило про перемогу на Русі об'єднавчих тенденцій, про стабілізацію її внутрішнього становища» [28].

Були з'їзди, присвячені спеціально половецькій політиці. Літопис під 1101 р. свідчить: «В тім же літі зібралися браття: Святополк, і Володимир, Давид, Олег, Ярослав із браттями на Золотчі. І прислали половці послів від усіх князів до всіх братів сказати, що просять миру. І відповіли їм князі руські: «Якщо хочете миру, то зберемося біля Сакова». І послали половці, і зібралися біля Сакова, і створили мир з половцями, і взяли заложників один у другого...» [29]. У 1154 р. відбулася суперечка у половців з береґнями. Тоді «...иде Гюрги на снемъ противу Половцем г.Каневу. Половци же приехавши к нему почаша просити брать своє...» [30]. У 1103 р. київський князь Святополк Ізяславич і переяславський князь Володимир Мономах з дружинами зібралися у Долобського озера для організації боротьби з половцями. Літопис розповідає, що князі почали «думати на Долобське... и седе Святополк с своєю дружиною а Володимер с своєю в єдином шатре...» [31]. Тобто це була типова військова феодальна нарада, які завжди передували початку війни. Інколи вони збиралися і під час військових дій. У даному випадку Володимир зумів переконати дружину Святополка збиратися до походу проти половців.

На думку М.С.Грушевського, князівські з'їзди відігравали велику роль наприкінці XI-на початку XII ст., але вони «не виробилися в якусь постійну інституцію з виробленими формами й компетенціями...» [32]. Князівські з'їзди відбувалися й надалі. Наприкінці XII ст. збиралися переважно з'їзди феодальної знаті окремих земель. Відома спроба Романа Мстиславича зібрати загальний з'їзд князів, про що є повідомлення у В.М.Татищева. Великий київський князь Роман Мстиславич закликав князів до з'їзду з метою учинити «розсуд про порядок руського правління» у 1203 р. Князь запропонував створити порядок, який «в інших добропорядних державах чиниться». На його думку, великого київського князя повинні обирати шість князів найбільш впливових земель: суздальський, чернігівський, галицький, смоленський, полоцький і рязанський. «Молодших же князів до того обрання не потрібно». Роман також запропонував впровадити принцип майорату: передавати князівство старшому синові, а молодшим давати на «прокормлення» міста або волості. Ще проект передбачав систему колективної безпеки всіх земель. Однак князі їхати на з'їзд для обговорення проекту відмовились, а суздальський князь Всеволод прямо був проти, тому що «побоювався старейшинство іншому дати» [33]. Проект свідчить, що політична влада сконцентрувалася в масштабі окремих князівств, з'єднати які вже ніхто не мав змоги.

Розглядаючи феодальні з'їзди, С.В.Юшков попереджував, що «попередні історики вважали з'їзди союзним органом... Називаючи з'їздами наради, в яких брали участь тільки князі, в попередній історіографії не звертали уваги на з'їзди боярства і називали їх звичайно вічовими зборами... Загальноземські з'їзди скликали великі князі, бо тільки вони одні могли організувати такі з'їзди. Але могли скликати їх і проводирі різних феодальних груп» [34]. Без сумніву, далеко не всі рішення князівських з'їздів відбилися у літопису. З часом значіння міжкнязівських з'їздів підупало, а на чільне місце виходили земельні снєми. Часто вони збирались у Чернігівщині, князі якої відрізнялися «одиначеством» династії. Чернігівські снєми збиралися у 1180, 1190, 1195, 1196, 1206 рр. С.В.Юшков підкреслює, що «феодальні з'їзди землі-князівства збирались для розв'язування найважливіших питань даного князівства... Ця група, що розв'язувала найважливіші питання в землі-князівстві, своїм організаційним типом близька до так званої курії західноєвропейського середньовіччя» [35].

Таким чином, міжкнязівські з'їзди дійсно відігравали важливу роль у розв'язанні головних питань внутрішньої і зовнішньої політики князівств-земель. Збирати князів на з'їзди могли лише могутні й впливові великі київські князі. З ослабленням великокнязівської влади з'їзди князів втратили своє значення, тому що династи самочинно вирішували всі питання життя земель-князівств. З'їзди князів так і не перетворилися на постійно діючий орган подібно до німецької колегії курфюрстів, що свідчить про відсутність федеративної форми правління.

РЕЗЮМЕ

Княжеские съезды играли важную роль в решении основных вопросов внутренней и внешней политики княжеств-земель. Собирали князей на съезды могли только могущественные и влиятельные великие киевские князья. С ослаблением великокняжеской власти съезды князей утратили свое значение, потому что династы самовольно решали все вопросы жизни земель-княжеств. Съезды князей так и не превратились в постоянно действующий орган подобно немецкой коллегии курфюрстов, что свидетельствует об отсутствии федеративной формы правления.

SUMMARY

Principalities' congresses played the important role in the decision of the basic questions of internal and external policy of principalities-grounds. Collect princes on congresses could only powerful and influential great Kiev princes. With easing of the great principality authority the congresses of princes had lost the value, because dynasts autocratically decided all questions of life of grounds – principalities. The congresses of princes had not turned to a constantly working body like the German board of the electors, that testified about absence of the federal form of government/

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.3. – К., 1993. – С.193.
2. Там само. – С.194.
3. Галицько-Волинський літопис. – Львів, 1994. – С.19.
4. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку // ПСРЛ. – Т.1. – М., 1962. – С.229-230.
5. Грушевський М.С. Вказ.праця. – С.194.
6. Там само. – С.195-196.

7. Юшков С. К вопросу о политических формах русского феодального государства до XIX века // Вопросы истории. – 1950. – № 1. – С.78.
8. Там само. – С.77.
9. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С.99-100.
10. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початково розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С.272.
11. Теплицкий Ю.М. Славянство в контексте геополитических отношений «Запад-Восток» на рубеже X-XX столетий. – Луганск, 1998. – С. 153.
12. Летописный сборник, именуемый патриаршею или никоновскою летописью // ПСРЛ. – Т.УШ. – СПб, 1862. – С. 165.
13. Там само. – С. 215.
14. Там само. – С.202.
15. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – СПб, 1908. – Столб.604.
16. Грушевський М.С. Вказ.праця. – С.204.
17. Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С.214.
18. Юшков С.В. Нариси... – С.274.
19. Толочко П.П. Вказ.праця. – С.212.
20. Грушевський М.С. Вказ.праця. – С.200.
21. Летописный сборник, именуемый патриаршею или никоновскою летописью. – С.129.
22. Грушевський М.С. Вказ.праця. – С.200.
23. Толочко П.П. Вказ.праця. – С.212.
24. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси... – С.98-99.і
25. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1996. – С.57.
26. Федака С. Любецький з'їзд князів 1097 року – контрапункт давньоруської історії // Історія України. – 1999. – № 15. – С.4.
27. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1995. – С.30.
28. Толочко П.П. Вказ.праця. – С.90.
29. Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С.424-425.
30. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – С.345.
31. Там само. – С.277.
32. Грушевський М.С. Вказ.праця. – С.206.
33. Татищев В.Н. История Российская. – Т.Ш. – М., 1964. – С.170.
34. Юшков С.В. Нариси... – С.272, 274.
35. Там само. – С. 247, 274.

Надійшла до редакції 14.03.2001 р.

ББК ТЗ(4УКР-9СЛО)4-215

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СВЯТОГІРСЬКОГО МОНАСТИРЯ В КІНЦІ XVI-XVIII ст.

О.О.Шкрібітько

Суспільно-політичні процеси останніх років в Україні закономірно знайшли своє відображення і в церковній сфері. Усвідомлення історичних коренів привернуло увагу сучасників до «білих плям» в історії, примусило направити зусилля на відродження втраченого. У статті на підставі попередніх досліджень, архівних документів та матері-

лів археологічних розкопок висвітлюється комплекс питань, присвячених господарському розвитку Святогірського монастиря на території Донецької області в кінці XVI-XVIII ст. З діяльністю ченців пов'язаний початок освоєння краю, розвиток духовної і матеріальної культури місцевого населення.

Святогір'ю присвячена значна література. Ще в другій половині XIX ст. дану проблему розглядали представники церкви [1]. Автори визначили розміри та місцезнаходження володінь обителі, описали кількість підданих, охарактеризували стан монастирського господарства, форми власності та сутність управління володіннями. Однак усі ці аспекти повніше розглянуті тільки щодо кінця XVII-XVIII ст., тоді як період кінця XVI – першої половини XVII ст. залишився практично недослідженим. Церковні діячі здебільшого користувалися пізніми монастирськими архівами, оскільки документація ранніх часів була знищена. Роботу над темою продовжили радянські дослідники в науковій [2] та краєзнавчій [3] літературі. Для висвітлення проблеми автор скористався деякими публікаціями джерел [4] та матеріалами Центрального державного історичного архіву в місті Києві [5]. Серед джерельної бази даної статті важливе місце посідають царські жалувані грамоти, справочинна документація місцевих та центральних органів влади та описи монастиря.

Господарство Святогірської обителі розвивалося одночасно з її архітектурним комплексом кінця XVI-XVIII ст. У початковий період свого існування (перша половина XVII ст.) монастир замикався в межах печер крейдяної скелі. Тоді становище на південних околицях Російської держави було досить небезпечним: на ці землі часто напали татари і спустошували їх. У таких умовах монастир перетворився на міцну прикордонну (з Кримом) фортецю, яка виконувала оборонні та захисні функції.

Головними джерелами прибутку обителі в кінці XVI-XVII ст. були:

– прибутки від переправи через Донець чумаків на Торські соляні озера, бортників та мисливців;

– державні пожалування за охорону південних кордонів Росії.

Перше офіційно зафіксоване пожалування царя Михайла Федоровича ігумену монастиря «чёрному попу Симеону с братиею» відноситься до 1624 р. За цим документом «велено... давать годовые руги в Белгороде, ржи по 12 четвертей (четверть = 25 пудам, а один пуд = 16,380 кг), овса по тому ж, по 10 рублей денег, из Белогородских из таможенных – кабацких доходов» [6]. За грамотами 1640, 1651 [7] та 1679 рр. [8] обитель отримувала царське жалування на Валуїці.

Святогірські ченці були в числі перших освоювачів Дикого поля. Вдале розташування (сприятливі кліматичні умови, родючі ґрунти) приваблювали населення до цієї місцевості. Ліси Подонців'я були багаті дичиною, високоякісною деревиною, а по байраках водилися бджоли. Однак, на початку XVII ст. по берегах Дінця жило мало людей, сили для боротьби з татарами були незначні, і монастир міг використовувати природні багатства на обмеженій території.

У кінці XVI – першій половині XVII ст. основними заняттями насельників Святих Гір було рибальство та бортництво. Поряд з «рыбными ловищами», озерами і лісами, були ще сіножаті, що свідчило про розвиток скотарства. Останнє не потребувало великих зусиль, у той час як давало їжу, одяг та взуття. Про розвиток полювання свідчили «расставленные в лесах ловушки на зверей» [9]. У цей же час широкого розвитку набув соляний промисел. Мабуть, саме святогірці першими почали добувати сіль на Торських соляних озерах. Донецький історик Василь Пірко знайшов архівні свідоцтва, що підтвердили цей факт [10].

Таким чином, для господарської діяльності Святогірського монастиря на перших порах був характерний розвиток рибальства, бортництва, полювання і добування солі, в менших обсягах – тваринництва та землеробства.

Крім державних пожалувань (хлібом та грошима), ченці поступово формують власне землеволодіння. Так, у 1626 р. обитель одержала від уряду для господарського зміцнення «на свечки и ладан» – землі понад річкою Мокрим Ізюмцем біля міста Ізюма [11]. До 60-х років XVII ст. монастир володів величезними земельними угіддями, що простягалися на 50 верст обабіч р.Дінця – від гирла р.Осколу до гирла Жеребця і Бахмуту [12]. Але обитель фактично не отримувала прибутків від цих володінь, бо їх ще не заселили підданими, і землі здавалися в оренду промисловикам. Невідомо, на яких умовах монастир володів цими землями. Документів про це не збереглося. Скоріше за все, ця власність сформувалася шляхом займанщини.

Захопивши кращі земельні угіддя, монастир довгий час утримував у залежності такі міста та поселення, як Цареборисів, Ямполь, Маяки, Богородичне та інші і намагався приборкати торських поселенців. Підвласне населення примушували сплачувати податки або відробляти повинності за користування лісом, за землю «под посевы и выпасы», за переправу через Донець. Це викликало незадоволення у жителів Маяків, Соленого та Цареборисова. Цим населеним пунктам, за вказівкою уряду, відвели частину землі, яка належала до того монастиря. Скарга святогорців від 26.12.1678 р. підтверджує вказані події: «...а в прошлом 172 (1664) году, как построен город Маяцкий, ниже Святогорского монастыря на той же речке и монастырские угодья, леса, сеножати и рыбные ловли у них все взяты и отданы Царево-Борисову городу и Маяцкому, и к новопостроенному городу Соленому» [13]. У 1664 р. за вказівкою царського уряду цареборисівським і маяцьким жителям передали монастирський перевіз через Донець. Після цього обитель втратила постійне джерело прибутку. Тому монахи надіслали до Москви скаргу [14], на яку уряд так і не відповів. Перевіз залишився за маячанами і торянами.

У другій половині XVII ст. мешканці навколишніх міст продовжували користуватися монастирськими угіддями і тим самим приносили неприємності обителі. Тому в 1666 р. за розпорядженням білгородського воєводи, князя Бориса Олександровича Рєпніна, були розмежовані володіння Святогірського монастиря, Маяцького містечка і Цареборисова. Монастирю відвели угіддя вниз по Дінцю, обабіч нього, протягом 2,5 верст від монастиря, вгору по Дінцю, обабіч нього, до самого впадіння Студенецького колодязя в Донець [15]. Отже, землі по р.Студенку відвели монастирю. По Сіверському Дінцю, на сході, кордони монастиря стикалися з Сухаревським юртом, який відносився до Війська Донського, в районі сучасного с.Ямпіль [16]. Монахам відмежували в 10 разів менше землі, ніж було до цього. Але кількість землі, що залишилася, була значною. Монастир майже нічого не втратив від такої заміни, оскільки замість взятого перевозу та вилучених земель святогірцям збільшили царське жалування «...годовые руги к прежней руге, к десяти рублём, по пяти рублём, да в церковь на свечи по пуду воску на год...» [17]. Однак і після другого розмежування наступ на монастирські землі не припинився. Між місцевим населенням і монастирем існував постійний конфлікт щодо використання природних ресурсів регіону.

У другій половині XVII ст., незважаючи на складну політичну обстановку, Святогірський монастир вже був великим господарством і відігравав значну роль в житті краю. Обитель підтримувала тісні стосунки з населенням Валуйок, Чугуєва, Цареборисова та Білгорода, звідки, скоріше за все, завозилися деякі престижні речі. Сказане вище підтверджують матеріали археологічних розкопок 1989 р. біля підніжжя крейдяної скелі. Тут виявлено великий побутовий комплекс монастиря останньої чверті XVII ст., який складався з різного роду високоякісних речей: кераміки, скляних, бронзових та

металевих виробів [18]. Серед знахідок переважали скляні вироби, що наводило на думку про наявність у монастирі власної гуті.

У кінці XVII – на початку XVIII ст. ченці остаточно залишають печери і перебираються на «подол». Після азовських походів Петра I зменшилися татарські набіги, і обитель, втративши воєнне призначення, перетворилась на багатогалузеве феодально-поміщицьке господарство. Поступово держава припиняє дотаційну політику, і прибуткова частина монастиря складається з приватних пожалувань з боку землевласників, купців та полковників Слобідських полків. Так, харківський та ізюмський полковник Г. Донець дав Святогірському монастирю вітряк з земельним наділом на р. Уди. Його сини Костянтин, ізюмський полковник, і Федір, харківський полковник, дали у 1686 р. декілька ділянок землі по р. Чепель [19]. У 1686 р. мешканець м. Словолянська пожертвував там монастирю п'ять соляних колодязів з усіма приналежностями.

У другій половині XVII – на початку XVIII ст. помітно втратили своє попереднє значення полювання та бортництво. Це пов'язано із збільшенням населення і з масовою вирубкою лісу для господарських потреб. Подальшого розвитку набувають соляний, рибний промисли та пасічництво (більш вдосконалена форма бортництва). У монастирських господарствах розповсюджується землеробство. Значну роль у цьому відіграло зменшення татарських набігів і подальше пересування на південь феодального землеволодіння. Переважаючим напрямком у землеробстві було хліборобство. Вирощували жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, горох, а також олійні і технічні культури – коноплю та льон. Садити різні овочі: буряки, капусту, моркву, салат, редьку, ріпу, гарбузи, цибулю, часник, кріп, хрін тощо. Підвищується роль садівництва. Святогірський монастир розбиває на горі величезний фруктовий сад, де росли яблука, вишні, груші, сливи, малина тощо. Обитель мала виноградник на 400 ліз. Але місцеві сорти винограду були низькоякісного гатунку і не завжди встигали визрівати.

Незважаючи на помітні успіхи в розвитку землеробства, все ж таки найбільш товарною галуззю господарства було тваринництво, оскільки забезпечувало ченців всім необхідним. Розводили коней, овець, кіз, свиней. Провідне місце посідала велика рогата худоба. Вирощували птицю: кур, гусей, качок, індиків тощо.

У цей же час у монастирському господарстві активно розвивалися нові промисли. У тісному зв'язку з землеробством було млинарство (виготовлення борошна та круп), яке вважалося одним з особливо прибуткових промислів. Тому козацька старшина, дворяни і духовенство намагалися обмежити права козацтва і міщанства у ньому. Перевага віддавалася водяним млинам. Так, у 1701 р. Святогірський монастир купив великий вітряк на р. Осколі під м. Куп'янськом [20]. 5 лютого 1705 р. цареборисівський козак Самуїл Ситник продав «мельничную заимку» на р. Студенці [21]. Монастир приєднав її до своїх володінь і в 1703 р. заселив однойменне село. Ченці займалися гуральництвом (викурювали горілку з борошна) і мали гуральню на 4 котли.

Протягом XVIII ст. формується промисловий комплекс Святогір'я. У 1720 р. побудували скляний завод в слобідці Богородицькій, біля монастиря. На ньому працювали монастирські піддані – 23 ос. Виготовляли віконне скло, посуд та прикраси. У результаті археологічних розвідок 1997 р. на лівому березі Сіверського Дінця в Кременському районі знайшли зливки скла та інші свідчення скляного виробництва, яке колись існувало. Скоріше за все, воно належало Святогірському монастирю [22]. У власності обителі перебували свічковий та цегельний заводи, а також сукновальна фабрика на р. Студенці [23].

Монастир брав активну участь в торгівлі, що розвивалася на Слобожанщині. Монахи продавали свої товари (худобу, сіль, борошно, рибу, скляні вироби, горілку, мед, фрукти (свіжі і сухі) тощо) на щотижневих торгах (базарах) і на річних ярмарках, куди приїздили мешканці Росії та різних областей України, а також іноземні купці.

Протягом першої половини XVIII ст. Святогірський монастир продовжував збільшувати свої земельні наділи та кількість підданих. Так, від куп'янського жителя, пана Герасима Степановича, «принят был хутор его на Осиновце под Купянском, ценою в 700 золотых, а ему отдана была там же земля с мельницею (водяной), но с удержанием половины доходов с мельницы в пользу монастыря» [24]. Отже, цей хутір (заселили у 1712 р.) коштував монастирю багато, що вказувало на значні його розміри і багатство монастиря. У 1726 р. Іван Кривий віддав обителі «наследственный грунт на р.Доне». У цьому ж році трьома іншими актами монастир придбав «два луга на р.Осиновце и один близ Цареборисова у цареборисовского сотника Андрея Самборского» [25]. Хутір Боровської пустині, що належав монастирю, заселили в 1722 р., а слободу Богородичну – в 1730 р.

Нерідко у XVIII ст. виникали конфлікти з приводу володінь святогірців. У 1742 р. «капитаном соляных заводов Алексеем Ларионовым был порублен лес во владениях монастыря» [26].

У XVIII ст. на Слобожанщині поступово зростало кріпосницьке господарство. За відомостями провінційної канцелярії в 1774 р. за монастирем нараховувалося 1884 підданих [27], в 1780 р. – 1221 ос. [28], в 1787 р. – 1418 ос. [29]. Під монастирськими населеними пунктами було землі 24,6 тис. десятин 450 кв. сажень, в тому числі лісу 10 тис. десятин [30]. До червня 1788 р. Святогірська обитель мала 27 тис. десятин землі та угідь (≈ 29,5 тис. га) і понад 2 тис. кріпаків.

У результаті секуляризації 1786-1788 рр. монастир остаточно закрили і майже вся його власність перейшла до державної скарбниці, а в 1790 р. передана Катериною II князю Григорію Потьомкіну.

Таким чином, на підставі викладеного можна дійти висновку, що період кінця XVI-XVIII ст. був визначальним в історії Святогірського монастиря, оскільки в цей час сформувався не тільки основний комплекс печерних і наземних споруд, але й господарська база монастиря. У зв'язку з цим слід відзначити, що піднесення його господарської діяльності, яке яскраво виявилось у XVIII ст., особливо в другій його половині, мало довгу історію. Початок йому поклала діяльність святогірців у II-й половині XVII ст., що простежується і за археологічними знахідками.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе дореволюционной и советской литературы, а также архивных материалов рассматривается хозяйственная деятельность Святогорского монастыря в конце XVI-XVIII вв.

Автор анализирует роль монахов в изучении и освоении недр региона, в области земледелия, промыслов и торговли. Акцентируется внимание на интенсивном развитии монастырского хозяйства во второй половине XVII-XVIII вв.

SUMMARY

The article considers household activity of Svaytogorsk monastery at the end of 16th century – 17th century on the basis of pre-revolutionary and Soviet literature and files.

The author analyses the role of monks in study and reclamation of entrails of the region, in development of agriculture and trade. The attention is focused on the intensive development of monastery economy in the second half of 17th century – 18th century.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1852. Отд. 1. – 236 с.; Филарет. Святогорская общежительная Успенская пус-

- тынь. – М., 1868. – 163 с.; Самборский А.А. Историческая записка о Святогорском монастыре, б/д. – 49 с.
2. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII-XVIII ст. – Харків, 1954. – 279 с.; Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. – Харьков, 1964. – 460 с.; Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв. – К., 1988. – 134 с.; Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – 256 с.; Дедов В.Н. Святые горы: От забвения к возрождению. – К., 1995. – 352 с.; Подов В.И. Донбасс. Век XVIII-й. Социально-экономическое развитие Донбасса в 18 в. – Луганск, 1998. – 227 с.
3. Мотієнко Я.В. Фортеця на Дінці. – Донецьк, 1971. – 29 с.; Кравченко Э.Е. Новые данные о Святогорском монастыре // Нові сторінки в історії Донбасу. – Кн. I / Упорядник З.Г.Лихолобова. – Донецьк, 1992. – С.18-25; Пирко В.А. Заселение в XVI-XVIII вв. // Нові сторінки в історії Донбасу. – Кн. I / Упорядник З.Г.Лихолобова. – Донецьк, 1992. – С.26-43; Кравченко Э.Е. Бытовой комплекс Святогорского монастыря XVII в. (По результатам археологических исследований 1989 г.) // Материалы исследований, реставрации и использования памятников истории и культуры (к 15-летию основания заповедника). – Славяногорск, 1995. – С.43-49; Кравець Д. Піонери освоєння Донецьких прерій // Рідний край. Історико-краєзнавчий альманах. – №2-3. – Ч.1 / Ред. В.Романько. – Донецьк, 1997. – С.3-6.
4. История Донецкого края в документах и материалах. XVII – начало XX века. – Донецьк, 1995. – 62 с.
5. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі: ЦДАУК).
6. Филарет (Гумилевский). Зазн. пр. – С.110.
7. Самборский А.А. Зазн. пр. – С.9^{об}-10.
8. Филарет. – Зазн. пр. – С.20.
9. Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв. – С.42-43.
10. Кравець Д. – Зазн. пр. С.5.
11. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. – С.154.
12. Багалій Д.І. – Зазн. пр. – С.160.
13. История Донецкого края... – С.10-11.
14. Филарет. – Зазн. пр. – С.53.
15. Филарет (Гумилевский). Зазн. пр. – С.118.
16. Пирко В.А. Заселение... – С.31.
17. Филарет. Зазн. пр. – С.55.
18. Кравченко Э.Е. Новые данные. – С.19-23; Кравченко Э.Е. Бытовой комплекс. – С.43-49; Дедов В.Н. Святые горы. – С.31.
19. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие. – С.166.
20. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание. – С.122.
21. Там само.
22. Подов В.И. Зазн. пр. – С.128.
23. Мотієнко Я.В. Зазн. пр. – С.6.
24. Филарет. Святогорская общежительная... – С.24.
25. Там само. – С.25.
26. ЦДАУК. – Ф.2009, оп. 1, спр. 515, арк. 1-7.
27. Там само. – Ф.1710, оп. 2, спр. 1201, арк. 61.
28. Там само. – Спр. 2281, арк. 25^{об}.
29. История Донецкого края... – С.21.
30. Там само.

Надійшла до редакції 21.03.2001 р.

63.3 (4 Укр) 63.2 (4Укр)

Р –69.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ І ПРОЦЕСИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ В 40-60-х РОКАХ XVII ст. (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ)

В.М.Романцов

Історія державотворення в Україні в добу пізнього середньовіччя невіддільна від запорозького козацтва. У час, коли православна шляхта після Люблінської унії поступово втрачала роль державної еліти українського суспільства, саме козацтво стало тією військово-політичною силою, яка посіла провідне місце у формуванні Української держави XVII ст. Проте, і саме українське козацтво було складним, суперечливим явищем, неоднаково воно виявило себе у процесах державотворення в Україні. Вченими не до кінця з'ясована роль Запорозької Січі у формуванні козацької держави, хоча це питання є актуальним і має велику наукову значущість, вимагає висвітлення важливих конкретних аспектів, які характеризують місце Запорозжя в утворенні Гетьманщини у XVII ст.

В історичній літературі висловлювалась думка про те, що Запорозька Січ була «козацькою християнською республікою», що вона становила основу козацького військово-політичного устрою, з якого виросла козацька держава – Військо Запорозьке. У той же час історики звернули увагу на те, що роль Запорозжя у боротьбі за українську державність не завжди була конструктивною. З'ясуванню цього важливого питання сприятиме його історіографічний аналіз.

Особливий інтерес становлять дослідження вітчизняної історіографії доби національного Відродження. Адже для провідних українських вчених XIX – початку XX ст. (Д.Бантиша-Каменського, М.Маркевича, А.Скальковського, М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича, О.Лазаревського, Д.Яворницького, О.Єфименко, М.Грушевського, В.Липинського та інших) козацька історія становила великий науковий, суспільний і особистий інтерес. У цей період була закладена ґрунтовна наукова основа дослідження цієї проблеми, у її висвітленні виявилися різні концептуальні підходи. Важливо розглянути еволюцію розвитку української історичної думки у питанні про роль Запорозької Січі у процесі державотворення в Україні.

Історики XIX – початку XX ст. показували запорозьких козаків як важливу частину українського суспільства. На відміну від Д.Бантиша-Каменського та М.Маркевича, які вказували на іноземні корені походження запорозьких козаків [1], М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, О.Левицький, М.Драгоманов, Д.Яворницький, О.Єфименко, М.Грушевський наголошували на генетичних і тісних історичних зв'язках низового козацтва з Україною. У працях більшості дослідників, як правило, для характеристики устрою січовиків вживалися поняття «товариство», «братство», «община». Вчені відзначали, що форми суспільної організації козаків, які склалися на Січі, мали великий вплив на становлення майбутньої козацької держави.

Українські історики звернули увагу на те, що з часом все більш активно виявлялася політична роль Запорозької Січі. Першим це відзначив А.Скальковський. На його думку, запорозці, як і донські козаки, «перетворюються в політичні громади з правом обрання собі вождів, власного суду й розправи» [2]. М.Костомаров був переконаний, що за участю козацтва «здійснювались всі політичні перевороти в Україні» [3]. Показавши діяльність виборних січових посадових осіб, О.Єфименко відзначала, що всі українські козаки «дивилися на владу Низового війська як на свою найвищу інстанцію»

[4]. М.Грушевський підкреслював, що Запорожжя «значно випередило в своїй політичній еволюції козачину городову», ... організацію її «на волості» [5]. Ці висновки надзвичайно важливі для розуміння ролі Запорозької Січі у процесах державотворення в Україні. Вони розкривають ставлення запорожців до соціально-політичних питань, їх вплив на політичне життя в Україні. Запорозьке козацтво у часи середньовіччя було збудником народної енергії, виразником ідеалів пригнобленого люду, центром опозиції народу щодо зловживань влади.

Висвітлюючи питання про Національно-визвольну війну і утворення козацької держави, історики звернули увагу на кілька епізодів, які розкривали роль Запорожжя у тих доленосних подіях історії України. Майже в усіх працях вітчизняних дослідників, присвячених тим проблемам, підкреслювалася важлива роль запорозьких козаків, у яких знайшов підтримку Богдан Хмельницький для здійснення своїх планів. При цьому Січ стала знову центром організації масового повстання.

В.Липинський вказав на ті мотиви, які сприяли єднанню Б.Хмельницького і січовиків на початку повстання. Він, за словами історика, «хотів відібрати свій Суботів, низове козацтво хотіло позбутись магнатів та орендарів і вільно, без податків і прикрих обмежень, користуватись своїм промыслом козацьким на степах, що їх магнати посіли» [6]. Поруч з ними, вчений згідно з його концепцією, ставив у цих подіях і шляхту.

Особливе місце в українській історіографії посіло дискусійне питання про обрання січовиками колишнього чигиринського сотника на гетьманство. Д.Бантиш-Каменський підкреслював, що запорожці «не тільки поклялися воювати під прапорами Хмельницького проти ворогів віри і вітчизни, але й проголосили його своїм гетьманом». Щоправда, одразу ж історик зазначив, що провідник повсталого народу не прийняв пропозицію низового козацтва про гетьманство. Цю відмову дослідник вмотивовував тим, що «благорозумний вождь малоросіян» бажав заслужити це справами [7].

М.Костомаров викладав версію про обрання Б.Хмельницького гетьманом запорожцями, використавши подробиці з Літопису С.Величка [8]. Він відзначив, що козацька рада у квітні 1648 р. запропонувала гетьманство колишньому чигиринському сотнику після його повернення з Криму, де успішно завершилися його переговори з ханом про військовий союз козаків з татарами для війни проти Польщі. Там же, на раді йому були вручені клейноди [9]. Проте слідом за автором «Історії Русів» вчений висловив думку про те, що Б.Хмельницький відхилив обрання його гетьманом лише запорожцями. На відміну від Д.Бантиша-Каменського, М.Костомаров вважав, що свою відмову Б.Хмельницький мотивував тим, що для повного визнання його гетьманства потрібна була підтримка городових козаків [10]. Без будь-яких змін позицію М.Костомарова з цього приводу повторив І.Левицький [11]. М.Василенко вважав, що колишній чигиринський сотник на Січі був обраний старшим Війська Запорозького, а гетьманом став називатись пізніше [12]. Д.Яворницький і М.Грушевський дотримувалися версії С.Величка щодо обрання Б.Хмельницького гетьманом на козацькій раді в Запорожжі, проте, на відміну від Д.Бантиша-Каменського та М.Костомарова, вони не піддавали сумніву визнання ним цього акту [13]. О.Єфименко обходила це питання взагалі [14]. Аналіз вказаних версій показує, що більшість вчених, незважаючи на певні відмінності їх поглядів, пов'язували саме з Запорожжям обрання колишнього чигиринського сотника гетьманом.

Українські історики вказували на ту важливу роль, яку відігравали запорозькі козаки у подіях початку Національно-визвольної війни. М.Костомаров звернув увагу на те, що за наказом гетьмана «козаки, переодягнуті то жебраками, то богомольцями, ходили містами і селами і умовляли жителів – то відкрити козакам Хмельницького ворота міста, то насипати піску у польські гармати, то тікати у степ до лав воїнів запорозьких» [15]. Як показав історик, ця агітація була дуже дієвою. Д.Яворницький високо оціню-

вав історичне значення битви на Жовтих Водах, порівнюючи її з Куликовською битвою в історії Росії, оскільки, за словами історика, «тут було покладено кінець ігу Польщі над Малоросією». Головну заслугу в цій перемозі він бачив у діях запорожців [16]. В.Липинський також відзначив, що «в першій добі повстання» запорожці відігравали визначну роль. Історик вказував на військову підтримку, яку одержав Б.Хмельницький від Січі у поході на волость, на «городову Україну» [17].

Розглядаючи роль Запорозжя у подіях Національно-визвольної війни, вчені звернули увагу на те, що опора Б.Хмельницького на Запорозжя не була тривалою, оскільки згодом між ними виявилися відмінні соціальні і політичні інтереси. У зв'язку з цим О.Єфименко відзначала, що Хмельниччина змінила «відносини між Україною і Запорозжям. Україна починала нове життя як політично самостійне громадянське суспільство. Запорозжя продовжувало своє існування в якості військової общини...» [18]. І це призвело до того, що між ними з'явився розбрат.

Суть цього явища історики пояснювали по-різному. П.Буцинський вказував на те, що Запорозька Січ, яка опустіла в перші місяці «повстання Б.Хмельницького», після Зборівського договору і, особливо, після берестецької поразки знову стала багатолудною за рахунок людей, невдоволених політикою гетьмана. «У той час, коли Богдан Хмельницький разом з своїми наближеними у боротьбі з поляками переслідував на Україні шляхетсько-козацькі інтереси, визволяв лише себе, полковників та реєстрових козаків, Запорозжя, на думку історика, становило живий протест проти цих прагнень. Він звернув увагу на те, що кілька тисяч запорожців на знак протесту проти цієї угоди хотіли навіть убити гетьмана і обрати іншого [19]. М.Грушевський та Д.Яворницький теж вказували на розкол, який стався після підписання Білоцерківського договору між гетьманом і народом та його репрезентантом Запорозжям [20].

В.Липинський, аналізуючи відносини між «Великим гетьманом» і Запорозьким Кошем, підкреслював, що Б.Хмельницький вже «по тріумфальнім в'їзді до Києва» віддаляється від січового товариства, «степових чабанів, ловців та рибалок», пояснюючи це шляхетським походженням «козацького батька», його попереднім вихованням в «єзуїтських школах» [21]. «Запорозький січовий Кіш... хоча і існує, але за Гетьмана Хмельницького перестає відігравати будь-яку політичну роль» [22]. Дослідник пов'язував це з тим, що «в козацькій Україні творча, будуюча сила плуга одержала верх над руйницькою стихією нерозораного степу» [23]. П.Буцинський, Д.Яворницький, М.Грушевський, з одного боку, а також В.Липинський – з іншого, чітко виявили народницький і державницький підходи до висвітлення цієї проблеми.

Історики, аналізуючи участь Запорозжя в подіях Національно-визвольної війни, звернули увагу на те, як змінилася його роль в українському суспільстві. М.Костомаров відзначав, що «Запорозжя і козацтво мали інше значення для народного життя ... після Хмельницького» [24]. Конкретизуючи цю узагальнюючу думку, О.Левицький наголошував на тому, що в останні роки діяльності засновника козацької держави «запорозжці ніби-то на деякий час перестають брати участь у справах Малоросії...». На думку вченого, «це обумовлювалося тим авторитетом загальним і довірою, якими користувався Хмельницький, а вірніше тим, що Запорозжя під час війн Хмельницького, втратило ... на деякий час свою особність, злилось з городовим козацтвом, і кращі його сини перейшли на Україну» [25]. Ці слова досить точно відображали тенденцію, яка спостерігалася в становищі Запорозької Січі в середині 50-х років XVII ст., коли відчувалося намагання гетьмана зменшити її вплив на суспільно-політичні процеси в Україні.

Дещо по-іншому з'ясовував це питання М.Грушевський. На його думку, «з часу Хмельницького» Січ стала переважно осередком перебування спритних добичників, «передовою сторожею України, без скільки-небудь вирішального політичного значення» [26].

В історичній літературі знайшли відображення суперечливі відомості про відносини Богдана Хмельницького з Запорозьким Кошем у зв'язку з Переяславською радою 1654 р. У працях істориків XIX ст. це питання майже не піднімалося. П.Буцинський і Д.Яворницький, розглядаючи діяльність гетьмана перед Переяславською радою, використали матеріали з Літопису С.Величка, який повідомляв про звернення Б.Хмельницького до запорожців за порадою з приводу присяги війська Запорозького на вірність московському цареві [27]. Названі дослідники намагалися показати значення Січі більше, ніж воно було в дійсності. Цей епізод в історії Запорозжя М.Грушевський цілком обґрунтовано заперечував, вважаючи недостовірними відомості С.Величка про листування Б.Хмельницького з січовиками напередодні ради в Переяславі 1654 р. [28].

П.Буцинський, Д.Яворницький та М.Грушевський звернули увагу на те, що запорожці у 1654 р. відмовилися присягати на вірність московському цареві, і ця обставина викликала певну стурбованість в Москві [29]. Показовою була відповідь Б.Хмельницького на запит російських бояр з цього приводу. Історики цитували слова гетьмана про те, що на Запорозжжі живуть «люди малі», яких не слід брати до уваги. Провідник козацької держави дійсно прагнув зменшити вплив запорожців в Україні. Проте, на думку А.Скальковського, П.Буцинського та Д.Яворницького, він змушений був зважати на Запорозький Кіш. П.Буцинський та Д.Яворницький звернули увагу на те, що Б.Хмельницький, одержавши з Москви підтверджені царем Березневі статті, послав січовикам виписані витяги з цього договору. Але запорожців не вдовольнило знайомство з окремими положеннями цих статей, вони хотіли бачити їх у повному обсязі [30]. А.Скальковський вказав на те, що Б.Хмельницький своїм універсалом від 15 січня 1655 р. підтверджував «давні права, володіння та вольності Запорозького війська» [31]. Джерелознавчі дослідження показують, що цей універсал відноситься до підроблених документів [32].

В українській історіографії XIX – початку XX ст. значна увага була приділена питанням про стосунки Запорозької Січі і Гетьманщини у часи Руїни. То була трагічна доба української історії, в якій виявилася гостра соціальна і політична криза козацької держави, коли небаченої гостроти досягла боротьба за владу різних претендентів на гетьманство, посилювалося протистояння ворогуючих козацько-старшинських угруповань, що вело до відкритої громадянської війни, була роздроблена Україна, розорене і обезлюднене Правобережжя, здійснювалася безперервна експансія з боку сусідніх великих держав. В усіх цих подіях так чи інакше брали участь запорожці.

Українські історики звернули увагу на значну активізацію дій січового товариства у Гетьманщині після смерті Б.Хмельницького. Одним з перших серед українських істориків вказав на це М.Костомаров. Аналізуючи це питання, він відзначив посилення політичних амбіцій запорожців у той час. За його словами, січовики вважали, що «не городове, а низове козацтво повинно переважно вирішувати справи України; що ні вибір гетьманства, ніяка інша політична справа, не може бути здійснена без згоди Січі». Вчений підкреслював намагання запорозького товариства поширити в Україні той охлократичний устрій, який панував у них, за яким «запорозьких старшин обирали і скидали натовп, за свавіллям черні» [33]. Історик вказував, що завдяки цьому запорожці знаходили підтримку в масах народу. При цьому М.Костомаров справедливо зауважував, що невдоволення «посполитих і козацької черні проти значних» не могло призвести до утворення «нового порядку речей», а лише вело до заміни «одних осіб іншими» [34]. Цей принципово важливий висновок показував повну безпідставність політичних претензій Запорозжя. Проте, як показали події доби Руїни, в Україні існували певні соціальні умови, які сприяли посиленню втручання запорожців у політичне життя.

В.Антонович, розвиваючи погляди М.Костомарова на питання про політичну роль Запорозької Січі у часи Руїни, підкреслював, що «перші десять літ після смерті Богдана Хмельницького народ велику увагу звертає на голос Запорожжя». Історик пояснював це тим, що воно «вважалося ідеалом того устрою, який бажав завести у себе народ». Через те при виборі гетьмана народ прислухався до січового товариства і вибирав на гетьмана того, на кого воно вказувало [35]. Ця характеристика вченого цілком відповідала дійсності, але його думка про те, що запорозьке козацтво «впливало виключно своєю моральною, а не фізичною силою» [36], суперечила реальним фактам.

Соціальні і політичні позиції Запорожжя у добу Руїни розглядав О.Левицький. Він звернув увагу на непримиренно ворожі стосунки, які склалися між запорожцями і городовою старшиною. Вчений вважав, що «ненависть запорожців до городової старшини і взагалі до автономістсько-шляхетної партії значних цілком поділялася всією масою південно-руського народу» [37]. Цей антагонізм між запорозьким товариством і городовою старшиною історик пояснював відмінністю їхніх політичних і соціальних ідеалів. Запорожці і старшина по-різному сприймали ідеї автономії України.

О.Єфименко однією з перших в історичній літературі звернула увагу на те, що після Хмельниччини Запорозька Січ намагалася виділитися «як самостійний соціально-політичний організм.» На думку дослідниці, «Хмельниччина і події, які витікали з неї, поклали відому грань між Запорожжям і рештою України». Було висловлене твердження про те, що народжувалась «політична самостійність Запорожжя». Дослідниця вбачала в цьому прагненні запорожців до політичної самостійності «дивну аномалію», бо січове товариство не було громадянським суспільством, оскільки Січ не допускала сім'ї. Відокремленню Запорожжя заважала також велика економічна залежність його від України, чим користувалися гетьмани. На думку О.Єфименко, дії запорожців в умовах Руїни носили деструктивний характер, воно було «погіршуючим елементом в житті України» [38]. Така критична оцінка у багатьох випадках була обґрунтованою.

Цікавий узагальнюючий аналіз політичної діяльності Запорожжя в умовах Руїни дав М.Грушевський. Вказуючи, що запорожці і в нових умовах претендували «на керівну роль в українських справах»[39], вчений підкреслював, що ці претензії були уже «пережитком, анахронізмом», оскільки «центром українського життя робиться гетьманська резиденція, де зосереджується вища козацька старшина, де вирішуються різного роду справи у військовому суді і в генеральній військовій канцелярії»[40]. Запорожжя ж, висуваючи «своїх власних гетьманів» проти тих, яких воно не визнавало, за словами М. Грушевського, довершувало «тодішнє розчленування України»[41]. В цих словах, по суті, теж зверталася увага на об'єктивно деструктивну роль січового товариства в умовах Руїни, хоч воно і прикривалося турботою про народні інтереси. То ж не дивно, що В.Липинський, говорячи про тих, з ким Україна вела боротьбу «в часах великої Руїни», назвав і «півкочову ухадницьку Січ Запорозьку» [42]. Отже в цих оцінках фактично збігалися позиції пізніх істориків-народників О.Єфименко і М.Грушевського та історика-державника В.Липинського.

Розглядаючи конкретні події політичного життя Гетьманщини, історики постійно відзначали інтриги запорожців проти діючих гетьманів, висування низовим товариством власних претендентів на гетьманську посаду. М.Костомаров, Д.Яворницький, Д.Коренець на численних фактах показали, що Запорожжя активно підтримало дії опозиції проти гетьмана І.Виговського як представника чужого їх інтересам угруповання. Січовики сприяли тому, що він був скинутий з гетьманства, а новим гетьманом був обраний Ю.Хмельницький [43]. З іншого боку, Д.Бантиш-Каменський звернув увагу на те, що після втрати гетьманської булави, І.Виговський намагався відновити свою владу, для цього вступив у стосунки з запорожцями і спирався на підтримку авторитетного

серед них Сулимки [44]. Ці факти, наведені істориками, показують політичну строка-тість запорозького товариства, його хитання в боротьбі старшинських угруповань.

Особливу увагу звернули українські історики на активність січовиків у часи гетьманства І.Брюховецького – першого гетьмана Лівобережної України. Саме завдяки безпосередній підтримці Запорозького Коша колишній слуга Б.Хмельницького і його сина Юрія на Чорній раді в Ніжині став гетьманом. Описуючи ці події, Д.Бантиш-Каменський констатував, що «запорожці скористалися послугою, наданою ними новому гетьману, пограбували обози Сомка і Золотаренка, розбили багато шинків, причинили великі спустошення в різних містах і селах малоросійських» [45]. З числа низових козаків були висунуті І.Брюховецьким генеральні старшини і полковники. М.Костомаров підкреслив, що в цей час в Україні «встановилося панування людей раніше бідних, незначних». Але, як відзначав історик, це не зробило становище народу кращим. За словами В.Антоновича, «нова старшина в жадобі збагачення і утисках народу перевершувала своїх попередників» [46]. М.Драгоманов назвав цей переворот «революцією 1663 р., в котрій перед вело Запорожжя і котра, власне підрізала український автономізм й зачатки лібералізму українського» [47]. Отже, аналізуючи ці події, історики XIX ст. показували політичну неспроможність запорожців у процесі державотворення.

Успішно випробувавши силу свого впливу на політичне життя Гетьманщини участю в Чорній раді, січовики надалі постійно висували своїх претендентів на гетьманську посаду. З цього приводу В.Антонович зазначав, що «з часу Чорної ради 1663 року складається враження, що підтримка Запорожжя могла б забезпечити будь-якому гетьманові булаву» [48]. Д.Бантиш-Каменський відзначив серед висуванців Січі Децика, Суховія, Опару, Дорошенка [49]. Більшість цих гетьманів з'являлась на короткий термін і лише ускладнювала своєю діяльністю політичну ситуацію в Україні.

Особливе місце в українській історії посідає постать найбільш визначного діяча Запорозької Січі доби Руїни І.Сірка. Його дії як кошового отамана січового товариства щодо Гетьманщини не раз були об'єктом досліджень вчених, які, до певної міри, показали вплив І.Сірка на процеси державотворення в Україні.

Підсумовуючи аналіз діяльності низового товариства у часи Руїни, слушно звернутися до думки В.Липинського. Основоположник державницького напрямку української історіографії наголошував, що «Січ Запорожська родового шляхецького земельного права Гетьманщини допустити до себе не схотіла й через те по смерті Хмельницького руїнницьку війну почала. Знесиливши сотворену Богданом Хмельницьким Гетьманську Україну, вона сама війну в кінці програла» [50].

Історіографічний аналіз питань про участь Запорозької Січі у процесах державотворення в Україні показує, що історики XIX – початку XX ст. висвітлювали її як важливий соціально-політичний чинник української історії, як ядро, навколо якого формувалася народна опозиція, яка протистояла політиці суспільних верхів. З другого боку, Запорожжя розглядалося як захисник українського народу, всіх християн від татарської експансії. Історики показували Запорожську Січ як громаду, військово-лицарське товариство з певним суспільно-політичним устроєм. Це було дещо однобоке бачення проблеми. Воно розкривало ту сторону запорозького феномену, яка найбільше виявлялася в XVI ст. Відзначаючи політичні функції Січі, історики – народники все ж не довели думку до логічного завершення, майже не розглядали роль Запорожжя у процесі державотворення в Україні.

На початку XX ст. в українській історіографії посилюлися державницькі тенденції. Історики звернули більшу увагу на політичну діяльність січовиків, підкреслювали роль Січі як організуючої опозиційної сили, яка протистояла гетьманам і старшині. О.Єфименко, М.Грушевський, В.Липинський вбачали в цій діяльності Січі деструктивні явища. З іншого боку, як показала О.Єфименко, спроби запорожців після смерті

Б.Хмельницького утворити власну державу з центром у Січі, були ілюзією. Можна зробити висновок, що попри певну односторонність суджень істориків XIX – поч. XX ст., вони все ж сприяли поглибленню розуміння ролі Запорозької Січі у процесах державотворення в Україні. Їх висновки і узагальнення в цьому питанні заслуговують на увагу і більш глибоке вивчення з боку сучасних дослідників.

РЕЗЮМЕ

Статья освещает некоторые аспекты украинской историографии проблем участия Запорожской Сечи в процессах формирования Украинского казачьего государства в 40-60-е годы XVII в. Анализируются исследования ведущих представителей отечественной исторической науки XIX – нач. XX вв. о влиянии запорожского казачества на социально-политическое развитие Гетманщины в условиях Национально – освободительной войны и первых этапов Руины.

SUMMARY

The article highlights some aspects of Ukrainian historiography, concerning the role of Zaporozhskaya Sych in the process of Ukrainian Cossack State formation in 40-60 of XVII century.

The research experience of the leading Ukrainian historians of the XIX – beginning of the XX centuries in the field of Zaporozh Cossack influence of the social and political development of Hetman State in terms of National Liberation War and the first stages of Ruin is being analyzed.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Див.: Маркевич Н.А. История Малороссии. – Т.1-2. – М., 1842. – С.7-8; Бантыш – Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час. – С. 64.
2. Скальковский А.О. История Новой Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 33.
3. Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь, 1994. – С. 131.
4. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990. – С.194.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т.VII. – К.: Наук. думка, 1995. – С.141.
6. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659 (Репринтне видання).-К.:Дніпро, Укр. Всесвітня Коорд. Рада,1997.-с.89
7. Бантыш-Каменський Д.М. – Зазн. праця. – С.134.
8. Див.: Величко С. Літопис – Т.1. – К.: Дніпро, 1991. – С.59.
9. Див. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. – М.: Чарли, 1994. – С.187.
10. Див.: Історія Русів./ Пер. І. Драча. – К.: Рад. Письменник, 1991. – С. 192; Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. – С.188.
11. Див.: Левицький І. Богдан Хмельницький і козащина. – Львів, 1878. – С.47-48.
12. Василенко Н.П. Хмельницький (Зиновий Богдан) // Энциклопедический словарь. – Т. XXXVII. – Издатели Ф.А.Брокгауз (Лейпциг), И.А.Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1903. – С.457.
13. Див.: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – У трьох томах. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1990. – С.179-180; Грушевський М.С. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т.VIII. – част. II. – К.: Наук. думка, 1995. – С.165.

14. Див.: Єфименко О.Я. Зазн. праця. – С.226.
15. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий Богдан Хмельницкий // Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд – во при Киевском ун – те, 1989. – С.365.
16. Яворницький Д.І. Зазн. праця. – С.184.
17. Липинський В. Зазн. праця. – С.91.
18. Єфименко А.Я. История украинского народа. – С.245.
19. Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С.145.
20. Див.: Яворницький Д.І. Зазн. праця. – С. 185; Грушевський М.С. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т.ХІ. – Кн. І. – С.13, 14, 381, 382.
21. Липинський В. Зазн. праця. – С.90,91.
22. Там само. – С.89.
23. Там само. – С.89.
24. Костомаров Н.И. Ответ г. Падалице // Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 73.
25. Левицкий О.И. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. – Вып. II. – К., 1875. – С.35.
26. Грушевский М.С. Иллюстрированная история Украины. К.:МПП Левада,1997. – С. 328.
27. Див.: Буцинський П.Н. Зазн. праця. – С. 146-147; Яворницький Д.І. Зазн. праця. – Т.2. – С. 186-187.
28. Див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Кн. І. – С. 807.
29. Див.: Буцинський П.Н. Зазн. праця. – С. 147 –148; Яворницький Д.І.– Зазн. праця. – С. 188-189; Грушевський М.С. Історія України -Руси. – Т. IX. – Кн. І. – С. 807.
30. Буцинський П.Н. Зазн. праця. – С. 176-177; Яворницький Д.І.Вказ. праця. – Т. 2. – С.188-189.
31. Скальковский А.О. Зазн. праця. – С. 34.
32. Див.: Універсали Богдана Хмельницького.– К.: Альтерн., 1998. – С. 250-251.
33. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского. – СПб., 1862. – С. 3.
34. Там само. – С.3.
35. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – С. 147.
36. Там само. – С.147.
37. Левицький О.І. Зазн. праця. – С.76.
38. Єфименко О.Я. Зазн. праця. – С.255.
39. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. К.: Лыбидь,1991. – С. 200.
40. Грушевский М.С. Иллюстрированная история Украины. – С. 328.
41. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – С. 219.
42. Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.6. – Кн.1. / Ред. Я. Пеленський. – К.,Філадельфія, 1995. – С. 164.
43. Див.: Левицький О.І. Зазн. праця. – С. 56.
44. Бантиш-Каменський Д.М. Зазн. праця. – С. 254.
45. Там само. – С.234.
46. Антонович В.Б. Іван Брюховецький // Гетьмани України. – С. 73.
47. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну//Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 152.
48. Антонович В.Б. Петро Дорошенко // Гетьмани України. – С.81.
49. Див.: Бантиш-Каменський Д.М. Зазн. праця. – С.260, 257, 274.
50. Липинський В. Україна на переломі. – С. 144.

Надійшла до редакції 27.03.2001 р.

ББК Т 3 (4 УКР) – 4 ДОН) 5-1

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РОЗВИТОК ГРЕКІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (КІНЕЦЬ XVIII-XIX ст.)

А.В.Гедьо

Культурний розвиток греків, джерела їх національного процвітання становлять особливий інтерес в історичному і культурному плані. Це особливо актуально в наш час, коли існують умови для всебічного національно-культурного відродження грецької діаспори на Україні і в Приазов'ї, зокрема, реалізації величезного потенціалу в сфері культури і освіти паралельно з розвитком незалежної держави.

Однак, незважаючи на це, протягом довгого часу не вивчалися такі проблеми культурного розвитку, як історія освіти греків – одного з головних аспектів духовної культури. Архівні матеріали, опубліковані джерела дозволяють відтворити культурно-освітній процес греків Північного Приазов'я.

Відомості про початковий період розвитку освіти греків Маріупольщини містяться у фондах Центрального державного історичного архіву України в м.Києві (Ф.1576, 2193). Розвиток системи освітніх закладів грецької громади Маріупольського повіту у XIX ст. відтворюють документи Канцелярії попечителя Одеського навчального округу Державного архіву Одеської області (Ф.42).

Важливу інформацію містять матеріали справочинства місцевих органів влади. У фондах Маріупольського краєзнавчого музею зберігаються документи, що характеризують діяльність земств в галузі освіти греків. Серед таких джерел найбільш численними є статистичні матеріали. У них містяться відомості про освіту в Маріупольському повіті: кількість шкіл для греків, національний склад учнів навчальних закладів і систему викладання. Джерела представлені розпорядженнями земської управи у справі народної освіти. У звітах Маріупольської повітової земської управи, протоколах засідань земських зборів відображені основні риси культурного життя грецької громади.

Цінним джерелом для цього дослідження є щорічні звіти Маріупольських чоловічої і жіночої гімназій, які складалися адміністрацією. Вони містять відомості про роботу перших середніх навчальних закладів Маріупольщини, характеризують динаміку кількісного і національного складу учнів і викладачів, дають можливість об'єктивно визначити специфіку навчального процесу і матеріальне становище гімназій у XIX столітті.

Серед статистичних матеріалів слід особливо відзначити роботу Г.І.Нейкірха [1], присвячену історії середньої освіти грецької общини. Велику частину його роботи становлять публікації текстів документів Маріупольського грецького суду про відкриття перших гімназій у місті, про роль в цьому процесі Ф.А.Хартахая.

Із втратою територіально-адміністративної автономії в середині 70-х рр. XIX ст. почалося поступове інтегрування грецьких освітніх закладів у загальноросійську систему освіти. Із цього часу культурно-просвітницька діяльність грецької громади Маріупольщини здійснювалася згідно з розпорядженнями Міністерства народної освіти [2].

У нарисі А.Ф.Петрашевського увага приділяється становленню і розвитку системи освіти у м.Маріуполі у 1817-1892 рр. Автор, спираючись на документи місцевих органів влади, звіти гімназій, відтворив діяльність різних навчальних установ м. Маріуполя [3].

На сучасному етапі різні аспекти діяльності освітніх установ Маріупольщини досліджували Л.Г.Лихачова, Н.І.Бацак, Н.О.Терентьева [4].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. одним з головних завдань, яке стояло перед кримськими переселенцями, було надання освіти дітям, щоб згодом вони могли стати рівноправними громадянами нової батьківщини. Труднощі, які виникли при цьому, були над-

звичайно великі. Переважна більшість греків була неписьменною. Згідно з російськими законами, грецька громада повинна була без допомоги від імперії фінансувати розвиток освіти. Відчувалася відсутність кваліфікованих педагогів, які б володіли не тільки грецькою і російською мовами, але і діалектами мов маріупольських греків. У перше десятиріччя грецька громада Північного Приазов'я не мала власного навчального закладу. Навчанням дітей займалося місцеве духовенство, а також спеціально запрошені громадою греки з-за кордону. У них викладалися грецький буквар і молитви, Псалтир, Краткий катехізис та чистописання [5]. Так, з 1870 р. в м. Маріуполі «для навчання грецьких дітей читати і писати» рідною мовою перебував монах Агафангел [6]. За наказом Азовської губернської канцелярії йому було призначено з її «митних, для потреб переселених з Криму християн» щорічне утримання в розмірі 60 крб. [7].

Діти збиралися для навчання у будинках місцевих купців або в церковному приміщенні. Основною метою таких зборів була підготовка молоді до участі у церковних службах.

Протягом перших тридцяти років на розвиток освіти грецької общини негативно впливали такі зовнішні фактори, як військова кампанія 1806-1812 рр., неврожай, посуха та ін. У зв'язку з цим навчання дітей відбувалося у приватних школах, де викладали місцеві священики або спеціально запрошені вчителі-греки з-за кордону. Так, у 1810 р. в м.Маріуполі існувало приватне грецьке училище, яке утримувалося купцем Поповим. Однак такі школи були доступні лише дітям із заможних родин і не могли задовольнити культурно-освітні запити усіх верств маріупольської грецької громади[8].

Вивчаючи рівень освіти, Н.О.Корф писав: «Все, що було зроблене греками до середини XIX ст., зроблене ними самими. Грецькі школи зобов'язані своїм існуванням виключно самодіяльності сільських громад» [9]. У перше десятиріччя XIX ст. перед греками Приазов'я постала необхідність мати постійний національно-освітній заклад, навчання в якому надавало б його випускникам право вступати до вищих навчальних закладів. При підтримці видатного грецького просвітника і політичного діяча, майбутнього першого президента Греції І.Каподистрії, який в цей час перебував на посаді міністра закордонних справ Росії, Маріупольська грецька громада в 1817 р. отримала дозвіл міністра народної освіти князя О.М.Голіцина на відкриття грецького парафіяльного училища[10]. 15 вересня 1820 р. училище було відкрито на кошти Маріупольської грецької громади і завдяки доброчинній діяльності окремих осіб, особливо Л.Ф.Калері[11], училище стало одним з 232 початкових училищ Харківського навчального округу, які були засновані протягом 1805-1830 рр. згідно зі «Статутом навчальних закладів, котрі підпорядковуються університетам» (1804 р.) [12]. За цим Статутом термін проходження курсу мав становити один рік. Основними предметами були російське читання та письмо, арифметика, Закон Божий. На відміну від цього, в Маріупольському училищі, згідно з Постановою місцевої громади від 3 травня 1817 р. почалося викладання новогрецької мови, історії, а з 1827 р. – географії. Вивчення російської мови почалося з 15 вересня 1821 р. [13] У зв'язку з тим, що грецькі діти вивчали 2 мови – російську і рідну – термін навчання складав два роки.

Новогрецька мова викладалася протягом перших 55 років (до середини 70-х XIX в.) існування грецького училища. Навчання дітей було безкоштовним, за винятком декількох років на початку 30-х рр. XIX ст., коли місцева громада була вимушена тимчасово ввести плату за навчання у грецькому училищі – по 2,5 крб. щорічно тільки для учнів з заможних родин[14]. Першими учнями училища стали 30 хлопчиків. У наступні роки до кінця XIX ст. училище приймало в середньому близько 80 учнів щорічно[15]. Національний склад учнів Маріупольського училища спочатку залишався незмінним, але з 60-х рр. у зв'язку з розселенням в регіоні представників інших націй частина грецького елемента серед учнів парафіяльного училища поступово знижувалася.

У перші роки своєї діяльності училище було однокласним, а поступово було перетворене у двокласне з чотирирічним курсом навчання. Першими вчителями в училищі були запрошені з Греції І.Мазаракі і відставний поручик С.Календа. Практика запрошення вчителів грецької мови з Греції і Малої Азії продовжувалася і в надалі. У різні роки в училищі викладали греки Якідні, Парісі, Іорданов, Маріо[16].

Вивчення російської мови в грецькому училищі почалося ще у 1821 р., коли паралельно з грецьким класом було відкрито і російський. У 1829 р. було створено друге відділення цього класу, а в 1830 р. відкрито другий російський клас. Однак греки неохоче віддавали своїх дітей в російські класи: через 3 роки в одному грекомовному класі було стільки ж учнів, скільки в двох російськомовних разом. У 1834 р. російські і грецькі класи були об'єднані і викладання в них велось по черзі двома мовами [17]. З часом адміністрацією освітнього закладу послідовно застосовувалися заходи, спрямовані на активізацію процесу оволодіння грецькими дітьми російською мовою.

У 1834 р. училище було реформовано і згідно зі Статутом 1828 р. [18], крім російської і грецької мов, у ньому почали вивчати математику, географію, креслення, старослов'янську мову, Закон Божий. У другій половині 70-х рр., у зв'язку з відсутністю в місті кваліфікованих вчителів, вивчення грецької мови поступово припинилося. Почалася інтеграція маріупольського грецького училища в офіційну систему освіти Росії.

У 50-ті рр. ХІХ ст. в Маріупольському окрузі було започатковано жіночу освіту. Для навчання дівчат із забезпечених грецьких сімей в місті відкривалися приватні школи. Ці навчальні заклади давали початкові знання і мали на меті підготовку учениць до вступу до середніх навчальних закладів. Заснована дочкою вчителя грецького парафіяльного училища Кунаховою у 1853 р. приватна початкова школа для дівчат мала великий авторитет в місті: в різний час кількість її учениць становила від 17 до 40 [19].

У 1864 р. священник Харлампієвського собору Димитрій Текежі відкрив церковно-приходську школу для греків. Число учнів в ній доходило до 100, і існувала вона до 1877 р.

Крім вищеназваних грецьких установ освіти, у середині ХІХ століття на Маріупольщині діяла незначна кількість парафіяльних училищ і шкіл грамоти, які існували при церквах або приватних будинках і утримувалися на плату за навчання. У селах Маріупольського повіту на початку 60-х рр. ХІХ ст. налічувалося 22 такі школи. У них працювало 22 вчителі, навчалось 649 учнів, тобто біля 16% всіх грецьких дітей округу [20]. Викладачами в цих школах були представники духовенства і греки з-за кордону. Грецькі школи були відкриті в таких селах, як Чердаклі, Катеринівка, Труженка, Малій Янісоль та ін. Часто рівень навчання в приватних школах був не нижчим ніж в грецькому духовному двокласному парафіяльному училищі. Однак кількість приватних початкових шкіл була недостатньою для подолання неписьменності більшості грецького населення Маріупольщини, яке до середини ХІХ віку становило приблизно 40 тисяч [21].

Греки приділяли велику увагу питанням освіти, оскільки вважали, що розвиток і процвітання торгової, господарської і культурної діяльності багато в чому залежить від професійних знань, від роботи кваліфікованих службовців. Греки прагнули дати своїм дітям не тільки хороші знання і доброчесне виховання. Найбільш шановні члени громади були опікунами училищ і виділяли кошти для будівництва і на зміцнення матеріальної бази шкіл, виплати зарплат вчителям і стипендій бідним учням. Нерідко грецькі громади ухвалювали рішення про відкриття декількох земських початкових училищ в одному і тому ж селі.

У 1864 р. було проведено шкільну реформу. Згідно з «Положенням про початкові народні училища» керівництво школами стало здійснюватися повітовою училищною радою, до складу якої крім чиновників Міністерства народної освіти і віросповідань увійшли представники органів місцевого самоврядування [22]. З цього часу всі рішення стосовно закриття або відкриття

народних училищ, затвердження навчальних програм, призначення на посади вчителів приймалися училищною радою. Офіційною мовою навчання була російська [23].

Відмовившись від фінансової участі у справі розвитку початкової освіти, російський уряд надав суспільній ініціативі великі можливості. Після проведення реформи грецькі сільські громади на власні фінансові кошти стали відкривати народні училища. Грецькі училища були одними з перших земських початкових закладів у Приазов'ї.

У середині 70-х рр. XIX ст. в Приазов'ї працювали такі початкові школи: земські, церковнопарафіяльні, міністерські, приватні і двокласні училища відомства Міністерства народної освіти. До 1867 р. в грецьких громадах щорічно відкривалися 1-2 парафіяльні школи. Після реформи кількість початкових навчальних закладів різко збільшилася: у 1867 р. було відкрито 6 училищ, у 1868 р. – 14, у 1870 – 7 училищ [24]. У 1870 р. у 25 грецьких селах діяло 21 початкове училище. Кількість дітей, що навчалися в них, також постійно зростала. У 1875 р. у 22-х земських сільських і міських народних училищах навчалось 1 592 учні грецької національності, в 1885 р. в 29-ти училищах – 3 519 учнів, в 1895 р. в 30 училищах – 4 039 учнів, в 1905 р. в 48 училищах навчалось 7 283 учні грецької національності.

Особливістю народних шкіл було те, що учні отримували тут лише початкову грамоту і частіше за все не закінчували курс навчання внаслідок матеріальних проблем. У 1882-1883 рр. в повіті нараховувалося вже 64 школи, а кількість учнів з 1874 до 1883 р. зросла з 2868 до 5381. Кількість шкіл за цей період збільшилася на 39,1% [25]. Однак, ці показники охоплювали тільки 40% всіх дітей шкільного віку в тих селищах, де існували школи, і тільки 4% від всієї кількості населення в повіті [26].

За національним складом на 1885 р. школи розподілялися так: 36 шкіл у російських поселеннях, в них навчалось 2253 учні; 26 шкіл в грецьких поселеннях – 3051 учень; в двох німецьких – 62 учні [27]. Усі ці школи формувалися повітовим земством.

Необхідно також відзначити, що вдосконалення системи освіти в Маріупольському повіті було важливою проблемою для Маріупольського земства. Найбільш яскраво демонструють можливості розвитку початкової освіти в повіті саме грецькі земські школи. Така назва в деякій мірі умовна внаслідок того, що ці школи не мали на меті навчання грецькою мовою. Малося на увазі лише комплектування цих навчальних закладів за національною ознакою. Джерела цього періоду такі школи виділяють в особливі категорії і відзначають їх особливості. За кількістю земських шкіл повіту, грецькі в XIX ст. становили переважну більшість. У процентному співвідношенні більше 50% учнів припадало на грецькі школи. При цьому спостерігалася тенденція зростання кількості грецьких шкіл. Так, у 1892 р. в них навчалось 52,5% всіх учнів земських шкіл повіту, в 1895 р. – 50,8%, в 1897 р. – 53,9% [28]. При цьому, греки були в повіті національною меншиною і становили менше 30% населення Приазов'я [29].

Земські школи в Маріупольському повіті посідали провідне місце. Кількість їх постійно збільшувалася; про це свідчить наведена нижче таблиця:

Таблиця 1. Розвиток земської освіти в Маріупольському повіті [30]

Роки	Кількість земських шкіл	Кількість вчителів	Кількість учнів
1870	21	25	1143
1880	53	91	4350
1890	72	132	7312
1900	88	170	10911

Ці показники свідчать, що за 30 років кількість земських шкіл в повіті збільшилася в 4 рази, викладачів – у 7 разів, учнів – у 8 разів.

Наприкінці XIX століття зросла кількість грецьких церковних шкіл. Якщо в 1894 р. їх було 6, то в 1900 р. була відкрита 21 церковна школа. Утримувались вони на кошти, отримані від єпархіальних і громадських організацій, пожертвувань доброчинних організацій і окремих осіб. Так, в 1899 р. на утримання початкових церковних шкіл в грецьких селах були використані кошти, які надійшли від церковних установ – 42 %, опікунів – 19 %, сільських громад – 19 %, єпархіальної училищної ради – 16 %, духовенства – 3 %, окремих благодійних осіб – 1 % [31].

Щорічно тільки земські школи випускали близько 150 дітей з повною початковою освітою, майже половина з яких були діти з грецьких сімей. Якщо випускники шкіл хотіли отримати середню освіту, то вони виїжджали вчитися у гімназії Ростова, Харкова, Бердянська, Катеринослава та інших міст, оскільки середніх навчальних закладів в Маріуполі не існувало [32]. Отримання середньої освіти допомагало мовній і культурній адаптації приазовських греків на українських землях, надавало більше можливостей ознайомитися з місцевою духовною і матеріальною культурою. Безсумнівно, це позитивно впливало не тільки на долю місцевих греків, а й на розвиток південних земель всієї Російської імперії.

Маріупольська повітова земська управа зацікавилася цими показниками і, проаналізувавши стан справ в земських школах, дійшла висновку, що розширення мережі грецьких шкіл і збільшення числа учнів є наслідком активної матеріальної підтримки з боку грецьких сільських громад. У звіті управи зазначалося, що «богатые и многоземельные греческие общества ранее прочих могли позволить себе роскошь воспитания детей. И в настоящее время в каждом греческом селении есть школа (даже 3 или 4) и 12 школ с числом учащихся более 200 находятся в греческих селах» [33]. Незважаючи на цей факт, грецьких шкіл у всьому повіті не вистачало. Бажаючи вчитися повинні були приїздити до Маріуполя. У 1868-1869 навчальному році у Маріупольському повіті нараховувалося 14 шкіл, в яких навчалося 743 учня (694 хлопчика і 49 дівчат). У 1875 р. таких шкіл було вже 58, а число учнів зросло до 3294 (2923 хлопчика і 371 дівчинка) [34]. Згідно із земською статистикою росіяни становили 55 % населення повіту і при цьому в російських школах навчалося тільки 42% всіх учнів системи земських шкіл. На відміну від них наприкінці XIX ст. грецькі школи забезпечували майже 100 % дітей початковою освітою [35].

На основі статистичних даних Маріупольського земства, можна зробити висновок, що наприкінці XIX ст. грецькі села змогли забезпечити загальну початкову освіту дітей. Вирішальну роль в цьому зіграли грецькі сільські товариства, їхня активна позиція, значна фінансова допомога, постійний інтерес до проблем шкільного навчання. Грецькі сільські громади добровільно брали на себе витрати за зайвий рік навчання дітей в земській школі для кращого оволодіння російською мовою. Виходячи з цих обставин, в грецьких земських однокласних училищах термін навчання становив 4 роки, тоді як в російських – 3 роки. Вже до 1892 р. школи були відкриті у всіх без винятку грецьких селах [36]. В найчисельніших земських школах повіту налічувалося до 200 учнів. Переважна кількість з них були греки. У 1894 р. в повіті існувало 9 таких шкіл, а в 1902 р. – 122 [37]. Середня кількість учнів в земській школі кожного з грецьких сіл дорівнювалася близько 150 особам, тоді як в російських школах нараховувалося по 75 учнів. Тенденція спаду прогресивного розвитку грецьких шкіл мала місце в 80-90-тих рр. XIX ст. У цей період внаслідок нестачі викладачів грецької мови її перестали викладати. Після ліквідації грецьких привілеїв в м. Маріуполі закрилося грецьке училище і деякі сільські школи.

Ініціатором відкриття середнього навчального закладу в Маріуполі був громадський діяч, педагог, публіцист, виходець з грецького села Чердаклі Феоктист Аврамович

Хартахай. Його роль в становленні системи народної освіти в Маріуполі і в повіті важко переоцінити. У червні 1874 р. він звернувся в міську Думу з проханням сприяти відкриттю в місті приватного училища II розряду з курсом прогімназії, яке згодом могло б перетворитися в повний середній навчальний заклад [38]. У цьому ж році Дума схвалила пропозицію Ф.А.Хартахая і ухвалила рішення виділити необхідні кошти для заснування і утримання прогімназії. Директором був призначений Ф.А.Хартахай, який повинен був звітувати за навчальний і виховний процес в прогімназії перед містом і керівництвом навчального округу. Фінансовим забезпеченням роботи цього учбового закладу були власні кошти Ф.А.Хартахая і субсидії, що надійшли від міської влади.

У 1875-76 навчальному році у будинку маріупольського жителя Ктоцці було відкрито приватні чоловіче і жіноче училища II розряду з курсом прогімназії [39]. Через півроку був отриманий дозвіл місцевої влади на відкриття в місті повних гімназій на основі статуту і штату гімназій Міністерства народної освіти. На їх утримання було виділено 12 360 карбованців щорічно [40]. Ця сума виділялася додатково до коштів, зібраних міською громадою. В обох гімназіях викладали висококваліфіковані педагоги, випускники кращих університетів Європи, члени таких наукових товариств, як Московське Археологічне товариство, Катеринославська вчена комісія з вивчення рідного краю, Історичне товариство при Московському університеті.

Гімназії Маріуполя користувалися великим авторитетом. Щорічно збільшувалася кількість дітей, які навчалися в них. У рік відкриття до чоловічої гімназії було прийнято 158 учнів, до жіночої 129, в 1885 р. відповідно 201 і 162, на початку XX століття 493 учні було прийнято до чоловічої гімназії і 647 до жіночої. У різні роки серед всіх учнів греки становили від 27% до 64% від загальної кількості гімназистів. Спостерігалася чітка тенденція до зниження числа учнів-греків, що відображало існуючі зміни в національному складі населення міста і повіту. Плата за навчання була досить високою, але багатьом дітям надавалася можливість вчитися безкоштовно, оскільки доброчинці вносили плату за їх навчання. Грецькі купці Маріуполя встановили спеціальні стипендії для навчання дітей з малозабезпечених сімей. За ініціативою Ф.А.Хартахая в 1881 р. у чоловічій гімназії було створено «Товариство допомоги бідним вихованцям Маріупольської гімназії», в 1909 р. таке ж товариство було створено в жіночій гімназії. Внески товариства дозволяли щорічно звільняти від платні за навчання більше 30 учнів в обох гімназіях. Найбільш відомі своєю доброчинністю були грецькі родини Агалі, Адабашевих, Гамперів, Гофів, Чебаненків, Чентукових [41]. Багато випускників маріупольських середніх навчальних закладів продовжили своє навчання в університетах Російської імперії і Європи.

1 липня 1876 року постановою Державної ради при департаменті державної економіки в Маріуполі було відкрито чоловічу гімназію. Першим її директором став Ф.А.Хартахай. Урочисте відкриття гімназії відбулося 15 вересня 1876 р. Гімназія, крім підготовчого, мала ще 4 класи. Першими учнями гімназії стали випускники прогімназії в кількості 158 осіб. Крім Ф.А.Хартахая, до викладацького колективу гімназії входили А.І.Чабаненко, А.Д.Хараджаєв, Ф.Р.Тампер, Е.К.Калері, С.С.Тофф та ін. [42]. У 1880-1881 навчальному році гімназія мала 8 класів. Максимальна кількість учнів в кінці XIX століття становила 201 особу (1885 р.). Навчальна програма гімназії передбачала вивчення старослов'янської мови, Закону Божого, російської мови і літератури, давньогрецької мови, латини, французької, німецької мов, алгебри, геометрії, фізики, космографії, історії, географії, природознавства, креслення, малювання, чистописання.

Ф.А.Хартахай по праву вважається і фундатором Маріупольської жіночої гімназії, яка відкрилася ще в квітні 1876 р. і називалася Маріїнінською. Після відкриття обидві гімназії були розташовані в будинках грецьких купців: чоловіча – в будинках І.Л.Хазанджі і А.Д.Хараджаєва, а жіноча – в будинку купця Палеолога. У жіночій гімназії крім загально-

прийнятих предметів чоловічої гімназії, викладали курс педагогіки, гігієни і рукоділля [43]. Особливістю навчально-виховного процесу в двох гімназіях був високий інтерес викладачів і учнів до вивчення, збереження і упорядкування спадкоємного зв'язку сучасної загальнолюдської культури з джерелами національної грецької культури.

Гімназії користувалися значним авторитетом. Кількість греків, що навчалися у різні роки, коливалася від 20 до 30 відсотків від загального числа учнів.

Таким чином, зародження і розвиток мережі навчальних закладів відбувалися завдяки розумінню широкими верствами грецької приазовської громади того, що наука і освіта є одними з найважливіших рушійних сил прогресу і усвідомленню необхідності інтеграції до місцевої поліетнічної культури, що поступово створювалася. Це обумовило створення наприкінці XIX ст. в грецьких поселеннях мережі початкових (земських, приватних, церковного відомства та ін.) і середніх (класичного і реального типу, професійних) навчальних закладів.

У навчальних закладах, крім духовного училища і чоловічої гімназії, вивчення грецької мови до середини 70-х років поступово припинялося і викладання велося російською мовою. Це було зумовлено загальною політикою русифікації, яку проводив уряд Російської імперії і мало об'єктивний характер: двомовність повинна була допомогти грекам швидше інтегруватися в російську торговельно-економічну систему, багатонаціональне суспільство. Але разом з тим, засвоєння греками іншокультурної спадщини відбувалося за рахунок зневаги до їхніх власних культурних цінностей і передусім до мови.

Внаслідок проведення царським урядом політики русифікації шляхом розширення російськомовної освіти і через відсутність методичної бази з грецької мови і кваліфікованих учителів, була ліквідована національна освіта. Це призвело до прискорення асиміляційних процесів у культурі грецької громади Приазов'я, передусім у сфері мови, і до ліквідації грецької писемної традиції. Однак в умовах надзвичайно складних політичних, соціальних, культурних процесів, характерних для Російської імперії кінця XIX ст., греки Маріупольщини змогли, незважаючи на це, зберегти свою етнічну самосвідомість і національну культуру – надійні основи національно-культурного відродження.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена розгляду процесів культурного розвитку грецької общини Північного Приазов'я. Розглядаються історичні традиції культурно-освітньої діяльності греків наприкінці XVIII-XIX ст. Зазначається, що створена приазовськими греками мережа навчальних закладів мала велике значення в збереженні національної культури. У другій половині XIX ст., національні школи греків були ліквідовані. Внаслідок реформ 60-х рр. XIX ст., соціально-економічних та політичних змін в житті греків вони були прирівняні в правах з іншими жителями Російської імперії і була створена розгалужена мережа початкових і середніх навчальних закладів загальнодержавного типу.

SUMMARY

The article is aimed to study the processes of the cultural development of the Greek community in the North of the Azov-sea region. The historical traditions of the cultural and educational activity of the Greek at the end of XVIII-XIX centuries are dwelt upon. It is said that the educational institutions organized by the Greek of the Azov-sea region played an important role and helped to save the national culture. At the end of the XIX century Greek national schools were abolished. After the reforms of the 60-s XIX century, social, political and economical changes in their life the Greek got the equal rights with other inhabitants of Russian Empire and the developed system of the primary and secondary educational state institutions was created.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Краткая историческая записка о Мариупольской гимназии (с открытия гимназии до конца 1880-1881 учебного года / Сост. директор Г.Нейкирх. – Мариуполь, 1881. – С.78.
2. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: В 6 т. – 1875-1876. – Т.1-2.
3. Петрашевский А.Ф. Очерк учебных заведений г.Мариуполя // Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892.С.
4. Лихачева Л.Г. Земское здравоохранение и народное образование в селах Мариупольского уезда (конец XIX – начало XX вв.) //Новые страницы в истории Донбасса. – Кн.3. – Донецк, 1994. – С.24-41; Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVIII-XX вв.). – К, 1999; Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII-XIX ст.). – К., 1998.
5. Материалы по истории и культуре греков Украины. – Донецк, 1998. – С.90-92.
6. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі ЦДА). – Ф. 1576, оп.1. – Спр. 3. – А.14.
7. Там само. – А.114.
8. Інститут Рукопису ЦНБ НАН України. – Ф.10. – Спр.11725. – А.20.
9. Корф Н.А. Отчет об училищах Александровского узда и Мариупольского округа за 1867 г. – Екатеринослав, 1868. – С.18.
10. Арш Г.Л. Этеристическое движение в России. – М., 1970. – С.144.
11. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII – первая половина XIX века. – М., 1973. – С.397.
12. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1875-1876. – Т.1 (1802-1825). – № 2150 (1804). – С.331-368.
13. Петрашевский А.Ф. Очерк учебных заведений г.Мариуполя // Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – С.184.
14. Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII-XIX ст.). – К., 1998. – С.22.
15. Доклад Мариупольской уездной земской управы земскому собранию 47-й очередной сессии 1915 г. о разработке сети высших начальных училищ в Мариупольском уезде. – Мариуполь, 1915. – Приложение №3.
16. Джуха И. Одиссея мариупольских греков. – Вологда, 1993. – С.140-141.
17. Петрашевский А.Ф. Очерк учебных заведений г.Мариуполя // Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – С.178-184.
18. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1875-1876. – Т.2 (1825-1839). – С.200-257.
19. Там же. – С.187.
20. Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1874 по 1877 гг. – Мариуполь, 1877. – С.91.
21. Краткая историческая записка о Мариупольской гимназии (с открытия гимназии до конца 1880-1881 учебного года / Сост. Директор Г.Нейкирх. – Мариуполь, 1881. – С.78.
22. Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1874 по 1877 гг. – Мариуполь, 1877. – С.170.
23. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Спб, 1876. – Т. III. – С. 1345–1395.
24. Санитарное описание школ Мариупольского уезда.- Екатеринослав, 1904. – С. 9.

25. Отчет члена Мариупольского уездного училищного совета барона Н.А. Корфа. За 1882 – 1883 учебный год. – Мариуполь, 1888. – С. 62.
26. Краткий обзор Мариупольского уезда. Составлен секретарем местной земской управы Александровичем. – Мариуполь, 1884. – С. 34.
27. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1884. – Мариуполь, 1885. – С. 73.
28. Лихачева Л.Г. Земское здравоохранение и народное образование в селах Мариупольского уезда (конец XIX – начало XX вв.) //Новые страницы в истории Донбасса. – Кн.3. – Донецк, 1994. – С.31
29. Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков, 1931. – С.103
30. Отчет о временных педагогических курсах для учащихся народных школ Мариупольского уезда и г.Мариуполя, бывшим летом 1914 г. в г. Мариуполе, Мариуполь, 1914. – С.145-146.
31. Отчет Епархиального училищного совета о состоянии школ церковно-приходских и грамоты в Екатеринославской епархии за 1899 гражданский года. – Екатеринослав, 1900. – С. 124.
32. Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVIII-XX вв.). – К, 1999. – С.173.
33. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1874 г. Мариупольскому уездному земскому собранию очередной сессии 1875 г. – Мариуполь, 1875. – С.88.
34. Джуха И. Одиссея мариупольских греков. – Вологда, 1993. – С.142.
35. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1900 г. – Мариуполь, 1901. – С.151.
36. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1892 г. – Мариуполь, 1893. – С.97.
37. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1894 г. – Мариуполь, 1895. – С.97.
38. Мариупольский краеведческий музей. – Ф. 5459: Краткая историческая записка о Мариупольской гимназии. 1881 г. – С. 2.
39. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 113, оп. 35. – Спр. 16. – А. 21.
40. Там же. – Ф. 42, оп. 3. – Спр. 1969. – А. 6.
41. ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2725. Л. 58-73.
42. Отчет о состоянии Мариупольской Александровской мужской гимназии за 1892 гражданский год. – Мариуполь, 1877. – С.145.
43. Краткая историческая записка о Мариупольской гимназии. – С.78.

Надійшла до редакції 16.03.2001 р.

ББК ТЗ (4УКР)52-64(4 АВС)

ОБЩЕСТВЕННЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ УКРАИНЦЕВ С НАРОДАМИ АВСТРО-ВЕНГРИИ В 60-80-Х гг. XIX в. В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В.Ж.Попов

Среди комплекса важнейших и актуальных проблем отечественной исторической науки существенное место принадлежит исследованиям истории экономических, общественных и культурных связей украинского народа с другими народами и государствами. Подобная тематика приобрела особую значимость в условиях строительства независимого украинского государства, поиска Украиной внешнеполитических ориентиров и своего места в международном сообществе. В этом случае историческая наука

приобретает прикладной характер и наглядно демонстрирует глубокие традиции европейского выбора нашего государства.

Особое место в контактах Украины со странами Европы занимает Австрия. На территории Австрии (в 1867-1918 гг. – Австро-Венгрии) проживало многочисленное украинское население. В состав этого многонационального в прошлом государства входили западноукраинские земли – Галиция, Буковина, Прикарпатская Украина. Поэтому отечественные историки не обходили вниманием отношения украинского народа с народами Австро-Венгрии – австрийцами, венграми, чехами, словаками, хорватами, румынами, итальянцами, поляками. Предварительно необходимо заметить, что из огромного объема исторических исследований, так или иначе затрагивающих поставленную тему, автором отобраны наиболее, на его взгляд, характерные примеры, иллюстрирующие общие тенденции историографии украинско-австрийских общественных и культурных контактов. К тому же отдельные аспекты темы изучены весьма неравномерно.

К разряду наиболее разработанных тем относятся связи России и Приднепровской Украины с Западной Украиной в составе Австрии, с ее отдельными регионами [1]. В литературе по этому вопросу содержатся характеристики экономических связей в приграничных районах, а также вопросов культурного обмена. В работе И.А.Гриценко освещается, прежде всего, большая роль бассейна Днестра в упрочении экономических связей. Росту торгового обмена способствовал протекционизм российских властей, которые разрешали въезд галицким и буковинским купцам даже без консульских пометок в паспортах. Особое место в транзитной торговле принадлежало западноукраинскому городку Броды, считавшемуся одним из крупных торговых центров Европы. Находившиеся в Бродах и Черновцах российские консулы большую часть своей деятельности посвящали вопросам торговли. Исследователи сходятся во мнении, что австро-российская граница была практически открытой, то есть она не разделяла народы, а благоприятствовала международным контактам.

Сравнительно широко изучены связи Украины и России с другими славянскими народами, населявшими территорию тогдашней Австро-Венгрии – чехами, словаками, хорватами, сербами, словенцами. В изданных на эту тему монографиях освещаются такие сюжеты, как деятельность славянофилов, направления работы славянских комитетов и некоторые другие [2]. Значительное место в сборниках научных работ отведено славянским студентам в России и Украине, работе славянских ученых из Австрии в высших учебных заведениях Украины. Анализируя аспекты взаимосвязей славянских народов, большинство авторов сосредотачивают внимание на совместном противостоянии славян турецкой и германской экспансии.

Не всегда находили адекватное отражение в историографии вопросы, связанные с контактами украинцев с собственно австрийцами. Названная тема затрагивалась лишь частично. Так, монография И.М.Кулинич [3], посвященная украинско-немецким связям XX ст., содержит краткий обзор событий предшествующих этапов, ставит вопрос о роли видных деятелей австрийской культуры И.Г.Обриста и К.Э.Францоza в развитии отношений с Украиной. И.Г.Обрист стал одним из первых активных популяризаторов творчества Т.Г.Шевченко в австрийской литературе. В 1870 г. в Черновцах вышла его книга «Т.Г.Шевченко – малороссийский поэт» («T.G. Schewtschenko – kleinrussischer Gedichter»), где был помещен биографический очерк и переводы 14 произведений. Особое место в культурных связях занял К.Э.Француз. Он учился в немецкой гимназии в Черновцах и был знаком со многими украинскими общественными деятелями. Эти знакомства послужили важным стимулом к пробуждению глубокого интереса Францоza к украинскому народу и его культуре. С деятельностью Францоza рамки популяризации украинской культуры в Австрии, а также в Германии намного расширяются. Из последних изысканий заслуживает

внимания исследование С.Д.Попыка [4], где изучена австрийская политика в украинском вопросе во время Первой мировой войны и дан краткий анализ этой политики в предшествующий исторический период. Автор сосредотачивает внимание на отдельных позитивных результатах деятельности австрийского правительства, но делает обоснованный вывод, что в полном объеме украинский вопрос в Австрии решить не удалось. Работа впервые вводит в научный оборот материалы венских архивов – Haushof- und Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv. Но контакты украинской и австрийской общественности в XIX веке до сих пор освещались лишь эпизодически, их детальный обзор остается за рамками исторических исследований.

Многовековую историю имеют связи передовых представителей украинского и венгерского народов. Они стали предметом изысканий Я.И.Штернберга [5]. Круг рассматриваемых вопросов сосредоточен, в основном, на Закарпатской Украине. Из событий второй половины XIX в. здесь широко освещена поездка по Украине известного венгерского этнографа Оскара Ашбота, проанализировано ее значение для взаимного знакомства двух народов.

Отдельные сюжеты проблемы рассматривались в аспекте революционных связей народов. В работе Г.В.Павленко [6], где основная часть материала относится к 90-м гг. XIX в., проводится тезис о посреднической роли И.Я.Франко между революционерами разных стран, обосновывается положение о том, что именно Франко стал главным мостом между украинской и австрийской общественностью.

В работах В.Ф.Захариной и М.П.Рудько, посвященных народникам, затрагиваются некоторые аспекты их деятельности в Вене [7]. М.П.Рудько изучает деятельность в Австрии украинского народника С.А.Подолинского, в частности, его успешные попытки установить переправы через границу для нелегальных изданий. Роль Сергея Подолинского в установлении отношений с австрийскими общественными кругами нашла освещение на страницах работы С.М.Злупко [8]. Автор, не отказываясь от традиционного взгляда на ведущую роль Швейцарии в организации заграничной базы украинского народничества, подчеркивает значение австрийской территории для организации печатания пропагандистских изданий. Так, в монографии упоминается венская типография О.Терлецкого, где увидели свет многие брошюры С.Подолинского. Сюжеты, относящиеся к совместной деятельности революционеров во Львове, представлены в трудах по общественному движению в Галиции [9]. Определенный интерес по названной теме представляет монография О.Добрянского о национальном движении украинцев Буковины [10].

К теме участия представителей украинского народа в революционной борьбе на территории Австро-Венгрии также привлекается внимание в коллективном труде об освободительном движении народов Австрийской империи [11]. Однако вопрос этот, в силу более широких задач работы, не получил развернутого освещения. Тем не менее, благодаря своеобразному видению важных страниц истории, богатству привлекаемых источников, сборник до настоящего времени представляет бесспорный научный интерес для специалистов и всех, кто интересуется историей славянства.

Материал, в частности, трактующий отдельные эпизоды транспортировки нелегальной литературы на Украину через австро-венгерскую границу, имеется в работах по народническому движению [12]. Авторы воздают должное заграничным центрам народничества в тех же Швейцарии и Франции, но роль австро-венгерского фактора в международной деятельности обширной общины украинских народников-эмигрантов явно недооценивают. Лишь в монографии А.К.Волощенко идет речь о найденных при аресте народника Ф.Волховского украинских рукописях, предназначенных для печатания в венской типографии и об использовании во время «хождения в народ» нелегальных изданий, доставленных через границу из Вены.

Одним из выдающихся украинских народников, сотрудничавших с австрийскими демократами, был М.П. Драгоманов. Его деятельность в Австро-Венгрии изучала Р.П.Иванова [13].

Историография проблемы сопрягается и с литературой, посвященной такому крупному событию, как польское восстание 1863-1864 гг., затронувшее и общественные круги в Галиции [14]. Однако в работах по этой тематике преобладает тезис о том, что для повстанцев на Правобережной Украине решающую роль в организации и проведении вооруженной борьбы сыграли связи с революционными кругами в Царстве Польском.

Сюжеты и факты, имеющие отношение к рассматриваемой проблеме, встречаются в сборниках, посвященных отношениям славянства с германоязычными странами [15]. Этим работам, однако, свойственна определенная односторонность: германский мир представлен сквозь призму постоянной опасности для славян, прослеживается явная недооценка благотворного влияния австрийской и немецкой культуры на культуры славянских народов.

Заметных результатов в изучении австро-украинских связей достигло литературоведение, которое рассматривало вопросы о распространении произведений Т.Г.Шевченко в Австрии, взаимоотношениях Ю.Федьковича с австрийскими писателями Нойбауэром и Францозом [16]. Литературные контакты освещает и основная часть работ в области славистики [17]. В литературе рассмотрены отдельные сюжеты взаимовлияния музыкальных культур – австрийской и украинской [18].

Таким образом, существующая литература не дает цельного представления о проблеме. За пределами ее исследовательских задач остались такие вопросы, как роль украинских земель в освободительном движении славянских народов Австро-Венгрии, политическая, пропагандистская и организаторская деятельность украинских народников в Австро-Венгрии, их сотрудничество с австрийскими демократами. Не стали предметом комплексного изучения австро-украинские культурные связи. Весь этот круг вопросов, несмотря на очевидную остроту и несомненную актуальность, к сожалению, до сих пор не нашел адекватного отражения в историографии и ждет своего исследователя.

РЕЗЮМЕ

У статті проаналізований стан вивчення у вітчизняній історіографії кола питань щодо українсько-австрійських громадських та культурних зв'язків 60-80-х рр. XIX ст. Разом з тим висвітлюється проблематика, яка ще не стала предметом наукових досліджень.

SUMMARY

The article analyses the status of study the range of questions of Ukrainian-Austrian social and cultural contacts in 60/80th of XIXth century in native historiography. It also covers the problems, which have not yet become the subjects of scientific research.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лісовий П.М. Журналістика Закарпаття 50-70-х рр. XIX ст. і її зв'язки з іншими українськими землями та Росією. – Ужгород, 1969; Микитась В. Через гори і кордони. Культурні і літературні зв'язки Закарпаття з Україною та Росією. – К., 1977; Гриценко І.А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX – на поч. XX ст. – Львів, 1980.

2. Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии. – М., 1957; 3 історії чехословацько-українських зв'язків. – Братислава, 1959; Никитин С.А. Славянские комитеты в России в 1858-1876 гг. – М., 1960; Чуркина И.В. Общие, научные и культурные связи славян Австрийской монархии и России в 60-е гг. XIX в. – М., 1973; Очерки революционных связей народов России и Польши. 1815-1917. – М., 1976; Украина во взаимосвязях славянских народов. – К., 1983; Россия и Юго-Восточная Европа. – Кишинев, 1984; Криль М.М. Украинско-чешско-словацкие общественные и культурные связи 20-60-х гг. XIX в. – Львов, 1985; и др.
3. Кулінич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К., 1969.
4. Попик С.Д. Українці в Австрії. 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду великої війни. – Київ-Чернівці, 1999.
5. Штернберг Я.И. Мир поэзии и дружбы. – Ужгород, 1979.
6. Павленко Г.В. Иван Франко и общественное движение в Германии и Австро-Венгрии в конце XIX в. // Исследования по славяно-германским отношениям М., 1971. – С. 346-367.
7. Захарина В.Ф. Голос революционной России. – М., 1971; Рудько М.П. Революційні народники на Україні (70-ті рр. XIX ст.). – К., 1972.
8. Злупко С.М. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. – Львів, 1990.
9. Гербільський Г.Ю. Передова суспільна думка в Галичині. – Львів, 1959; Трусевич С.М. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50-70-х рр. XIX ст. – К., 1978; и др.
10. Добржанський О. Національний рух українців Буковини др. пол. XIX-поч. XX ст. – Чернівці, 1999.
11. Освободительные движения народов Австрийской империи. – М., 1981.
12. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-на поч. 80-х рр. XIX ст. – К., 1973; Гросул В.Я. Революционная Россия и Балканы (1874-1883). – М., 1980; Гросул В.Я. Российские революционеры в Юго-Восточной Европе (1859-1874). – Кишинев, 1973; Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-на поч. 80-х рр. XIX ст. – К., 1974; и др.
13. Иванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II пол. XIX ст.). – К., 1972.
14. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е гг. XIX в. – К., 1981; Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М., 1962; Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи. – М., 1959.
15. Славяно-германские отношения. – М., 1964; Австро-Венгрия и славяно-германские отношения. – М., 1965; Исследования по славяно-германским отношениям. – М., 1971; и др.
16. Погребенник Я. Шевченко німецькою мовою. – К., 1973; Гуць Г.Є. Юрій Федькович і західноєвропейська література. – К., 1985.
17. 3 історії чехословацько-українських зв'язків. – Братислава, 1959; Кирилюк Є.П. Українські письменники-революційні демократи і література західних слов'янських народів в XIX ст. – К., 1963; Попович М. Революційне єднання слов'ян у XIX ст. – Пряшів, 1973; и др.
18. Загайкевич М. Музичне життя Західної України др. пол. XIX ст. – К., 1960; Дяченко В. Микола Віталійович Лисенко. Життя і діяльність. – К., 1968.

Надійшла до редакції 01.03.2001 р.

ББК 63.3(4)

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВ ОБРАЗОВАНИЯ КРЕСТЬЯНСКОЙ ПАРТИИ В БОЛГАРИИ

А.В.Кративин, Р.В.Буравченко

Мир к началу ХХІ века кардинально изменился, распались одни государства, образовались новые. Изменилось отношение к прошлому, появилось стремление найти корни сегодняшних явлений и процессов. Началось переосмысление целых периодов новой и современной истории, изучаются и анализируются документы, не востребовавшие или недоступные исследователям ранее. Активно идет процесс воссоздания подлинной картины событий. В полной мере это относится и к проблемам крестьянского движения в Болгарии, многие страницы истории которого долгое время оставались в тени.

Как известно, крестьянство, составляющее в большинстве славянских земель к концу ХІХ – началу ХХ в. преобладающую часть населения, являлось объектом острой борьбы между буржуазией и пролетариатом за политическое руководство. От того, за кем оно пойдет, в определяющей степени зависел исход борьбы между пролетариатом и буржуазией. Недооценка социал-демократами роли крестьянства как союзника пролетариата в борьбе за свержение капитализма привела к тому, что на заключительном этапе первой мировой войны крестьянские массы стали резервом буржуазии.

В условиях острых национальных и социальных коллизий этого времени у зарубежных славян возрастает политическая активность крестьянства, возникают аграрные крестьянские партии, боровшиеся за самостоятельную политическую роль. Они стремились отразить интересы не только и не столько сельской буржуазии, но и всех слоев деревни, включая беднейшее крестьянство. Особенно велика была активность аграрных партий там, где действовал буржуазный парламентаризм, не были завершены аграрные преобразования.

В основе программных положений крестьянских партий в большей или меньшей степени лежали принципы аграризма: признание крестьянства единым сословием, способным играть самостоятельную роль в политической жизни; убеждение в необходимости в рамках буржуазного парламентаризма с помощью реформ усовершенствовать капитализм при сохранении частной собственности; надежды на создание общества с равномерно распределенной мелкой собственностью вопреки объективным законам капиталистического развития; стремление к демократизации политической системы. По сути аграризм являлся негативной реакцией мелкобуржуазной крестьянской стихии на процессы становления монополистического развития у зарубежных славянских народов. Одновременно иллюзия возможности самостоятельного, не капиталистического и не социалистического, пути общественного развития, разделявшаяся аграристами, препятствовала складыванию рабоче-крестьянского союза, без которого проведение подлинно демократических преобразований было нереальным.

В Болгарии идеи и принципы аграризма сформулировал, развивал и пропагандировал сельский учитель Димитр Драгиев (1869-1943 гг.) Его имя было широко известно в первые десятилетия ХХ века не только в селах и деревнях, но и в общественно-политических средах страны. Один из организаторов и руководителей крестьянской партии – Болгарского земледельческого народного союза, многократно избираемый депутатом парламента – Народного собрания, министр нескольких правительств, вот далеко не полный перечень его жизненного пути.

Д.Драгиев родился в крестьянской семье в селе Раднево Старозагорского округа. Окончив школу в родном селе, несколько лет учительствовал. Идеалом для молодого

Драгиева в те годы был Лев Толстой, поэтому через всю свою жизнь он пронес идеи нравственной чистоты и морали.

Живя среди крестьян, видя их тяжелую жизнь, Димитр Драгиев с юношеских лет включился в крестьянское движение, при этом он продолжал отстаивать принципы нравственного содержания человеческой деятельности.

Драгиев с присущей ему настойчивостью и энергией, вместе с группой своих единомышленников, активно ведет политическое просвещение среди крестьян стремясь повысить их политическое сознание. Постепенно это становится важной деятельностью для земледельческих дружб. Тем не менее, такую линию в работе местных организаций Земледельческого союза поддерживали далеко не все низовые организации союза и их руководители. Д. Драгиеву и его сторонникам удалось добиться на III съезде Земледельческого союза в октябре 1901 г. превращения его в политико-экономическую организацию с изменением названия, с этого времени союз стал именоваться Болгарским земледельческим народным союзом (БЗНС). Драгиев был избран на съезде Председателем Управительного совета союза, что явилось признанием его линии в деятельности крестьянской партии.

Драгиев в это время отстаивает т.н. сословную теорию, которая хоть и не была полностью оригинальной, но сводилась в его представлении к необходимости борьбы за интересы класса – сословия крестьян. Главным в деятельности Драгиева было стремление объединить в рядах БЗНС всех «честных людей», подразумевалось, крестьян, не состоящих в других политических партиях. Для этой цели он и его сторонники по-прежнему ходили по селам, выступали на собраниях крестьян, организовывали новые земледельческие дружбы. составляли для них инструкции, в каждом номере «Земледельско знаме» печатали материалы, в которых определяли цели и задачи союза, писали проекты Устава и Программы земледельческой организации.

Отдавая должное Д. Драгиеву, первому в союзе теоретику борьбы за «социально-экономические интересы» крестьян, необходимо вновь подчеркнуть, что он тогда был главным теоретиком программы «третьего», крестьянского, а не капиталистического и не социалистического пути общественного развития, (что безоговорочно признавали видные аграрии Европы [1].) Драгиев вместе со своими соратниками выработал и еще одну составную часть своей теоретической системы – аграризм [2]. Аграризм, по Драгиеву, преследовал цель доказать примат сельского хозяйства над промышленностью, подчинение города деревне, поднятие земледельческого сословия над всеми городскими сословиями. Теория аграризма, противопоставляющая город деревне и носившая ярко выраженный антиурбанистический характер, находила определенный отклик среди болгарских крестьян, утверждая, что основное зло исходит из города, где живут богачи, ростовщики и другие эксплуататоры, беспощадно грабящие деревню и крестьян.

Советские историки в свое время дали оценку аграристической концепции БЗНС, главные положения которой сводятся к утверждению незыблемости господства крестьянской частной собственности на землю, к лозунгам единства деревни, к претензиям на общественную гармонию крестьянства, противопоставление города и села, к тезису о второстепенной роли промышленного сектора экономики, к идеализации экономической функции кооперации» [3] и др.

Вследствие медленных темпов развития промышленности в Болгарии она не могла «поглотить» значительное число выходцев из сельской местности, жертв «раскрестьянивания». Поэтому сменявшие друг друга кабинеты министров с удивительной настойчивостью, во избежание крупных потрясений стремились замедлить естественный процесс социальной дифференциации, предотвратить распад болгарской деревни. На этой основе и

возникло мнение об устойчивости мелкого и среднего землевладения в условиях капитализма [4], которое активно поддерживалось Драгиевым и другими лидерами союза.

Иронизируя над утверждениями марксистов о неизбежности пролетаризации крестьянства, Драгиев отмечал, что крестьянин осужден на гибель в силу какой-то железной необходимости, осужден исчезнуть как крестьянин, как земледелец, чтобы стать пролетарием. Поэтому, следовательно, незачем его организовывать. Нужно ждать, когда он перестанет быть крестьянином [5] – настолько нереальной ему казалась эта перспектива. Как и русские народники, теоретики аграризма в Болгарии надеялись, что крестьянство выдержит натиск капитализма. Они критиковали капитализм, даже отрицали его, но на самом деле не взрывали, а лишь стремились улучшить, подправляли, пытались демократизировать власть буржуазии [6].

Драгиев был принципиальным противником крупного землевладения. Господствующей формой им объявлялась частная средняя и мелкая земельная трудовая собственность при допущении государственной, общинной и кооперативной форм. Главной задачей будущего земледельческого правительства должна стать не коренная ломка существующих аграрных отношений, а обеспечение условий для постепенного роста благосостояния беднейших и средних слоев деревни путем поощрения кооперативного движения, которое рассматривалось лидерами союза как панацея от технической отсталости села и социальных антагонизмов.

Руководители союза осознавали взаимозависимость между экономикой и политикой. Приход БЗНС к политической власти считался неотъемлемым условием экономических преобразований. Своим идеалом, как уже отмечалось ранее, крестьянские идеологи считали достижение такого общественного строя, который они характеризовали как народовластие. Нет власти лучше той, которая исходит от народа, служит народу и управляет от народа [7], – считали они. Народовластие должно, по их мнению, сочетаться с новой демократией, соответствующей принципу: «где каждый большинство, там будет и сила, следовательно, и справедливость» [8].

Будущее государство рисовалось вождям союза в форме общинной федерации, где каждая из составляющих частей будет пользоваться внутренней автономией. Деревню они считали родиной и кормилицей демократических идей. Патриархальные, архаичные формы сельской организации должны быть распространены на всю страну. Красной нитью через концепцию аграризма проходит идея растворения, распыскивания центральной власти, передачи ряда функций органам на местах. По мнению Драгиева, корень зла – в экономическом и политическом засилье, господстве города над селом. Антиурбанистические мотивы, выдвигаемые 1 крестьянским идеологом, должны были послужить фундаментом концепции аграризма. В их воображении только крестьянская диктатура, как дамоклов меч могла разрубить узел национальных противоречий. Идея самостоятельной крестьянской политической власти увенчала теоретические построения Драгиева и других теоретиков БЗНС.

Исследователей теоретических построений лидеров союза весьма интересует вопрос о влиянии идей марксизма на систему взглядов крестьянских лидеров. Американский профессор Д.Белл, по взглядам – либерал, отмечает: «...Поражают не столько различия в концепциях лидеров БЗНС и марксистов, а, прежде всего, их сходство» [9]. Найти точки пересечения пытается его болгарский коллега, доктор философских наук К.Андреев [10].

Нам представляется не совсем правомерной попытка присоединить учение о противоречиях как заимствование из теории освобождения пролетариата к воззрениям Драгиева и других вождей союза, которые считали, что люди, народы, «... все человечество – это борцы с природой, с ее стихией, с политическими насильниками, с рели-

гиозными инквизиторами, с капиталистическими угнетателями, с невежеством, с болезнями, с пожарами, со всем, что стоит на пути жизни. В борьбе очерчивается и проза, и поэзия жизни, и прелесть, и ее гроза.. Жизнь есть борьба, а там, где есть борьба – есть падение и подъем, удовольствия и неприятности, герои и жертвы, побежденный и победитель, счастье и несчастье, смех и плач, ликование и меланхолия, благоденствие и нищета, борьба и снова борьба» [11]. Такое смешение морально-этических и классовых категорий характерно для более раннего этапа развития общественных наук.

Социальное окружение, под воздействием которого выкристаллизовывались идеи Драгиева и лидеров союза, находилось в тисках классовых противоречий, и в этом смысле нельзя было отбросить марксизм, дающий инструмент экономической и политической борьбы; крестьянство нуждалось в ограничении налогообложения для того, чтобы проявить большую хозяйственную инициативу.

Руководители БЗНС не поняли, да и не могли понять марксизма. Они понимали моргановское разделение первобытной истории общества на дикость, варварство и цивилизацию и противопоставляли ее истории человечества как смене общественно-экономических формаций. Драгиев и лидеры БЗНС критиковали Маркса за то, что он отрицал волю человека, подчиняя судьбы личности и мира железной исторической необходимости неумолимых экономических законов, предусматривавших ведущую роль пролетариата в будущем социальном перевороте. Они не воспринимали революционных идей и не могли принять веяний того времени, основанных на насилии. Анализ исторического пути многих стран в XX веке показал, что насилие может породить только насилие. Эволюционный же путь, основанный на парламентской демократии, поддерживаемый нормами социальной или религиозной морали позволяет сохранить человеческие жизни и открыть дорогу прогрессу. Надеемся, что XXI век принесет человечеству мир, политическую стабильность и экономическое благоденствие

РЕЗЮМЕ

В статті розглядаються головні принципи аграризму – вчення, яке захищає інтереси селянства. Одним з авторів цього вчення був вождь болгарських селян Димитр Драгієв. Своєю активною політичною діяльністю, а також в багаточисленних творах він розвинув та вдосконалив аграризм, який став прапором боротьби болгарських селян за свої права.

SUMMARY

In the article the main principles of agrarizm – doctrine of peasantry, defending interests are considered, one from which authors was the leader of bulgarian peasants Dymytr Dragiev. Political activity to in numerous transactionses he has advanced and has improved agrarizm, which has become a banner of struggle of bulgarian peasants for the rights.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Матвеев Г.Ф. «Третий путь?» М., 1992. – С.17, 41, 159 и др.
2. Хрестоматия по истории южных и западных славян. – Минск, – 1989. – Т.2. – С.223.
3. Носкова А.Ф. К вопросу об аграризме в крестьянском движении в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период // Советское славяноведение. – 1981. – № 2. – С.45 и др.
4. Мелин Ж. Назад к земле. – М., 1914.

5. Петков Н. Александър Стамболийски. Личность и идеи. По документи. – София, 1946. – С. 343.
6. Мелин Ж. Назад к земле. – С.71-73, 83, 113, 143, 190 и др.
7. Земледельско знаме. – 1923. – 29 април.
8. Там же.
9. Белл Д. Александър Стамболийски и модернизацията на България // Александър Стамболийски. Живот, дело, завети. С., 1980. – С.516.
10. См.: Андреев К. Философско-социалистическите възгледи на Александър Стамболийски // Александър Стамболийски. Живот, дело, завети. – С.72-78.
11. Драгиев Д. Една политическа изповед. – София, 1919. – С.10-11 и др.

Надійшла до редакції 19.03.2001 р.

ББК ТЗ (4УКР) 52-48

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ

А.І.Павко

Після проголошення незалежності України розпочався новітній етап історіографії, важливою домінантою якого стало критичне переосмислення дослідниками історії українських партій, створення ними об'єктивних, ґрунтовних, позбавлених ідеологічних кліше досліджень із вітчизняної партійно-політичної проблематики кінця XIX – початку XX століття.

На цьому історіографічному етапі розпочалось дійсно наукове вивчення політичних партій Східної Галичини. Українська історіографія поступово почала заповнювати «білі плями» в історії політичного руху Наддністрянщини, відновлювати щодо неї історичну правду. Певний історіографічний внесок у розробку проблем партійного життя краю на межі XIX-XX століть зроблено М.В.Кугутяком [1]. В його монографії та журнальних публікаціях простежено історичні передумови виникнення українського національно-політичного руху в кінці XIX – на початку XX століть, еволюцію, динаміку та етапи розвитку його складових частин. Висвітлюючи національно-політичне відродження галицьких українців, автор докладно розглянув процес зародження й розвитку радикального руху в Східній Галичині, створення та діяльність Української радикальної партії. На основі аналізу документальних джерел автор переконливо показав, що провідною силою в політичній структурі на початку XX століття виступила УНДП, яка стала виразницею національних, соціальних та політичних інтересів широких народних мас. Разом з тим не можна погодитися з категоричним твердженням М.Кугутяка про те, що ліворадикальні партійні угруповання не відігравали на даному етапі помітної ролі. Зазначимо також, що в його монографії практично не висвітлені програмні засади та діяльність Християнсько-суспільної та Руської народної партій як важливих структурних елементів партійно-політичної системи Східної Галичини кінця XIX – початку XX століть.

Внесок М.Павлика як промотора РУРП у створенні й діяльності ліворадикальної партії всебічно окреслена в дисертації П.Шкраб'юка [2].

У працях Я.Грицака розкрито значення суспільно-політичної діяльності І.Франка у формуванні ідеології радикального руху, генеза політичних ідей галицького радикалізму [3]. У навчальному посібнику відомого дослідника, присвяченому формуванню модерної української нації в ХІХ-ХХ століттях, показано особливості політичної стадії національного відродження на західноукраїнських землях [4].

Історія зародження, розвитку і діяльності УСДРП як автономної секції австрійської соціал-демократії наприкінці ХІХ – початку ХХ століть висвітлена в книзі О.Жерноклеєва [5]. У ній автор розкрив сутність ідеології галицько-української соціал-демократії та джерела її формування, процес ідейно-політичного та організаційного становлення УСДП, показав його труднощі і протиріччя.

В дисертаційному дослідженні В.Расевича [6] з'ясовано місце і роль УНДП у суспільно-політичному житті у 1899-1918 роках. Львівський історик розглянув передумови, причини та процес об'єднання народівців і націонал-радикалів у єдину політичну структуру, проаналізував національно-демократичну платформу, простежив основні напрямки практичної політики УНДП. Вплив організаційної діяльності УНДП на процес інституціоналізації українського громадського життя в Галичині показано в статті В.Расевича [7].

Історію виникнення, ідейні засади москвофільства Руської національної партії висвітлено в публікаціях С.Макарчука [8].

У брошурі Ю.Михальського простежено ставлення польських політичних сил до українського питання в Галичині [9]. Декілька досліджень О.М.Сухого присвячено аналізу національної ідеї в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини в кінці ХІХ – на початку ХХ століть [10].

У 90-х роках були також опубліковані праці, присвячені аналізу політичних поглядів та життєвому шляху лідерів партійних угруповань Східної Галичини [11].

Різні аспекти теоретичної та практичної діяльності політичних партій Наддніпрянщини в кінці ХІХ – на початку ХХ століть висвітлено в узагальнюючих працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, в яких відтворено складну, драматичну і суперечливу історію партійно-політичного руху на західноукраїнських землях [12].

Слід зазначити, що в сучасних наукових дослідженнях із даної проблеми введено до наукового обігу невідомі архівні документи, оригінальні документальні матеріали, застосовані новітні методологічні принципи вивчення історико-політичних процесів тогочасної української дійсності. Варті уваги творчі думки, ідеї, висновки фахівців-істориків, авторська інтерпретація досліджуваних подій та явищ партійного життя Східної Галичини.

У перспективному плані важливим, на наш погляд, є теоретичне осмислення питань, пов'язаних з особливостями виникнення та формування партійно-політичної системи на межі ХІХ-ХХ століть в цьому регіоні України.

У 90-х роках якісні зрушення відбулись також в дослідженні історії українських політичних партій та організацій Наддніпрянщини. Цей період ознаменувався активним пошуком науковцями нових підходів до проблем дослідження політичної історії України капіталістичної доби, їхньою відмовою від догматичних положень, розширенням джерельної бази і тематики досліджень. Представники нової генерації істориків підготували ґрунтовні монографічні та дисертаційні дослідження з окремих аспектів проблеми.

Серед наукового доробку слід відзначити узагальнюючу працю з історії української соціал-демократії кінця ХІХ – початку ХХ століть В.Головченка [13]. Автор максимально повно скористався наданими незалежною Українською державою можливостями опрацювання донедавна недоступних дослідникам архівних і опублікованих джерел і, спираючись на їх інформаційний потенціал, розробив указану проблему знач-

но ґрунтовніше за своїх попередників. У монографії на основі комплексного аналізу ідейно-теоретичної і організаційно-практичної діяльності української соціал-демократії з'ясовано її роль і визначено місце у вітчизняному визвольному русі. Разом з тим в дослідженні зустрічаються окремі положення, які суперечать історичним реаліям. Явним перебільшенням є, зокрема, оцінка автором української соціал-демократії як «єдиної дієвої національної політичної сили», «найдинамічнішої сили в тогочасному українстві» [14]. Суперечливою є запропонована В.Головченком нова дата заснування Революційної української партії – 1899 рік.

У монографії Т.Бевз [15] здійснена спроба відтворити передумови створення перших груп і організацій Української партії соціалістів-революціонерів, простежити процес підготовки до організаційного оформлення партії, висвітлити її основні програмні положення. Серед недоліків монографії потрібно вказати на те, що в ній не розкрито взаємодію російських та українських політичних впливів, ідеологій на формування УПСР.

Стислий виклад історії українського соціал-демократичного, ліберально-демократичного, націонал-радикального руху на межі XIX-XX століть міститься в монографічному дослідженні Г.Касьянова [16]. Серед комплексних історико-політичних досліджень із зазначеної проблеми варто назвати і монографію С.Телешуна [17]. У ній на тлі складних і суперечливих процесів становлення української нації нового, індустріального типу простежено зародження і розвиток національних програм і основних українських політичних партій, з'ясовано сутність і причини теоретичних прорахунків українських політиків та ідеологів у національному питанні.

У колективній монографії В.Колесника, О.Рафальського, О.Тимошенка [18] з урахуванням досягнень історичної науки розкривається історія становлення та діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини на початку XX століття. У книзі основну увагу звернуто на формування ідеологічної спрямованості партійних угруповань, на зміст програм і платформ партій з національного питання, на вивчення форм, методів і напрямів діяльності різних партій з метою пропаганди та відстоювання своїх вимог національно-державного будівництва.

Українська партійно-політична проблематика кінця XIX – початку XX століть стала об'єктом дисертаційних досліджень [19], численних статей та наукових розвідок, опублікованих на сторінках наукових збірників та журналів [20].

Деякі аспекти становлення та діяльності політичних партій та організацій Наддніпрянщини на межі XIX-XX століть висвітлені у книгах з історії українського національно-політичного руху [21], в новітніх підручниках та посібниках з історії України, її партійних угруповань [22]. Нетрадиційна концепція української історії, в тому числі й політичної, викладена в книзі канадського професора, українця за походженням, О.Субтельного [23]. Проте, в цій праці, як і в інших подібних зарубіжних виданнях, помітні особливі політичні симпатії до центристських партій, ліберального світогляду, зустрічаються фактичні помилки. Важливе значення для поглибленого вивчення українських політичних партій та організацій Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX століть мало опублікування в 90-х роках цілої низки збірників програмних і довідкових матеріалів партійних угруповань [24]. Ці видання підготовлені на основі архівних документів, вітчизняних та зарубіжних досліджень.

Із позицій нового історичного мислення підійшли до висвітлення актуальних проблем партійно-політичної історії України на сучасному історіографічному стані й російські дослідники. Ця проблематика знайшла відображення в опублікованих програмних документах національних політичних партій та організацій Росії [25], енциклопедичних виданнях [26], матеріалах міжнародних конференцій [27].

У 90-х роках вийшли в світ ґрунтовні колективні праці з історії російських партій, місцеві організації яких суттєво впливали на суспільно-політичну атмосферу в Україні на початку ХХ століття. Серед історіографічних досягнень цього періоду варто назвати підручник «История политических партий России» (М., 1994), а також перший в новітній російській історіографії академічний збірник документів «Программы политических партий России. Конец XIX-XX вв.» (М., 1995), який містить більш ніж 50 програм основних загальноросійських і національних партій різної орієнтації.

У середині 90-х років були опубліковані також програмні документи і матеріали російських соціал-демократичних, неонародницьких та ліберально-буржуазних партій [28].

Свідченням історіографічних зрушень в систематизації і концептуальному осмисленні феномену російської багатопартійності, яка пустила своє коріння на рубежі XIX-XX століть є фундаментальне видання «Политические партии. Конец XIX – первая половина XX века. Энциклопедия» (М., 1996). У книзі на основі використання архівних матеріалів вперше була відтворена історія утворення, програм і діяльності найбільш впливових російських політичних партій. Характерною рисою енциклопедії є намагання авторів відмовитись від минулих стереотипів в оцінці політичних партій, показати їх справжню роль і значення в суспільно-політичному житті Росії.

Крім узагальнюючих праць з історії російської багатопартійності кінця XIX – початку ХХ століть в 90-х роках опубліковані також ґрунтовні монографічні дослідження, присвячені конкретним політичним партіям та організаціям Росії.

Системний аналіз ліберальної моделі перебудови Росії на початку ХХ століття, стан ліберально-буржуазних партій та їх ідейно-політичну еволюцію в міжреволюційний період висвітлено в книгах і статтях В.В.Шелохаєва [29]. У монографії С.А.Степанова [30] розглядається структура, чисельність, соціальний склад, тактика чорносотенних політичних структур дореволюційної Росії.

У 90-х роках з нових методологічних позицій українські історики також розпочали дослідження діяльності місцевих відділень російських політичних партій у Наддніпрянщині.

У публікаціях П.Варгатюка, П.Шморгуна [31] дано критичний аналіз історіографічного стану висвітлення історії соціал-демократичних організацій України в дожовтневий період, накреслено нові підходи дослідження їх теоретичної і практичної діяльності. У монографії В.Д.Сусорова [32] на основі нових архівних і документальних матеріалів, преси розкривається агітаційно-пропагандистська і організаційно-практична робота соціал-демократів України в період реакції і нового революційного підйому серед народних мас.

Становлення та діяльність бундівських організацій в Україні, їх місце і роль у революційному русі кінця XIX – початку ХХ століття розкрито в докторській дисертації В.Гусева [33].

Дослідження О.Лебеденка [34] присвячені аналізу діяльності анархістських організацій України в кінці XIX – на початку ХХ століть.

На етапі державного відродження України вітчизняні історики здійснили також наукові розвідки, які висвітлюють різні сторони діяльності організацій есерів [35], кадетів [36], октябристів [37], партійно-політичних угруповань консервативно-монархічного [38] та націоналістичного табору [39].

Отже, аналіз наукових здобутків у дослідженні актуальних питань політичної історії України кінця XIX – початку ХХ століть свідчить, що стан їх вивчення щодо глибини і об'єктивності відтворення партійно-політичної панорами України, відповідності принципам оновленої методології, провідним тенденціям розвитку новітньої історичної думки ще не можна визнати задовільним. Поглибленого вивчення

дослідниками вимагає ціла низка теоретико-методологічних та конкретно-історичних питань складної і водночас дуже важливої наукової проблеми вітчизняної історії. Зокрема, глибокого вивчення потребують питання програмних засад, соціальної бази політичних партій та організацій України в зазначений період, їхньої чисельності, поширення організаційної мережі, участі у громадському житті, впливу на соціальні прошарки населення. Серед важливих аспектів проблеми слід зазначити також дослідження закономірностей та особливостей виникнення і функціонування партійно-політичних систем Наддніпрянщини та Надністрянщини, хронологічних та ідейних попередників українських та російських партій, еволюційних процесів в структурі та діяльності партійних угруповань в Україні, їх стратегії і тактики на різних етапах визвольного руху, накопиченого ними історичного досвіду.

Критичний аналіз сучасної історіографії даної проблеми свідчить, що і сьогодні у підході до даної проблеми переважають публікації окремих, нерідко дещо звужених періодів і питань історії тієї чи іншої партії. Не виключаючи доцільності і плідності таких розвідок, слід зазначити, що досягнутий рівень теоретичних і конкретно-історичних досліджень дозволяє переходити до створення узагальнюючих праць з української партійно-політичної проблематики кінця XIX – початку XX століть.

РЕЗЮМЕ

В статье освещены особенности новейшего историографического состояния исследования украинских и русских политических партий конца XIX – начала XX вв. На основе анализа состояния возникновения партийно-политической проблематики очерчены перспективные направления научных исследований.

SUMMARY

This article is dedicated to the new historical investigations of the parties and organization of the 19-th – the beginning of 20-th centuries in Ukraine. It is given a definition of main trends of these historical investigations.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кугутяк М.В. Радикальна партія в Східній Галичині // Укр. іст. журн. – 1990 – №10 – С.55-63. Його ж: Галичина: Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). Івано-Франківськ. 1993. Його ж: Національно-політичний рух у Галичині в 1890 – 1939 роках. Автореф. дис. докт. іст. наук. – К., 1996.
2. Шкраб'юк П.В. Михайло Павлик і радикальна партія: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 1994.
3. Грицак Я. ...Дух, що тіло рве до бою... Спроба політичного портрета Івана Франка. Львів, 1990. Його ж: «Молоді радикали» в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1991. – Т.222. – С.72-110. Його ж: До генези ідей політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип.1. – С.119-140.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. Навч. посібник. – К., 1996.
5. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократична партія (1899-1918). – Івано-Франківськ, 1997.
6. Расевич В. Українська національно-демократична партія (1899-1918 рр.) Автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 1996.

7. Расевич В. Виникнення та організаційні основи Української національно-демократичної партії // Вісник Львівського університету. Серія історична. 1998. Вип. 32. – С.119-130.
8. Макарчук С.П. Галицьке москвофільство в кінці XIX – на початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Республік. міжвід. зб. наукових праць. – Вип.16. – К., 1990. – С.101-107. Його ж: Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 рр.) // Вісник Львівського Університету. Серія історична. 1998. Вип. 32. – С.82-98.
9. Михальський Ю. Польська суспільність та українське питання у Галичині в період сеймових виборів в 1908 р. – Львів, 1997.
10. Сухий О.М. Галичина між Сходом і Заходом: Нариси історії XIX – початку XX ст. Львів, 1997. Його ж: Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). – Львів, 1998.
11. Андрухів І. Кость Левицький: сторінки життя. Івано-Франківськ, 1995. Чорновіл І. Політичний реалізм Олександра Барвінського // Сучасність. – 1998. – №1. – С.99-105.
12. Кондратюк К.К. Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX ст. Тернопіль, 1993. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. К., 1993. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) Львів, 1996.
13. Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – Харків, 1996.
14. Там же. – С.169, 171.
15. Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999.
16. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: соціально-політичний портрет. – К., 1993.
17. Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – К., 1996.
18. Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900-1907. – К., 1998.
19. Геращенко Т.С. Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець XIX ст. – початок 1918 р.) Автореф. дис. канд. іст. наук. Запоріжжя, 1993. Федьков О.М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905-1907 рр. Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1993. Доморослий В.І. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906-1907):. Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1994.
20. Борисенко В.А. До питання про Революційну Українську Партію // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1991. – Вип.169. – С.129-138. Козицький М.Ю., Поліщук О.В. Національно-політична думка на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип.172. – С.3-14. Шморгун П.М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Там же. – С.14-25. Його ж: Національно-визвольний рух на Україні на початку XX ст. // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип.173. – С.3-12. Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Укр. іст. журн. – 1992. – №3. – С.23-32. Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І.Міхновський: постать на тлі епохи // Там же. – 1992. – №9. – С.76-91. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX сторіччя) // Політологічні читання. – 1992. – №2. – С.101-114. Його ж: Українська інтелігенція і національне питання: початок XX століття // Україна XX

- століття. Культура, ідеологія, політика. – К., 1993. – С.5-23. Мартинець В. Микола Міхновський – піонер українського націоналізму // Політичні читання. – 1995. – №2. – С.249-263. Солдатенко В., Кривошея В. Революційна Українська Партія // Віче. – 1998. – №1. – С.128-140. Устименко В. Державний устрій: який вбачався він українським партіям // Там же. – 1998. – №6. – С.141-154. Лавров Ю.П. Про ідейні та організаційні засади Союзу визволення України// Укр. іст. журн. – 1996. – №6. – С.79-90.
21. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття. Дослідження. К., 1996. Ветров Р.І. Політичні партії України на початку XX століття (1900-1925 рр.) Навч. посібник. Дніпродзержинськ, 1997. Нариси з історії українського національного руху / За ред. В.Г. Сарбея. – К., 1994. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Кол. наук. моногр.: У 3-х ч. – К., 1999. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 2000.
 22. Історія України: Курс лекцій. У 2 кн. Кн. 2 – XX століття. Навч. посібник. – К., 1992. Історія України: нове бачення: У 2-х т. Під. ред. В.А.Смоля. – Т.1. – К., 1995. Рибалка І.К. Історія України. – Ч.2. – Харків, 1996.
 23. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991.
 24. Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. Тернопіль. 1991. Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: програмні документи перших історичних партій. К., 1992. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: Програмові і довідкові матеріали. К., 1993. Україна в XX столітті: 36. документів і матеріалів (1900 – 1939). К., 1997. Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 р.). Луганськ, 1999.
 25. Програмные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX – 1917 г.). Сборник документов. Вып. 1-2. – М., 1996.
 26. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М., 1996.
 27. История национальных политических партий России. Материалы международной конференции. Москва 21-22 мая 1996 года. – М., 1997.
 28. Меньшевики. Документы и материалы. 1903 – февраль 1917 гг. М., 1996. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. В 3-х тт. Т.1. 1900-1907. – М., 1996. Российские либералы: кадеты и октябристы. Сост. Д.Б.Павлов, В.В.Шелохаев. – М., 1996. Партия «Союз 17 октября». Протоколы съездов и заседаний ЦК. 1905-1907 гг. – М., 1996.
 29. Шелохаев В.В. Идеология и политическая организация либеральной буржуазии 1907-1914 гг. М., 1991. Його ж: Либеральная модель переустройства России. М., 1996. Його ж: Российские либералы в годы первой мировой войны // Вопр. истории. – 1993. – №8. – С.27-39.
 30. Степанов С.А. Черная сотня в России. 1905-1914 гг. – М., 1992.
 31. Варгатюк П.Л., Шморгун П.М. Забуті події та імена. З історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період. – К., 1990. Шморгун П.М. З історії соціал-демократичних організацій України напередодні і в період першої російської революції (1903-1907 рр.): новий підхід // Укр. іст. журн. – 1990. – №2. – С.3-14.
 32. Сусоров В.Д. Борьба социал-демократов Украины за союз рабочего класса и крестьянства (июнь 1907 – февраль 1917). – К., 1991.
 33. Гусев В.І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921р.) Автореф. дис. докт. іст. наук. – К., 1999.

34. Лебеденко О.М. Анархісти на Україні в 1903-1908 рр. // Укр. іст. журн. – 1991. – №11. – С.36-43. Його ж: Анархізм в Україні (XIX – початок XX ст.). – К., 1994. Його ж: История анархизма в Украине (кон. XIX – начало XX ст.). – К., 1995.
35. Сусоров В.Д. Про програму і тактику партії есерів у 1907-1914 рр.// Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1991. – Вип.169. – С.47-52. Його ж: Діяльність організацій Партії соціалістів-революціонерів серед селянства України в 1905-1907 рр. (До історіографії проблеми)// Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип.172. – С.114-118. Павко А.І., Сусоров С.В. Розповсюдження видань Партії соціалістів-революціонерів у селах України (1905-1907 рр.)// Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип.173. – С.49-58.
36. Білоус А.О. Кадети в Києві в 1905-1907 рр.// Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип.172. – С.34-42. Її ж: Українські кадети й національне питання// Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип.173. – С.49-58. Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906 рр.)// Укр. іст. журн. – 1995. – №6. – С.37-46
37. Ясир М.Д. З діяльності партійних осередків октябристів на Україні в 1905-1907 рр.// Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип.172. – С.56-61.
38. Самарцев І.Г. Чорносотенці на Україні (1905-1917 рр.) // Укр. іст. журн. – 1992. – №1. – С.90-98. Омелянчук І. Чорносотенний рух в Україні на початку XX століття// Сучасність. – 1997. – №12. – С.86-93. Волковинський В. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст.// Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С.63-74.
39. Любченко В.Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908-1914 рр.)// Укр. іст. журн. – 1996. – №2. – С.55-64.

Надійшла до редакції 13.03.2001 р.

ББК: ТЗ (4УКР55)52-21

ПОМІЩИЦЬКЕ ГОСПОДАРСТВО НА ТЕРИТОРІЇ ДОНБАСУ (1861-1917 рр.)

Н.Р.Темірова

II половина XIX ст. – час формування в Донбасі великої промисловості. Не зважаючи на достатньо інтенсивний її розвиток, не слід перебільшувати вплив промислової модернізації на життя регіону того періоду. Домінуюче місце в економіці краю, як і раніше, посідав аграрний сектор. Отже, процеси, які відбувалися тут, не менш важливі для розуміння особливостей історичного розвитку Донбасу. При цьому треба мати на увазі достатньо відчутний вплив промисловості на зрушення в сільському господарстві. Складовою аграрного сектору виступали поміщицькі господарства, частина яких послужила основою для формування сільськогосподарського підприємництва.

Для аналізу обрана територія Донбасу – сучасні Донецька та Луганська області. Оскільки в період, який розглядається, Донбас не виділявся в особливу адміністративно-територіальну одиницю, окреслимо приблизні географічні межі. Це – територія Бахмутського, Маріупольського, частини Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії, Старобільського, частин Ізюмського та Куп'янського повітів Харківської губернії і Таганрозький округ Донської губернії. В тих випадках, коли неможливо виділити статистичні

дані по волостях, що розташовувались на території сучасного Донбасу, обмежимося характеристикою Старобільського, Бахмутського, Маріупольського повітів та Таганрозького округу, які становили питому вагу розглядуваного регіону.

Становищу поміщицького господарства в II половині XIX – на початку XX ст. присвячена численна наукова література. Що ж стосується поміщицького господарства в окреслених вище географічних рамках, то тут ми зустрічаємо поодинокі відомості в літературі узагальнюючого плану [1, 2]. Основу даного дослідження склали статистичні матеріали та описи маєтків. Серед статистики виділяються видання ЦСК та матеріали земських обстежень. Надзвичайно цікаву інформацію містять збірки коротких описів окремих маєтків «Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах» за 1897 та 1901 рр. і «Справочные сведения о некоторых русских хозяйствах» за 1916 р. Завдання укладачів полягало у зборі інформації про господарства, котрі «істотно виділяються серед загального рівня місцевого сільськогосподарського життя і тому можуть являти наочний приклад того, в якому напрямку може бути покращене місцеве сільське господарство» [3. – С.448]. Хоча зібрані відомості не вирізняються повнотою, все ж можна почерпнути деяку інформацію, а доповнення відомостей паралельними джерелами дозволяє створити повніше уявлення про предмет розмови.

Таблиця 1 [4. – С.154, 160]. Розподіл приватної особистої власності між становими групами в 1905 р.

Повіти	Дворяни		Дух. особи		Купці		Міщани		Селяни		Інші	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Бахмутський	249	152,3	2	0,017	49	34,3	70	8,6	973	59,8	482	83,9
Маріупольський	72	23,7	3	0,046	15	3,6	35	4,1	550	41,6	13	0,9
Слов'яносербський	130	101,9	5	0,9	36	36,7	28	11,1	144	24,4	4	1,7
Старобільський	114	96,2	83	2,8	51	35,3	34	6,3	186	30,6	–	–
Ізюмський	273	134,1	29	1,7	82	27,2	175	20,2	841	52,9	55	17,1
Куп'янський	247	70,9	10	1,2	51	35,6	126	17,4	1121	49,2	–	–

1 – кількість володінь

2 – кількість землі, тис. дес.

Загальний земельний фонд регіону становив 4,5 млн. дес. З них 2,6 млн. дес. (59,5%) складали надільні землі, 0,2 млн. (5,1 %) – державні, церкви й монастирів, 1,5 млн. (35,4%) – приватні землі [4. – С.150, 153]. В таблиці 1 показаний розподіл приватної особистої власності за повітами між станами. Найбільше землі зосереджувалося в дворянських маєтках. Найвища кількість господарств належала селянам. Ця тенденція простежується в усіх вказаних повітах Катеринославської й Харківської губерній, окрім Маріупольського. Тут на першому місці за обома показниками знаходились селяни. Це пояснюється специфікою заселення його території.

За приблизними підрахунками на території регіону (в межах Бахмутського, Маріупольського, Старобільського повітів та Таганрозького округу) на початку XX ст. налічувалося 11,4 тис. поміщиків і членів їхніх родин, що становило 0,6% загальної чисельності населення [5. – С.16, 18; 6. – С.18,20; 7. – С.12]. Отже, питома вага їх була нижчою порівняно з іншими регіонами України.

Згідно з даними «Статистики землеволодіння 1905 року» поміщицьке землеволодіння в Донбасі обіймало близько 1 млн. дес. Переважна його частина належала дворянам – 63,6%. Найвища питома вага дворянського землеволодіння зафіксована в Донецькому окрузі – 78,1%, найнижча – в Маріупольському повіті – 46,9%. В 1905 р. поміщицьке землеволодіння в Бахмутському повіті становило 71,6% приватної землі, в Маріупольському – 34,4% [5. – С.16,18]. І знову Маріупольський повіт вибивається із за-

гального ряду. По-перше, поміщицьке землеволодіння тут було не настільки масштабним. Тут переважало середнє поміщицьке землеволодіння. Так, у 1905 р. налічувалося 16 дрібних маєтків (50-100 дес.), 62 середніх (100-1000 дес.), та 8 великих (понад 1000 дес.) У той час, як у Бахмутському повіті відповідні показники склали 205, 332, 72, в Таганрозькому окрузі – 125, 758, 62 [5. – С.16; 7. – С.12].

Як і в цілому по Україні, на території Донбасу на початку ХХ ст. відбулися зрушення в поміщицькому землеволодінні. Його площа помітно скоротилася: в Донецькому окрузі – на 63,2%, в Бахмутському повіті – на 48%, Маріупольському – на 19,1 [Пораховано за: 5. – С.16,18, 7. – С. 12; 8. – С.28-29, 32-33]. Причина цього, з одного боку, полягала в масовому продажі землі дворянами і придбанні значної частки її селянами, з другого. Процесу мобілізації поміщицької землі найбільше сприяли три фактори: соціально-економічна еволюція поміщицького господарства; виступи селян під час революційних подій 1905-1907 рр.; проведення Столипінської аграрної реформи.

Таблиця 2 [9. – С.28-29]. Мобілізація землі в Катеринославській губернії в 1911-1914 рр. (дес.)

<i>Категорії покупців-продавців</i>	<i>Продано</i>	<i>Придбано</i>	<i>Перевищення придбаної землі над проданою: +, – разів</i>
<i>Дворяни</i>	81591	22029	-3,7
<i>Дух. особи</i>	106	220	+2,1
<i>Купці</i>	12895	14190	+ 1,1
<i>Міщани</i>	3537	7235	+ 2,0
<i>Селяни</i>	36160	82154	+2,3
<i>Козаки, колоністи</i>	23220	35752	+1,5
<i>Торг.-пром. тов-ва, юрид. особи</i>	33342	28294	-1,2
<i>Інші</i>	6593	8835	+1,3

Про масштаби процесу мобілізації свідчать дані таблиці 2. Як видно, тільки дворяни та торгівельно-промислові товариства і юридичні особи продали більше землі, ніж придбали, в результаті чого їхнє землеволодіння скоротилося, причому, у дворян – істотно – вони втратили майже 6 тис. дес. Водночас селяни придбали близько 46 тис. дес. Продажу землі сприяли достатньо високі ціни на землю. Так, по Катеринославській губернії вони становили 30-35 крб. В той час як у Бахмутському й Словоносербському повітах, багатих на вугілля, – 80-100 крб. за дес. В Маріупольському були ничжичи 25 крб. [10. – С.27].

Пильніше процес мобілізації поміщицької землі розглянемо на прикладі маєтку Л.В.Булацель у Бахмутському повіті. Його площа становила майже 1130 дес., з яких 1066 дес. (94,3%) займала рілля. Чистий прибуток господарства на початку ХХ ст. становив 9,2 тис. крб. У 1901 р. маєток закладений у Дворянському земельному банку. В 1905 р. власник продав його двома ділянками: 72 дес. – дворянину П.В.Міоковичу, решту – селянину І.М.Криленку. Ще через два роки маєток Міоковича проданий селянському товариству, а в 1910 р. перейшов у власність Селянського банку [11. – Арк.5,6, 42, 43, 45, 51].

Незважаючи на скорочення, поміщицьке землеволодіння і на початку ХХ ст. залишалося достатньо потужним. Серед найбільших маєтків у Бахмутському повіті слід назвати: Д.Д.Сонцева (6,2 тис.), нащадків Енгельгардта (5 тис.), М.Я.Туткевича (4,9 тис.), В.О.Бантиса (4,8 тис.); в Маріупольському – О.І.Гозадінова (2,7 тис.), Ф. Та Є.Аксютіних (2, тис.), І.В. Інжечика (1,8 тис.), в Словоносербському – Л.В.Голубева

(5,2 тис.), О.І.Леведіс (5,1 тис.), М.М.Олексієнка (4,7 тис.); в Старобільському – Г.Г.Суханов-Подколзін (10,9 тис.), А.П.Руссов і А.І.Трабонті (11 тис.), в Ізюмському – маєток «Святогірський» графа Г.І.Рібоп'єра (17, 4 тис. дес.) [12. – С.3-84; 13. – С.3-44; 14. – С.79-126; 15. – С.140, 126, 122].

Простий перелік маєтків не дає уявлення про характер поміщицького землеволодіння. Основною його рисою, як і в цілому по Україні й Росії, залишалася висока концентрація. Так, одні з найбільших землевласників Карпови володіли 5 маєтками в Бахмутському повіті загальною площею 9,3 тис. дес., Енси – 7 маєтками площею 3,8 тис. дес. Порівняно з іншими регіонами України це відносно невисокі показники. Особливо, якщо проводити зіставлення з Правобережною Україною. Ця відмінність пояснюється відносно пізнім заселенням території Донбасу. Проте слід зауважити, що багато тутешніх поміщиків володіли маєтностями і в інших губерніях. Наприклад, Карпови, окрім маєтків у Бахмутському повіті, мали в Донській, Калузькій, Псковській, Самарській, Саратовській, Симбірській, Тамбовській, Тульській губерніях 12 господарств загальною площею 15,8 тис. дес. Барони Медем володіли 2 тис. дес. в Маріупольському і 604 дес. у Бахмутському повітах, а окрім цього – в Херсонській, Волинській, Ковенській, Саратовській і С.-Петербурзькій губерніях їм належало 7 маєтків площею 18,6 тис. дес. Іловайські в межах Донської області мали 5 господарств площею 8,2 тис., а ще в Полтавській, Вітебській, Тамбовській губерніях їм належало 4 маєтки площею 12,7 тис. дес. Суханови-Подколзіни в Старобільському повіті володіли трьома маєтками площею 19,5 тис., у Воронежській губернії мали два маєтки на 14,2 тис. дес. тощо [15. – С. 59, 64, 92, 140].

У поміщицьких господарствах Донбасу капіталістична перебудова відбувалася порівняно швидко. Це зумовлювалося дефіцитом робочих рук, що взагалі було характерно для Півдня України. До того ж, не слід забувати, що у поміщицьких господарств був серйозний конкурент – промисловість, куди спрямовувалася основна частина прийдешніх робітників. Розвитку сільського господарства в цілому сприяв розвиток промисловості, зростання чисельності населення, що було характерно для регіону розгляданого періоду.

Обстеження показали, що пануючої системи землеробства не існувало. Небагато землевласників запровадили травосіяння. В деяких маєтках Слов'яносербського повіту запроваджене багатопілля. Цю систему при травосіянні вважали найзручнішою в Катеринославській губернії [10.- С.46].

Таблиця 3 [4. – С. 166,173]. Пересічна врожайність за 1901-1910 рр. (пудів з дес.)

Повіти	Озиме жито		Ярова пшениця		Овес	
	поміщицькі	селянські	поміщицькі	селянські	поміщицькі	селянські
Бахмутський	59,5	40,7	60,4	49,0	63,7	48,9
Маріупольський	48,1	36,9	51,1	44,9	57,9	51,9
Слов'яносербський	41,8	31,0	43,8	31,1	46,7	31,1
Старобільський	39,0	23,0	42,2	31,9	44,8	32,5
Ізюмський	62,7	45,8	63,4	50,9	64,8	49,8
Куп'янський	57,2	36,9	50,9	37,0	58,4	39,8

Таблиця 3 показує, що пересічна врожайність сільськогосподарських культур на поміщицьких землях вища порівняно з селянськими. Це було характерно взагалі для пореформеної України й Росії. Пояснюється це багатьма обставинами. Поміщики мали родючіші землі, були краще забезпечені сільськогосподарським реманентом, технікою, ширше впро-

ваджували інтенсивні системи землеробства та інші досягнення агротехніки, залучали до управління господарством фахівців. Все це сприяло вищій продуктивності землеробства.

В регіоні завдяки сприятливим природно-кліматичним умовам склалося переважно зернове господарство, друге місце посідало тваринництво. Відзначається розширення посівів, особливо посіву пшениці. Розглянемо кілька прикладів. Один з найбільших маєтків регіону – «Благодатний» – належав О.В.Михалкову. Його площа становила 8000 дес. Він складався з головної економії та чотирьох хуторів. Переважну більшість землі займала рілля – 6775 дес. (84,6%). Господарством керував управитель. Панувала перелогова система землеробства. Достатньо широко було представлено тваринництво. У «Благодатному» сінокіс та вигін обіймали 920 дес. У маєтку працювали переробні підприємства – маслоробний, цегельний заводи, паровий вітряк і лісопильня [16. – С. 153–156].

Маєток А.О.Бантиша «Прелесне» (Ізюмський повіт) обіймав 3970 дес. 2782 дес. (70,1%) було відведено під рілля. Власник сам займався господарськими справами. В господарстві застосовувались раціональні сівозміни: 2-, 3-, 7-, 9-пілля. Вирощували зернові, масляні рослини. Щорічно у продаж надходили тисячі пудів насіння названих культур. У «Прелесному» тваринництво було представлено кінним заводом чистокровних англійських скакунів, вівчарством на 5000 голів, молочною худобою на 70 корів. Значна площа була відведена під пасовиська: 480 дес. займали переліг і вигін та 377 дес. – луки. Напівкровні верхові й рисисті та чистокровні першерони продавалися по 250-350 крб. Продукція тваринництва найчастіше реалізовувалася в Таганрозі: продавалися бички, корови, молочні продукти. В господарстві працювали невеликі переробні підприємства. Цегельний завод, який виробляв до 400 тис. цеглин на рік. Прелеснянський вітряк щороку переробляв до 8 тис. пудів зерна. Великий успіх у маєтку Бантиша мало лісорозведення на 108 дес. [16. – С.362-363].

Маєток «Майорський» Л.І.Немчинович (Маріупольський повіт) вівся власником за допомогою управителя. Площа ріллі становила 1706 дес. Практикувалося трипілля, травосіяння не використовувалося. Розводили велику рогату худобу. Приплід продавався по 50-75 крб. На території маєтку діяв винокурний завод, який переробляв власну і покупну продукцію [16. – С. 139].

Маєток «Торецький» (Бахмутський повіт) належав І.Я.Судерману. Господарство власник вів особисто. З 1380 дес. 600 становила рілля. Застосовувалося трипілля, вносилися в ґрунт добрива. Вирощувалися пшениця, жито, овес, ячмінь. Насіння цих культур надходило у продаж. На території маєтку розташувався кінний завод, який спеціалізувався на розведенні арденської породи. Лошата продавалися у дворічному віці по 225-250 крб. Продавали і племінних бичків по 200-250 крб. Було 54 корови. Молочні продукти реалізовувалися на місці. У маєтку був також сад (12 дес.), невеликий виноградник. Розташовувався на території маєтку, але не належав власникові акціонерний паровий завод вогнетривких виробів. Діяли також майстерні для внутрішніх потреб [16. – С.129].

А.П.Єленев (Слов'яносербський повіт) володів маєтком «Орловка». Площа його – 1100 дес., з яких рілля становила 200 дес. Рільництво базувалося на вигінній системі. Вирощувалися традиційні для місцевості культури. В незначних розмірах представлено домашнє тваринництво, розсадник дерев, штучне лісорозведення [16. – С.143-144].

Радянськими істориками тривалий час точилася дискусія про перевагу відробіткової чи капіталістичної системи господарювання. В залежності від цього й визначався рівень капіталістичної еволюції господарства. Більшість господарств регіону велася змішаним способом: частина землі оброблялася найманими робітниками, частина – шляхом здольщини, решта сдавалася в оренду за гроші. [10. – С.21]. Здольщина полягала в тому, що хліб з третини поля, засіяного селянським насінням, надходив на користь власника.

Довгострокова оренда зустрічалася двох видів: під культури чи під випас худоби. Термін оренди – до 12 років, але найчастіше – 6 років. Середня вартість при довгостроковій оренді: Бахмутський повіт – 1 крб. 50 коп., Слов'яносербський – 1 крб. 75 коп. Водночас зазначалося, що розвивалася короткострокова оренда дрібних ділянок по 4 – 6,4 крб. за дес. [17. – С.73]. Як бачимо, ціна на короткострокову оренду була значно вищою. Про шкідливість дрібної селянської оренди для орендаря й власника і взагалі для сільського господарства автор писав у попередніх працях. Зазначимо лише, що при віддачі в оренду землі під посів найвище цінувалися толочні землі, під сінокіс – лугові. На початку ХХ ст. домінувала оренда за гроші.

Розглянемо кілька варіантів віддачі поміщиками своєї землі в оренду. Так, маєток «Марусине» Г.Г.Єлісєєва (Бахмутський повіт) площею 2320 дес. керувався управителем. 150 дес. землі віддавалися в оренду селянам за збирання врожаю, в оренді перебували і 32 дес. городу (разом – 7,8% площі маєтку). Запроваджені 4-пільна та «вільна» сівозміни. По схилах балок поширене травосіяння. Із зернових культур надавалася перевага озимому життю, насіння якого надходило у продаж. Але провідну галузь цього господарство становило конярство. На території маєтку розташовувався відомий в окрузі Гаврилівський кінний завод, який наховував 260 голів тварин. Цій же галузі підпорядковувалося й зерноводство [18. – С.128-129].

У маєтку «Дружківка» О.О.Ізмайлова (Бахмутський повіт) з 1845 дес. в оренду здавалося 850 (46,1%). Господарство організовувалося безпосередньо власником. Застосовувався вільний сівообмін. Вирощувалася озима пшениця, овес, ячмінь, сорго, люцерна. Під останню культуру відводилося 600 дес. Щорічно продавалося до 1000 пуд. її. В маєтку мався набір знарядь праці та робоча худоба [18. – С.316].

Маєток «Іванівський» І.І.Шидловського (Бахмутський повіт) займав 3588 дес., з яких 2000 дес.(55,7%) здавалося в оренду. На решті землі управителем велося господарство за рахунок власника. Причому, господарство достатньо інтенсивне. Домінувало землеробство. Запроваджені були раціональні сівозміни: 3- та 6-пільна. В маєтку був у наявності реманент (плуги, сівалки, борони, парова молотарка та ін.). Важливу галузь становило тваринництво. Зокрема, розводили рисистих коней, вівці, свиней. Продукцію тваринництва, зокрема, масло продавали в Харкові. Представлене було також птахівництво. На 5 дес. розмістився сад. 12 дес. займав ліс. Дане господарство належало до так званих «зразкових», адже окремі його галузі, зокрема молочне господарство, птахівництво, голландська худоба, а також насіння хлібів були премійовані на сільськогосподарських виставках [18. – С.317].

Маєток «Олександрівський» Л.В.Голубєва (Слов'яносербський повіт) обіймав 3342 дес., з яких 3307 дес. відведено під рілля. Причому, на кошти власника оброблялося лише 370 дес. (11,1%), решта землі віддавалася в оренду. Набір реманенту включав плуги, борони, сівалки, парову молотарку тощо. Насіння хлібів, які вирощувалися, продавалося. Тваринництво було представлене розведенням коней та великої рогатої худоби. Вершкове масло реалізовували в Луганську. На території маєтку діяли борошномельний вітряк та винокурний завод [18. – С. 326].

Лише щодо одного маєтку вказана форма оренди. Проте слід зазначити, що в даному регіоні дуже поширеною була оренда за відробітки. Таким шляхом частково вирішувалася проблема забезпечення господарств робочими руками. Водночас слід мати на увазі, що прибирання врожаю здійснювалося із застосуванням поміщицького реманенту, тобто йдеться про відробітки II типу. Наведені приклади показують, що віддача в оренду частини землі не завжди означала згортання власного виробництва.

Таблиця 4 [19. – С.46-61]. Питома вага окремих угідь в господарствах Бахмутського повіту (%)

	<i>Площа гос-подарств</i>	<i>Посієу</i>	<i>Сінокосу</i>	<i>Пару</i>	<i>Толоки</i>	<i>Сад, город</i>	<i>Садиба</i>
<i>Дворяни</i>	<i>1-100 дес.</i>	56,7	23,5	–	10,8	4,6	4,4
	<i>100-1000 дес.</i>	42,8	19,4	6,5	29,2	1,3	0,8
	<i>Пон. 1000 дес.</i>	25,4	31,0	3,3	35,0	0,4	0,3 4,7
<i>Купці й міщани</i>	<i>1-100 дес.</i>	–*	–	–	–	–	–
	<i>100-1000 дес.</i>	–	–	–	–	–	–
	<i>Пон. 1000 дес.</i>	26,4	22,7	13,4	36,7	0,5	0,3
<i>Поселяни</i>	<i>1-100 дес.</i>	–	–	–	–	–	–
	<i>100-1000 дес.</i>	48,1	13,1	8,7	28,2	1,0	0,8
	<i>Пон. 1000 дес.</i>	35,2	34,5	2,5	25,0	0,9	0,7 1,2
<i>Селяни</i>	<i>1-100 дес.</i>	81,4	5,0	–	11,8	1,5	0,3
	<i>100-1000 дес.</i>	46,7	17,7	–	33,6	0,7	0,7
	<i>Пон. 1000 дес.</i>	–	–	–	–	–	–
<i>Орендарі</i>	<i>1-100 дес.</i>	75,4	19,8	–	2,4	0,4	0,3 1,6
	<i>100-1000 дес.</i>	77,7	11,5	5,3	4,3	0,1	1,1
	<i>Пон. 1000 дес.</i>	–	–	–	–	–	–

* Відомості відсутні

За даними таблиці 4 можна дійти до наступних висновків щодо складу угідь у господарствах різних типів. По-перше, у всіх груп землевласників простежується закономірність: із збільшенням площі господарства скорочується питома вага посієу. Виняток становлять лише орендарі. По-друге, в дрібних господарствах (до 100 дес.) відсутня така важлива частина угідь, як пар. По-третє, із збільшенням розміру господарства підвищується доля толоки й сінокосу. По-четверте, найвищий ступінь розпаханості спостерігався в орендарів, які, незважаючи на різноманітні обмеження з боку власників, намагалися якнайбільше взяти від орендованої землі.

Дані «Кратких справочных сведений о некоторых русских хозяйствах» і «Справочных сведений о некоторых русских хозяйствах» надають можливість на прикладі кількох маєтків простежити зрушення у поміщицькому господарстві регіону протягом 1897-1916 рр. Площа маєтку «Миколаївка» (Слов'яносербський повіт) П.М.Одуда збільшилася з 2600 до 2960 дес. Змінилася структура угідь. Зокрема, рілля розширилася з 600 до 2600 дес. У господарстві вирощувалися озима та яра пшениця, озиме жито, овес, ячмінь, просо, льон. У маєтку діяв завод рисистих коней. Розводили також велику рогату худобу та пізніше ще й свиней. З технічних виробництв діяли звичайний і паровий вітряки. Реманент охарактеризований тільки за 1916 р. Це – трактори, культиватори, борони, букери, сівалки, парова молотарка та інші. Якщо взяти до уваги, що трактори до Росії почали завозитися з 1913 р., то наявність його в господарстві свідчить про сучасний рівень забезпечення реманентом [3. – С.149; 16. – С.147; 18. – С. 327-328].

Обстеження маєтку «Анастасіївка» (Слов'яносербський повіт) (власники – подружжя Філатових) за той же відтинок часу показало, навпаки, скорочення його площі з 1391 до 820 дес. Відповідно скоротилася й площа ріллі з 330 до 140 дес. Господарство велося власником. Система рільництва еволюціонувала від перелогової до 8-пільної. Представлене було і тваринництво. В маєтку діяв невеликий кінний завод, який дещо розширив свої потужності. Крім того, для власних потреб розводили свиней, корів. Молочну продукцію реалізували в Луганську. На території маєтку на початку ХХ ст. для потреб господарства почав

працювати паровий вітряк. У значній кількості продавалося насіння хлібів і трав. З'явився сад. Почали розводити курей. У наявності – повний комплекс сільськогосподарських знарядь [3. – С.143; 16. – С.146-147; 18. – С. 327]. Отже, незважаючи на зменшення площі, в цілому інтенсивність господарства підвищилась.

У маєтку А.Ю.Рафальського (Бахмутський повіт) площею в 1580 дес. за 1901-1916 рр. змінилася система сівобігу: з перелогової на 9-пільну. Розширилася площа ріллі (з 300 до 1320 дес.). Збільшилися масштаби оренди: з 450 до 600 дес. Вирощувалися озиме жито, яра пшениця, овес, ячмінь, просо. Розводили вівці. Слід відзначити, що поголів'я тварин скоротилося: волів – з 130 до 80, овець – з 1500 до 200. Очевидно, це пояснюється переорієнтацією господарства на зерноводство. А разом із скороченням поголів'я тварин зменшилась площа вигону – з 450 до 200 дес. Правда, почали розводити свиней, а також зайнялись птахівництвом. Не згадується під 1916 р. про бджільництво, хоча раніше нараховувалося 120 вуликів. Розширилося садівництво (з 14 до 60 дес.). В маєтку – розсадник дерев. Прищеплені дерева продавалися по 20-50 коп. за штуку. В невеликих розмірах в 1916 р. представлено виноробство. Займалися на 16 дес. лісоводством. Саджанці продавалися. У ставках розводили рибу [16. – С. 127; 18. – С. 315].

Таким чином, на підставі проведеного аналізу можна дійти наступних висновків. По-перше, в Донбасі переважало середнє поміщицьке господарство, за масштабами воно значно поступалося правобережному, південному. По-друге, поміщицькі господарства спеціалізувалися на зерноводстві. На це вказують значні площі, відведені під рілля. Зерноводство мало промисловий характер і залишалося основною статтею прибутку. Наступною важливою галуззю було тваринництво. По-друге, в маєтках були представлені переробні підприємства, розраховані на задоволення потреб власника маєтку та навколишніх селян. По-третє, частина поміщиків частину землі здавала в оренду, що не означало повного згортання господарства за рахунок власника. Навпаки, в маєтках, котрі нами розглянуті, інтенсивно розвивалося підприємницьке господарство.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена характеристиці поміщицького господарства в Донбасі в 18161-1917 гг. На основі різноманітних джерел проаналізовані поміщицьке землеволодіння, організація сільськогосподарського виробництва, арендні відносини, показана капіталістическа еволюція окремих поміщицьких господарств. Визначені деякі особливості поміщицького господарства регіону, серед яких: більш скромні масштаби поміщицького землеволодіння, дефіцит робочих рук, широке використання недр землі, що приносило додаткові прибутки.

SUMMARY

Clause is devoted to the characteristic of a manor in Donbass in 18161-1917. On the basis of various sources are analysed landowner landed property, the organization of agricultural manufacture, rent relations, is shown capitalist evolution of separate landowner's economy. Some features of landowner of economies of region, among which are determined: more modest scales of landowner of landed property, deficiency of working hands, wide use of depths of ground, that brought the additional profits.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область; Ворошиловградська область. – К.: УРЕ, 1970.

2. История родного края. (Часть первая): Учебное пособие для 6-9 классов. – Донецк: Кардинал, 1998. – 320 с.
3. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. – СПб., 1897. – 485с.
4. Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. – СПб., 1906.
5. Статистика землевладения 1905 года. Вып. 14. – СПб., 1906.
6. Статистика землевладения 1905 года. Вып. 33. – СПб., 1906.
7. Статистика землевладения 1905 года. Вып.46. – СПб., 1907.
8. Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. – М., 1923. – Т.У. – Вып.2. – 219 с.
9. Динамика землевладения в России. 1906-1914. – М.: АН СССР, 1989. – 81 с.
10. Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып У. – СПб., 1892.
11. Центральний історичний державний архів Росії. – Ф.593. – Оп.8. – Спр.225.
12. Ведомость о землевладении Бахмутского уезда. – Бахмут, 1915. – 84 с.
13. Список земельных владений Мариупольского уезда Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1904. – 44 с.
14. Учет земель и алфавитный список земельных владений Славяносербского уезда Екатеринославской губернии – Екатеринослав, 1906. –130 с.
15. Вся Россия. – СПб., 1899.
16. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Изд. 2. Вып. 2. – СПб., 1901. – 546 с.
17. Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. Приложения. – СПб., 1873.
18. Справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Вып.1. – Пг., 1916. – 375с.
19. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1899.

Надійшла до редакції 15.03.2001 р.

ББК ТЗ(4УКР55) 621-53

СТРУКТУРА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ В ДОНБАСІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-х РОКІВ

О.В.Гребеннікова

За радянських часів в Україні було створено зовсім нову систему управління державою, яка кардинально відрізнялася від тої, що існувала до 1917 р. Удосконалення її тривало протягом всього радянського періоду. Головні ж підвалини цієї системи було закладено в 20-ті роки: визначилася її структура, форми роботи, принципи керівництва, взаємини з партійними органами. Зважаючи на це, актуальним, на наш погляд, є аналіз структури та організаційних форм діяльності місцевих органів влади Донбасу у першій половині 20-х років. Адже радянська державна система визначала життя українського народу протягом сімдесяти років; до того ж, окремі її структури, а саме місцеві ради та їх виконавчі органи, існують і зараз.

В історіографії цю проблему розглянуто лише в масштабах всієї України. В історичній літературі радянських часів треба відзначити ґрунтовні праці Б.М.Бабія. У двох

своїх монографіях він докладно аналізує організацію державної влади в Україні в 1917-1920 рр. і в 1921-1925 рр., зокрема її місцеві структури. Б.М.Бабій також є редактором двотомного видання з історії держави та права УСРР, в якому державній системі України в першій половині 20-х років присвячено окремий розділ [1]. Деякі питання цієї проблеми розглянули в своїх статтях Г.Вайнер, В.Гречко, П.Шапіро, О.Фрицький, Ф.Стрельченко та інші. Єдина стаття, присвячена діяльності сільських рад Донбасу в 1923-1925 рр. належить В.А.Носкову [2].

В останнє десятиріччя питання організації державної влади, зокрема на місцях, в 20-ті роки здебільшого привертає увагу істориків-правознавців. Останні видання посібників з історії держави та права України містять окремий розділ, присвячений державній системі нашої країни за часів НЕПу. Нова система влади розглядається як «військово-більшовицька», «командно-адміністративна», а також як та, що створила найсприятливіші умови для зростання бюрократизму і посилення позицій партійно-державної номенклатури. Діяльність однієї з ланок цієї системи – міських рад – в 20-30-ті роки проаналізовано в монографії А.В.Гонтаря [3].

Джерельну базу дослідження становлять законодавчі акти, які регулювали діяльність місцевих рад, архівні матеріали з фондів Державних архівів Донецької і Луганської областей, Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України і Центрального Державного архіву громадських об'єднань України, а також матеріали місцевої періодичної преси.

Метою статті є висвітлення структури і організаційних форм роботи місцевих рад Донбасу в першій половині 20-х років.

Згідно з положеннями Конституції УСРР 1919 р. та нормативними актами, ухваленими пізніше, влада на місцях належала губернським, повітовим та волосним з'їздам рад. Між з'їздами владу здійснювали виконавчі комітети, які ними обиралися. У містах і селах органами влади були міські і сільські ради та обрані ними виконавчі комітети. Вони звітували про свою роботу перед відповідними з'їздами і радами, і в процесі роботи підпорядковувалися виконкомам вищого рівня, Всеукраїнському Центральному виконавчому комітету, а також Раді Народних Комісарів УСРР. Для керівництва поточною роботою виконавчих комітетів, підготовки необхідних матеріалів до їх засідань і нагляду за виконанням постанов центральних органів з їх складу обирались президії. Для ведення роботи за різними напрямками у складі виконавчих комітетів створювалися різноманітні відділи [4].

З'їзди відбувалися один раз на рік відразу ж після виборів до рад. Вони розглядали здебільшого загальні питання: звіти виконавчих комітетів, відділів, робота яких вважалася найважливішою (земельного, продовольчого та ін.) та ухвалювали резолюції, що містили загальну оцінку їх діяльності і завдання на майбутнє. Порядок денний з'їздів одного рівня заздалегідь затверджувався виконкомом вищого рівня (як і тези доповідей і повідомлень) і був ідентичним в усіх повітах або волостях. Значне місце в порядках денних з'їздів відводилося також питанням міжнародного та внутрішнього становища і привітанням [5].

Більш-менш реально місцевим життям управляли виконавчі комітети. Основними формами їх роботи були пленарні засідання, які на губернському рівні відбувалися пересічно 1 раз на 2 місяці, на повітовому рівні – 1-3 рази на місяць [6]. Разом із членами виконавчого комітету в засіданнях звичайно брали участь представники різних установ, організацій, які запрошувалися для вирішення окремих питань. На розширені засідання повітових виконкомів запрошувалися голови усіх волосних виконавчих комітетів, сільських рад [7]. Практикувалися і такі форми роботи, як виїзні засідання, спільні засідання виконкомів разом з міськими радами і парткомом.

Окрім пленарних засідань, протягом 1920-1923 рр. два рази на рік збиралися також сесії губернського виконкому. Вони відбувалися за участю всіх голів повітових виконавчих комітетів, представників профспілок, промислових підприємств губернії. На розширені сесії запрошувалися також голови волосних виконкомів. На сесіях підбивалися підсумки роботи органів влади за певний відрізок часу, визначалися плани та перспективи з основних напрямків. Так, перша сесія губернського виконкому у вересні 1923 р., в якій брали участь і голови районних виконкомів, обговорювала питання про реорганізацію радянського апарату, українізацію освітніх установ, місцевий бюджет, сільськогосподарський податок [8].

Для керівництва поточною роботою зі складу виконавчих комітетів обиралися президії. Кількість членів президії губвиконкому становила 3-5 осіб, повітових (з 1923 р. окружних) виконкомів – 5-6 осіб. До президії обов'язково включалися голова виконкому (очолював її), завідувач відділу управління, а також, в різні роки – голова надзвичайної комісії, завідувачі фінансового, земельного відділів, в округах – секретарі партійних комітетів [9]. Аналіз фактичних повноважень виконавчих комітетів і президій засвідчує керівну роль останніх. Це пояснюється нечітким визначенням їх функцій у нормативних документах (як органів, що створювалися для керівництва поточною роботою щодо управління відповідною територією [10]), безпосереднім підпорядкуванням президій (через голову – члена парткому і комуністичну фракцію виконавчого комітету) відповідному партійному комітету, загальною тенденцією в радянському апараті до концентрації владних повноважень в руках декількох осіб.

Аналіз протоколів засідань виконавчих комітетів Донецької губернії, матеріалів сесій і звітів дозволяє виділити головні напрямки їх роботи. У діяльності губернського виконкому це вирішення організаційних питань (конструювання та організація роботи виконавчого комітету, його відділів, органів влади на місцях, кадрові питання); проблеми сільського господарства і збору продподатку; допомога у відновленні роботи великої промисловості і налагодження роботи місцевої промисловості; формування і розвиток місцевого бюджету. Обговорювалися, хоча й не так часто, питання про становище освіти, охорони здоров'я, комунального господарства [11]. Так, після VII губернського з'їзду рад відбулося п'ять пленумів губвиконкому. Вони розглянули питання розвитку сільського господарства і неврожаю 1924 р., місцевого бюджету, оподаткування, освіти, охорони здоров'я, ринку й товарообміну. На кожному засіданні заслуховувалися звіти окружних та районних виконавчих комітетів [12].

Головна увага в роботі повітових (окружних) виконкомів також приділялася сільськогосподарським, фінансовим, адміністративно-організаційним проблемам, питанням збору податків, роботі волосних виконкомів і сільських рад та ін. Сталінський окрвиконком, наприклад, у 1924 р. на 8 пленарних засіданнях розглянув 64 питання. Серед них 22 адміністративно-організаційних, 11 присвячених становищу сільського господарства, 8 доповідей районних виконкомів, 6 фінансових та інші [13]. Протоколи його президії містять надто велику кількість дрібних питань. Чимало з них, наприклад, скасування заборгованостей за різними податками, могли б вирішувати відділи [14]. Це свідчить про намагання виконавчих комітетів контролювати усі сторони життя губернії, що негативно відбивалося на їх діяльності.

Ще одним структурним компонентом місцевих органів влади були міські ради. Їх діяльність регулювалась постановою ВУЦВК, ухваленою в 1921 р. і нормативними документами Наркомату внутрішніх справ [15]. Діяти в Донбасі вони почали відразу ж після виборів 1920 р. Чисельність депутатів міських рад відрізнялася у різних містах, в різні роки і залежала від кількості населення міста і норм представництва. Так, у 1924 р. Сталінська міська рада налічувала 446 осіб, Артемівська – 132 особи [16].

За Конституцією УСРР 1919 р. і Положенням Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету, яке набуло чинності на території України в 1922 р., міська рада була вищим органом влади на території міста. Вона вирішувала усі питання своєї роботи на пленарних засіданнях депутатів. Їх постанови повинні були виконувати повітові (окружні) і волосні (районні) виконкоми. На практиці, однак, більшість питань міського управління виконкоми та їх відділи вирішували, обминаючи міськради. Вони не тільки не виконували рішень останніх, а навпаки самі керували міськими радами [17]. Це спричинялося, по-перше, тим, що міські ради були надто громіздкими. Голова Сталінської міськради, яка у грудні 1924 р. налічувала 446 депутатів, визнавав, що така маса людей не спроможна оперативно вирішувати назрілі проблеми. Окрім того, міськради очолювалися головами повітових (окружних) або волосних (районних) виконкомів, а до їх складу включалося чимало відповідальних працівників, які не мали часу працювати в них. Міськради, до того ж, не мали ані свого апарату, ані власних коштів [18].

Наслідком був здебільшого формальний, урочистий характер пленарних засідань міських рад, порядки денні яких заздалегідь затверджувалися відповідними виконавчими комітетами і парткомами. Так, з 8 пленумів Маріупольської міської ради у 1924 р. 2 були урочистими, а 2 не відбулися зовсім за неявкою членів [19]. Секції ж, що створювалися у складі міськрад за різними напрямками роботи (комунальне господарство, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, народна освіта та ін.) грали допоміжну роль при відповідних відділах виконавчих комітетів. Проаналізовані матеріали засвідчують більш-менш продуктивну роботу секцій комунального господарства і освіти, які привертати увагу виконкомі до назрілих проблем міського життя [20].

Діяльності «низових» органів влади – волосних (районних) виконавчих комітетів і сільських рад завжди приділялася велика увага. Проте саме вони були найслабшим елементом радянської державної системи. Це передусім спричинялося принципами їх формування: відвертий контроль за виборами з боку партійних органів та прагнення будь-якими засобами насадити в сільради і виконкоми своїх кандидатів (часто це були комуністи, прислані з міста, які не мали уявлення про сільське життя) викликало байдужість і незадоволення селян [21]. Сільради і волосні виконкоми, до того ж, керували збором продрозкладки, розподілом землі, вилученням надлишків у «куркулів», і тому часто знищувалися селянськими повстанськими загонами. Перешкоджали їх роботі також часті зміни адміністративно-територіального устрою губернії, постійні кадрові перестановки, брак коштів для оплати посадових осіб, недосконале керівництво з боку вищих установ, низький рівень освіти і небажання працювати їх членів. На IV губернському з'їзді рад (липень 1921 р.) у виступах делегатів становище на місцях характеризувалося як повна відсутність радянської влади, небажання селян брати участь у роботі радянського апарату, перевантаженість волосних виконкомів, які не спроможні були виконати усі розпорядження, що надходили зверху [22].

Деякі позитивні зрушення в діяльності «низових» органів влади позначилися після припинення воєнних дій на території України, впровадження заходів НЕПу, а також здійснення в 1923 р. першого етапу адміністративно-територіальної реформи. У цьому році районним виконкомам було передано ряд функцій окружних виконавчих комітетів, вони отримали деякі власні кошти, підприємства місцевої промисловості, право самостійно вирішувати окремі питання місцевого життя; були також поширені права сільських рад. З 1924 р. почалося створення національних сільських рад [23].

Проте, як свідчать результати багатьох обстежень сільрад і райвиконкомів, що проводилися центральними і місцевими установами в 1923-1925 рр., їх діяльність характеризувалася чималими хибами. Це, передусім, невідповідність посаді, неухвалене ставлення до своїх обов'язків, зловживання і, внаслідок цього, часті зміни голів сільських

рад і райвиконкомів, пияцтво, хабарництво інших посадових осіб. У роботі сільських рад констатувалася також відсутність розмежування обов'язків між ними і загальними зборами селян, млява робота комісій і, взагалі, членів сільрад, окрім голови і секретаря. Не виконували своїх обов'язків і уповноважені сільрад в населених пунктах і сільські виконавці [24]. Усі ці факти дали підстави комісії Наркомату Робітниче-Селянської Інспекції, що аналізувала діяльність «низового» радянського апарату Донецької губернії у грудні 1924 р., зробити висновок, що «сільські ради не є органами самоврядування та суспільними організаціями, вони є адміністративно-виконавчими органами», апаратом для збору податків і виконання інших адміністративних вказівок, відірваним від основної маси населення [25].

Щодо діяльності районних виконавчих комітетів відзначалося, що вона має характер «кампаній», головна увага приділяється адміністративним, організаційним, податковим питанням; всі повноваження зосереджуються в руках голови та його заступника, тобто президії [26]. Так, на пленарних засіданнях Амвросіївського райвиконкому з жовтня 1924 р. по жовтень 1925 р. було розглянуто 65 питань: 46 було присвячено проведенню різних кампаній, 19 мали інформаційний характер. Тому в жовтні 1925 р. ще одна комісія НК РСІ констатувала, що райцентри залишаються передаточними інстанціями, вони не мають самостійності навіть у вирішенні дрібних питань, не використовують надані їм права, зовсім не ведуть культурно-освітньої роботи [27].

Структура апарату місцевих органів влади Донбасу на початку 20-х років була дуже громіздкою. У 1920 р. у складі Донецького губернського виконкому було 17 відділів. Кожен з них мав багато підвідділів і секцій, а також власний фінансово-обліковий апарат. У складі повітових виконкомів було пересічно 11 відділів. Їх внутрішній устрій також був досить різноманітним, але кожен мав свою бухгалтерію і статистичний підвідділ. Це призводило до паралелізму в роботі і зайвих витрат коштів. У той же час працездатність такого апарату була незначною. Відсутність чіткого законодавства спричиняла часті зміни його структури, невизначеність функцій окремих її ланок. Постійними були проблеми нестачі кваліфікованих кадрів і коштів. У повітах становище ускладнювалося нестійкістю адміністративно-територіального устрою і нестабільністю політичної ситуації.

З переходом до НЕПу та відновленням товарно-грошових відносин постало питання про уніфікацію, скорочення та здешевлення радянського апарату. У результаті чисельність апарату місцевих рад Донбасу наприкінці 1922 р. скоротилась більш ніж удвічі, а щодо міліції, продовольчого комітету, відділів народної освіти, державного контролю – у 3-5 разів [28]. Значні зміни в структуру радянського апарату губернії було також внесено в зв'язку з проведенням адміністративно-територіальної реформи та впровадженням місцевого бюджету у 1922-1923 рр. Апарат Донецького губернського виконкому скоротився на третину, кількість працівників окружних виконавчих комітетів на 20%. Цей процес тривав і в наступні роки. Цифрові дані, що ілюструють цей процес наведені у таблиці:

Кількість працівників виконавчих комітетів і сільських рад
Донецької губернії в 1922-1924 рр.[29]

Роки	Губернський виконком	Окружні виконкоми	Районні виконкоми	Сільські ради
1922	1730	2457	1743	3032
1923	1064	1960	1014	1866
1924	745	1744	1260	1318

Структура волосних виконавчих комітетів в перші роки існування губернії також була надто громіздкою і нестійкою. До вересня 1922 р. у складі волосних виконкомів існувало п'ять відділів (управління, земельний, військовий, народної освіти і соціального забезпечення). У деяких волостях їх штат досягав 25 осіб [30]. При цьому такі повіти, як Маріупольський, Старобільський налічували понад 30 волостей (в окремих волостях було по 2-3 села). Така дрібна структура повітів обумовила утворення підрайонів (кожен об'єднував декілька волостей), які проіснували до березня 1922 р. За інструкціями губерньського виконкому підрайонні виконкоми обиралися на з'їздах рад у складі 7-11 осіб, в залежності від кількості населення підрайону. Вони мали 7-8 відділів, свій технічний апарат [31].

У березні 1922 р. постановою ВУЦВК відділи волосних виконкомів були скасовані. До їх складу тепер входили голова, два члени, між якими розподілялися обов'язки щодо керування різними напрямками роботи, і секретар. Така структура збереглася і в районних виконкомах після реформи 1923 р. [32]. Наведена таблиця та інші матеріали свідчать, що реформування сільських рад губернії також відбувалося шляхом їх збільшення та скорочення чисельності. На 1 жовтня 1922 р. їх було 1516, на 1 жовтня 1923 р. – 821, на початку 1925 р. – 659 [33]. Відповідно до цього відбувалося і скорочення їх апарату з 3032 до 1318 осіб. Устрій сільських рад залишився незмінним протягом всього періоду, який досліджується. Кількість їх членів залежала від кількості населення виборчої дільниці. Члени сільради обирали голову та секретаря, посади яких оплачувалися з місцевих коштів. Роботу за різними напрямками здійснювали комісії, що обиралися з членів сільрад (економічна, культурно-освітня, санітарна, земельна, адміністративна тощо).

Крім апарату втіленням в життя постанов виконкомів займалися численні комісії. Вони створювалися з метою концентрації зусиль органів влади та інших установ, представники яких входили до складу комісій, на вирішенні найгостріших проблем. Комісії були постійні і тимчасові. Тривалий час діяли економічні наради, комісії щодо покращення побуту робітників, вилучення церковних коштовностей, евакуаційна комісія, комісія допомоги голодуючим, комісія допомоги дітям, кооперативна комісія та інші.

У ці часи зазнало змін також фінансове становище місцевих органів влади. У 1920-1921 рр. виконавчі комітети і сільради були на державному бюджеті. Запровадження НЕПу і розвиток товарно-грошових відносин склали умови для створення матеріальної бази місцевих рад. Протягом 1922 р. українським керівництвом було ухвалено серію постанов, які регулювали їх фінансову діяльність [34]. У розпорядження губерній передавалися відрахування від промислового та інших державних податків (встановлювалися Наркоматом фінансів УСРР), відсоткові додатки до них, а також місцеві податки і збори. Крім податкових, джерелами прибутку місцевих бюджетів були також прибутки від підприємств місцевої промисловості, комунальних підприємств, державні дотації і субвенції. На утримання місцевих органів влади, у той же час, передавалися апарати сільських рад і волосних виконкомів, частково – установи народної освіти, охорони здоров'я, юстиції, соціального забезпечення, міліція [35].

Отже, налагодження роботи місцевих органів влади Донбасу тривало протягом всієї першої половини 20-х років. У їх діяльності було чимало хиб, зумовлених як об'єктивними так і суб'єктивними чинниками. Це особливо стосується «низових» ланок державного апарату губернії – волосних (районних) виконавчих комітетів і сільських рад. Позитивним зрушенням в роботі місцевих рад сприяло здійснення адміністративно-територіальної реформи 1923 р., після якої врешті-решт адміністративний устрій Донецької губернії став стабільним, вдосконалення їх внутрішньої структури протягом 1922-1924 рр., поширення повноважень, надання їм права розпоряджатися власними коштами.

РЕЗЮМЕ

В статье Е.В.Гребенниковой проанализирована структура местных органов власти, формы и особенности работы ее звеньев – съездов, исполнительных комитетов, городских и сельских советов, уделено внимание их внутреннему устройству. Автор также показала условия, в которых работали местные советы, различные факторы, позитивно и негативно отразившиеся на их деятельности.

SUMMARY

The complex analysis of structure and activities of local government bodies of Donetsk province in 1920-1925 has been carried out. The mechanism and consequences of communist party control those ones was investigated. On the bases of it the way of totalitarian regime in Ukraine and place of soviets in this process were determined.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади в УСРР в 1917-1920 рр. – К., 1956; . Він же. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) – К., 1957; История государства и права УССР. В 2-х т. – К., 1987. – Т.2.
2. Вайнер Г. Из истории борьбы Коммунистической партии за укрепление государственного аппарата в 1921-1925 гг. // Ученые записки Харьковского юридического института. – Т.1, Вып.10. – Харьков, 1958; Фрицкий О.Ф., Шабуніна В.С. З історії діяльності ВУЦВК по поліпшенню роботи державного апарату (березень 1921 – січень 1922 рр.) // Український історичний журнал. – 1970. – №11; Стрельченко Ф.І. Рационалізація державного апарату на Україні (1921-1925 рр.) // Український історичний журнал. – 1971. – №11; Носков В.А. Зміцнення сільських Рад Донбасу в перші роки після утворення СРСР(1923-1925 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип.52.
3. Історія держави та права України. У 2-х ч. – Харків, 1996. – Ч.2; Музиченко П. Історія держави та права України. – К., 1999; Гонтарь А.В. Городские Советы Украины: История становления и развития (20-30-е гг.). – Харьков, 1923.
4. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української Конституції. – К., 1993. – С.131-132; Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду УСРР (далі ЗУ УСРР).-1920. – №11. – Ст. 212, 214, 216, 217.
5. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). – Ф.Р-1146, оп.1, спр.15, арк.26-27; спр.25, арк.44; оп.2, спр.100, арк.1-3,20,66.
6. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.1, оп.2, спр.438, арк.25-26, 28-29.
7. Там само, оп.1, спр.13, арк.29.
8. Лисовик О. Итоги 1-й сессии губисполкома // Спутник партийного работника Донбасса. – 1923. – №9. – С.98.
9. ЦДАВО України. – Ф.1, оп.2, спр.1454, арк.356; спр.1423, арк.1; спр.438, арк.19.
10. ЗУ УСРР. – 1920. – № 11. – Ст.214.
11. ЦДАВО України. – Ф.2, оп.1, спр.13, арк.3-128; ф.1, спр.1423, арк.347; ДАДО. – Ф.Р-1146, оп.2, спр.4, арк.9-82; спр.253, арк.106-127, 280,287, 310.
12. ДАДО. – Ф.Р-1146, оп.2, спр.253.
13. ДАДО. – Ф.Р-2, оп.1, спр.263, арк.4.
14. Там само, спр.3, арк.1-36.
15. Сборник постановлений ВУЦИК Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. Вып.1. Март-Июнь 1921 г. – Харьков, 1921. – С.32-36.

16. ЦДАВО України. – Ф.1, оп.2, спр.1755, арк.94.
17. Гонтар А.В. Згадана праця. – С.22.
18. ДАДО. – Ф.Р-1146, оп.2, спр.95, арк.2; ф.Р-2, оп.1, спр.24, арк.113; Державний архів Луганської області (далі ДАЛО). – Ф.Р-693, оп.1, спр.4, арк.1; Гонтар А.В. Згадана праця. – С.25.
19. ДАДО. – Ф.Р-1146, оп.2, спр.288, арк.20; Первое Всеукраинское совещание горсоветов. 5-7 октября 1925 г. – Харьков, 1925; Власенко С. Міські ради України. – Харків, 1927. – С.17.
20. ДАДО. – Там само, арк.24,29; ф.Р-2, оп.1, спр.24, арк.13,21,58,67,85; ДАЛО. – Ф.Р-693, оп.1, спр.4, арк.1; Власенко С. Згадана праця. – С.24,27; Гонтар А.В. Згадана праця. – С.62-63.
21. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДА ГОУ). – Ф.1, оп.20, спр.215, арк.58.
22. ДАДО. – Ф.Р-1146, оп.1, спр.6, арк.23-30.
23. ЗУ УРСР. – 1923. – № 20,21. – Ст.318; III сесія ВУЦВКу Рад Робітничих, Селянських та Червоно-Армійських депутатів 9-го скликання. 20-31 травня 1926 р. – Харків, 1926. – С.252.
24. ЦДАВО України. – Ф.5, оп.2, спр.184, арк.3-9, 91-94, 157; ф.539, оп.3, спр.157, арк.1-9; спр.1040, арк.203; спр.1046, арк.24,43-63; спр.1049, арк.8; ф.1, оп.2, спр.2438, арк.121.
25. Там само, ф.5, оп.2, спр.184, арк.157.
26. Там само, арк.91-94; ф.539, оп.3, спр.1046, арк.43-62; спр.1019, арк.8-10.
27. Там само, ф.539, оп.3, спр.1046, арк.43-62; спр.1049, арк.8-10; спр.1040, арк.202.
28. ДАДО. – Ф.Р-1146, оп.2, спр.84, арк.9.
29. ЦДАВО України. – Ф.1423, оп.2, спр.388; ДАДО. – Ф.Р-1146, оп.2, спр.253, арк.513.
30. ДАДО. – Ф.Р-1146, оп.1, спр.14, арк.69; оп.2, спр.37, арк.29.
31. Там само, оп.1, спр.5, арк.151-152; спр.13, арк.63.
32. Там само, спр.60, арк.10; ЦДАВО України. – Ф.1, оп.2, спр.644, арк.15; Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов VI депутатов (18 декабря 1921 – 10 декабря 1922 гг.). – Харьков, 1923. – С.11-12.
33. Носков В.А. Згадана праця. – С.77.
34. Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК... VI созыва. – С.143-154,239,253; ЦДАВО України. – Ф.1, оп.2, спр.79, арк.33.
35. Там само.

Надійшла до редакції 28.03.2001 р.

ББК 63.3. (4 укр-4 дон)616-49

НАЦІОНАЛЬНІ МОМЕНТИ В ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЯХ 1930-1936 рр. НА ДОНЕЧЧИНІ

В.М.Нікольський

Політичні репресії радянських часів мали, між іншим, певну національну спрямованість, тобто, їх жертвами були люди, що належали до різних національних груп. Для того, щоб встановити дійсну картину подій, необхідно з'ясувати й реальну спрямова-

ність переслідувань у цьому аспекті. Без цього, комплексна оцінка історичного минулого буде неповною.

Вчені-історики провели значну роботу щодо розкриття цього питання. Але, в основному йдеться про період так званої «великої чистки» 1937-1938 рр., коли керівництвом НКВД було впроваджено реалізацію спеціальних національних директив-наказів (польська, німецька, грецька, харбінська операції тощо) [1].

Спеціально визначену проблему розглядають в своїх роботах Б.Чирко, О.Рубльов, В.Репринцев, В.Ченцов [2].

Безпосереднє відношення до регіону Донбасу має стаття автора цього дослідження, в якій розглядаються події лише останнього року визначеного періоду [3].

Джерельну базу роботи становлять документи, що зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України в Донецьку [4], а саме: тематичні картотеки за двома групами репресованих: 1) реабілітованих згідно відповідних положень діючого законодавства, 2) не реабілітованих, тобто – визнаних репресованими на законних підставах. Окрім того, використано журнали обліку архівно-слідчих справ цього архіву (також по відповідних групах репресованих). Було також проаналізовано матеріали картотеки Донецької обласної редколегії тому «Реабілітовані історією». Слід зазначити, що використання як джерельної бази дослідження матеріалів останньої потребує значної обачливості, тому що ця група має значні вади, що зумовлені характером їх утворення. Отже, якщо дослідник сприймає ці документи за безумовно певні, він може досягти необґрунтованих висновків. Справа полягає в тому, що картотеки обласних редколегій створювалися на тому вихідному матеріалі, що його надавали відповідні органи. Ці дані не містять другу групу репресованих (які не підлягають, згідно сучасної юридичної бази, реабілітації). Слід також враховувати, що значна частина архівно-слідчих справ знаходиться не в архівах СБУ, а в інших сховищах (державних та відомчих). Тому загалом вивчати статистичні аспекти репресій можна лише на основі використання всіх видів джерел.

Загалом, на наш погляд, зібрана джерельна база дозволяє дослідити обрану проблему.

Хронологічні рамки роботи обмежені 1930-м роком, коли було розпочато впровадження політики розкуркуленьня і примусової колективізації, та 1936-м, що передував масовим репресіям «великої чистки».

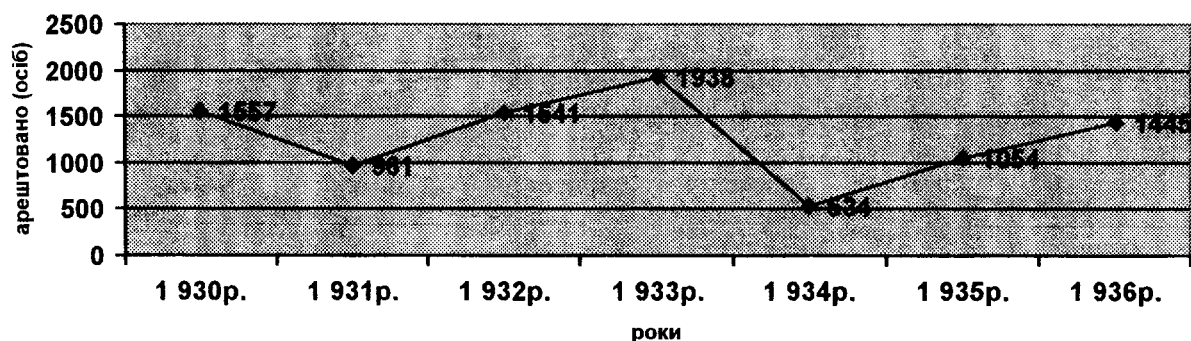
Метою нашої роботи є встановлення реальної спрямованості політичних переслідувань на Донеччині у визначений період з урахуванням національної належності репресованих. Питання це не ставилося на порядку денному довгий час саме в такому аспекті, тому є підстави розглянути його.

Донеччина була і є регіоном з багатонаціональним складом населення. Так, за матеріалами губернського перепису 1923 р., згідно наших підрахунків, українців в губернії було 64,3%, росіян – 25,8%, греків – 3,4%, німців – 2,2%, євреїв – 1,6%, поляків і татар – по 0,3%, болгар – 0,04%, окрім того було виділено групи «інші» та «невідомі». Ці дані не можна вважати за абсолютні, бо до 1930-го року відбулося багато змін у національному складі населення регіону (міграція, еміграція частини німців за кордон, репресії попередніх років), але вони є свідченням багатонаціонального складу населення регіону.

Згідно підрахунків автора, у 1930-1936 рр. на Донеччині було репресовано з політичних мотивів 9030 ос. Динаміка переслідувань була такою [5]: 1930 р. – 1557 ос. (17,2% від загалу репресованих за цей період), у 1931 р. – 961 ос. (10,6%), 1932 р. – 1541 ос. (17,1%), 1933 р. – 1938 ос. (21,5%), 1934 р. – 534 ос. (5,9%), 1935 р. – 1054 ос. (11,7%) та 1936 р. – 1445 ос. (16,0%).

Графічно процес виглядав так:

Динаміка арештів у 1930-1936 рр. (за всіма національними групами)

З діаграми видно, що у визначений період динаміка репресій політичного характеру була нестійкою. Так, загальна кількість репресованих у 1930 р., 1932 р. та 1936 р. майже збігається. Водночас, фіксується значне падіння арештів у 1931 р. та 1934 р. Підйоми відбувалися з 1931 р. по 1933 р. та з 1934 р. по 1936 р. При цьому простежується саме тенденція підйому, тому що арешти збільшувалися у кожному випадку протягом двох років. Максимальну кількість осіб було репресовано у 1933 р. Тобто, практично процес мав «хвилеподібний» характер за загальною чисельністю та «пилоподібний» – за динамікою арештів.

Національний склад репресованих у 1930-1936 рр. був таким:

№№ п/п	Національні групи	Репресовано осіб	% від загалу
1	Українці	5400	59,8%
2	Росіяни	1572	17,4%
3	Німці	1192	13,2%
4	Греки	357	4,0%
5	Поляки	157	1,7%
6	Білоруси	123	1,4%
7	Євреї	105	1,2%
8	Болгари	35	0,3%
9	Чехи	12	0,1%
10	Молдавани	10	0,1%
11	Угорці	9	0,1%
12	Латиші	8	0,09%
13	Татари	7	0,08%
14	Литовці	6	0,07%
15	Вірмени	5	0,06%

Окрім того, були репресовані: австрійці та румуни – по 4 ос. (по 0,04%), мордвини та серби – по 3 ос. (по 0,03%), турки, естонці, грузини, італійці та словаки – по 2 ос. (по 0,02%), та по одному (по 0,01%) – чорногорець, комі, швейцарець, карачаївець, кореець, осетин, бельгієць, циган.

Загалом підпали під репресії особи, що належали до 37 національних груп.

За роками «розподіл» арештів в національних групах був таким:

У 1930 р. було репресовано представників дванадцяти національних груп, у тому числі: українців – 1105 ос. (71%), росіян – 194 ос. (12,5%), греків – 138 ос. (8,9%), німців – 53 ос. (3,4%), поляків – 31 ос. (2%), болгар – 14 ос. (0,9%), білорусів – 12 ос. (0,8%), литовців – 2 ос. (0,1%), та по одному – австрієць, чорногорець і молдаванин (по 0,06%).

У 1931 р. заарештували мешканців регіону, що належали до вісімнадцяти національностей: 686 українців (71,5% від загалу), 153 росіянина (15,9%), 40 греків (4,2%), 32 німці (3,3%), 15 євреїв (1,6%), по 10 поляків та білорусів (по 1%), 4 чехів (0,4%), 2 латишів (0,2%) та по одному – болгарину, литовця, молдаванину, туркові, румунові, караївцеві, швейцарцеві та татаринів (по 0,1%).

1932 р. арештам було піддано людей, що належали до двадцяти національностей; серед них: 1073 українці (69,4%), 268 росіян (17,3%), 64 німці (4,2%), 53 греки (3,4%), 25 поляків (1,6%), 22 білоруси (1,4%), 11 болгар (0,7%), 9 євреїв (0,6%), 3 серби (0,2%), по 2 угорці та молдаванину (по 0,1%), по одному – литовцеві, румунові, чехові, вірменинові, латиша, словакові, бельгійцеві і татаринів (по 0,06%).

Наступного, 1933 р. було репресовано 1353 українці (69,6% від загалу), 283 росіянини (14,6%), 171 німець (8,8%), 70 греків (3,6%), по 16 поляків та білорусів (по 0,8%), 10 євреїв (0,5%), 6 болгар (0,3%), 3 угорці (0,2%), по 2 румуни та італійці (по 0,1%), по одному – австрійцеві, чехові, латишеві, осетинів, грузинів і словакові (по 0,05%). Це були представники сімнадцяти національних груп.

У 1934 р. число національних груп зменшилося до десяти, а кількість заарештованих була такою: німців – 221 (41,4%), українців (41,4%), росіян – 72 (13,5%), греків – 14 (2,6%), євреїв – 9 (1,7%), поляків – 7 (1,3%), білорусів – 5 (0,9%), по одному – турок та комі (по 0,2%).

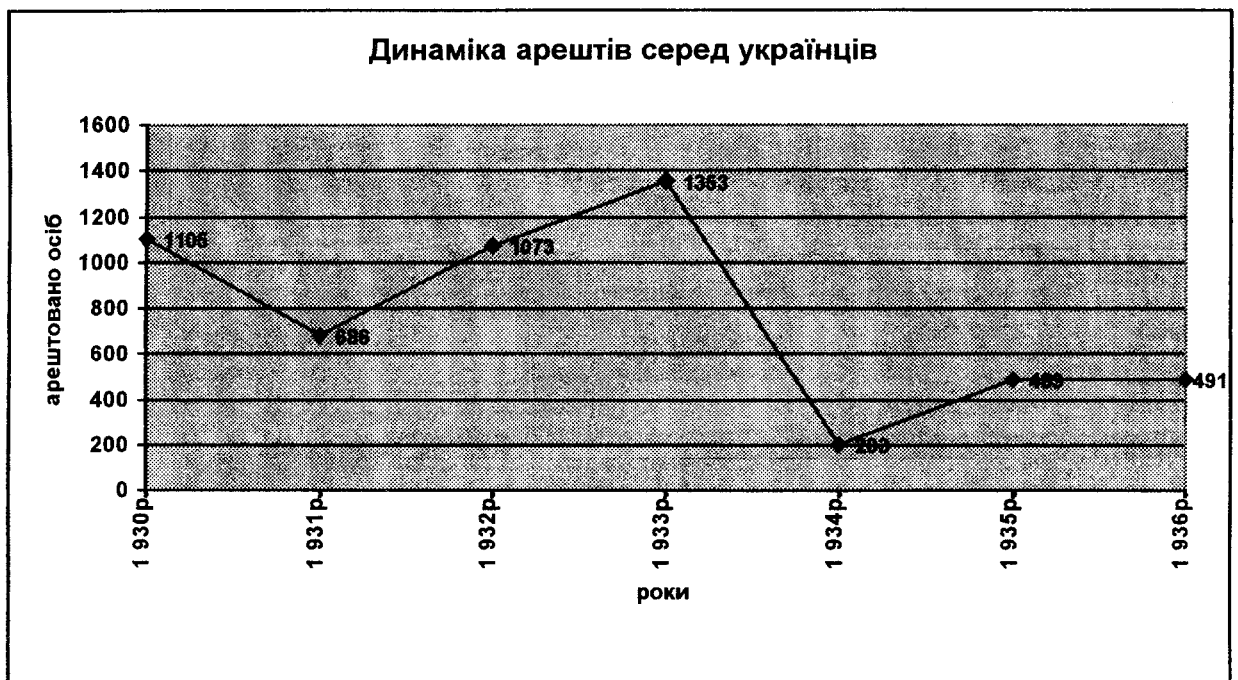
1935 р. репресії охопили шістнадцять національних груп, було заарештовано: 489 українців (46,4%), 271 росіянин (25,7%), 172 німці (16,3%), 32 поляки (3%), 26 білорусів (2,5%), 22 греки (2,1%), 21 єврей (2%), по 4 молдаванини та чехи (по 0,4%), 3 татарини (0,3%), по 2 болгарини, вірменини, латиші, угорці, по одному – литовцеві і корейцеві (по 0,1%).

В останній рік періоду що досліджується (1936 р.), кількість національних груп серед репресованих досягла дев'ятнадцяти, при цьому «розподіл» заарештованих був таким: українці – 491 (34%), німці – 479 (33,1%), росіяни – 331 (22,9%), євреї і поляки – 36 (по 2,5%), білоруси – 32 (2,2%), греки – 20 (1,4%), мордвини – 3 (0,2%), молдавани, чехи, естонці, латиші, татари і угорці – по 2 (по 0,1%), та по одному – болгаринів, австрійцеві, литовцеві, вірменинові та грузинів (по 0,07%).

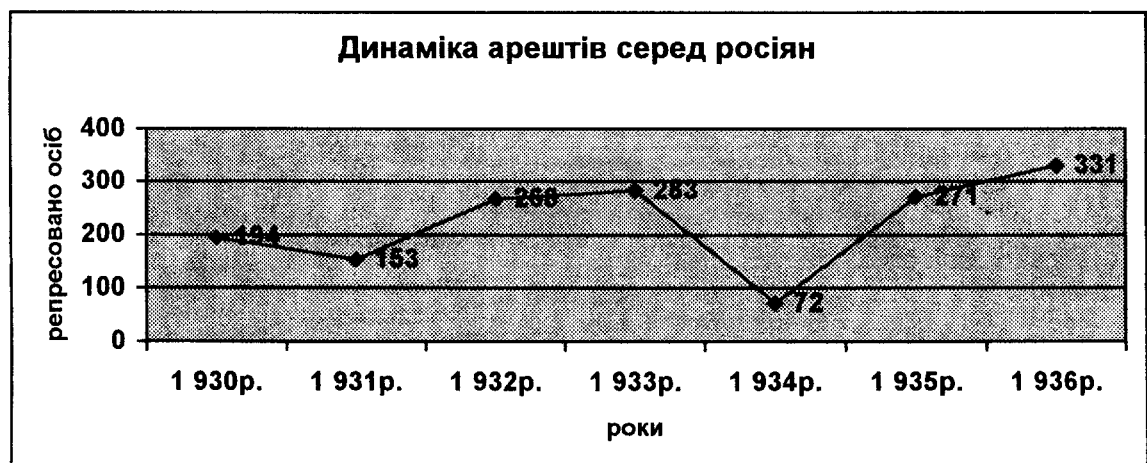
Репресії за національними групами 1930-1936 рр. мали особливості, що виходили з місцепроживання відповідного населення. Так, у своїй більшості українці, німці, болгар та греки були селянами, а росіяни, поляки, білоруси та євреї – мешкали у містах та робітничих селищах. Це не могло не впливати на розміри репресій, виходячи зі специфіки діяльності органів держбезпеки.

Отже, з наведених даних видно, що українці становили найбільші частки репресованих за всіма роками періоду, окрім 1934 р. При цьому, якщо у 1930 – 1933 рр. (роки колективізації) їх відсотки серед загалу репресованих були в межах 69,4% – 71,5%, то у подальші роки вони зменшуються до 34%-46,4%. Найменша частка серед заарештованих українців припадає на 1936 р. – 34%. Українці переважали серед репресованих в усі роки, окрім 1934-го.

Ми створили діаграми-графіки, що показують динаміку арештів за найбільш чисельними національними групами.

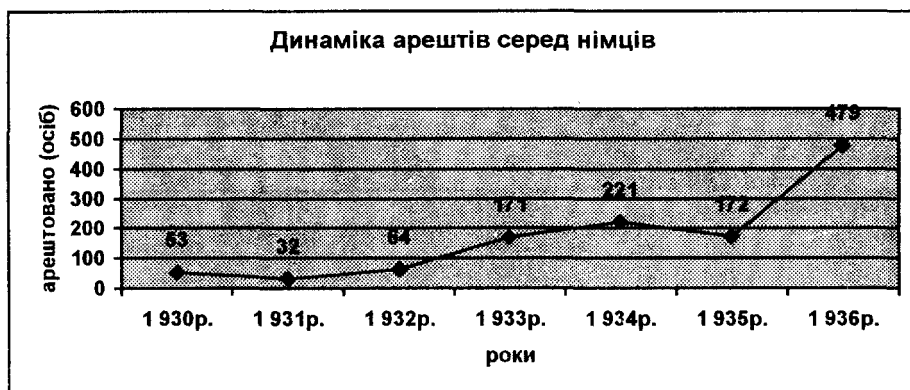

Середня кількість заарештованих українців за весь семирічний період становила 771 ос., при цьому у першому році (1930 р.) пересічний показник було перевищено на 50%. Чисельність репресованих наступного року є найбільш наближеною до пересічної. Далі відбувся швидкий процес різкого збільшення арештів протягом двох років (1931-1933). Саме у 1933 р., було досягнуто «піку» з арештів за всі роки, з наступним різким падінням — майже в сім разів. Потім — понад двократне збільшення чисельності репресованих із стабілізацією у 1935-1936 рр. (заарештовано, відповідно, 489 та 491 ос.). Таким чином, йдеться про значну кількість арештів серед українців саме в «ключові» роки: 1930 р. — розгортання масової колективізації, 1932-1933 рр. — завершення цього процесу та голодомор. Найменша чисельність репресованих українців спостерігалася у відносно тихі роки — у 1934-1935-1936 рр. коли «акценти» було дещо переорієнтовано. Загалом «крива» динаміки репресій серед українців майже точно відбиває відповідну за загалом репресованих, що зумовлено, на наш погляд, саме перевагою чисельності репресованих цієї національної групи.

Динаміка арештів серед росіян певною мірою відрізняється від такої у групі українців. У 1931 р. відбулося певне зменшення кількості заарештованих з подальшим збільшенням у 1931-1933 рр.(при цьому на останньому періоді темпи дещо зменшилися). Далі – різке падіння (у 4 рази), з наступним таким самим збільшенням майже до рівня 1933 р. У 1936 р. відбулося нове збільшення репресованих у цій групі – до найвищого рівня за весь період (331 ос.). Сам малюнок цієї лінії в окремих відрізках наближається до відповідного у групах українців «Підйоми» та «падіння» мають загальні тенденції, за винятком періоду 1935-1936 р., коли арешти у росіян збільшилися (у 1,2 рази), а по українцях – була стабілізація на загальному тлі двократного збільшення порівняно з попереднім періодом. Пересічний показник арештів – 225 ос. за рік.

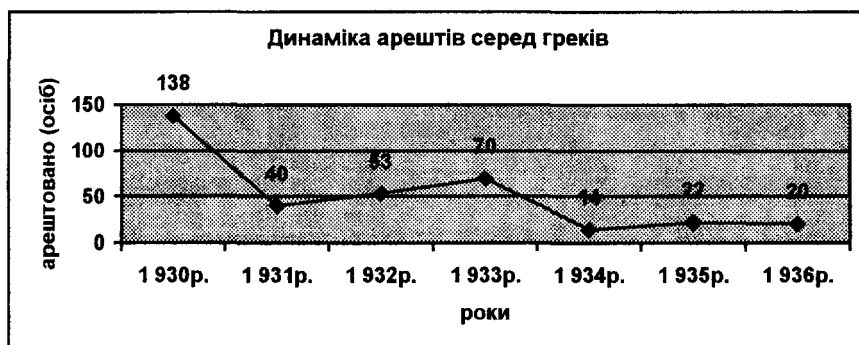
У групі німців ми маємо таку картину:

Загальна тенденція арештів серед німців свідчить про нарощування темпів та кількості арештів. При цьому, як і в групах українців та росіян, у 1931 р. відбулося певне (у 1,7 рази) зменшення числа репресованих. У подальші роки (за винятком 1935 р.) йшов процес зростання політичних переслідувань: у 1933 р. майже в 3 рази, у 1934 р. – у 1,3 рази. Потім, у 1935 р., зменшення – у 1,3 рази, тобто – «повернулися» до рівня 1933 р. А у 1936 р. кількість заарештованих німців збільшилася, порівняно з попереднім роком, майже у 3 рази. Середньорічний показник арештів серед німців становив 170 ос.

Таку динаміку можна пояснити двома моментами: 1)перший період (1930-1933 р.) характеризується загальними тенденціями, зв'язаними з колективізацією та голодомором, 2)у подальші роки арешти були віддзеркаленням подій у Німеччині – прихід до влади націонал-соціалістичної партії, на чолі з А.Гітлером (саме звідсіля – швидке зростання кількості арештів).

3-поміж репресованих грецької національної групи динаміка була такою:

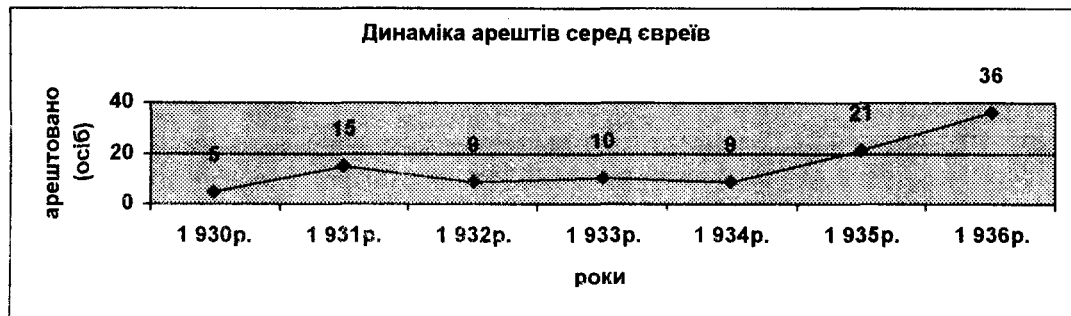

Тут спостерігається зовсім інша загальна тенденція, порівняно з групами українців, росіян та німців: постійне (за винятком 1933 р.) падіння кількості репресованих. При тому, найбільше число греків заарештували у перший рік періоду (1930 р.) коли розпочалися масове розкуркулення та примусова колективізація. Очевидно, що така державна політика викликала опір грецького населення. Потім, як і в усіх національних групах (у 1931 р.) було зменшення чисельності репресованих, яке у греків було значним – майже у 3,5 рази (нагадаємо, що зменшення серед українців було у 1,6 рази, росіян – у 1,3 рази, німців – у 1,7 рази). Таким чином, у групі греків, що здебільшого були мешканцями села, зменшення репресій у 1931 р. було найбільшим. У 1932-1933 р. відбулося певне збільшення репресованих греків (кожного року у 1,3 рази порівняно з попереднім). Далі (у 1934 р.) – значне зменшення арештів (у 5 разів), з невеликим збільшенням та стабілізацією у 1935-1936 рр. Пересічний показник в усі роки у греків дорівнював 51 заарештованому.

Як вже було зазначено вище, основна маса єврейського, білоруського та польського населення Донеччини у визначений період мешкала у містах та селищах міського типу.

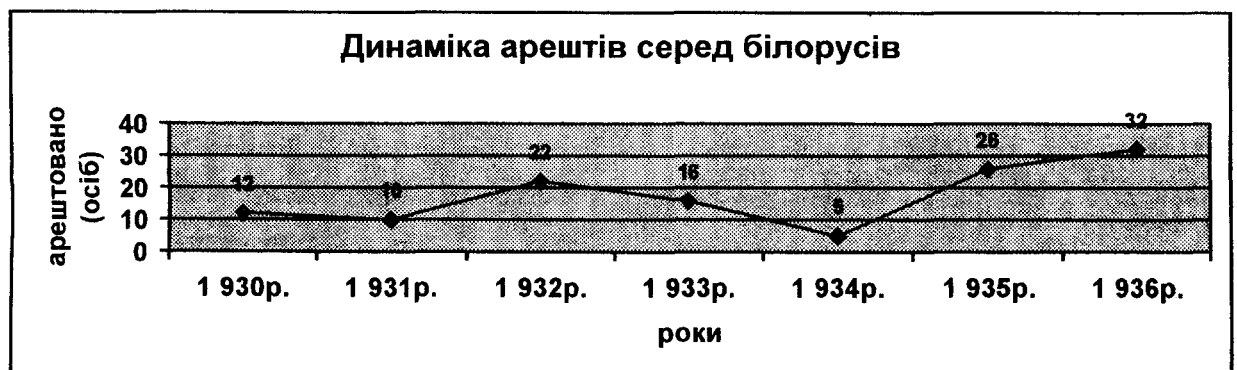
Динаміка репресій у цих національних групах дещо відрізняється від показників у групах з переважанням сільського населення.

З-поміж єврейського населення динаміка репресій була такою:

У цій групі спостерігається загальна тенденція на збільшення кількості репресованих. Тут репресії не були зв'язані з колективізацією та розкуркуленням, а йшлося про переслідування за традиційними для органів держбезпеки обвинуваченнями: антирадянська агітація, троцькізм, участь в антирадянських організаціях. Тому динаміка була зовсім іншою. Пересічний показник арештів за роки – 15 ос.

Динаміка репресій щодо білорусів, які також відносилися до міського населення, має такий вигляд:

З діаграми видно, що динаміка репресій у групі білорусів тотожна відповідній у групі євреїв: при загальній тенденції до збільшення кількості арештованих, відзначається певне збільшення у 1932 р. та зменшення у 1934 р. Пересічний показник становить – 18 ос. на рік.

Можна відзначити у певні роки відсутність репресованих за такими національними групами: 1930р. – турки, комі, румуни, мордвини, чехи, вірмени, естонці, латиші, осетини, карачаївці, грузини, італійці, серби, словаки, швейцарці, корейці, бельгійці, цигани, татари, угорці; 1931 р. – австрійці, чорногорці, комі, мордвини, естонці, осетини, грузини, італійці, серби, словаки, корейці, бельгійці, цигани, угорці; 1932 р. – австрійці, чорногорці, турки, комі, мордвини, естонці, осетини, карачаївці, грузини, італійці, швейцарці, корейці; 1933 р. – чорногорці, литовці, молдавани, турки, комі, мордвини, вірмени, естонці, карачаївці, серби, швейцарці, корейці, бельгійці, цигани, татари; 1934 р. – болгари, чорногорці, литовці, молдавани, румуни, мордвини, чехи, вірмени, естонці, латиші, осетини, карачаївці, грузини, італійці, серби, словаки, швейцарці, корейці, бельгійці, цигани, татари, угорці; 1935 р. – австрійці, чорногорці, турки, комі, румуни, мордвини, естонці, осетини, карачаївці, грузини, італійці, серби, словаки, швейцарці, бельгійці, цигани; 1936 р. чорногорці, турки, комі, румуни, осетини, карачарівці, італійці, серби, словаки, швейцарці, корейці, бельгійці, цигани.

Основну групу тут становлять національні групи, які за статистикою тогочасних органів держбезпеки належали до іноземних: австрійці, чорногорці, турки, румуни, чехи, естонці, литовці, латиші, італійці, серби, словаки, швейцарці, корейці, бельгійці та угорці.

Незначна чисельність серед репресованих представників таких національностей СРСР, як молдавани, комі, мордвини, вірмени, осетини, карачаївці, грузини, цигани, на наш погляд, пояснюється тим, що вони не належали до місцевого населення Донбасу, більше того, їх наявність тут є випадковістю.

Водночас, незначна частина татар та китайців, які в достатньо великій кількості перебували в регіоні (здебільшого, як сезонники на шахтах) показує, скоріше, складність «роботи» ГПУ-НКВД, бо, як правило, вони спілкувалися рідною мовою, що ускладнювало діяльність «інформаторів».

Якщо розглянути динаміку репресій серед національних груп за роками, то можна відновити таку картину.

Українці у 1930 р. становили 71,0%, у 1931 р. – 71,5%, у 1932 р. – 69,4%, у 1933 р. – 69,6%, у 1934 р. – 38,0%, у 1935 р. – 46,4%, у 1936 р. – 34,0%.

Серед *росіян* ці показники були такими: 1930 р. – 12,5%, 1931 р. – 15,9%, 1932 р. – 17,3%, 1934 р. – 13,5%, 1935 р. – 25,7%, 1936 р. – 22,9%.

Національна група *німців* характеризується такими даними: 1930 р. – 3,4%, 1931 р. – 3,3%, 1932 р. – 4,2%, 1933 р. – 8,8%, 1934 р. – 41,4%, 1935 р. – 16,3%, 1936 р. – 33,1%

Греки у 1930 р. становили 8,9% від загалу репресованих, у 1931 р. – 4,2%, 1932 р. – 3,4%, 1933 р. – 3,6%, 1934 р. – 2,6%, 1935 р. – 2,1%, 1936 р. – 1,4%.

Серед *євреїв* співвідношення було таким: у 1930 р. – 0,3%, 1931 р. – 1,6%, 1932 р. – 0,6%, 1933 р. – 0,5%, 1934 р. – 1,7%, 1935 р. – 2,0%, 1936 р. – 2,5%.

Поляки у 1930 р. становили 2,0% репресованих, у 1931 р. – 1,0%, 1932 р. – 1,6%, 1933 р. – 0,8%, 1934 р. – 1,3%, 1935 р. – 3,0%, 1936 р. – 2,5%.

Білоруси у 1930 р. становили 0,8%, у 1931 р. – 1,0%, у 1932 р. – 1,4%, 1933 р. – 0,8%, 1934 р. – 0,9%, 1935 р. – 2,5%, 1936 р. – 2,2%.

Узагальнююча таблиця за цими показниками має такий вигляд:

	1930 р.	1931 р.	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1935 р.	1936 р.
Українці	71,0%	71,5%	69,4%	69,6%	38,0%	46,4%	34,0%
Росіяни	12,5%	15,9%	17,3%	14,6%	13,5%	25,7%	22,9%
Німці	3,4%	3,3%	4,2%	8,8%	41,4%	16,3%	33,1%
Греки	8,9%	4,2%	3,4%	3,6%	2,6%	2,1%	1,4%
Євреї	0,3%	1,6%	0,6%	0,5%	1,7%	2,0%	2,5%
Поляки	2,0%	1,0%	1,6%	0,8%	1,3%	3,0%	2,5%
Білоруси	0,8%	1,0%	1,4%	0,8%	0,9%	2,5%	2,2%

Наведені підрахунки показують, що співвідношення репресованих за національними групами у визначений період підлягала певним змінам. Так, серед українців проходив процес значного зменшення порівняльних часток заарештованих (за весь період – частки зменшилися з 71% до 34%). У групі росіян відбувалися протилежні зміни – частки поступово були збільшені (з 12,5% до 22,9%). У німців найбільша частка була у 1934 р. (41,4%), найменша – у 1931 р. (3,4%), при загальній тенденції збільшення порівняльних часток. У групі греків відбувалося поступове зменшення часток репресованих. У євреїв, при загальній тенденції до збільшення часток (з 0,3% до 2,5%) спостерігалися коливання (зменшення-збільшення в окремі роки). Подібно нестійкими були співвідношення у групах поляків та білорусів.

Таким чином, можна стверджувати, що органи держбезпеки у 1930-1936 рр., проводячи політичні репресії, планомірно переносили акценти на групи росіян, німців та євреїв. Водночас зменшувалися частки репресованих українців та греків. В інших групах показники були динамічно нестійкими, що є свідченням незначної «уваги» до них каральних органів.

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки. По-перше, у 1930-1936 рр. у процесі розгортання політичних репресій склалися певні тенденції, що були обумовлені процесами, що відбувалися в країні та поза її кордонами (розкуркулення, колективізація, прихід до влади у Німеччині фашистської партії). Це, безумовно, впливало на характер та розміри репресій щодо певних національних груп. По-друге, «акценти», тобто реальна спрямованість репресій залежали від відомих факторів, тобто – внутрішніх тенденцій, що формувалися в органах держбезпеки.

Отже, можна стверджувати, що політичні репресії щодо національних груп в Донбасі були відлунням загальнополітичних тенденцій у державі.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется национальный состав жителей Донбасса, репрессированных по политическим мотивам в 1930-1936 гг.. Автор впервые приводит статистику арестов по годам, анализирует соотношения различных групп среди репрессированных. Проведенное исследование позволяет установить реальную направленность политических репрессий в годы с начала массовой коллективизации и раскулачивания до начала массовых репрессий периода «большой чистки».

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the national structure of the population inhabited Donbass and subjected to repression due to their political views in 1930-1936. The author shows the statistics of arrests per year and analyses the correlation between different groups among the repressed. This is a new approach to the problem mentioned above. The investigation helps to define the real trend of the political repression in the period from the beginning of the mass collectivization and dispossession of the kulaks to the beginning of the mass repression of the "great cleaning" period.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Див.: Дмитренко М., Табачник Д., Чирко Б. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. – 1992. – №5. – С.135-147; Бажан О., Войналович В. Війна проти власного народу // Літературна Україна. – 29 липня; Єрмак О. Доля болгарських комуністів // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – №1. – С.5963; Нікольський В. Українці Донеччини, репресовані у 1937-1938 рр.: соціологічний аналіз статистики // Схід. –

1995. – № 3. – С.37-45; Никольский В. «Греческая операция» // Греки и славяне: 1000 лет. – 1997. – №1. – С.134-139; Нікольський В.М. «Велика чистка» /Правда через роки. Статті, спогади, документи. – Донецьк, 1995. – С.28-30; Никольский В.Н., Сорокина С.В. Репрессии против греков в 1937-1938 гг. –/ Правда через годы. Статьи, воспоминания, документы. Выпуск третий. – Донецк, 1999. – С.32-41; Никольский В.Н., Губенко Е.В. Под прессом массовых репрессий польское население Донбасса. – Там само. – С.51-54.
2. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1/2. – С.116-156; Чирко Б. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів в 20-30-х рр. // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1/2. – С.95-110; І.Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы. – М.: Готика, 1998. – 208 с.; Він же. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – 482 с.
 3. Нікольський В.М. 1936 рік у загальному контексті політичних репресій на Україні 1930-х років //Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 1999. – №2. – С. 32-41.
 4. Ми виключили з підрахунків осіб, що були репресовані на інших територіях країни, але згідно існуючих правил, справи на них зберігаються у відповідних архівах за місцем народження.

Надійшла до редакції 15.01.2001 р.

ББК: ТЗ(Укр-4Дон)623-2+ТЗ(4Укр-4Дон)624-2

ЗАКРІПЛЕННЯ РОБІТНИЧИХ КАДРІВ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ У 1938-1941 рр.

В.М.Касперович

У сучасних умовах незалежності України, становлення державності та оновлення її економіки особливого значення набуває накопичений у справі побудови виробничих відносин досвід. У передвоєнні роки, в умовах ворожого оточення та загрози війни, Країна Рад, складовою частиною якої і була Україна, спрямовувала багато зусиль на зміцнення економічної могутності, основою якої була і залишається важка промисловість. Важлива роль у цьому відводилась Донбасу, який був не лише індустриально розвиненим регіоном, краєм вугілля й металу, «кузнем кадрів», але ще й своєрідним полігоном, де сталінський тоталітарний режим випробовував командно-директивні засоби керівництва.

Протягом радянського періоду не було доступу до значної кількості документів, й взагалі в умовах тоталітаризму було неможливе повне та об'єктивне дослідження цієї теми. Тому, використовуючи праці радянських істориків [1], слід зауважити, що безпосередньо даної проблеми вони не стосуються. Останніми роками з'явилися історичні дослідження особливостей адміністративно-командної системи та тих вад, які вона породила [2]. Проте, відзначаючи їх високий науковий рівень, необхідно сказати, що ніхто з дослідників у даній постановці проблему не розглядав.

Отже, метою статті є дослідження адміністративно-директивних форм та методів закріплення робітничих кадрів важкої промисловості Донбасу у 1938-1941 рр.

Джерельною базою роботи є документи КІРС та господарського керівництва, які зберігаються у Державних архівах Донецької та Луганської областей, а також документи, що були опубліковані у різних збірниках.

У роки третьої п'ятирічки важливого значення набув процес закріплення робітничих кадрів. Досить гостро постали питання плинності кадрів та трудової дисципліни. Деякі дослідники вважають, що основними причинами цього було постійне відставання житлового будівництва від промислового, від зростання робітничого населення, а також погана організація праці [3].

На шахтах Ворошиловградської області у 1938 р. плинність робочої сили була вражаючою: за рік на роботу було прийнято 95725 осіб, а звільнено за цей же час 96672 ос. [4]. У 1939 р. на Маріупольський металургійний завод ім. Ілліча було прийнято 11889 ос., а звільнено – 10679 ос., з них: 6932 ос. – за прогули, 574 ос. – за порушення правил внутрішнього розпорядку, 16 ос. – як дезорганізаторів виробництва [5]. На Ново-Краматорський машинобудівний завод ім. Й.В.Сталіна у 1938р. було прийнято 7832 ос., а звільнено 7991 ос. У 1939 р. на завод прибуло 9908 ос., а вибуло 10587 ос., з них: 3970 ос., або 45,2% – звільнено за прогули [6]. На трубопрокатному заводі ім. Якубовського Ворошиловградської області при загальній кількості робітників – 661 ос., за 1939р. на роботу було прийнято 1008 ос., а звільнено – 1001 ос., з них за прогули – 663 ос. [7].

Економічні методи закріплення робітників потребували значних матеріальних витрат, високого рівня професійної освіти керівників виробництва, а також часу. У конкретних історичних умовах всього цього не вистачало, тому влада вирішила застосувати відпрацьовані адміністративно-репресивні заходи.

20 грудня 1938 р. з'являється Постанова РНК СРСР «Про запровадження трудових книжок» [8], яка посилювала державний контроль не лише за виробничим процесом, але й за виробничими відносинами на підприємствах. З цією ж метою було прийнято спільну Постанову Раднаркому СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦРПС від 28 грудня 1938 р. «Про заходи щодо впорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування та боротьби із зловживаннями в цій справі» [9].

Невдовзі, 26 червня 1940 р., було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень та про заборону самочинного звільнення робітників і службовців з підприємств та установ» [10]. Прогул без поважної причини тепер карався виправно-трудовими роботами за місцем роботи строком до шести місяців з відрахуванням до 25% заробітної платні. Самовільне залишення підприємств чи установ каралося ув'язненням на строк від двох до чотирьох місяців.

У перші ж дні після запровадження цього указу з'ясувалося, що у ньому є слабкі місця: за дрібні крадіжки на виробництві закон передбачав звільнення. Робітники, що не бачили іншої можливості звільнитися з підприємства, крали й були звільнені. Іноді на прохідних виникали безглузді ситуації, коли новоявлені «несуни» самі віддавали неухважним працівникам охорони вкрадене [11].

На подолання гальмування дії указу було спрямовано усі сили та засоби величезного державного апарату. 10 серпня 1940 р. з'явилися два нових Укази Президії Верховної Ради СРСР. Перший передбачав розгляд справ про прогули та самочинне залишення підприємств та установ без участі народних засідателів. Другий зробив більш жорсткою відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві: замість звільнення з роботи – рік ув'язнення, закривши тим самим останню можливість для тих, хто хотів змінити місце роботи [12].

На 15 вересня 1940 р. проти прогульників та тих, хто самовільно залишав роботу, в Україні було порушено 135 тис. справ, третина яких припадала на Сталінську область – 44 тис. справ, за якими 34,5 тис. ос. було засуджено [13]. Лише з шахт Ворошиловг-

радської області з 27 червня по 1 грудня 1940 р. за порушення трудової дисципліни було звільнено 15,5 тис. ос., справи на яких передано до суду. З 81% справ, що були розглянуті, 67% від загальної чисельності порушників, або 8329 ос. – засуджені, з них – 2672 ос. потрапили до в'язниці [14].

Але центр вимагав більш жорсткого застосування Указу, і прокуратура Сталінської області, переглянувши справи засуджених, дійшла висновку, що протягом липня 1940р. приблизно 60% вироків мали занижену, м'яку міру репресій [15]. У більшості випадків надавався максимальний строк 4 місяці, у 87% справ, але і це вважалося по-благливим [16].

Узявшись виправляти «м'які» вирoki, у суді було опротестовано близько 500 справ, що виправдовували прогульників, та близько 700 справ, вирoki за якими вважалися м'якими [17]. За грубе викривлення Указу у Ворошиловградській області одного суддю віддали до суду, а ще 10 – відкликали з роботи [18].

Керівників усіх рівнів жорсткими покараннями змушували старанно застосовувати Указ. Прокуратура встановлювала випадки «ліберального» ставлення до дезорганізаторів виробництва і суворо карала таких «добрих дядюшек». Так, у Ворошиловградській області на 1 жовтня 1940р. до суду було притягнуто 75 посадових осіб, що «покривали» прогульників [19].

Налякані жорсткими покараннями керівники підприємств все частіше перестраховувались, необгрунтовано передавали справи до суду. На 15 вересня 1940р. лише у Сталінській області виявлено 4,5 тис. таких справ, більшість людей за ними було засуджено [20].

Суди все частіше відхиляли посилання на хворобу чи старість через те, що в обвинувачених не було відповідних медичних посвідчень, отримати які ставало все складніше, оскільки на лікарів теж поширювались звинувачення у «лібералізмі». У м. Сталіно завідувач центральної поліклініки навіть видав розпорядження не видавати ніяких довідок про відвідування лікарні робітниками та службовцями [21].

До суду потрапляли також ті, хто не з'явився на роботу внаслідок важких захворювань членів їх родин або навіть їх смерті. Так, у робітника заводу ім. Орджонікідзе померла дитина. Два дні він був на похованні, про що надав довідки. Однак дирекція передала його справу до суду [22].

Численну категорію засуджених становили постраждалі внаслідок поганої роботи транспорту. Так, 3 серпня 1940р. не було трамвайного руху з Рутченкового до Сталіно з 4-ї до 8-ї години ранку, бо лагодили колію. Багато робітників були змушені йти пішки і запізнились на роботу. Директор металургійного заводу ім. Й.В.Сталіна передав справи на тих, хто спізнився, до суду. Частина суддів виправдала цих людей, але більшість – засудила [23].

Деякі справи з'явилися внаслідок змін графіків роботи та чергування. Запроваджуючи зміни графіків, адміністрація часом не повідомляла про це всіх робітників. У зв'язку з цим робітники іноді виходили на роботу не в свою зміну. На Сталінському металургійному заводі ім. Й.В. Сталіна був випадок, коли робітниця вийшла не в свою зміну і відробила повний робочий день, після чого з'ясувалось, що вона тільки зараз повинна починати працювати, а коли вона відмовилась, справу передали до суду. Відхиляючи усі посилання на незнання графіку, директор заводу наголошував, що це «...стандартний мотив у прогульників» [24].

У зв'язку з переходом на восьмигодинний робочий день та семиденний робочий тиждень на деяких підприємствах з'явилися надлишки робочої сили, в тому числі кваліфікованої. Але керівники підприємств відмовлялись їх звільняти, а переводили на некваліфіковану роботу, і тих, хто відмовлявся, віддавали до суду. Так, керівник Краматорського заводу ім. Куйбишева передав до суду справи 20 машиністів, помічників

машиністів та деяких інших кваліфікованих робітників, які відмовились працювати чорноробами після скорочення у залізничному цеху. На Сталінському металургійному заводі ім. Й.В.Сталіна 50 вальцювальників працювали чорноробами, а коли машиніст цеху блюмінга відмовився йти вантажником, його засудили [25].

У процесі виконання Указу мали місце безліч помилок, коли засуджували людей, які викликалися до військкоматів [26], були під слідством або ув'язнені за скоєння злочину [27]. Траплялись випадки, коли засуджували людей з однаковими прізвищами, переплутавши їх імена. До суду навіть потрапляли справи на померлих – «за свавільне залишення ними роботи» [28]. Річ у тому, що суди широко користувались правом заочного розгляду цих справ, і це призводило до засудження невинних. Так, один суддя з м.Лисичанська Ворошиловградської області робив таким чином. Він надсилав повідомлення, прогульник приходив до суду, але справа вже була вирішена заочно. Суддя питав у прогульника, чи не має той відхилення, якщо ні, то оголошував 6 місяців примусових робіт. Вироки не записувались, а усно передавались кожному прогульнику [29].

Завершував процес прикріплення робітників до підприємств та посилення адміністрування Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 жовтня 1940 р. «Про порядок обов'язкового переведення інженерів, техніків, майстрів, службовців та кваліфікованих робітників з одних підприємств та установ на інші» [30]. Він надавав народним комісарам Союзу РСР право переводити в обов'язковому порядку інженерів, конструкторів, техніків, майстрів, креслярів, бухгалтерів, економістів, рахунково-фінансових та планових працівників, а також кваліфікованих робітників, починаючи з шостого розряду і вище, з одних підприємств чи установ на інші, незалежно від територіального розташування підприємств і установ. Особи, винні у невиконанні цього указу, вважались такими, що самочинно залишили підприємство чи установу і засуджувались. Відповідно до статті 6-ої Указу, скасовувались трудові договори, укладені Наркоматами та підприємствами з інженерами, службовцями, техніками і кваліфікованими робітниками, а народним комісарам СРСР дозволялося залишити названі вище категорії спеціалістів на тих підприємствах, де вони працювали за договором [31].

Таким чином, адміністративно-командна система звела до мінімуму матеріальне стимулювання праці. Вона практично залишилась наодинці з собою, втративши економічні методи керівництва народним господарством та ініціативу, що нівелювали протиріччя. Сталінська адміністрація на практиці здійснила ідеї Л.Д. Троцького про створення трудової армії: праця була мілітаризована, трудящі вже не належали собі, а стали частиною державної системи. Укази 1938-1940рр. фактично реалізували ці ідеї.

РЕЗЮМЕ

В 1938-1941гг. в условиях враждебного окружения и угрозы войны проблемы трудовой дисциплины и текучести рабочих кадров на предприятиях тяжелой промышленности Донбасса решались административно-директивными методами. Жесткое администрирование объективно способствовало укреплению трудовой дисциплины, однако имело тяжелые последствия для судеб трудящихся.

SUMMARY

In 1938-1941 in the conditions of the hostile surrounding and the threat of the war the problems of labour discipline and fluctation of working personnel at the enterprises of heavy industry of Donbass were decided by administrative and directive methods. Hard administration objectively favoured the strengthening of labour discipline, but it had heary consiquences for the fates of working people.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Див., наприклад: Митрофанова А.В. Источники пополнения и состав рабочего класса СССР в годы третьей пятилетки (1938- июнь 1941гг.) // У кн.: Изменения в численности и составе Советского рабочего класса. Сб. ст. – М.: Наука, 1961. – С.210-212.
2. Див.: Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу).- Донецьк: ДонДУ, 1996.- 143с.; Нікольський В.М. Реалізація директиви НКВС №00447 в Донбасі (1937-1938рр.) // У кн.: Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн.7./ Голов. Ред. З.Г.Лихолобова. – Донецьк, 1999. – С.65-78.
3. Див.: Митрофанова А.В. Названа праця. – С. 212.
4. Восемнадцатый съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1939. – С.97.
5. Держархів Донецької області. – Ф. 251, оп. 1, спр. 531, арк. 42.
6. Там само. – Ф. 900, оп.1, спр. 383, арк. 52-53.
7. Держархів Луганської області. – Ф. 179, оп. 1, спр. 128, арк. 146.
8. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5-ти томах 1917-1967гг. Сб. документов за 50 лет. Т.2. 1929-1940гг. – М.: Политиздат, 1967. – С.662-664.
9. Там само. – С.665-667.
10. Там само. – С.757-758.
11. Див.: Хлевнюк О.В. 26 июня 1940 года: иллюзия и реальности администрирования // Коммунист. – 1989. – № 9. – С.91.
12. Там само. – С.91-92.
13. Держархів Донецької області. – Ф. 326, оп.1, спр.1729, арк.6.
14. Держархів Луганської області. – Ф. 179, оп. 1, спр. 190, арк.13.
15. Держархів Донецької області. – Ф. 326, оп. 1, спр. 1729, арк.3.
16. Там само. – Арк. 4-5.
17. Там само. – Арк. 6.
18. Держархів Луганської області. – Ф. 179, оп. 1, спр. 137, арк. 17.
19. Там само.
20. Держархів Донецької області. – Ф. 326, оп. 1, спр. 1729, арк. 6.
21. Там само. – Арк. 19.
22. Там само. – Арк. 15.
23. Там само. – Арк. 18-19.
24. Там само. – Арк. 12-13.
25. Там само. – Арк. 21-23.
26. Там само. – Арк. 12.
27. Там само. – Арк. 14.
28. Там само. – Арк. 8.
29. Держархів Луганської області. – Ф. 179, оп. 3, спр. 35, арк. 41.
30. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – С. 777-779.
31. Там само. – С. 778.

Надійшла до редакції 28.03.2001 р.

ББК ТЗ (4УКР) 624 – 725

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

І.М.Грідіна

Історично склалося так, що національне життя українства найтісніше пов'язане з долею православ'я. У періоди політичної деградації і суспільної кризи українства, коли проявлялася втрата українським етносом матеріальних ознак свого самовияву (зокрема державності) і перетворення його на суто духовний фактор, провідна роль переходила до однієї з християнських церков, яка відігравала роль тієї інституції, що сприяла національній ідентифікації українського етносу. Боротьба за «рідну віру», по суті, поєднувалася з боротьбою за етнозбереження. Проте підміна національного почуття релігійним, що відбувалась протягом століть нашої історії, призвели до внутрішньонаціональних чвар на релігійній основі.

Зараз актуальність цієї проблеми набуває нового змісту. Зміни в державному і політичному устрої України, утвердження в українському суспільстві плюралізму світоглядів корінним чином уплинули на роль і місце релігії та церкви в соціально-політичному і духовному житті суспільства. Якісно нове поняття вагомості релігійного чинника призвело до загострення суперечок етноконфесійного характеру, які є прямим наслідком негативної, проімперської політики радянського уряду щодо релігії, церкви та віруючих. Уроки історії державно-церковних стосунків набувають сьогодні не тільки науково-теоретичного, а цілком практичного характеру, дозволяють врахувати помилки минулого при формуванні нової «моделі» взаємовідносин влади і церкви, що конче може позначитись на реальній практиці та перспективах розвитку відносин влади і суспільства в цілому.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу дослідження складної проблеми: стан православної церкви в Україні під час найжорстокішої війни ХХ століття, коли український народ опинився в епіцентрі бойових дій, відчув на собі всі жахи нацистського «нового режиму», зазнав величезних втрат, але не тільки вистояв, а ще й спробував відтворити свої нездійсненні надії на національно-культурне, навіть державне будівництво. Складні політичні умови Другої світової війни, релігійна політика тоталітарної влади зумовили міжконфесійну конфронтацію в українському православ'ї. Закладений в той час фундамент взаємовідносин між російською православною церквою і радянською державою, на нашу думку, є прямим чинником прихованої й неприхованої ворожнечі православних конфесій в Україні сьогодні, а гірше за все – використання її різними політичними силами у власних інтересах.

Напередодні Другої світової війни більшовицька держава практично знищила інститут церкви, який в колишній Російській імперії займав певне місце в ідеологічній політиці царського уряду. У період «великого терору» ставлення до церкви визначалося на підставі бачення її в якості «класового ворога». У боротьбі з нею керувалися насамперед практичними цілями зміцнення існуючого тоталітарного режиму, знищення потенційно небезпечної опозиції. Використовуючи різноманітні засоби боротьби: від спровокованих церковних розколів, до фізичного знищення священослужителів, більшовики намагались проголосити повну перемогу марксистсько-ленінської ідеології, яка б «цементувала моральний дух народу». «Безцерковні» села, селища, міста і райони і навіть цілі області нараховувались десятками і сотнями. В Україні збереглося лише 3% дореволюційних приходів. У Київській єпархії, яка в 1917 р. нараховувала 1710 церков,

1435 священників, 277 дияконів, 1410 псаломщиків, 23 монастирі і 5193 ченців, у 1939 р. залишилось 2 приходи з 3 священниками, 1 дияконом та 2 псаломщиками [1]. У Вінницькій, Кіровоградській, Донецькій, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях були закриті всі православні церкви. По одній діяло у Ворошиловградській, Полтавській, Харківській областях. У 1937-1939 рр. радянський уряд знищив адміністративну структуру Російської православної церкви в Україні та майже увесь її єпископат. Так, в жовтні 1937 р. був заарештований патріарший екзарх України митрополит Київський Костянтин (Д'яков). Після 12 «допитів з пристрастю» його розстріляли. У жорнова більшовицького богоборства потрапила й Українська автокефальна православна церква, яку спочатку радянська влада активно підтримувала, як і будь-яку іншу схизму чи секту, маючи на меті підірвати традиційно впливову позицію Російської православної церкви серед народу. Невідомою залишається доля митрополита Липківського, якого в 1938 р. було заслано на Північ. До 1936 р. 24 єпископи і понад 2000 автокефальних священників стали жертвами державного переслідування. Під час показових процесів 1937-1938 рр. всіх автокефальних священників, що не зникли в підпіллі, було засуджено як буржуазних націоналістів [2].

Але не зважаючи на найжорстокіші антирелігійні кампанії на питання перепису 1937 р. про ставлення до релігії 70% опитаних відповіли, що вірять в Бога. В той же час нарком оборони Ворошилов повідомляв Сталіна, що антирелігійні кампанії згубно впливають на дух армії: призовники дізнаються з отриманих із рідних місць листів про гоніння на Церкву, і це деморалізує їх. Але тоді Сталін не реагував на ці повідомлення [3]. Про духовність народу та армії він згадає тільки під час Великої Вітчизняної війни.

Церковне життя, яке стало практично неможливим, пішло у підпілля. Так, у Дніпропетровську архімандрит Пімен згуртував навколо себе тісне коло з 10 осіб. У місті Слов'янську нелегально оселилися ченці Святогірського монастиря, що залишились живими: архімандрит Димитрій (Танич), ігумен Амвросій (Горонченко), ієромонахи Мелітон (Нестеренко) і Стефан (Медведев). Їм вдавалось розповсюджувати в народі твори, в яких вони пророкували падіння антихристової влади та відновлення Святогірської обителі [3].

Представники радянської влади, відповідальні за антирелігійну пропаганду, застерігали своїх підлеглих на місцях про те, щоб вони не упускали з поля зору навіть тих священнослужителів, які опинились за штатом. «Глупо думати, – писав О.Ярославський*, – що коли піп позбавився свого приходу, то він перестав бути попом. Ми знаємо сотні випадків, коли після закриття церков їх священослужителі перетворювалися у попів-пересувок і разом зі своїм нехитрим інвентарем мандрували по селах, робітничих селищах, здійснюючи релігійні обряди, читаючи Біблію, Псалтир. Такий піп-пересувок іноді небезпечніший за того, хто служить відверто» [4]. Священники мандрували під виглядом сантехніків, пічників, точильників. Вони допомагали господарям на кухні, доглядали за дітьми, купували харчі для бідних. По свідоцтву Мстислава Скрипника в кінці 30-х років в Україні нелегально діяло біля 20-ти священників-автокефалів. У квітні 1939 р. місцевий український центр «Спілки войовничих безбожників» доповідав про замаскованих «попів-петлюрівців». За свідченнями сучасників в 30-ті роки в СРСР було дуже діяльним таємне релігійне життя – таємні священники і ченці, катакомбні церкви і богослужіння, хрещення, причащення, шлюби, таємні богословські курси, таємне збереження богослужбового начиння, ікон, богослужбових книг, таємні зносини між громадами, єпархіями. Все це вело до неконтрольованої церковної діяльності й загрозувало владі сильною внутрішньою (індивідуальною) опозицією. З цього приводу

* О.М.Ярославський – керівник «Спілки войовничих безбожників», головний редактор журналу «Безбожник».

Митрополит Сергій (Воскресенський) справедливо зазначав: «І якщо уявити неможливе, що вдалося б повністю знищити всю церковну організацію, то віра все ж таки залишилась, і атеїзм не виграв би ані кроку. Радянський уряд зрозумів це і тому віддав перевагу існуванню керівництва Патріархатом» [5].

Збереження високої релігійності населення СРСР, розповсюдження таємних богослужінь було тільки однією з цілої низки внутрішніх та міжнародних причин згорання більшовицьким урядом антицерковних акцій. Масове насильницьке закриття храмів явно підсилювало незадоволення широких верств населення, громадянська напруженість, спровокована постійними нападками на віруючих, в атмосфері війни, що насувалася, була небезпечною.

Переломним моментом в цьому плані стали події вересня 1939 р. – вступ радянських військ на територію Польщі та приєднання Західної України та Західної Білорусії до СРСР. Уряд опинився перед фактом включення у державне життя країни областей з практично недоторканим релігійним життям. До складу населення СРСР восени 1939 р. і влітку 1940 р. з приєднанням країн Прибалтики, Бессарабії та Північної Буковини увійшло більше 7500 тис. православних віруючих, організованих у єпархії та приходи. Знову в країні після тривалої перерви з'явилися діючі монастирі, церковні та монастирські земельні угіддя, духовні навчальні заклади, доброчинні установи, церковні бібліотеки, редакції релігійних газет, журналів тощо.

За архівними даними в Українській РСР на 1938 р. було на обліку 3903 православних громад, а в 1940 – вже 5181 [6]. Таким чином, можна констатувати, що на приєднаних західноукраїнських землях діяло 1278 православних громад. Крім того, в Західній Україні діяло 19 православних монастирів, Духовна семінарія в Чернівцях, Кременецька духовна семінарія, а також школи дияконів, псаломщиків, теологічні [7].

З'явилися в Україні і правлячі архієреї (як вже було вказано вище, в Україні до 1939 року не залишилось жодного єпископа): архієпископ Поліський та Пінський Олександр (Іноземцев), архієпископ Волинський та Кременецький Олексій (Громадський), єпископ Острозький Симон (Іванівський), єпископ Кам'янець-Каширський Антоній (Марченко), єпископ Луцький Полікарп (Сікорський).

Перед радянським керівництвом постало гостре і невідкладне питання визначення релігійної політики на нових територіях. До складу радянської держави увійшли мільйони нових, в основній своїй масі православних громадян (на західноукраїнських і західнобілоруських землях проживало понад 4 млн. православних, з них 2,5 млн. українців), яких треба було асимілювати й політично нейтралізувати. Відверта антицерковна політика, яка проводилась урядом в радянській Україні тут могла спровокувати соціальний вибух. І це в умовах, коли німецька армія стояла біля кордону. Крім того, радянська армія входила на західні території як визволителька, і в цьому плані був врахований сприятливий для СРСР факт дискримінації польською владою православної церкви.

Справа в тому, що ще за часів патріарха Тихона Польська православна церква одержала автономію від Московського патріархату. Але уряд Польщі вважав доцільним, щоб православ'я в республіці мало статус автокефалії. Частина єпископату, підтримуючи цю думку, говорила про необхідність одержати на це згоду від патріарха Московського. Чотири з шести православних архієреїв заперечували самостійність. Їх було силоміць усунено з посад, а їх кафедри віддано прибічникам самостійності церкви. При підтримці польських органів влади митрополит Георгій провів 14 червня 1922 р. собор єпископів у складі архієпископа Діонісія (Валединського) і єпископа Олександра (Іноземцева), де було вирішено не визнавати надалі юрисдикції Московської патріархії. Московський патріархат не визнав цієї автокефалії. Однак польський уряд використав

дипломатичні міжцерковні зв'язки, щоб вплинути на константинопольського патріарха і одержати від нього дозвіл на повну самостійність православ'я у своїй державі.

13 листопада 1924 р. Константинопольський патріарх надав православній церкві у Польщі статус автокефалії, але ж, заради справедливості, треба відзначити, далеко не безкорисливо. Прагнучи забезпечити собі незалежність, ряд православних церков у країнах, які колись входили до складу Російської імперії, переходили до канонічного спілкування з Константинопольським патріархатом. Такі дії посилювали позиції Константинопольського патріархату, який терпів утиски з боку режиму Кемаля, не говорячи вже про те, що приносили йому чималий прибуток. Так, наприклад, Польща заплатила за «Томос»*, який визнав автокефалію православної церкви у себе в країні, 12 тис. фунтів стерлінгів, видала 30 тис. швейцарських франків на витрати делегації Фанару*, яка привезла цей «Томос» і виплачувала постійну коштовну винагороду чотирьом «особливо доброзичливим» до її справ сановникам патріархату [8].

Про невизнання автокефалії православної церкви в Польщі заявила Всеукраїнська православна церковна рада, Російська зарубіжна церква: у відповідності з вселенськими християнськими правилами автокефалію могла надати лише та церква, до якої належала відокремлювана – тобто Російська православна церква, а не Константинопольський патріархат. До речі, у червні 1948 р. митрополит Діонісій в листі до патріарха Московського Алексія визнав «тимчасовість і канонічну неповноту» автокефалії православної церкви в Польщі 1924 р. й патріарх Алексій проголосив її самостійність у відповідності з усіма церковними канонами [9].

Керівництво православної церкви в Польщі практично було безправним, оскільки їх діяльність контролювало міністерство віросповідань та освіти. Автокефальна церква, по суті, перетворилася на засіб антиправославної політики тодішньої польської влади, оскільки її вище керівництво було католицьким і виступало проти православ'я, намагаючись ополячити національні меншості, що проживали в межах країни. Навчання релігії, церковні проповіді, підготовка кадрів православного духовенства в Кременецькій духовній семінарії, на богословському факультеті при Варшавському університеті велись польською мовою. Церковним майном розпоряджався уряд, від якого залежало й призначення та звільнення священників. Духовенство одержувало заробітну платню не від митрополита, а від місцевих старост.

Наявність на території Польщі православних єпархій українського населення, частина якого виступала за об'єднання історичних українських земель, викликала занепокоєння польського уряду. Каральні військові та поліцейські загони грабували селян, закривали українські школи, культурно-освітні організації, проводили масові арешти, руйнували православні церкви. Згідно з декретом президента Польщі від 9 листопада 1938 р., назву «Православна автокефальна церква в Польщі» замінено на «Польську автокефальну православну церкву» і взято курс на підготовку польської православної ієрархії [10].

Радянська пропаганда ще на початку 1930-х років широко використовувала за кордоном лист глави польської церкви митрополита Діонісія главам автокефальних православних церков, в тому числі й каталікосу Грузії, де він звинувачував польську владу у переслідуваннях, які можна порівняти з «побиттям віфлеємських дітей». Так Діонісій називав кампанію щодо повернення власності римсько-католицької церкви у східних воєводствах, під час якої було відібрано 700 православних церков. Пізніше об'єктом критики став факт зруйнування або передання католикам православних церков на Хо-

* «Томос» – дозвіл на автокефалію.

* Константинопольський патріархат ще називають Фанаром – за ім'ям кварталу в Константинополі, де розташована патріархія.

лмщині. У цілому офіційно проголошені принципи релігійної толерантності перепліталися в Польщі з негативним ставленням до конфесії, яка сприймалася як релікт російського панування та загроза національної політики держави на її східних кордонах. Все це викликало сильне незадоволення православної частини населення, а закриття перед самим початком Другої світової війни сотень православних храмів (причому 140 церков і 2 монастирі були зруйновані) створили певний ґрунт для симпатій до СРСР. Це підтверджують непоодинокі випадки, коли православні священики у вересні 1939 р. організовували святкові зустрічі з населенням частин радянської армії і навіть вивішували червоні прапори на дзвіницях [11]. Природньо, що в таких умовах уряд СРСР не міг почати гоніння на церкву і ліквідувати ще не закриті поляками храми.

Радянське керівництво визнало, що вплив духовенства в західних областях набагато сильніший, ніж в інших регіонах країни, і тому виражало намір проводити більш обачну церковну політику. Вона полягала у використанні добре контрольованої Московської Патріархії – підпорядкуванню їй православних ієрархів і приходів. Подібна практика стала першим досвідом використання Московської Патріархії для розповсюдження радянського впливу на знов здобутих або підконтрольних територіях. Він виявився успішним і набув широкого поширення після закінчення Другої світової війни.

Рахуючись із новими масами православного населення, зацікавлена у діяльності Московської Патріархії, радянська держава наприкінці 1939-1940 р. стала створювати видимість релігійної толерантності в країні, значно зменшивши масштаби антицерковних акцій. Протягом 1939 р. змінювався тон публікацій в партійній пресі: засуджувалась надмірна антирелігійна діяльність у західних областях, яка за інерцією вже почала тут розгортатися. Говорилось про необхідність припинити ліквідацію храмів, яка веде до утворення «церковного підпілля», пропонувалось не організовувати в західних областях осередків «Союзу воєвничих безбожників».

Навесні 1940 р. Московська Патріархія приступила до устрою церковних справ у знов приєднаних територіях. Як вже було згадано вище, в той час на території СРСР, а практично тільки в РРФСР, діяло чотири єпископи. В УРСР не було жодного діючого українського єпископа. Отже, було б логічним поширити владу православних єпископів Західної України на решту УРСР. Але ж зрозуміло, що в тій конкретно-історичній ситуації питання такої «логіки» були в компетенції уряду, який використовував церкву в політичних цілях: підпорядкування православних єпископів юрисдикції Московського Патріарха на всіх зайнятих землях вело до підлеглості тих земель Москві і в церковному відношенні допомагало «збиранню земель під московську міцну руку».

Для досягнення цієї мети була організована «місія» архієпископа Сергія (Воскресенського), який був «управником справами Московської Патріархії». Його «місія» полягала в тому, щоб запропонувати православним єпископам прийняти юрисдикцію Московської Патріархії.

Три з п'яти Волинських церковних ієрархів перейшли до юрисдикції РПЦ: архієпископ Олексій (Громадський), єпископи Антоній (Марченко) та Симон (Іванівський). Архієпископ Олександр (Іноземцев) і єпископ Полікарп (Сікорський) ухилились від цього. Тобто вже тоді вималювався розкол у лавах українського єпископату.

Не зважаючи на кількісну перевагу українського єпископату, митрополит Сергій призначає архієпископа Миколая (Ярушевича) екзархом Московської Патріархії на Західні області України і Білорусі, надаючи йому титул архієпископа Волинського і Луцького; в березні 1941 р. його було піднесено до сану митрополита (Волинського) з місцем осідку в тому ж Луцьку. Історик УАПЦ І.Власовський справедливо пише, що це призначення архієпископа Миколая не викликалось потребами Церкви, носило суто політичний характер і було зроблене за наказом радянської влади. У зв'язку з цим при-

значенням архієпископу Волинському Олексію залишено було з Волинської єпархії тільки Кременецький повіт, додано 9 православних парафій, які були в Східній Галичині, та наказано титулюватися замість «Волинський і Кременецький» – «Архієпископ Тернопільський і Кременецький». Коли ж екзарх Миколай, тепер вже Волинський і Луцький, зайняв Луцьку кафедру, то його єпископу Полікарпу наказано було з Москви іменуватись єпископом «Володимиро-Волинським» [11].

14 березня 1941 р. у Москві відбулася хіротонія у єпископа Львівського намісника Почаївської лаври Пантелеймона (Рудика) і указом Московської патріархії від 28 березня 1941 р. накреслено заходи «щоб продовжити апостольську справу подальшого возз'єднання уніатів з православною церквою». У цьому указі констатувалося, що після встановлення радянсько-польського кордону в Галичині залишилось дев'ять православних парафій – у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій і Тернопільській областях. У Тернопільській єпархії засновувалась кафедра вікарного єпископа з найменуванням «вікарій єпископа Львівського». При цьому в указі зазначалося, що «перебування православного єпископа в м.Львові, цій цитаделі уніатства, буде дуже вартісним фактом престижу православної церкви» [12].

У травні 1941 р. було прислано з Москви до Почаївської Лаври на становище намісника Лаври архімандрита Панкратія Гладкова, а на становище скарбника Лаври – архімандрита Нектарія. Попередній скарбник Лаври архімандрит Веніамін (Новицький) став третім кандидатом в єпископи. Його хіротонія постала в зв'язку з непокірливістю Московській Патріархії архієпископа Поліського і Пінського Олександра (Іноземцева), нібито за власним проханням звільненого «за штат». Патріарший синод доручив екзарху Миколаю висвятити на єпископа Пінського архімандрита Веніаміна. Ця висвята відбулася в Луцьку 15 червня 1941 р.

Допомагав служити на цій висвяті з митрополитом Миколаєм Полікарп (Сікорський), що означає в канонічному плані встановлення молитовного єднання. Це було сприйнято як фактичне підпорядкування єпископа Полікарпа Московській Патріархії, і коли він очолив УАПЦ, його звинуватили в зрадництві Російській Православній Церкві.

Зразу ж після цього, за тиждень до нападу фашистів на СРСР, митрополит Миколай виїхав з України, залишивши свій екзархат без керівництва.

Зрозуміло, що переміщення українських єпископів зі своїх кафедр, усунення їх від церковного керівництва, призначення на їх місця висвячених Московською Патріархією у швидкому порядку нових архієреїв було мало схожим на об'єднання з «матір'ю» – Російською Православною Церквою. Московський Патріархат виправдовував свої дії досвідом церковної діяльності в умовах атеїстичної держави. Але це тільки погіршило ситуацію. Місцеве населення вважало архієреїв з Москви чи ледве не «агентами НК». Крім того, не зважаючи на обережну політику, в приєднаних областях почалось все ж таки поступове приведення релігійного життя у відповідність до радянського законодавства. Так, на колишній польській території вже 29 жовтня 1939 р. було проголошено про націоналізацію церковної власності. Були закриті всі духовні навчальні заклади, в школах припинили викладання Закону Божого, духовенство (за прикладом СРСР) надмірно оподатковували, позакривали церковні типографії, частину монастирів і окремі храми. У монастирях скорочували кількість ченців. Так, в почаївській Лаврі вона зменшилась з 300 до 80 [13].

Не обійшлося й без репресій. Тих священослужителів, хто намагався відстоювати принципи автокефалії, депортували в Сибір. Всього до 22 червня 1941 р. на колишній польській території було заарештовано 53 священники (10 з них пізніше звільнили), 37 зникли і 6 були розстріляні [14]. Тимчасово заарештований був навіть Олексій (Гро-

мадський), який виявив повну лояльність до Московської Патріархії і одним з перших підпорядкувався їй.

Таким чином, напередодні Другої світової війни, як такої, української церкви не існувало. На території Радянської України вона була практично знищена, а в Польщі перетворилася на інструмент маніпулювання католицької влади.

Після приєднання Західної України до СРСР з'явилася надія, що закінчується період польського безправ'я і, може, навіть у більшовицькій дійсності український характер збережеться принаймні частково. І гарантом цього, а також загального ставлення західних українців до більшовицької влади, була церква.

Тому є сенс говорити, що загроза війни й передвоєнна політика більшовицького уряду, як це не парадоксально, створила передумови для відродження українського православ'я. Однак ця конкретно-історична ситуація не сприяла єдності та консолідації, що перешкодило в подальшому створенні під час німецько-фашистської окупації єдиної української церкви. Умови склались таким чином, що конфронтація в українському православ'ї не були відображенням народних чекань, в цілому вони взагалі не були зорієнтовані на народні інтереси і носили не стільки канонічний характер, скільки стали результатом політичних амбіцій правлячих режимів. Як українська, так і російська православні церкви виявилися заручницями їх імперських інтересів.

На жаль і сьогодні в питанні про консолідацію української церкви перемагають амбіції різних політичних угруповань, які розпалюють у власних інтересах міжконфесійну, і навіть міжнаціональну, ворожнечу і знову ж таки без урахування інтересів і очікувань громадян України.

РЕЗЮМЕ

В статье характеризуется положение Православной церкви Украины накануне Великой Отечественной войны. Анализируется религиозная политика советского государства, которая, с одной стороны, создала предпосылки для возрождения украинского православия, а с другой – явилась одним из факторов межконфессиональной конфронтации в Украине во время Второй мировой войны.

SUMMARY

In this article the situation with Orthodox Church in Ukraine on the eve of Great Patriotic War is characterized. The author has analyzed the religious policy of the Soviet state and the preconditions for revival Ukrainian Orthodox that was created on the one hand by means of implementation of this policy and from the other hand was one of the factors of interreligion confrontation in Ukraine during the Second World War.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Цыпин В. История Русской церкви. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1991. – С.254.
2. Зальмон Б.Й. Православ'я в Україні (1917-1938) // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С.128.
3. Венгер А. Рим и Москва: 1900-1950 / Пер. с франц. – М.: Русский путь, 2000. – С.223.
4. Цыпин В. Зазн. праця – С.258.
5. Там само.
6. Алексеев В., Ставру Ф. Русская Православная церковь на оккупированной немцами территории // Русское Возрождение. – 1980. – № 12. – С.116-117.

7. Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938-1943 гг.) // Отечественные архивы. – 1995. – № 2. – С.45.
8. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 гг. – М.: Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья, 1999. – С.102.
9. Замойски Я.Е. Русская Православная Зарубежная Церковь. 1928-1938. По материалам польских заграничных служб // Новая и новейшая история. – 1998. – № 1. – С.50.
10. Журнал Московской Патриархии. – 1949. – № 3. – С.8.
11. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Нью-Йорк: Бавнд Брук, 1966. – С.175.
12. Шкаровский М.В. Зазн. праця. – С.104.
13. Власовський І. Зазн. праця. – С.197.
14. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – С.518.
15. Шкаровський М.В. Зазн. праця. – С.106.
16. Алексеев В., Ставру Ф. Зазн. праця. – С.125.

Надійшла до редакції 29.30.2001 р.

ББК ТЗ (4УКР) 624-725

СТАН ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НА ДОНЕЧЧИНІ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Добров П.В., Латиш О.Ю.

На зламі століть людство активно намагається осмислити подоланий шлях, оцінити минуле і зазирнути в майбутнє. Після здобуття Україною незалежності науковці інакше почали дивитися на історичні процеси. Пошук нових форм дослідницької роботи перш за все проявився під час вивчення глобальних конфліктів минулого тисячоліття, одним з яких була Друга світова війна. Довгий час історики залишали поза увагою цивільне життя народу, на плечі якого ліг основний тягар війни. Не існує досліджень, які б наблизили науковців до реалістичного сприйняття соціальних проблем зазначеного періоду. Теоретична розгубленість сучасної історичної науки призвела до того, що основна увага приділяється саме політичній історії війни, де людина сприймається як об'єкт збройного конфлікту.

Велика Вітчизняна війна стала жорстоким випробуванням для українського народу, бо вплинула на всі сфери людської діяльності та поставила певні моральні вимоги перед суспільством. Тому особливо гостро стають проблеми вивчення соціальної сфери того часу. Дослідження рівня медичної забезпеченості людини в складних умовах окупаційного режиму, беручи до уваги матеріали Донецького обласного державного архіву, є доцільним.

Під час німецької окупації наша країна була поділена на чотири частини, підпорядковані різним адміністративним органам управління. Донеччина входила до складу прифронтової зони, а тому підлягала безпосередньо військовому командуванню. При німецькому штабі Південного фронту існував відділ Санітарного управління Донбасу, який займався організацією охорони здоров'я на окупованій території. Його діяльність була спрямована на організацію медичних установ і контроль за лікуванням забезпеченням місцевого населення [1]. Це дозволяє досконало вивчити ставлення окупантів до такої важливої галузі соціальної сфери як охорона здоров'я підкореного населення.

Організована фашистами система медичних установ мала чітку структуру та жорстке підпорядкування. Територіальним органом санітарного управління Донбасу був Юзівський обласний відділ охорони здоров'я, який займався організацією та контролем всіх галузевих установ на Донеччині. Йому були підпорядковані:

- обласне управління аптеками;
- районні та міські відділи охорони здоров'я;
- центральна поліклініка області.

Відділ займався питаннями постачання медикаментів, підбору медичного персоналу, встановлення платні за надану допомогу, а також визначав пільгові категорії, передбачав необхідність масового щеплення населення у випадках епідеміологічних ситуацій [2].

Юзівське обласне управління аптеками забезпечувало необхідними медикаментами всі лікувальні установи. Це було досить складне завдання, оскільки окупаційний режим не відновив діяльність фармацевтичних фабрик і не завозив з Німеччини ліків. Проблема вирішувалась іншим шляхом. Після радянської влади залишилось чимало складів з необхідними виробами. Управління аптеками збирало все та встановило норму, необхідну для повноцінного функціонування того чи іншого медичного закладу і щомісяця її видавало. Певна частина фармацевтичних виробів через аптеки розповсюджувалась серед населення. Міжрайонні медичні бази забезпечували можливість обміну ліками між установами охорони здоров'я у випадках нестачі та екстремальних ситуаціях. Вони мали запаси найбільш важливих та необхідних фармацевтичних виробів [3].

За умов відсутності потрібних ліків Санітарне управління Донбасу дозволяло лікарям купувати їх у приватних осіб. Для полегшення цього процесу при аптеках створювалися комерційні відділи, де кожен бажачий міг продати наявні в нього медикаменти [4].

При районних управах створювали районні відділи охорони здоров'я, яким були підпорядковані районна лікарня та міські відділи. Вони займалися питаннями призначення кадрів, щеплення населення та проведення інспекцій в медичних закладах [5].

Міські відділи охорони здоров'я створювалися, відповідно, при міських управах і були найнижчою ланкою адміністративного упорядкування медичних закладів. В їх розпорядженні перебували:

- санітарна станція;
- міська інспектура охорони здоров'я;
- міська інфекційна лікарня;
- міська лікарня стаціонару;
- поліклініки;
- рентгенівська станція;
- пологовий будинок;
- судово-медичний морг;
- ветеринарна лікарня.

Перш за все, слід зазначити, що прийом на роботу до медичних установ осіб всіх кваліфікацій здійснювався централізовано через міський, районний або обласний філіал відділу особового складу при Санітарному управлінні Донбасу за рекомендацією біржі праці. Особа, яка прагнула зайняти ту чи іншу посаду, повинна була надати документи про освіту та досвід роботи, автобіографію, в якій вказувався рік, місце народження, сімейний стан, національність: своя, дружини чи чоловіка, батьків, повний опис, в хронологічній послідовності, професійної діяльності, а також повідомлення про засудження, якщо таке було, з вказанням причини та терміну позбавлення волі. Всі документи перевірялись відділом особового складу, але остаточне рішення приймав головний лікар медичної установи, який у випадку прийняття на роботу підшивав в особову справу всі надані папери разом з біржевою карткою [7].

Кожен працюючий у вище зазначеному закладі мав право на відпустку. Для цього треба було працювати на одному місці не менше 1-го року, отримати дозвіл головного лікаря та оформити спеціальний наказ у відділі особового складу. У випадку виникнення конфлікту з цього приводу всі питання вирішувала арбітражна комісія, яку очолював завідувач лікарні. Йдучи у відпустку, людина повністю зберігала заробітну платню за останнім окладом за весь час своєї відсутності [8].

Що представляла собою робота міської лікарні періоду окупації?

За постановою Юзівського обласного відділу охорони здоров'я мінімальний склад кожної лікарні становив 46 робочих одиниць, яким надавалась установа платня відповідно до рівня кваліфікації [9].

У малих містах, де не існувало спеціалізованих лікарень, медична установа складалася з профілюючих відділів: хірургічного, інфекційного, стоматологічного, психоізолятора та поліклініки [10].

Для них Юзівський відділ охорони здоров'я ввів погодинний робочий тиждень. У понеділок, вівторок, середу та четвер лікарні працювали з 6.00 до 16.00, перерва тривала з 11.00 до 12.00, у п'ятницю вони закінчували роботу о 17.00, а в суботу о 12.00 годині без обіду. Неділя була вихідним днем [11].

Медична допомога, яка надавалась місцевому населенню, була платною. Перше відвідування лікаря коштувало 5 крб., друге – 3 крб., виклик додому – 10 крб. За хірургічне втручання платили від 20 крб. до 100 крб., в залежності від складності хвороби. Операції ургентним, інфекційним та психічним хворим проводились безкоштовно. Існували пільгові категорії населення, які звільнялись від плати за надану медичну допомогу. До них належали: діти до 4-х років, інфекційні хворі, сім'ї української міліції, інваліди та незаможні, що отримували матеріальну допомогу з міської Управи. Все інше населення, яке було не в змозі платити, могло безкоштовно користуватися послугами лікаря за довідкою, виданою Відділом соціальної допомоги, а виняткових випадках - за дозволом головного лікаря. У кінці кожного дня бухгалтер медичної установи здавав гроші в прихідно-видаткову касу найближчого банку на бюджетний рахунок міської управи. Витрати грошей, одержаних від лікування, були категорично заборонені [12]. Кожного 3-го числа головний лікар надавав звіт за минулий місяць до обласного відділу охорони здоров'я, в якому докладно доповідав про роботу ввіреної йому установи, основні захворювання, наводив повний список персоналу та бухгалтерські рахунки [13].

Кожний хворий, який потрапляв в лікарню, самостійно забезпечував себе харчуванням за дієтою, приписаною фахівцем. У випадку відсутності в лікарні вільного м'якого реманенту приносив і спальну білизну [14].

Усім медичним установам категорично заборонялося приймати на лікування німецьких солдат, навіть у випадку, направлення їх командуванням. Всі вони отримували медичну допомогу в військових шпиталях, де працювали німецькі спеціалісти [15].

Основна діяльність міських лікарень зводилась до:

- широкої профілактики інфекційних захворювань при вживанні необхідних заходів для перешкодження їх розповсюдження;
- використання в лікувальній практиці народної медицини з метою економії фармацевтичних виробів;
- регулярного проведення серед населення роз'яснювальної роботи щодо профілактики застудних та інфекційних захворювань;
- боротьби з педикульозом;
- хірургічного втручання в крайніх випадках при наявності кваліфікованого хірурга та необхідних ліків;
- регулярного проведення профілактичного щеплення населення [16].

Пологовий будинок крім свого основного призначення, займався консультацією, профілактикою та лікуванням всіх жіночих захворювань. Послуги були платними і коштували: пологи - 30крб., аборт - 100крб., інші операції - в залежності від складності. Досить цікавим є той факт, що з початку окупації дозволялось штучне переривання вагітності, чого не знали за радянських часів. Але за два роки кількість абортів настільки збільшилась, що виникла загроза для подальшого відтворення населення. Оскільки фашистська імперія потребувала великої кількості рабів для розвитку своєї економічної могутності, то відповідна ситуація аж ніяк не влаштувала окупаційний режим. 22 червня 1943 року прифронтове командування видає наказ «Про заборону абортів». Юзівський відділ охорони здоров'я ознайомив кожного лікаря під розписку з цією постановою. Створювались спеціальні абортні комісії, які мали право дозволити штучне переривання вагітності тільки при негативних медичних показниках. У кожному районі області був відповідний орган, який складався з 3-х лікарів належного фаху і працював тільки в певний день тижня [17]. Разом з тим, на Донеччині в цей час не існувало дитячих консультацій та спеціалістів з педіатрії. Тому можна зробити висновок, що демографічна політика окупаційного режиму ґрунтувалася на принципах природного відбору.

Інфекційні лікарні проводили свою діяльність в 3-х напрямках: лікування венеричних, гострих респіраторних та шлункових захворювань і туберкульозу. Необхідно вказати, що послуги цих медичних установ були повністю безкоштовними. За часів окупації інфекційний напрямок в медицині вважався пріоритетним і підлягав жорсткому контролю, тому що безпосередньо торкався охорони здоров'я окупаційної влади, війська якої розташовувалися, в основному, на квартирах місцевого населення. Завідувачі відділень таких лікарень ретельно вели журнал обліку хворих. До венеричного відділу людина потрапляла зі спеціальною листівкою, яку надавав лікар, що вперше виявив хворобу. Копія цього документа відправлялась до венеричного відділення інфекційної лікарні міста Юзівка. Це передбачалось на той випадок, коли людину не вдавалось вилікувати за місцем проживання. Якщо хворий не з'являвся до медичної установи, про це повідомляли лікарю місцевої комендатури, який примусово приводив такого пацієнта. Коли особа відмовлялась лікуватись від венеричного захворювання, її розстрілювали. Після проходження людиною курсу лікування, головний лікар повідомляв медичну установу, яка направила хворого, про його виписку. Пацієнту надавався документ, в якому зазначався його стан здоров'я [18].

Складніше вирішувались справи з туберкульозом. Німці розуміли, що це хвороба соціальна і позбавитись її можна тільки при покращенні умов життя. Оскільки під час війни здійснення цього було практично неможливим, то особи з відкритою формою туберкульозу розстрілювались, всі інші, з небезпечною для оточуючих формою туберкульозу, ставилися на постійний облік і проходили короткий курс терапії.

Люди з гострими інфекційними респіраторними та шлунковими захворюваннями до повного одужання ізолювались від здорового населення і лікувались методами народної медицини. Під час спалаху грипу, дифтерії, дизентерії та інших хвороб, проводилось масове примусове щеплення громадян [19].

Міська інспектура охорони здоров'я займалася контролем діяльності медичних установ, створюючи в селах, далеких від великих міст, амбулаторії. У них працювало не менше 3-х лікарів та 5-ти медичних сестер. Вони створювали лікарняно-поліклінічне об'єднання, яке очолювала Спеціальна рада, що до неї входили головні лікарі. Вона могла вільно розпоряджатися коштами, але була підзвітна інспектурі охорони здоров'я.

Санітарна станція стежила за дотриманням певних гігієнічних норм у містах. Її службовці займалися будівництвом міст загального вжитку, розчищенням від бруду джерел питної води та проведенням інших подібних процедур [20].

Існувало на Донеччині і декілька судово-медичних моргів, де патологоанатоми проводили розтин трупів, природність смерті яких підлягала сумніву. Окупаційна влада не мала власних моргів, тому була змушена направляти для патологоанатомічної експертизи й трупи німецьких солдат [21].

Таким чином, можна зазначити, що під час окупації відбулася карколомна перебудова медичного обслуговування населення Донеччини. В органах охорони здоров'я відбулася докорінна реконструкція, результатом якої стала чітка структуризація системи медичних закладів, їх жорстка підпорядкованість єдиному центру - Санітарному управлінню Донбасу при штабі німецьких військ Південного фронту. Це дає підставу говорити, що окупаційна влада приділяла велику увагу охороні здоров'я на загарбаній території. На місцях створювалися регіональні відділи охорони здоров'я, які в своєму розпорядженні мали стаціонарні лікарні. Те, що окупантів не цікавив розвиток фармацевтичного виробництва, наводить на певний висновок не про лікування перспективне, а про збереження і репродукцію тільки здорового населення. Так, поліпшення профілактики інфекційних захворювань здійснювалось виключно в інтересах збереження здоров'я розташованих тут військових частин. Особлива увага приділялась лікуванню венеричних хворих. Інфекційні лікарні, на відміну від інших, працювали цілком безкоштовно.

Нова влада намагалася організувати діяльність лікувальних закладів таким чином, щоб докладати найменших зусиль при забезпеченні мінімальних потреб місцевого населення в медичному обслуговуванні, бо метою її окупаційної політики в охороні здоров'я було не лікування хворих, а підтримка працездатності здорової робочої сили для Третього рейху.

РЕЗЮМЕ

На основе архивных документов на примере Донецкой области проведено исследование уровня медицинского обслуживания в условиях фашистского режима 1941-1943 годов. Проведен детальный анализ всей системы здравоохранения указанного периода. Особое внимание уделено тому, что оккупационный режим занимался охраной здоровья местного населения минимальными затратами и с максимальной выгодой для себя.

SUMMARY

On the basis of the archival documents on an example of Donetsk area the research of a level of health services in conditions of a fascist mode 1941-1943 years is carried out(spent). The detailed analysis of all system of public health services of the specified period is carried out(spent). The special attention is given to that occupation the mode was engaged in protection health of the local population by the minimal expenses and maximal benefit for itself.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Донецький обласний державний архів ф.р 1815, оп. 1 спр.2, арк.1.
2. Там само. – Ф.р 1607, оп. 1, спр. 1, арк.17.
3. Там само. – Ф.р 1873, оп. 1, спр. 2, арк.5.
4. Там само. – Ф.р 1870, оп. 1, спр. 1, арк.180.
5. Там само. – Ф.р 2521, оп. 1, спр. 3, арк.32.
6. Там само. – Ф.р 2197, оп. 1, спр. 1, арк.10.
7. Там само. – Ф.р 1870, оп. 1, спр. 1, арк.179-180.
8. Там само. – Арк.135,149.
9. Там само. – Арк.20.

10. Там само. – Арк.52.
11. Там само. – Арк.8.
12. Там само. – Арк.15.
13. Там само. – Ф.р 1607, оп. 1, спр. 1, арк.62.
14. Там само. – Ф.р 1815, оп. 1, спр. 2, арк.3.
15. Там само. – Ф.р 1870, оп. 1, спр. 1, арк.150.
16. Там само. – Ф.р 1815, оп. 1, спр. 2, арк.1.
17. Там само. – Ф.р 1870, оп. 1, спр. 1, арк.133-134.
18. Там само. – Арк.151.
19. Там само. – Арк.118.
20. Там само. – Ф.р 2038, оп. 1, спр. 2, арк.38.
21. Там само. – Ф.р 1653, оп. 1, спр. 1, арк.5.

Надійшла до редакції 27.03.2001 р.

ББК: ТЗ (4 УКР) 624 – 2

ТРУДОВОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕМЕЦКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ В УКРАИНЕ

П.В.Добров, М.С.Багликова

Проблема немецких военнопленных относится к числу малоизученных страниц истории Второй мировой войны. Захваченные в плен в ходе боевых действий, а также вывезенные с территории Германии после ее капитуляции, определенное количество немцев пребывало в плену на территории Советского Союза. Как известно, понятие плена подразумевает исключительно сложные, тягостные условия жизни, ограничение свободы, отсутствие рядом близких, а в нашем конкретном случае – использование пленных как рабочей силы. Так, восстановление разрушенного войной Донецкого промышленного региона осуществлялось при их непосредственном участии. Однако этот факт не только не нашел должного отображения в отечественной историографии, но и до сих пор является негласно «завуалированной» темой в истории Донбасса.

Необходимо сказать, что некоторые аспекты данной проблемы нашли отражение в трудах отечественных и зарубежных историков. Так, еще в 1957 г. в ФРГ была создана специальная научная комиссия по изучению материалов, связанных с судьбой пленных немцев в Югославии, СССР и других странах. Результатом работы этой комиссии было издание многотомного труда «К истории немецких военнопленных Второй мировой войны». Семь томов этого издания посвящены пребыванию солдат и офицеров германской армии в советском плену [1]. Несмотря на кропотливую работу членов комиссии, в их исследовании не нашли объективного отражения вопросы, касающиеся использования военнопленных как рабочей силы, условий содержания в плену, смертности среди них и т.п. Это можно объяснить, прежде всего, диктатом идеологических парадигм послевоенного периода.

Во второй половине 80-х годов под влиянием изменившейся политической обстановки вышли работы западных историков, отличающиеся не только новизной фактологического материала, но и свободной от идеологической зашоренности методологической базой, что явилось заметным шагом вперед в аналитико-интерпретационной разработке вопроса в целом [2].

Для советской историографии эта тема долгое время была практически закрыта как вследствие засекреченности архивных материалов, так и определенной направленности в изучении истории Великой Отечественной и Второй мировой войны. Исключением составляла популярная тогда критика «фальсификации» или же отрывочные сведения в статьях, лишь косвенно относящихся к данной проблеме [3].

Плодотворная работа по изучению истории военнопленных Второй мировой войны началась только на рубеже 80-90-х годов, когда стало происходить рассекречивание архивных фондов. В настоящее время довольно активно проблему военного плена разрабатывают такие исследователи, как В.П.Галицкий, В.Б.Конасов, А.В.Терещук, И.В.Безбородова и др. [4]. Ими затронут ряд дипломатических, политических и правовых аспектов самого существования и положения военнопленных. Прежде всего были изучены такие вопросы, как численность иностранных военнопленных, их медицинское обеспечение, организация питания и т.д.

Однако анализ имеющейся научной литературы по данной проблеме свидетельствует об изучении истории военнопленных только в рамках общесоюзного масштаба. Так, например, трудовое использование немецких военнопленных при восстановлении разрушенных в ходе Второй мировой войны материальных ресурсов Украины до сих пор является белым пятном в ее истории.

При этом необходимо четко выделить хронологические рамки исследования, которые охватывают период с 1943 по 1949 гг. и обусловлены значительным увеличением количества немецких военнопленных и стабильным использованием их труда в различных отраслях народного хозяйства. В 1949 г. процесс репатриации пленных достигает апогея, и в связи с этим количество их производственных лагерей резко уменьшается.

Ввиду все еще определенной засекреченности документальных материалов об использовании труда военнопленных на территории Украины нами использованы в основном опубликованные документы. Однако это удовлетворяет постановочный характер исследуемой в статье проблемы.

Регламентирующим документом, определяющим трудовое использование военнопленных на территории Советского Союза, служило «Положение о военнопленных» (№ 1798-800 с), утвержденное СНК СССР 1 июля 1941 г. [5]. Оно, в свою очередь, базировалось на ранее действующих в Советском Союзе положениях об обращении с военнопленными от 19 марта 1931 г. и 20 сентября 1940 г. [6]. Все эти положения полностью соответствовали требованиям и установкам международных документов – Гаагской (1907г.) и Женевской (1929 г.) конвенциям о содержании военнопленных. В последней, в частности, отмечалось, что воюющие стороны могут использовать труд здоровых военнопленных в соответствии с их положением и профессией, исключая, однако, лиц офицерского состава и приравненных к ним. Указывалось, что главной обязанностью офицерского состава был надзор за работами, а их трудовое использование могло применяться по их желанию. В конвенции особо подчеркивалось, что ни один военнопленный не может использоваться на опасных или угрожающих здоровью работах, а также работах, для которых он физически непригоден [7].

Согласно «Положению о военнопленных» от 1 июля 1941 г., в СССР пленные могут привлекаться к работе как в производственном лагере, так и вне лагеря – в промышленности и сельском хозяйстве [8]. На военнопленных распространялись постановления об охране труда и рабочем времени, применяемые в данной местности к гражданам СССР. Военнопленные также имели право получать заработную плату, из которой удерживалось возмещение расходов на их содержание (оплата площади проживания, коммунальных услуг, питания и т.д.). Практическое осуществление контроля за трудовым использованием военнопленных возлагалось на Управление по делам воен-

ноплённых и интернированных (позднее Главное управление – ГУПВИ) в составе НКВД. На местах эти функции выполняли Управления НКВД союзных, автономных республик, краёв и областей [9]. В соответствии с этим положением категорически запрещалось использование труда пленных в районах боевых действий, а также для обслуживания личных нужд как администрации учреждения, так и других военнопленных (денщи́чество) [10].

Трудовое использование военнопленных зависело прежде всего от физического состояния людей, степень которого определяли врачебно-трудовые комиссии (ВТК). Согласно их обследованию, военнопленные делились на четыре условные группы:

- «А» – физически здоровые, способные к выполнению тяжёлой работы;
- «Б» – пригодные к труду средней физической тяжести;
- «В» – годные для выполнения лёгких физических работ;
- «Г» – инвалиды или те, которые имели физические недостатки и могли выполнять только специальную работу.

Для этих групп были установлены соответственно и производственные нормы выработки:

- «А» – 100 %,
- «Б» – 80 %,
- «В» – 60 %,
- «Г» – нормы выработки составлялись по индивидуальному плану [11].

При этом необходимо отметить, что использование труда военнопленных на территории Украины началось ещё в 1939 г. В это время было создано три лагеря: Козельщанский, Путивльский, Старобельский. В 1940 г. к ним добавилось ещё четыре: Елено-Каракубский, Запорожский, Криворожский, Ровненский. В 1941 г. был построен Львовский лагерь для военнопленных. Первоначально трудовой контингент в этих лагерях составляли польские военнопленные, попавшие туда после раздела Польши между СССР и Германией [12].

Во время боевых действий на территории СССР в 1941-1942 гг. количество немецких военнопленных в силу известных причин было минимальным, поэтому их труд в народном хозяйстве практически не применялся. Использование труда немецких пленных началось с 1943 г. – начала освобождения территории СССР от немецко-фашистской оккупации. Основной организационной формой их трудового использования было направление на различные предприятия, с которыми были заключены типовые договоры, при этом особое внимание уделялось производственным и финансовым вопросам [13]. Так, в типовом договоре освещались следующие аспекты:

- длительность рабочего дня, которая не должна была превышать 8 часов (до 1943 г. часто длительность рабочего дня доходила до 12 часов);
- предоставлялось право на 4 выходных дня в месяц;
- предлагалось применять имеющиеся у военнопленных гражданские специальности;
- необходимость соблюдения техники безопасности на рабочем месте в целях ограждения военнопленных от производственных травм.

В договоре также оговаривалось, что помещения лагеря не должны находиться от места работы далее чем на 3 км. Уточнялось, что если место работы находилось на расстоянии свыше 3 км, то время, потраченное на пешие переходы к месту работ и обратно, засчитывались в рабочее время и должно было оплачиваться. Пешие переходы свыше 5 км в один конец не допускались, и на такие работы контингент лагеря не посылался. Завоз военнопленных в новые производственные лагеря разрешался только после подписания представителем лагеря соответствующего акта о готовности пред-

приятия принять, разместить и содержать людей. При этом категорически запрещалось вносить какие-либо изменения в типовый договор.

В феврале 1943 г., в связи с организацией управления Донбасских лагерей, трудовое использование немецких военнопленных начинается и в угольной промышленности [14]. А с начала 1944 г. их труд применяют уже на заводах по изготовлению боеприпасов №107 и №110 в Сталинской области [15].

В июле 1944 г. вышла директива УПВИ о направлении в Донбасс большого числа военнопленных на угледобычу и шахтное строительство [16]. В этой директиве предлагалось отобрать из числа пленных квалифицированных рабочих (забойщиков, крепильщиков, навалоотбойщиков и др.) для создания производственных бригад. Предусматривалось разместить их в более благоустроенных общежитиях.

Кроме того, руководителям лагерей настоятельно рекомендовалось, используя социалистический опыт организации труда, организовывать среди них трудовое соревнование. Вскоре трудовые соревнования охватило все производственные лагеря. Так, в лагере № 100 (г. Запорожье) в трудовом соревновании принимала участие 641 бригада. Многие из соревнующихся бригад перешли на скоростные методы работы и добились рекордной производительности труда. В лагере №149 (г. Харьков) из 120 соревнующихся бригад 98 систематически выполняли производственные нормы на 150-300%. В лагере № 275 (г. Львов) в трудовом соревновании участвовали 2340 чел. [17]. Отмечалось также и неудовлетворительное состояние трудового соревнования в лагерях № 414 (Украинский), №110 (г. Коростень) и № 253 (г. Винница) [18].

Практически во всех производственных лагерях военнопленные, отработав 2-5 недели, теряли свою работоспособность, а это приводило к снижению нормы выработки. Если в первые дни организации производства средние показатели их работы составляли от 70 до 80% по отношению ко всем военнопленным, то по истечении двух месяцев показатели были уже меньше 50% [19]. Этому способствовало и недостаточная организация труда, а также недостаточное питание, плохие бытовые условия. Так, в лагере № 315 (трест «Никопольмарганец») отмечалось, что занятые на наружных работах военнопленные в зимнее время не были обеспечены валенками, рукавицами, а объекты, где они работали, не имели обогревательных приборов. Многие военнопленные работали в залитых водой шахтах, не имея при этом даже обуви. Работающие в каменных карьерах и на лесоповалах не имели необходимых инструментов. По статистике в результате такого отношения при использовании 4000 чел. вскоре 3000 теряли трудоспособность [20]. И такое положение было характерно для многих лагерей Украины. Кроме того, повсеместно отмечались повышение роста заболеваемости и высокая смертность. Особенно высокая смертность наблюдалась в лагере №149 (г. Харьков) [21]. Понимая, что создавшееся положение становится опасным, руководство лагерей принимает ряд мер. Еще в 1943 году от работы освобождались ослабленные и истощенные [22]. Для восстановления физического состояния предлагалось создавать оздоровительные команды, а также снижать нормы выработки на 25-50%, выдавая при этом питание и хлеб как за выполнение 100%. Для тех, кто перевыполнял план, практиковалась выдача дополнительного питания (горячее блюдо и 200 г хлеба) за счет предприятия. В зимнее время рабочий день сокращался до шести часов, в течение дня делались перерывы в работе для согревания. При морозе свыше 20°C все работы прекращались [23]. Ввиду принятых мер физическое состояние военнопленных несколько улучшилось.

Для стимулирования повышения производительности труда управление лагерями вводило ряд поощрений: увеличение продовольственного пайка, получение льгот в переписке с родными, получение дополнительных дней отдыха и т.д.

Начиная с 1945 г., стало практиковаться денежное вознаграждение. Его получали все военнопленные, перевыполнившие месячное производственное задание. Сумма вознаграждения зависела от видов выполняемых работ, процента перевыполнения и колебалась от 50 до 250 руб. [24]. Однако данная сума на руки не выдавалась. Каждые десять дней составлялись списки военнопленных с указанием сумм вознаграждения, которые передавались в ларьки или лагерные отделения, где они могли приобрести товары первой необходимости и дополнительные продукты питания. В 1946 г. начисление этой премии стало производиться от сумм заработка, превышающего 400 руб. в месяц [25], а в 1948 г. – свыше 456 руб. в месяц [26]. Объяснялось это повышением стоимости содержания военнопленных (456 руб. в месяц на одного человека). Это привело к тому, что контингент, используемый на низкооплачиваемых работах, даже в условиях перевыполнения производственных норм лишался права получать денежное вознаграждение и тем самым терял стимул к повышению производительности труда. В этих условиях руководители отдельных хозяйственных организаций стали выдавать денежное поощрение за счет своего премиального фонда [27]. Начиная с 16 апреля 1945 г. в целях улучшения производительности труда пленные организовываются в отделения, взводы, роты и батальоны по национальному признаку. Каждое отделение насчитывало 12-15 чел., взвод – 34-60 чел. В состав роты входило 3-4 взвода, с общей численностью 150-160 чел.; в батальоны входило 3-4 роты (600-700 чел.). На должность командиров назначались военнопленные из числа проверенных офицеров и унтер-офицеров [28]. В 1945 г. рабочие батальоны работали на объектах трестов «Ворошиловстрой», «Краснолучшахтстрой» – шахта 17/17 бис, «Краснолучшахтстрой» – шахта 7/7 бис, «Донхимпромстрой» завода «Донсода», завод имени Октябрьской революции – «Донбастяжстрой» и др. [29]. Новая система внутренней организации оказалась более эффективной, и поэтому она распространилась на все производственные лагеря.

Вместе с мерами поощрения, о которых говорилось выше, были введены и меры взыскания. Так, с этой целью в каждом лагере и лагерном отделении были созданы штрафные взводы и роты с особым режимом. Срок пребывания в штрафных подразделениях устанавливался до трех месяцев. В них содержались недисциплинированные военнопленные, симулянты, дезорганизаторы производства, имевшие попытки к побегу. Продолжительность рабочего дня устанавливалась не менее 12 часов с обязательным выполнением норм выработки. Они находились под усиленной охраной и выполняли наиболее тяжелые виды работ. За отказ от работы без уважительных причин военнопленные заключались в карцер. За неоднократное нарушение дисциплины – привлекались к уголовной ответственности. Переписка, а также дополнительное питание было запрещено. Однако в случае примерной работы и отличного поведения провинившиеся могли быть освобождены из штрафных отделений [30]. В 1945 г. на территории Украины наиболее рентабельными лагерями были: Киевский № 62, Запорожский № 100, Лисичанский № 125, Кадиевский № 144, Харьковский № 149, Одесский № 159, Краматорский № 217, Горловский № 242, Краснолучский № 256, Сталинский № 280, Днепропетровский № 315 [31]. Немецкие военнопленные, содержащиеся в этих лагерях, были заняты на работах в таких стратегических объектах, которые подчинялись 15 Наркоматам СССР [32]:

1. Наркомуголь

Донбасс	82.600 чел.
---------	-------------

2. Наркострой

Севастопольский порт	15.300 чел.
Николаевские судоремонтные заводы	9.500 чел
Запорожсталь	4.400 чел
Автострой в г. Днепропетровске	1.200 чел

3. Наркомчет

Ворошиловградский завод	1.400 чел.
Енакиевский завод	1.300 чел.
Макеевский завод	1.200 чел.
Азовсталь	800 чел.

4. Наркомавиапром.

Завод № 478 в г. Запорожье	2.000 чел.
Авиазаовд в г. Днепропетровске	1.500 чел.
Завод № 473 в г. Киве	800 чел.

5. Наркомат боеприпасов

Завод № 107 в г. Сталино	1.900 чел.
Завод № 110 в г. Сталино	1.400 чел.

6. Главвоенпромстрой при СНК СССР

Завод им. Войкова в г. Запорожье	1.800 чел.
Завод «Коммунар» в г. Запорожье	1.100 чел.
УВСП № 175 в г. Одессе	800 чел

7. Наркоммрфлот

Одесский порт	7.800 чел.
Порт в г. Феодосия	1.400 чел.
Порт в г. Керчь	800 чел.

8. Наркомтяжмаш.

Завод им. Сталина в г. Краматорске	3.100 чел.
На прочих работах (Краматорск, Лисичанск)	1.600 чел.

9. Наркомат электростанций

Кураховгрэс	3.500 чел.
Зуевгрэс	1.500 чел.
Днепрогэс	1.000 чел.

10. Наркомнефть

Нефтеспестстрой в г. Киве	800 чел.
---------------------------	----------

11. Наркомхимпром

Азотно-Туковый завод в г. Днепропетровске	2.000 чел
Коксохимзавод № 4 Донбасса	700 чел.

12. Наркомстанкострой

Краматорский завод 2.300 чел.

13. Наркотекстильпром

Завод № 512 в г. Киеве 500 чел.

14. Наркомгражданжилстрой

Крещатикстрой 4. 400 чел.

15. Наркомпищепром

Мясохладпром в г. Киеве 500 чел.

16. Наркомсуд

Завод № 532 в Крыму 100 чел.

Исходя из приведенных выше данных, можно констатировать, что труд военнопленных использовался во всех сферах народного хозяйства: в тяжелой промышленности, в машиностроении, на строительстве новых стратегических объектов, в легкой промышленности. Количество военнопленных в Украине составляло 28% (155.500 чел.) от общесоюзного [33]. К марту 1946 г. их количество достигло 275.716 чел., из них 34.987 чел. приходилось на Крымскую область [34].

В 1947 г. прекращается использование пленных на военно-стратегических объектах и предприятиях, продукция которых представляет собой государственную тайну [35], а также на погрузочно-разгрузочных работах иностранных и отечественных судов заграничного плавания [36].

В сентябре 1948 г. за счет перебазирования рабочей силы с менее значимых для страны предприятий на объекты угольной и топливной промышленности Украины было направлено 72.500 чел., из них в Сталинскую область – 42.300 чел., в Ворошиловградскую – 30.200 чел. [37].

Осенью того же года началось строительство асфальтобетонной дороги Москва-Харьков-Симферополь. Непосредственное участие в этом строительстве принимал Запорожский лагерь №414 и Мелитопольский лагерь №424 [38].

Процесс репатриации немецких военнопленных начался в 1945 г. и имел ряд особенностей. Во-первых, на родину, прежде всего, отправлялись инвалиды и тяжелобольные ввиду их полной нетрудоспособности. Так, в приказе МВД № 00430, предполагалось вывезти из Сталинской области 6.466 чел., а из Ворошиловградской –15.659 чел.[39]. Во-вторых, на родину в первых рядах отправлялись пленные – отличники производства и антифашисты. В мае 1947 г. в Украине их насчитывалось всего 150 чел. [40].

По приказу № 00535 первоочередному освобождению не подлежали:

Военнопленные – участники зверств против оккупированного населения, служившие в частях СС, СА, СД и гестапо, а также лица, на которых имелись компрометирующие материалы, причем независимо от их физического состояния.

Руководящие члены фашистских партий и их организаций («Скрещенные стрелы», «Железная гвардия»).

Нетранспортабельные больные [41].

В связи с этим руководство лагерей проводило проверки среди контингента военнопленных и выискивало неблагонадежных. Повсеместно стали проводиться судебные процессы, и количество репатрируемых немецкой национальности уменьшается. В 1947 г. из Украины было вывезено всего 20.750 чел.[42]. Наибольшее количество лиц, подлежащих вывозу, приходилось на такие области, как: Сталинская – 5.800 чел., Ворошиловградская – 3.500 чел., Киевская – 2.800 чел., Днепропетровская – 2.000 чел., Харьковская – 2.000 чел., Запорожская – 1100 чел.[43]. Основываясь на этих данных, можно констатировать, что большинство немецких военнопленных было сосредоточено в крупных промышленных центрах Украины.

По мере сокращения численности военнопленных, условия содержания оставшихся улучшались. Принимались меры по оптимальному использованию военнопленных на работах с учетом их физических и профессиональных качеств, улучшался учет выполненных ими работ, усиливался контроль за начислением и выплатой денежного вознаграждения.

Несмотря на репатриацию, советское руководство пыталось использовать любую возможность, чтобы как можно дольше использовать дешевый труд военнопленных. По составленному плану репатриации 70% находившихся в лагерях военнопленных должны были покинуть их во второй половине 1949 г. При этом с объектов основных министерств репатриация пленных откладывалась на конец года. Так, вывоз пленных из Донбасса планировался на четвертый квартал [44].

В 1949 г. с работы сняли почти всех военнопленных, заменяя их советскими гражданами. Остались только осужденные и находившиеся под следствием военнопленные, труд которых использовался в наиболее трудоемких отраслях народного хозяйства [45]. При этом эти объекты находились под усиленной охраной и были изолированы от населенных пунктов. На территории Украины такие осужденные находились в лагерях: Днепропетровский № 460, Рутченковский № 280, Кадиевский № 144, Киевский № 62 и Одесский № 159 [46].

Таким образом, вышеприведенные данные дают возможность говорить о широком использовании труда немецких военнопленных в различных сферах народного хозяйства бывшего СССР. Эксплуатация их дешевой рабочей силы в условиях дефицита собственной была значительным подспорьем в проведении восстановительных послевоенных работ. Кроме того, нельзя не принимать во внимание идеологические мотивы советского руководства в использовании труда немецких военнопленных – бывших завоевателей и оккупантов, особенно в наиболее пострадавших в войне областях. Так, во многом благодаря их работе в Украине были восстановлены разрушенные в ходе войны Енакиевский, Горловский машиностроительные заводы, такие гиганты, как Запорожсталь, Азовсталь. Военнопленные также были задействованы в строительстве гидро- и теплоэлектростанций: Кураховской, Зуевской и Днепрогэса. При их непосредственном участии была введена в строй асфальтобетонная магистраль Москва-Харьков-Симферополь протяженностью 930 км. Перечисленные объекты составляют только незначительную часть огромного и разнообразного комплекса работ в различных отраслях народного хозяйства, где применялась рабочая сила немецких военнопленных.

РЕЗЮМЕ

В статті автори приділяють основну увагу проблемі використання трудових ресурсів німецьких військовополонених в Україні. Наголошено на таких аспектах: становлення нормативно-правової бази залучення військовополонених до відбудови на території УРСР; основні напрямки їх розподілу за окремими галузями промисловості та по регіонах; побутові умови їх утримання.

SUMMARY

The main attention of the authors is given to the problem of usage of German prisoners of war labour resources in Ukraine. The following aspects are singled out: The coming into being of normative-legal base for drawing up of prisoners of war labour in the renewal of the Ukrainian economy after WW II, the main directions of their distribution in industrial branches and different regions of the republic, daily life conditions of prisoners of war.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Zur Gerschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges, Bd.1-22, Miinchen,1962-1974; Bd.VII, s.151
2. Frieser K.-H.Krieg Rinter Stacheldrant. Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion und das Nationalkomitee FreiesDeutschland.- Mainz,1981; Zang M. Stalins strafjustiz gegen deutschen soldaten. Die Masseprozesse gegen deutschen Kriegsgefangenen in der jahren 1949 und 1950.- Herford,- 1981
3. Ржешевский О.,Иваницкий Г. Правда и ложь о жизни немецких военнопленных в СССР// Военно – исторический журнал. – 1978. – №10. – С.76-78; Марасанов Р.А., Мельничук А.Н. Медицинское обеспечение раненных в годы Великой Отечественной войны // Военно- медицинский журнал.- 1981.- №5.- с.19-22
4. Галицкий В.П. Цифры, которых мы не знали // Новое время. – 1990. – №24. – С.37-39 ; Он же. Вражеский плен в СССР (1941-1945) // Военно- исторический журнал.- 1990.- №9. – С.39-46; Он же. Немецкие военнопленные: правда и домыслы//Военно исторический журнал. – 1991. – №4. – С.66-78; Конасов В.Б. К вопросу о численности немецких военнопленных в СССР// Вопросы истории. – 1994. – №11. – С.187-189; Конасов В.Б., Терещук А.В. К истории советских и немецких военнопленных (1941-1943гг) // Новая и новейшая история. – 1996. – №5. – С.54-72; Безбородова И.В. Генералы вермахта в плену /<http://efnew@mail.ru/>
5. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы./ Под ред. М.М.Загорулько. – М.: Логос, 2000. – С. 65-68.
6. Там же. – С.60-64.
7. Там же. – С.60-64.
8. Там же. – С. 65-68.
9. Там же. – С. 74.
10. Там же. – С.68.
11. Там же. – С. 548-550.
12. Там же. – С. 1028.
13. Там же. – С. 565-572.
14. Там же. – С. 564.
15. Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР: Документы и материалы. 1941-1955 гг. Т. 24 (13-2). – М.: ТЕРРА, 1999. – С.201-202.
16. Там же. – С. 204-206.
17. Военнопленные в СССР. – С. 323.
18. Там же. – С. 324.
19. С.Г. Сидоров. Организация питания военнопленных в СССР в 1941-1945. – Вестник ВолГУ. Серия 4. История. Философия. Вып.1., 1996. – С. 145-157.
20. Военнопленные в СССР....-С. 244, 251-252.
21. Русский архив. – С. 198..
22. Там же. – С. 175-176.
23. Военнопленные в СССР. – С. 597-598.

24. Военнопленные в СССР. – С. 597-598.
25. Там же. – С. 674.
26. Там же. – С. 715.
27. Там же. – С. 968.
28. Там же. – С. 598-600.
29. Русский архив... – С.105.
30. Военнопленные в СССР.- С. 598-600.
31. Русский архив. – С. 234- 235.
32. Военнопленные в СССР. – С. 604-609.
33. Там же.
34. Там же. – С. 653-654.
35. Там же. – С.703.
36. Там же. – С. 688-689.
37. Там же. – С. 700-701.
38. Там же. – С.49.
39. Там же. – С. 834.
40. Русский архив. – С. 403.
41. Военнопленные в СССР. – С.837-840.
42. Там же. – С. 857-859.
43. Там же.
44. Там же. – С.50
45. Там же. – С. 50.
46. Военнопленные в СССР. – С.983.

Надійшла до редакції 14.03.2001 р.

ББК. ТЗ. (4УКР.) 624

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА МІСЬКА ГАЗЕТА ПЕРІОДУ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Д.М.Титаренко

Окупаційна політика німецько-фашистських загарбників на теренах Української РСР передбачала налагодження механізму не лише соціально-економічного та політичного гноблення місцевого населення, але й ідеологічної його обробки. Головною ланкою цього мали слугувати періодичні видання, випуск яких було організовано в багатьох населених пунктах.

У той же час і керівництво Організації українських націоналістів (як бандерівського, так і мельниківського напрямків) вбачало в пресі потужний засіб пропагандистського впливу. Націоналісти, використовуючи усі можливі легальні та напівлегальні шляхи, намагалися організувати та взяти під свій контроль офіційні окупованих областей, і перш за все східних. Саме дією наведених факторів зумовлювалися обставини заснування та функціонування ворошиловградської газети «Нове життя».

Ініціатором організації виходу цього видання був один з керівників націоналістичного руху в Донбасі під час німецько-фашистської окупації Є.Стахів. У серпні 1942 р. він приїхав до Ворошиловграда і, відрекомендувавшись представником установи «Пресбюро Україна» (в нього було фальшиве посвідчення кореспондента «Маріюпільської

газети»)), виступив перед керівництвом Ворошиловградської міської управи з ініціативою заснувати місцеве видання [1]. Ця пропозиція була прийнята.

Посада редактора була запропонована М.І.Бернацькому, професору української мови Ворошиловградського педінституту. Незважаючи на те, що М.Бернацький від цієї посади під приводом незнання специфіки журналістської роботи відмовлявся, Є.Стахів і керівнику місцевого відділу культури і просвіти В.Ковальову вдалося умовити його дати згоду на цю пропозицію. Аргументом було те, що «...газета мусить бути в наших руках, в українців, якщо ми не візьмемо її під свій вплив, то це зроблять інші» [2]. У той же час М.Бернацький поставив за умову, що при першій ліпшій нагоді його буде замінено іншою особою, а самому надасться робота за фахом – викладачем української мови.

Перед майбутнім редактором було поставлене завдання «...забезпечити роботу газети таким чином, щоб у ній крізь рамки німецької цензури висвітлювалися питання націоналістичного руху і навкруги неї збивалися кадри українських націоналістів» [3]. Варто відзначити, що згодом в бесіді з Є.Стахівим Бернацький дав згоду на вступ до ОУН і одержав завдання вербувати до організації нових членів. Через декілька днів після розмови із Стахівим і Ковальовим, головою Ворошиловградської міської управи В.Азаровим, М.Бернацький був призначений на посаду відповідального редактора місцевого видання, яке було вирішено назвати «Нове життя».

Редакцію створеного часопису розташували в колишньому приміщенні редакції газети «Ворошиловградская правда». Бернацьким одразу ж був підібраний склад редакції, до якого увійшли: відповідальний секретар редакції О.Максимович, літературні працівники О.Василенко, В.Данилейченко, Ігнатов (невдовзі він залишив роботу в газеті), І.Гасан [4]. Згодом, після від'їзду О.Василенка та В.Данилейченка, з кінця 1942 р. або з початку 1943 р. до штату редакції увійшов також Р.Дулін [5].

Варто відзначити, що творчий колектив газети в основному був сформований з осіб, що мали досвід журналістської роботи. Значний стаж діяльності в періодичних виданнях був у В.Максимовича: так, з 1925 р. він працював у редакціях газет в Куп'янську, Луганську (згодом Ворошиловграді), Артемівську, Красноярську, на залізничній станції Свободна Красноярського краю, а згодом став редактором багатотиражної газети на ст. Родакове Ворошиловградської області. У 1938 р. В.Максимовича було заарештовано за звинуваченням у шпигунській та антирадянській діяльності, але в 1939 р. за недоведеністю звинувачення справу припинили і його звільнили [6]. Останнім місцем роботи В.Максимовича до війни була редакція газети «Ворошиловградская правда». У цьому ж виданні працював і Ігнатов. О.Василенко мав досвід роботи у газетах «Комуніст», «Вісті», «Радянська освіта» [7]. До війни декілька разів на сторінках «Ворошиловградской правды» друкував статті на літературознавчу тематику І.Гасан, який по закінченні Ворошиловградського педінституту працював учителем, вів у Ворошиловградському педінституті курс методики викладання літератури [8].

До складу технічного персоналу редакції увійшли: перекладач з німецької мови на українську В.Лемешевський (він згодом перейшов на роботу до сільськогосподарської комендатури), перекладач з російської на українську О.Осадча, технічний секретар Н.Корчак, друкарка О.Максимович (донька відповідального секретаря В.Максимовича), коректори Немченко та Фролова, завідувач господарської частини Білозер, експедитор Свердліковський. Окрім них на роботу були взяті прибиральниця, кур'єр і декілька продавців газет. Список усіх прийнятих М.Бернацьким працівників редакції був представлений до міської управи на затвердження і призначення кожному заробітної платні. Пізніше штат переглядався і німецьким відділом пропаганди [9].

Після формування складу редакції «Нового життя» редактор у тісному контакті з директором типографії Кудрявцевим приступив до організації випуску першого номера часо-

пису. 18 серпня 1942 р. вийшов у світ перший номер видання (останній, 14-й (72-й) номер «Нового життя» датований 7 лютого 1943 р.). Виходив часопис тричі на тиждень. У підзаголовних даних газети спочатку зазначалося, що вона є органом Ворошиловградської міської управи. З 11 вересня під назвою газети зустрічається напис «орган міста Ворошиловграда», а з № 33 від 1 листопада 1942 р. у виданні під заголовком друкується напис «ворошиловградський часопис» і змінюється логотип: поруч з українською назвою найменування газети друкується німецькою та латинською мовами.

До середини жовтня 1942 р. М.Бернацький у вихідних даних офіціозу значиться як виконуючий обов'язки відповідального (згодом головного) редактора і лише з № 27 від 18 жовтня він згадується вже в якості відповідального редактора. Ймовірно, це було пов'язане з прибуттям до Ворошиловграда у жовтні 1942 р. відділу пропаганди («Пропаганда штаффель»), який, мабуть, і затвердив його на цій посаді.

Видання газети здійснювалося українською мовою. До початку жовтня 1942 р. часопис виходив двосторінковим обсягом, але з № 22 від 7 жовтня «Нове життя» друкується вже на 4-х сторінках. Стосовно тиражу газети варто відзначити, що спостерігалася чітка тенденція до його збільшення. Так, якщо перші номери виходили накладом у 3 тис. примірників [10], то, поступово зростаючи, 30 жовтня тираж газети сягнув 20000 примірників і з того часу до кінця року залишався незмінним у межах 20-25 тисяч. Лише №37 від 11 листопада та №52 від 16 грудня вийшли накладом у 30 тис. примірників.

Унаслідок успішних наступальних дій радянських військ під час зимової кампанії 1942/43 рр. і наближення лінії фронту до Ворошиловграда була оголошена евакуація окупаційних установ. На деякий час місто покинула і редакція «Нового життя», яка через декілька днів після тимчасової стабілізації лінії фронту повернулася [11]. У зв'язку з цим в процесі видання газети сталася деяка перерва: так, якщо №10 (68) був датований 22 січня 1943 р., то №11(69) – 31 січня. Після свого повернення редакція встигла випустити зменшеним накладом лише 4 номери газети, оскільки радянські війська знов перейшли у наступ і 14 лютого Ворошиловград було звільнено.

Упродовж всього часу свого існування ціна на газету не змінювалася і становила 1 крб. Поширювався офіціоз як у місті, так і на території області: лише в обласному центрі продаж «Нового життя» здійснювало коло 20 осіб [12]. Була передбачена і можливість передплати, вартість якої становила 12 крб. на місяць. З метою одержання додаткових коштів частина газетної площі відводилася для розміщення, оголошень, повідомлень як приватних осіб, так і установ та організацій [13].

Великий інтерес викликає проблема забезпечення видання матеріалами. У значній кількості інформація для розміщення в газеті надходила від відділу пропаганди. Це були, зокрема, повідомлення німецького інформбюро про воєнні дії, які публікувалися переважно у рубриці «Зведення Німецького Головного командування», інформація «Пресбюро Україна», матеріали німецьких газет «Фелькішер беобахтер», «Дас Райх», «Панцер Форан», часописів, що надходили з інших окупованих областей Радянського Союзу («Донецкий вестник», «Дніпропетровська газета», «Український Донбас», «Нова Україна», «Нове Українське Слово» та ін.). Усі матеріали, що одержувалися від відділу пропаганди, проходили редагування самим Бернацьким чи співробітниками редакції, після чого друкувалися у газеті.

Окрім цього, кореспонденції, що з'являлися на шпальтах видання, готувалися штатними співробітниками редакції. Варто відзначити, що журналісти часопису вміщували матеріали як під власними прізвищами, так і під псевдонімами чи криптонімами. Так, В.Максимович використовував псевдонім «В.Галицький», О.Василенко – «Ол.Полтавець», В.Данилейченко – «Глядач», «В.Д.», «Василь Тирса», «В.Чебрець»,

І.Гасан – «А.Стець», «А.Тур», «Доля», «А.Діброва», «П.Кречет». Багато кореспонденцій писав сам Бернацький [14].

Співробітник редакції О.Василенко увійшов до складу делегації Ворошиловградської міської управи, що на чолі з начальником відділу культури і просвіти В.Ковальовим в листопаді 1942 р. відправилася до Німеччини. Група делегатів мала вивчити життя в Німеччині, ознайомитися з умовами існування радянських громадян, що були вивезені до «рейху» на роботу [15]. Безумовно, залучення кореспондента до делегації повинно було сприяти появі на шпальтах часопису інформації, одержаної, так би мовити, з «перших рук», підвищенню змістовного рівня видання.

Значна кількість матеріалів надходила від осіб, що працювали в окупаційних установах, адміністративних, господарчих, поліцейських органах, культурно-освітніх, медичних закладах. Серед цих дописувачів були: головний агроном Ворошиловградської обласної сільськогосподарської управи В.Бешлик, начальник міської поліції Значковський, головний лікар міста О.Зубовський (з 30 вересня 1942 р. – бургомістр Ворошиловграда), начальник відділу культури і просвіти міської управи В.Ковальов, начальник відділу опіки міської управи П.Іванов, старший зоотехнік обласного сільськогосподарського управління А.Гончаров, перекладачка відділу культури і просвіти В.Фройберг, староста с. Веселенького Олександрівського району Ворошиловградської області Дереза та багато інших.

Інформація, що публікувалася на шпальтах газети, висвітлювала поточні зовнішньо-політичні події, стан справ на фронтах, соціально-економічне та культурне життя як України в цілому, так і окремих її регіонів. Вона, як дозволяють судити результати порівняльного аналізу, не була оригінальною і носила в основному характер передруків. Матеріали, що присвячувалися питанням економічного, соціального та культурного стану Ворошиловграда та області (вони друкувалися під рубриками «Хроніка», «По нашому місту», «По нашій області») були автентичними, мали досить високий рівень достовірності. Газетна площа досить активно використовувалася для відбиття діяльності Ворошиловградської міської управи, розміщення її наказів та постанов. Контроль за цим здійснював секретаріат управи [16]. Значне місце в усьому комплексі газетної інформації займали публікації суто ідеологічної, пропагандистської спрямованості. Вони мали відверто антирадянський, профашистський характер і орієнтували населення на тісне співробітництво з окупаційним режимом, фашистською Німеччиною, зокрема, шляхом виїзду на роботу до «рейху». Частково ці матеріали готувалися кореспондентами та дописувачами, хоча здебільшого вони бралися з інших джерел, про які йшла мова вище.

Варто відзначити, що до жовтня 1942 р., до прибуття у Ворошиловград «Пропаганда штаффель», редагування газети, за показами М.Бернацького, проводилося від імені міської управи, видання вважалося її офіційним органом. Щоправда, за часописом здійснювалася цензура з боку фельдкомендатури, зондерфюрер Ебнер контролював не лише зміст газетних матеріалів, але й іншу друковану продукцію, що виходила в окупованому місті: оголошення, рекламні оголошення тощо [17].

З приїздом до Ворошиловграда відділу пропаганди (це сталося приблизно 15 жовтня), редакція повністю перейшла у його підпорядкування, часопис фактично стає органом відділу пропаганди. Офіціоз контролювали співробітники «Пропаганда штаффель» Фріч та Бушерт. Нагляд за виданням полягав у перевірці всіх статей в політичному відношенні, «...без їх (цензорів – прим. авт.) перевірки газета не могла випускатися» [18]. Крім перегляду вже підготовленої для друку інформації, Фріч і Бушерт також рекомендували Бернацькому матеріали, що необхідно було вмістити до газети, давали вказівки щодо корегування статей шляхом додавання їм антирадянського змісту [19]. Визначальну роль відігравав відділ пропаганди і при вирішенні кадрових питань.

Так, коли М.Бернацький призначив своїм заступником співробітника редакції О.Василенка, відділ пропаганди його не затвердив, аргументуючи це тим, що Василенко працював у радянській пресі [20].

Таким чином, пильний нагляд з боку окупаційної адміністрації ускладнював завдання, що стояло перед Бернацьким і полягало в поширенні націоналістичних ідей.

Незважаючи на перешкоди, дещо в цьому напрямку робилося. Зі членів редакції до ОУН були завербовані В.Максимович, О.Василенко, П.Данилейченко, В.Лемешевський, Немченко. Три вказані першими особи разом з Бернацьким склали обласний провід ОУН, який займався агітаційно-пропагандистською роботою і вербуванням нових членів [21]. Бернацький був у тісному контакті з кур'єрами Стахіва М.Івановим, Т.Лічманом, «Оксаною» (К.Мешко), які прибули до Ворошиловграда з метою поширення націоналістичних ідей на теренах області [22]. Редактор «Нового життя» надавав їм посильну допомогу: вони, використовуючи зроблені Бернацьким посвідчення співробітників часопису, набули змоги вільного пересування по території області. Декілька разів на сторінках газети друкувалися матеріали перекладача однієї з німецьких військових частин О.Городиського, члена ОУН, який за власною ініціативою встановив контакт з М.Бернацьким, вбачаючи в ньому одностудія [23]. Певний вплив на редактора мав і член ОУН, перекладач відділу пропаганди В.Якубович, який просив редактора «Нового життя» якомога частіше вміщувати матеріали націоналістичного змісту в часописі [24].

Окрім того, що М.Бернацький редагував ворошиловградський друкований орган, він був одним з ініціаторів створення курсів з вивчення української мови, які сам і очолив. Редактор «Нового життя» входив до складу ініціативної групи зі створення осередку «Просвіти» у Ворошиловграді, і, зокрема, розробив статут цієї організації [25]. Отже, можна стверджувати, що редакція ворошиловградського часопису була одним з центрів націоналістів у Донбасі під час німецько-фашистської окупації. Як визнавав Бернацький, «...можна сказати, що не завжди вдавалося поміщати в газеті прямі націоналістичні статті, але я із своїм штатом використовував для цього будь-які можливості» [26].

Торкаючись питання впливу видання «Нове життя» на населення, варто зауважити, що досить значні тиражі газети і, отже, велика читацька аудиторія говорять про можливість інформаційно-пропагандистського впливу на свідомість місцевої людності. Це підтверджує «Звіт Ворошиловградського обкому КП(б)У про роботу за час з січня 1943 р. по вересень 1944 р.», і, зокрема, розділ «Агітаційно-пропагандистська робота». У ньому зазначається, що серед питань, які ставилися населенням в перші дні після звільнення області, були й такі, як: «Чи вірно, що союзники відмовилися відкрити другий фронт проти Німеччини?», «Чи вірно, що в радянському тилу голод?», «Чи вірно, що всі евакуйовані підприємства до цього часу не працюють і що більшість обладнання німці розбомбили дорогою?» [27]. Враховуючи наявність серед публікацій «Нового життя» матеріалів, що могли викликати появу такого роду запитань, можна констатувати профашистську, антирадянську спрямованість часопису.

Ворошиловградська газета «Нове життя», на думку її засновників, була покликана слугувати джерелом націоналістичної агітації, українізаційного впливу на місцеву громадськість. Проте цензурні обмеження з боку німецьких окупаційних органів не лише надзвичайно ускладнили це завдання, але й призвели до перетворення газети шляхом порушення головного принципу журналістської етики – принципу об'єктивності – на важливий фактор профашистської пропаганди.

РЕЗЮМЕ

В статті на основі матеріалів архіву Управління СБУ в Луганській області розглядаються обставини виникнення та умови функціонування місцевої газети Ворошиловграда в період німецько-фашистської окупації. Автор аналізує кадровий склад редакції газети «Нове життя», розкриває джерела надходження інформації в видання, основну проблематику публікованих матеріалів, механізм здійснення цензури. Акцентується увага на ролі українських націоналістів в виданні газети.

SUMMARY

In the article, based on the materials of the archives of the Security Service of Ukraine in the Lugansk region, the circumstances of issuing the Voroshylovgrad's local newspaper during the Nazi occupation are considered. The author analyses the staff of the newspaper «Nove zhyttia», the sources of its information, the main problems of printed materials and the machinery of censorship over the edition. The role of Ukrainian nationalists in the publishing of newspaper is emphasized.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони. – К.: Рада, 1995. – С.122-124; Архів Управління Служби безпеки України (далі – архів УСБУ) в Луганській області, спр. №5204, арк. 24.
2. Архів УСБУ в Луганській області. – Спр. №5204, арк. 25.
3. Там само. – Арк. 24-26, 124.
4. Там само. – Арк. 125.
5. Там само. – Спр. № 22945–Р, арк.54; Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф.1790, оп.1, зв. 16, спр. 262-а, арк.35.
6. Архів УСБУ в Луганській області. – Спр. №8903-Р, арк. 7, 45, 86-99, 155-162.
7. Там само. – Спр. №5204, арк. 20 (зв.).
8. Там само. – Спр. №22945–Р, арк. 11, 52.
9. Там само. – Спр. №5204, арк.125.
10. Там само.
11. Там само. – Арк.108–109.
12. Там само. – Арк. 251.
13. Нове життя. – 1942. – 18 серп.
14. Архів УСБУ в Луганській області. – Спр.№ 22945–Р, арк. 21, 52, 68; там само, спр.№5204, арк. 107; там само, спр. № 19357–Р, арк. 26, 27.
15. Там само. – Спр.№ 22945–Р, арк. 31; там само, ф.54, оп.3, спр.4, арк. 16 (зв.).
16. Там само. – Ф. 54, оп.3, спр.4, арк.23 (зв.).
17. Там само. – Спр. № 5204, арк.85.
18. Там само. – Арк. 126 (зв.), 127.
19. Там само. – Арк. 124-127.
20. Там само. – Арк. 71.
21. Там само. – Арк. 27-29.
22. Там само. – Арк. 37-38.
23. Там само. – Арк. 39-40, 48.
24. Там само. – Арк. 57-58, 85.
25. Там само. – Арк. 63-65, 85-87, 159-166.
26. Там само. – Арк.101.
27. ДАЛО. – Ф. 179, оп.3, зв. 4, спр. 174, арк. 44-45.

Надійшла до редакції 29.03.2001 р.

ББК 66.2

ВІДНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ В УКРАЇНІ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ

В.А.Носков

Складні соціально-економічні та громадсько-політичні процеси в незалежній Україні потребують їх адекватного сприйняття. Інакше не можна правильно, не вдаючись до міфотворення, побачити місце нашої держави у світі, оцінити власні інтереси та патріотичні обов'язки перед Батьківщиною. Методологічний плюралізм часто-густо заважає охопити всю панораму, тому обмежує загальноцивілізаційним та формаційним підходами. За рівнем продуктивних сил країни поділяються на доіндустріальні, індустріальні і такі, що вже переходять до постіндустріальної стадії, складаючи цивілізаційний центр світу. Україна належить до країн другої групи. Щодо формаційної приналежності, то в Україні ліквідований соціалізм та відновлений капіталізм. На цих світоглядних проблемах зупинився Президент України Л.Д.Кучма у виступі на науковій конференції 16 листопада 2000 р. Він підкреслив жорсткий характер реалій світового розвитку. Стандартні моделі системного оновлення, що відбулось в Україні, в історичному плані є неефективними. За оцінкою Президента, Україна просунулась до тих принципів відносин власності, які мали місце на ранніх етапах розвитку капіталістичного суспільства з усіма їх (етапів) найгострішими розбіжностями. Існуюча соціальна диференціація є такою, яка була на Заході в останній третині XIX ст. [1]. У даному випадку використаний саме формаційний підхід.

Мета статті – викласти авторське розуміння шляхів відновлення капіталізму та ліквідації соціалізму, розмірів економічної та соціальної ціни цього перетворення, співвідношення сучасних політичних сил.

Головна ознака соціалізму – суспільна власність на засоби виробництва, а капіталізму, відповідно, притаманна приватна власність. В Україні протягом 90-х років XX ст., тобто за якісь 10 років, докорінно змінилися виробничі відносини. Можливість такого швидкого перетворення пов'язана з тим, що йшлося про відновлення того, що раніше вже існувало. Але це – тема окремого дослідження. Зараз важливо подивитись, як саме відбувалося таке «диво».

Рух від соціалізму до капіталізму в Україні почався з роздержавлення банків. Банківську систему приватизували ще у 1991 р. Це прискорило ліквідацію соціалізму і відновлення капіталізму. Однак були і значні втрати. Л.Д.Кучма вказує, що це був грабунк державної власності, саме з цього почалось формування олігархічних структур. Потім були звільнені від державного регулювання ціни. Їх формування відбувалося тепер під впливом попиту на товари та їх пропозиції. Швидко зникли черги, але ціни зросли так, що різко скоротилась купівельна спроможність населення. Була ліквідована державна монополія на зовнішню торгівлю. Посередницькі фірми та «човники» заповнили внутрішній ринок України продовольчими та промисловими товарами, які захоплювали споживачів своєю різноманітністю. Але й тут була ложка дьогтю: вітчизняні виробники не витримали конкуренції. Головна магістраль капіталістичних перетворень – це приватизація. Громадяни отримали так звані приватизаційні сертифікати, беручи підприємства в оренду або викупляючи їх у держави. Зараз відбувається грошова приватизація великих об'єктів стратегічного значення під гаслом пошуку ефективного господаря та стратегічного інвестора. КСП реформувались шляхом паювання землі та майна. Усі ці зміни відбувалися не стихійно, не спонтанно, а внаслідок свідомих рішень та дій державного та господарського керівництва.

Перехід від однієї формації до іншої завжди і всюди супроводжується великими втратами. Навіть в сучасній Україні, в якій капіталістичний лад встановився без інтервенції і громадянської війни, вони (втрати) боляче вдарили по більшості суцільних в ній. Зупинились підприємства та цілі галузі. Виробництво скоротилось в кілька разів. Розповсюджується масове безробіття. У 5 разів знизилася реальна заробітна платня. Набагато зменшилася питома вага машинобудування та легкої промисловості. Принаймі 40% ВВП знаходиться у «тіні», тобто поза сплатою податків. Тільки на цьому держава втрачає протягом року понад 10 млрд. грн. Люди вимушені шукати працевлаштування за кордоном. Смертність перевищила народжуваність, і взагалі кількість населення зменшилась на 3 млн.ос. Все це свідчить про глибоку кризу, для подолання якої потрібні десятиріччя.

У названому вище виступі Л.Д.Кучми особлива увага приділяється соціально-політичним наслідкам складної економічної ситуації, спрямованості реформ з самого початку за антицивілізаційним вектором, демонтажу тих соціальних завоювань, які у свій час були від нас перенесені в західні країни. Ми до їх соціальних цінностей не наближаємось, а відходимо все далі. Контрасти в матеріальному становищі різних верств населення вже давно перевищили критично припустимий рівень, котрий визначає поріг соціальної стабільності.

Диференціація населення в Україні дійсно дуже велика і за всіма теоретичними розрахунками повинна викликати соціальний вибух, але у реальному житті він не відбувається. Політичні настрої українців не зовсім такі, як вважалось. Завдяки голосуванню у 1998 р. під час виборів до Верховної Ради України за партійними списками вперше отримана об'єктивна картина співвідношення політичних сил в Україні, що важливо знати як для влади, так і для політичних партій, щоб враховувати реалії, уникаючи ейфорії та авантюризму. Найбільш повне історичне джерело з результатів парламентських виборів 1998 р. – видання, підготовлене Центральною виборчою комісією [2-3].

Одним з найважливіших методів роботи політичних партій у виборчій кампанії є розробка і втілення власних передвиборчих програм. При цьому потрібно враховувати такі напрямки удосконалення державної влади: міжнародний статус України, суспільний устрій, політичний режим, форма правління і територіальний устрій.

Українські політичні партії поділяються на дві групи. До першої відносяться такі, що виступали у своїх передвиборчих документах за відновлення радянської форми правління з усіма її атрибутами. А до другої – такі, що обстоювали організацію влади за західним зразком.

Питання вдосконалення державної влади у передвиборчих програмах 30 партійних блоків і партій, внесених до бюлетенів на виборах до Верховної Ради України у березні 1998 р. займали другорядне місце. Із 30 передвиборчих програм лише 16 взагалі порушували так чи інакше питання державотворення [4]:

–Партія Зелених України – децентралізацію влади із збереженням унітарного устрою України і скасування районних Рад;

–Комуністична партія України – повернення влади Рад і створення Союзу братніх народів;

–Прогресивна соціалістична партія – ліквідацію інституту президентства.

Недостатня увага до питань удосконалення державної влади пояснюється декількома чинниками. Загострення економічної кризи призвело до розповсюдження серед керівників і членів партій переконання у необхідності займатися перш за все економікою, а політичні проблеми вирішувати пізніше. Крім того, деякі партії виявляють згоду із закріпленою у Конституції України системою організації державної влади як на вищому, так і на місцевому рівнях.

Політична історія свідчить, що чим багатонаціональнішим і багатомовнішим є населення держави, тим важче перейти до злагоди щодо основних принципів демократії. Консолідація цілком реальна, але вимагає значних зусиль. Ця думка підтверджується роками незалежності України і виборами-98.

Проблема національних відносин в Україні ще чекає свого розв'язання. І від того, як ці проблеми будуть розв'язуватись, залежить спокій і добробут громадян нашої країни, місце і роль України у світовому співтоваристві та її внесок у сучасну концепцію національної політики. Характерними є результати опитування у грудні 1997 р.: проблеми відродження української нації турбували 9% громадян, взаємини між представниками різних національностей – 4% [5].

Конкретна ситуація вимагала висувати на перше місце соціально-економічні проблеми і політичні партії миттєво на це відреагували. Націотворчі гасла не були скасовані, а просто не знайшли місця у передвиборчих програмах чи поступилися своїми пріоритетними місцями.

Дослідження усіх 30 передвиборчих програм засвідчило, що вагома частина блоків і партій – 12 – не використала національних положень у своїх передвиборчих вимогах. Інші 18 блоків та партій, як це відображає табл. 1, так чи інакше порушували етнонаціональні проблеми. Якісний аналіз 13 запропонованих партіями завдань в етнонаціональному напрямі довів, що переважна більшість проблем знаходиться у конституційному полі України, не порушує status quo.

За партії українського національного спрямування віддали голоси 18,5% виборців, в той самий час партії серед вищезгаданих, що порушували національні питання, отримали 14,6% голосів [6].

В голосуванні взяли участь 70% громадян, 5,23% не підтримали жодної партії. У той же час 8 партій, в тому числі один блок, отримали 65,8% голосів, тобто переважну більшість. Переможців за партійними списками (7 партій і один блок) поділити традиційно на правих, центристів і лівих не виявляється можливим. Пропонується провести розподіл на «нелівих» і «лівих», поклавши в основу прихильність або до капіталізму, або до соціалізму.

До прихильників капіталізму відносяться: Народний рух України – 9,4% голосів; Партія Зелених України – 5,5%; Народно-демократична партія – 5%; «Громада» – 4,7%; Соціал-демократична партія України (об'єднана) – 4%. У цілому «неліві» партії отримали 28,6% голосів.

До прихильників соціалізму належать: Комуністична партія України – 24,7% голосів; блок Соціалістичної і Селянської партій – 8,6%; Прогресивна соціалістична партія України – 4%. Всього ліві отримали 37,3% голосів.

Для з'ясування політичної структури українського суспільства потрібно зважити на голоси виборців, що були віддані за партії, які не потрапили до вісімки переможців.

Радикальні національні і національно-демократичні партії отримали: Національний фронт – 2,7% голосів; блок «Вперед, Україно!» – 1,7%; Християнсько-демократична партія України – 0,5%; блок НЕП – 1,2%; Партія духовного, економічного і соціального прогресу – 1%; Республіканська християнська партія України – 0,5%; Українська національна асамблея – 0,4%; блок «Менше слів» – 0,2%; Європейський вибір України – 0,1%. Разом із Рухом всі вони отримали 18,5% голосів.

Інші неліві партії: Аграрна партія України – 3,7%; партія «Реформи і порядок» – 3,1%; блок «Разом» (Партія праці та Ліберальна партія) – 1,9%; Партія національно-економічного розвитку – 0,9%; Партія жіночих ініціатив – 0,7%. Ці партії в цілому отримали 11,2% голосів.

Разом всі партії і блоки, що досить умовно віднесені до нелівих, отримали 52,57% голосів.

За передвиборчими програмами до лівих примикають: Трудова Україна – 3,1%; Партія трудящих України – 0,9%; Союз – 0,9%; Соціал-демократична партія України – 0,3%.

Усього підтримали лівих 42,2%.

Таким чином, нелівий спектр партій і блоків має підтримку виборців більше ніж на 10 відсоткових пунктів від лівого спектру, але партії нелівого спектру сильно роздроблені і тому втратили багато місць у парламенті, не набравши 4% голосів.

Від середніх по Україні суттєво відрізняються результати голосування у Донецькій області. Партії національної орієнтації отримали за партійними списками 3% голосів. Всі неліві ненаціональні партії – 35%. Ліві некомуністи – 23%, КПУ – 39% голосів. Всього ліві отримали 62%. До лівих некомуністів віднесені СПУ, СелПУ, ПСПУ, Трудова Україна, Союз.

Таблиця 1. Націотворчі питання у передвиборчих програмах політичних партій та блоків (1998 р.)

Блоки та партії	формування української політичної нації	розвиток української національної ідеї	розвиток державної мови	вільний розвиток всіх націй	рівноправність всіх націй	національна злагода	нерозпалювання національної ворожнечі	унітарна Україна	конституційні гарантії етностійливості	державний статус російської мови	офіційний статус російської мови	росіяни – державотворча нація	територіальна автономія республіки
ІП та ЛП разом	+												
ПРВУ										+			
Громада	+								+				
РХП			+										
ПМУ													+
ПЗУ								+					
КПУ										+			
Союз						+				+		+	
Вперед, Україно!				+									
НЕП		+											
Трудова Україна											+		
Національний фронт		+											
СЛОН											+		
Рух	+	+											
СПУ та СелПУ							+						
СДПУ(о)				+									
ПДЕСП				+							+		
ПСПУ					+						+		

Можна зробити такі висновки. Відновлення капіталізму в Україні здійснилося завдяки цілеспрямованим зусиллям центральної влади шляхом приватизації банківської системи, звільнення цін та лібералізації зовнішньої торгівлі, приватизації підприємств,

ліквідації колгоспів. Великі економічні і соціальні втрати у зв'язку із зміною суспільного ладу є неминучими і закономірними. На парламентських виборах 1998 р., які відобразили спектр політичних сил України, з 30 передвиборчих програм лише 16 порушували питання організації державної влади та 18 – націотворчі. Соціалістичні гасла висувались у 7 програмах.

На результати голосування державо- та націотворчі вимоги передвиборчих програм вирішального впливу не мали. Розподіл голосів відбувався головним чином за соціально-економічними поглядами виборців: соціалізм – капіталізм. Електорат орієнтувався не стільки на передвиборчі програми, скільки на сталі симпатії та антипатії до партій на підставі попереднього досвіду, ментальності, традицій.

За партії українського національного спрямування віддали голоси 18,5% виборців. Серед партій, що подолали бар'єр 4%, більшість голосів отримали ліві, а якщо врахувати результати голосування за всі партії, то виявиться, що неліві отримали 52,6%. Саме про таке співвідношення політичних сил говорять також результати президентських виборів 1999 р. У першому турі праві кандидати на чолі із Л.Кучмою отримали 49% голосів, ліві на чолі із П.Симоненком отримали 44,5% голосів. У другому турі за переможця, правого кандидата Л.Кучму голосували 56% виборців, за лівого кандидата П.Симоненка – 38% [7]. За вищезгаданим важко назвати перемогу правих абсолютною. Заради уникнення громадянської конфронтації між правими та лівими необхідний компроміс на базі реальної соціально-орієнтованої економіки.

РЕЗЮМЕ

Определяется характер социально-экономических реформ в независимой Украине. По итогам парламентских выборов 1998 г. анализируется спектр современных политических сил и настроения граждан.

SUMMARY

The character of social and economical reforms in independent Ukraine is defined. It is analysed spectrum of modern political forces and moods of the citizens.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Україна і підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє: Виступ Президента України Л.Д.Кучми на науковій конференції 16 листопада 2000 р. // Урядовий кур'єр. – 2000. – 18 листопада.
2. Парламент України: вибори-98: Інформаційно-аналітичне вид. / Центральна виборча Комісія / Редкол: Рябець М.М. (голова) та ін. – Ч.І. – К., 1998. – 616 с.
3. Парламент України: вибори-98: Інформаційно-аналітичне вид. / Центральна виборча Комісія / Редкол: Рябець М.М. (голова) та ін. – Ч.ІІ. – К., 1998. – 728 с.
4. Передвиборчі програми й платформи // Віче. – 1998. – №2. – С.3–136.
5. Социологическая служба «Дня» // День. – 1997. – 10 декабря.
6. У Центральній виборчій комісії // Голос України. – 1998. – 8 квітня.
7. Право вибору: Президент України-1999: Довідник / Упорядники Томенко М.В. та ін. – К.: Смолоскип, 1999. – 120 с.

Надійшла до редакції 22.03.2001 р.

ББК ТЗ (4УКР) 63-626 (7 КУБ)

РЕТРОСПЕКТИВА ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З КУБОЮ

А.В.Бредіхин

Традиційним торговельно-економічним партнером України на латиноамериканському континенті є Куба.

Економічні відносини України і Куби динамічно розвивалися в період існування СРСР. Частка України в торговельно-економічному співробітництві Радянського Союзу і Куби становила 30% або близько 2,0-2,5 млрд. доларів США на рік, в окремі роки ця частка досягала 7-8 млрд. доларів США [1].

Куба була серед перших країн Латинської Америки, які визнали державну незалежність України в грудні 1991 року і встановила дипломатичні стосунки з нашою державою 12 березня 1992 року. В Україні Куба має своє дипломатичне представництво в Києві і Генеральне консульство в Одесі. З 1993 р. на Кубі в Гавані діє посольство України, в 1993 р. відбулось його офіційне відкриття.

Україна розвиває торговельно-економічні відносини з Кубою, керуючись такими принципами: відсутність ідеологічної заангажованості, взаємовигода, взаємоповага. Доцільність зміцнення економічних контактів України з Кубою обумовлена, на наш погляд, такими причинами:

– За роки співробітництва з Кубою Україна внесла значний внесок в розвиток економіки Куби. У зв'язку з цим бачиться недоцільним залишати кубинський ринок, залишаючи створений потенціал іншим країнам, які прагнуть закріпити свої позиції в кубинській економіці, сільському господарстві, зокрема, канадським, французьким, іспанським фірмам.

Техніка обладнання українського виробництва добре себе зарекомендувала на Кубі. Крім того, слід враховувати, що Куба має потребу в комплектуючих частинах до продукції, яка поставила раніше, і готова укласти контракти на імпорт нових партій техніки і устаткування.

– Куба належить до тієї нечисельної групи країн Латинської Америки, з якими Україна має договірно-правову основу контактів у торговельно-економічній сфері (поряд з Кубою до цієї групи входять Аргентина, Бразилія і Чилі).

Торговельно-економічні відносини між Україною і Кубою регулюються такими угодами:

1. Угода про торгівлю і співробітництво від 20 грудня 1991 року.
2. Угода між національним банком Куби і Національним банком України про порядок здійснення розрахунків по поставках товарів і надання послуг від 10 січня 1992 року.
3. Угода між Урядом Республіки Куба і Урядом України про створення міжурядової комісії з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва від 27 червня 1994 року.
4. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Куба про торговельне судноплавство від 29 червня 1994 року.
5. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Куба про сприяння та взаємний захист інвестицій від 19 травня 1995 року.
6. Договір між Урядом України та Урядом Республіки Куба про повітряне сполучення від 19 травня 1995 року.

В зв'язку з цим Угода між Україною і Республікою Куба про торгівлю і співробітництво від 20 грудня 1991 року не відповідає сучасному законодавству України і стану торговельно-економічної взаємодії між Україною і Кубою українська сторона запропо-

увала проект нової угоди. Під час першого засідання міжурядової українсько-кубинської комісії з питань торговельно-економічного співробітництва, яке відбувалось у жовтні 1995 року в Києві, представники української сторони передали проект нової угоди про торговельно-економічне співробітництво, також був переданий проект угоди між національним банком України і Національним банком Республіки Куба про платежі (Кубинська сторона опрацювала український проект угоди і направила свої зауваження і пропозиції Національному банку України) і проект Угоди між Урядом України і Урядом Республіки Куба про взаємодопомогу в митних справах [2].

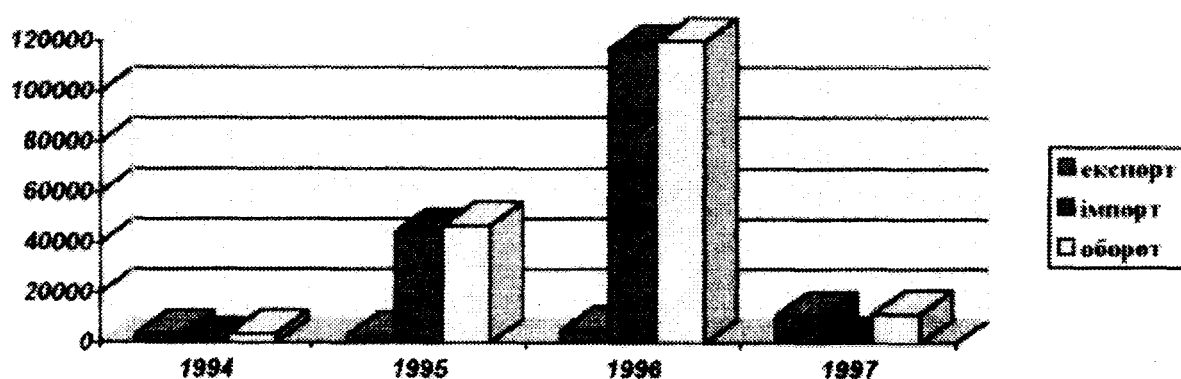
Згідно з даними Державного митного комітету України обсяг зовнішньоторговельного обороту України з Кубою в 1994 році становив 3125 тисяч доларів США (імпорт з Куби в Україну дорівнював 68 тисяч доларів США, експорт з України на Кубу – 3057 тисяч доларів США); в 1995 р. оборот становив 47009 тисяч доларів (імпорт – 44232 тис. дол. США, експорт – 2786 тис. дол. США), в 1996 р. оборот дорівнював 122024 тис. дол. США (імпорт – 147047 тис. дол. США, експорт – 10841 тис. дол. США), в 1997 р. був досягнений баланс зовнішньої торгівлі між Україною і Кубою на користь України в розмірі 10157 тис. дол. США.

На думку спеціалістів Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України в товарній структурі експорту на Кубу переважає продукція металургійної промисловості, зокрема, прокат, металоконструкції, а також продукція машинобудівної індустрії – турбіни, двигуни, трактори. В імпорті з Куби – цукор, кров людей і тварин.

Наприклад, товарна структура експортно-імпортних операцій, що проводились в 1997 р. у відсотковому відношенні, згідно з інформаційною довідкою Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України має такий вигляд. В експорті з України на Кубу продукція металургійної промисловості становить 17,5%, машинобудівної – 25,5%, в імпорті з Куби людська кров і кров тварин становить 94,1%. В 1995-1996 рр. цукор у структурі кубинського експорту становив 99,9% [3].

Таблиця 1. Динаміка зовнішньої торгівлі України з Кубою
(Дані Державного митного комітету України)

тис. дол. США

Слід зазначити, що існують розходження в показниках зовнішньої торгівлі між Україною і Кубою. На думку української сторони це пов'язано з різною методологією їх збирання Державним митним комітетом України і Міністерством зовнішньої торгівлі Куби. Доречно, як приклад, навести дані зовнішньої торгівлі Куби. За інформацією кубинського зовнішньоторговельного відомства товарообіг між Україною і Кубою в 1996 році становив 45352 млн. доларів США (в 1995 р. – 4532 млн. дол. США), імпорт – 41932 млн. дол. США (в 1995 р. – 521 млн. дол. США).

Важливу роль в економічному співробітництві Україні з Кубою грає взаємодія в сфері хімічної, машинобудівної, енергетичної індустрії, в сфері сільського господарства.

На наш погляд, це обумовлено тим, що відносини за перерахованими вище напрямками розвивались протягом тривалого періоду і, що важливо, українська продукція добре себе зарекомендувала. Крім того, пріоритетність даних векторів співробітництва пояснюється стійким попитом на продукцію цих галузей, а також необхідністю здійснення поставок комплектуючих, запасних частин.

Куба входить до числа країн – основних одержувачів українських азотних добрив. Слід відзначити, що у внутрішньо груповій структурі українського експорту найзначніша питома вага (близько 92%) припадає на азотні добрива, більша частина яких (понад 97%) продається на ринках країн далекого зарубіжжя [4]. Високий попит на українські добрива обумовлений тим, що кубинські заводи працювали і працюють на імпортованій сировині. Куба виробляє аміак, аміачну селітру, карбамід на двох заводах в Нуєвітасі і Синфугосі і складні добрива на 5 заводах в Пінар-дель По, Гавані, Мотансасі, Нуєвітасі. Перераховані підприємства працюють на привозних простих добривах в основному з країн СНД, України. Після 1991 р. українські добрива продовжували надходити не лише безпосередньо з України, але й через посередників, у зв'язку з тим, що структури, які здійснювали поставки добрив в період існування СРСР, після його розвалу перейшли під юрисдикцію Росії. За даними Державного митного комітету України в 1997 р. Україна поставила Кубі добрив на суму 58 тис. доларів США. Слід підкреслити, що в період 1994-1997 рр. в українському експорті досить рельєфно помітилась тенденція збільшення частки продукції машинобудівної, металургійної промисловості і зменшення частки товарів хімічної індустрії, насамперед, добрив.

Незважаючи на зменшення товарів хімічної індустрії, насамперед, добрив. Незважаючи на зменшення обсягів поставок добрив не слід вважати даний вектор контактів другорядним у зв'язку з тим, що українська і кубинська сторони розробляють, готують до реалізації спільні проекти, пов'язані з експортом на довгостроковій основі добрив, модернізацією підприємств хімічної індустрії, поставкою для них устаткування направленням українських спеціалістів на кубинські підприємства хімічної галузі. Як уже зазначалось, одним з перспективних напрямків економічних відносин між Україною і Кубою є співробітництво в сфері машинобудування, зокрема, тракторобудування. За існування Радянського Союзу на Кубу з України щороку експортувалось 5 тисяч тракторів, сотні вантажних автомобілів [5]. Згідно з даними Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України на Кубі зберігається понад 45 тисяч тракторів типу "ЮМЗ". Частина тракторів, які використовувалися до 1991 р., не експлуатуються у зв'язку з відсутністю запасних частин. Даний фактор створює умови для організації спільного українсько-кубинського підприємства по виробництву і реалізації тракторів, їх сервісному обслуговуванню.

За період з 1987 по 1997 роки Харківським тракторним заводом було поставлено на Кубу 2148 тракторів Т-150К [6]. За інформацією Державного митного комітету України експорт тракторів на Кубу в 1997 р. дорівнював 1905 тис. дол. США або 17,6%.

Співробітництво в сфері енергетики базується на основі закладної в період існування СРСР.

Міністерство енергетики і електрифікації України в недалекому минулому в системі Міненерго СРСР виконувало в повному обсязі функції проектних і субпідрядних організацій по спорудженню, налагодженню і обслуговуванню енергетичних об'єктів на Кубі, таких як ТЕС «Гавана-2», «Маріом», котельня металургійного комплексу Пунта Горда, АЕС «Харагуа» [7].

У зв'язку з цим українська сторона спрямовує зусилля на розробку, реалізацію проектів, пов'язаних як з будівництвом об'єктів, так і реалізацією спільних проектів по проектуванню й будівництву теплових і атомних електростанцій, поставці устаткування для них українського виробництва, здійсненню ремонтних робіт на енергетичних об'єктах.

Мабуть найважливішим напрямком була й залишається взаємодія в цукровій промисловості. Цукор посідає важливе місце в товарній структурі кубинського експорту. Доцільно навести такі дані Державного митного комітету України. В 1995 р. Куба експортувала в Україну цукру на суму 44223 тис. доларів США, в 1996 р. обсяг поставок становив 116979 тис. доларів США.

До 1989 р. в Україні перероблялося до 2,0 млн. тонн цукру [8]. Слід підкреслити, що зміцнення традиційних зв'язків у даній сфері дозволить не лише завантажувати потужності, але й створювати нові робочі місця.

За інформацією Міністерства агропромислового комплексу України за умови вирішення питання фінансування цукрова галузь, використовуючи кубинський цукор-сирець, буде випускати конкурентноспроможну продукцію. Крім того, Мінагропром зацікавлений в поглибленні науково-технічного співробітництва, в створенні спільних підприємств по виробництву сільськогосподарської техніки.

Зміцненню взаємовідносин у сфері агропромислової індустрії між Україною і Кубою сприяє імпорт кубинських цитрусових. Згідно з даними Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України Куба посідає друге місце в світі по експорту грейпфрутів і п'яте по експорту апельсинів. Крім того, в кінці 80-х рр. 200 тонн цитрусових перероблялись і поставлялись в колишні соціалістичні країни. На сьогодні кубинська продукція цієї галузі вважається конкурентноспроможною на світових ринках як за якістю, так і за зовнішнім виглядом. Економічні реформи, що проводяться в Україні і на Кубі, спрямовані на створення сприятливого інвестиційного клімату, залучення зарубіжних капіталовкладень. Згідно з інформацією газети "Майамі Геральд" Куба посідає 29 місце серед країн світу, де створені найсприятливіші умови для іноземних інвесторів, яку в Латинській Америці випереджають Чилі, Коста-Ріка і Парагвай. США посідає в цьому списку 22 місце, Росія – 97 [9].

Бачиться доцільним враховувати, що Україна, посідаючи помітне місце в економічному співробітництві Радянського Союзу з Кубою, робила значні капіталовкладення в економіку цієї латиноамериканської країни. Куба протягом 30 років одержувала у вигляді вигідних кредитів значну економічну допомогу від СРСР, в якій частка України становила 16-17%, за рахунок кредитів здійснювались поставки техніки, устаткування. В зв'язку з цим, на випадок залишення кубинського ринку, Україна поступається інвесторам з інших країн створеною за її участю економічною базою. Слід підкреслити, що зарубіжні компанії починають грати все активнішу роль в економічному житті Куби. Італійські і іспанські фірми разом з кубинською стороною реалізують проекти в сфері туризму, французи ведуть пошуки нафти, в харчовій промисловості, створеній завдяки допомозі СРСР, України сьогодні помітну роль грають канадські компанії. На острові діє близько 150 спільних підприємств [10]. Тому доцільно розвивати інвестиційну взаємодію на новій основі, позбавленій ідеологічної заангажованості.

За даними Державного комітету статистики України до 1998 р. на території нашої держави діяло три підприємства з кубинським капіталом (інвестиції Куби становили 265 тисяч доларів США). Дані Держкомітету України про вкладення українського капіталу в економіку Куби і присутність українських представництв на Кубі відсутні [11].

Необхідно продовжити роботу по створенню як в Україні, так і на Кубі спільних підприємств по виробництву нових видів продукції, сервісному обслуговуванню, а та-

кож по продажу і гарантійному обслуговуванню машинотехнічної продукції України на латиноамериканських ринках.

Створення спільних підприємств на Кубі вимагає від України інвестицій у вигляді продукції (літаків, суден, автомобілів, тракторів, шляхобудівельної техніки), інтелектуально-інженерної роботи (літально-технічного, плавального складу спеціалістів рибного промислу, інженерів, техніків) [12].

Невідповідність рівня інвестиційного співробітництва і його потенційних можливостей не є свідченням того, що можна недооцінювати даний напрямок двосторонніх відносин.

Важливу роль в економічних взаємовідносинах грає міжурядова комісія з питань торговельно-економічної і науково-технічної співпраці. Угода між урядами України і Куби про створення міжурядової комісії з питань торговельно-економічного і науково-технічного співробітництва була підписана в 1994 р. під час офіційного візиту кубинської делегації на чолі з заступником Голови ради міністрів Леонелем Сато. Комісія створена з метою надати необхідного динамізму економічним відносинам. Комісія складається з двох частин – української і кубинської. В процесі зустрічей представників комісій обговорювалися питання, пов'язані з наступним розвитком двостороннього співробітництва. Діяльність міжурядової українсько-кубинської комісії показала, що зміцнення торговельно-економічних контактів в Україні з Кубою може сприяти зміцненню позицій України в Карибському басейні в цілому. Розвиток двосторонніх торговельно-економічних відносин з Кубою є предметом особливої уваги української частини комісії, що обумовлено зовнішньоекономічними інтересами нашої країни в Латинській Америці [13].

Таким чином, можна зробити висновок, що торговельно-економічне співробітництво України з Кубою в 1994-1997 рр. перебувало в стадії становлення. На сьогодні подальшого розвитку набула договірно-правова база взаємовідносин. Підписані в даний період угоди дозволили сформулювати правову основу економічних відносин.

У товарній структурі українського експорту на Кубу в рамках періоду, що розглядається, намітилась тенденція до збільшення частки машинобудівної продукції.

В 1994-1997 рр. здійснюється пошук варіантів, які б дозволили вивести на новий рівень торговельно-економічне співробітництво. Слід зазначити, що українська і кубинська сторони брали до уваги, що надати необхідного динамізму як процесу пошуку, так і безпосередньому контакту зможуть такі позитивні фактори: економічні реформи, що здійснюються в Україні і на Кубі, що розширюють можливості двосторонніх відносин, а також враховувався досвід взаємовідносин, набутий за попередні роки.

Незважаючи на те, що торговельно-економічні відносини України з Кубою в 1994-1997 рр. не відповідали своїм потенційним можливостям, не слід недооцінювати даний напрямок зовнішньої політики України. Такі фактори, як взаємна зацікавленість України і Куби розвивати торговельно-економічне співробітництво, традиційний характер зв'язків, економічні реформи, що здійснюються в Україні і на Кубі, сформована договірно-правова база контактів зможуть вивести економічні відносини на новий рівень.

РЕЗЮМЕ

Одним из направлений латиноамериканского вектора внешней политики Украины является торгово-экономическое сотрудничество с Кубой, которое базируется на принципиально новой основе, лишенной идеологической заангажированности.

В статье рассматривается договорно-правовая база отношений в сфере экономики и торговли, показана динамика взаимоотношений в различных сферах.

SUMMARY

One of the directions of Latin Americans foreign is the trade economic cooperation with Cuba which is based on the principles of the new basis without ideological emphasis.

In the article the contract legal basis of relations in the spheres of economy and trade is examined and the dynamics of interrelations in different spheres is shown.

The analysis of problems and cooperations perspectives is given here.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Республіка Куба. Сучасний стан та перспективи торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва. Інформаційна довідка Управління торговельно-економічних зв'язків з країнами Америки, Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України. – Поточний архів Управління торговельно-економічних зв'язків з країнами Америки. – С.6.
2. Там же. – С.2.
3. Там же. – С.4.
4. Ю.Сафиулин. Тенденции развития рынка минеральных удобрений // Финансовая Украина. – 1994. – 30 ноября. – С.5.
5. В.Куликов. Щоб торгувати і мати прибуток. Деякі економічні проблеми дипломатії на прикладі відносин між Україною і Кубою // Політика і час. – 1997. – №12. – С.18.
6. Пропозиції української сторони щодо торгово-економічного та науково-технічного співробітництва з Республікою Куба. Інформаційна довідка Управління торговельно-економічних зв'язків з країнами Америки, Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України. – Поточний архів Управління торговельно-економічних зв'язків з країнами Америки. – С.1.
7. Там же. – С.4.
8. А.Коваль. Новый виток украинско-кубинских экономических связей // Финансовая Украина. – 1995. – 28 ноября. – С.13.
9. Республіка Куба. Сучасний стан та перспективи торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва. Інформаційна довідка Управління торговельно-економічних зв'язків з країнами Америки, Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України. – Поточний архів Управління торговельно-економічних зв'язків з країнами Америки. – С.6.
10. В.М.Воронін. Пошуки на роздоріжжі // Політика і час. – 1995. – №4. – С.63.
11. Республіка Куба. Сучасний стан та перспективи торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва. Інформаційна довідка Управління торговельно-економічних зв'язків з країнами Америки, Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України. – Поточний архів Управління торговельно-економічних зв'язків з країнами Америки. – С.11.
12. Там же. – С.11.
13. Там же. – С.12.

Надійшла до редакції 20.03.2001 р.

ББК ТЗ/4 Рос/6-64/70/

ЛАТИНСКАЯ АМЕРИКА И РОССИЯ: СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 90-е ГОДЫ

Ю.Г.Беловолов

Коренные изменения, происшедшие на пост-советском пространстве – распад СССР и образование суверенных независимых государств, обострение внутривнутриполитической и экономической обстановки внутри этих стран привели к необходимости переосмысления приоритетов внешней политики бывших республик Союза, переоценке методов, целей и объектов осуществления внешнеполитической деятельности, и в особенности в рамках развития политических и экономических отношений с международными и региональными организациями, а также с отдельными странами, которые являются их членами. Особый интерес с этой точки зрения представляет изучение опыта отношений между Россией и странами Латинской Америки. Взаимоотношения между ними на протяжении последнего десятилетия позволяют выявить, проанализировать и творчески использовать взаимный опыт перехода к демократии, в условиях функционирования рыночной экономики с учетом самостоятельности каждого отдельного государства и интересов своих регионов в целом.

Выбор именно России для анализа ее отношений со странами латиноамериканского региона связан с объективными причинами. Это государство, входящее в СНГ, наиболее решительно и динамично по сравнению с другими государствами бывшего Союза осознало значимость латиноамериканского вектора внешней политики. В настоящее время Россия практически сформировала договорно-правовую базу и наладила тесные связи почти со всеми государствами латиноамериканского региона.

Актуальность темы обусловлена тем, что когда речь идет о латиноамериканских государствах, они характеризуются как страны, находящиеся на сходном с бывшими республиками СССР историческом рубеже – формировании молодой демократии, берущей курс на рыночную экономику и интеграцию в европейские международные структуры.

В колониальный период Испанская Америка представляла собой гигантскую береговую линию с портами, торговыми факториями и крепостями, которая раскинулась от Севильи и Кадиса в Испании до Манилы на западе и от Веракруса и Порто Бельо на севере до Буэнос-Айреса на юге. Хозяйственная жизнь колоний подчинялась периодичности прибытия караванов судов из Испании.

После освободительной войны креолов первой трети XIX века эта хозяйственная система ушла в прошлое. Распад испанской колониальной империи имел катастрофические последствия в экономической сфере. Четыре вице-королевства распались на ряд изолированных районов с полунатуральным хозяйством.

В условиях замедленного экономического развития возобладали сепаратистские тенденции и культ каудильо (вождя). Следовательно, в Латинской Америке в первой половине XIX века не было ни регионального, ни единого национального рынка.

Завершение процесса консолидации национальных государств, преодоление внутреннего сепаратизма способствовало их хозяйственному развитию.

В отличие от Европы, где в конце XIX – начале XX века уже сложилась экономика Англии, Франции, Германии и других государств, латиноамериканские страны обслуживали мировой рынок, способствовали процессу накопления капитала. Соответст-

венно этому формировалась инфраструктура и размещалась местная промышленность. Производство Латинской Америки было ориентировано на потребности мирового рынка. Данная исторически сложившаяся ориентация экономики на внешние связи особенно рельефно проявляется в настоящее время.

Следует подчеркнуть, что 90-е годы XX столетия для Латинской Америки стали периодом закрепления демократических институтов, бурного экономического подъема и совершенствования реформ. Исторический опыт стран Латинской Америки в трансформации национальных экономик, финансовой стабилизации в решении проблем региональной интеграции, в развитии многосторонних связей, активном притоке иностранных капиталов во многом является примером и моделью вхождения в мировое хозяйство для России и других стран СНГ вхождения в мировое хозяйство.

Вместе с тем реформаторам России и стран Восточной Европы пока не удастся добиться ощутимых результатов в формировании рыночной экономики.

Восточная Европа исторически и духовно связана с Испанией. Они близки по христианскому мировосприятию, у них сходное историческое прошлое и общие заслуги перед Европой: Реконкиста в Испании спасла Европу от арабского вторжения, борьба славянских народов против татаро-монгольского ига выполнила ту же миссию.

Нам представляется необходимой объективная оценка деятельности органов власти, а также юридических лиц, участвующих в переговорном процессе, в системе сотрудничества между Россией – с одной стороны, и латиноамериканскими странами – с другой.

Степень изучения связей России со странами Латинской Америки определяется не только их характером, но и подходом обеих сторон к их дальнейшему развитию.

В 90-е годы были опубликованы статьи, посвященные проблемам построения новой концепции внешней политики, анализу трудностей включения латиноамериканских государств в общую стратегию политики России, состоянию отношений после распада СССР, развитию политических и экономических связей России с Латинской Америкой, построению новой внешнеполитической доктрины и выработке концепции отношений с Латинской Америкой. Это работы Сударева В.П., Хачатурова К.А., Орлова С.Б., Бородаева В.А., Руцкого А.В., Лейно К., Давыдова В.М., Окуновой Л.С., Сизоненко А.И., Мартынова Б.В., Дементьева Г.А., Мамедова Г.Э., Тюрденева В.Л.

Формирование российской внешней политики началось в 1991 году и заняло достаточно длительный период времени. Ушла в прошлое вся система ценностей и координат, которыми в последние 70 лет руководствовался Советский Союз в мировой политике [1]. России пришлось формулировать свои внешнеполитические приоритеты в невыигрышной ситуации, в условиях тяжелого экономического кризиса после развала СССР. Россия должна была определить долговременные национальные интересы в мировом пространстве. В этой связи особенно зримо выступало западное направление во внешнеполитической ориентации России. Вместе с тем, среди наиболее неотложных задач внешней политики России являлось противодействие продвижению НАТО на Восток и углубление интеграции со странами «ближнего» и «дальнего зарубежья», и прежде всего, со странами Латинской Америки, стратегическая цель которых на 90-е годы состояла в том, чтобы «способствовать созданию гибких союзов по всем направлениям» и «избежать риска маргинализации в мировой политике» [2].

Общность интересов Латинской Америки и стран Содружества заключается в том, что в общеглобальном плане Россия, восточноевропейские страны и ведущие латиноамериканские государства представляют собой один эшелон государств, устремившихся «вдогонку за индустриальными демократиями Запада» [3].

Еще в 1992 году вице-президент России А.В.Руцкой в интервью о внешнеполитическом курсе России отмечал, что Латинской Америке должно быть отведено достойное место, и что отношения с государствами региона войдут в число важных направлений российской внешней политики [4].

В первой половине 90-х годов Латинская Америка оказалась на периферии российских интересов. Фактический разрыв отношений с Кубой, «затишье» в отношениях с другими странами региона породили в Латинской Америке пессимизм на перспективу отношений с Россией.

По мере становления благожелательности Запада и его эгоцентризма как победителя в «холодной войне», возрождения национально-державных чувств значительной части российского населения, более осознанного проявления внешних интересов – под влиянием этих факторов в России наступило отрезвление. Страна вступала на путь рыночной экономики.

В 1992г. заместитель министра иностранных дел Г.Э.Мамедов отмечал, что «для того, чтобы конкуренция содействовала развитию связей, не наносила урона межгосударственным отношениям, нам нужно – и в этом я вижу задачу и МИДа, и российских внешнеполитических организаций – начать обсуждение различных аспектов сотрудничества» [5]. Важное значение в этом направлении имели визиты вице-президента А.Руцкого в Венесуэлу, Аргентину и Бразилию, придавшие новый импульс российско-латиноамериканскому политическому и экономическому сотрудничеству [6].

В 90-е годы в российско-кубинских отношениях начали происходить принципиальные изменения, которые переводились на деидеологизированную паритетную основу. Важным элементом в осуществлении взаимовыгодных отношений стало обновление и совершенствование договорно-правовой базы российских отношений с партнерами Латинской Америки. С другой стороны, в Латинской Америке отмечался устойчивый интерес к развитию разнообразных форм политических отношений с Россией. Это были контакты на высшем и высоком уровне. В июне 1993г. с официальным визитом посетил Россию президент Чили П.Эйльвин. В следующем году Россию посетили министры иностранных дел Колумбии Н.Санин, Панамы – Х.Р.Мулино, Аргентины – Гидо ди Телла, в ходе переговоров был подписан ряд важных соглашений [7].

Заместитель министра иностранных дел Г.Э.Мамедов посетил Аргентину, Бразилию, Венесуэлу, Колумбию, Никарагуа, Панаму, Мексику и Чили, где были проведены переговоры по состоянию и перспективам сотрудничества. Парламентская делегация во главе с председателем Совета Федерации В.Ф.Шумейко посетила Аргентину, Бразилию, Венесуэлу, Чили и Эквадор в мае-июне 1994г [8].

В отношениях Россия – Латинская Америка важная роль отводилась созданию юридической основы для многогранного политического взаимодействия. Так, в 1993-1994 гг. парафированы базовые политические документы – договоры, соглашения, декларации об основах и принципах отношений и сотрудничества – с Аргентиной, Колумбией, Чили и Панамой. Россия стала постоянным наблюдателем при Организации американских государств (ОАГ) после подписания в июне 1994г. Меморандума о взаимопонимании между правительством РФ и генсекретариатом этой межамериканской организации [9].

Сбалансированным и результативным оказалось сотрудничество с латиноамериканскими странами в рамках ООН по урегулированию региональных конфликтов, укреплению режима нераспространения ядерного оружия, обеспечению прав человека и др.

Если в первые пять лет 90-х гг. в общественном мнении состояние взаимоотношений интерпретировалось как потеря интереса России к Латинской Америке, то в последующие годы пробудился интерес россиян ко всему обширному району от Рио-Гранде до Огненной Земли.

Как в России, так и на Украине не только в научных и политологических, но и в деловых кругах растет интерес к «секретам» латиноамериканских реформ. Модернизация хозяйственных систем идет параллельно с укреплением демократии, законодательной и исполнительной власти. Темпы прироста валового внутреннего продукта (ВВП) за 1997г. достигли 5,3%, а в среднем за 1991-1997гг. этот показатель составил 3,5%. Таким образом, по динамизму экономического роста Латинская Америка заняла второе место среди крупных регионов мира. В регионе резко спала инфляция: с 882,2% в 1993г. до 10,5% в 1997г. Объем экспорта возрос вдвое. Растут иностранные инвестиции [10].

Следует констатировать, что реформы в Латинской Америке сопровождались большими издержками, и только на волне экономического подъема удалось компенсировать потери в ряде стран.

В советское время средства массовой информации вводили в политический оборот расхожие традиционные представления о континенте, как о «задворках истории», «самозабвенно рисуя бронзовокожих мулатов в набедренных повязках, надсмотрщиков в пробковых шлемах и отвратительных горилл в генеральской форме» [11].

В начале 90-х годов после развала СССР совместные программы научно-технического и торгово-экономического сотрудничества были приостановлены либо вовсе прекращены.

В возобновившихся контактах латиноамериканские экспортеры оказались лучше подготовленными для работы с российскими партнерами по сравнению с их российскими коллегами: лучше владели маркетингом и современной техникой внешней торговли, имели прочную финансовую поддержку.

Вместе с тем к середине 90-х годов взаимный товарооборот ежегодно возрастал на 30% и приблизился к данным советского времени. В последние годы товарооборот между РФ и Латинской Америкой превратился в быстрорастущий сектор внешней торговли. Среднегодовые темпы прироста торговли в три раза превышали общий темп прироста внешней торговли РФ, были вшестеро выше показателя по странам Азии, более чем вдвое – показатель по Северной Америке и странам Африки, в 2,4 – показателя для стран Европы (без СНГ и стран Балтии) [12].

Важным событием в дальнейшем развитии российско-латиноамериканских отношений явился официальный визит министра иностранных дел России Е. Примакова на Кубу, в Мексику и Венесуэлу в 1996 г. Это был первый визит главы российского внешнеполитического ведомства в Латинскую Америку, который заявил, что «отношения со странами континента – это самостоятельное, не подверженное конъюнктуре направление внешней политики России... На перспективы отношений с Латинской Америкой мы смотрим с оптимизмом» [13]. Он был принят главами трёх государств, передал им личные послания президента Б. Ельцина. Мексика, с которой началось турне, явилась первым государством Западного полушария, установившего дипломатические отношения с Советским Союзом в 1924г. [14]. Состоялись переговоры с президентом Эрнесто Седильо и министром иностранных дел Хосе Анхелем Гурриа, выявившие общность или близость в решении ключевых проблем современности и перспектив мирового развития. Озабоченность обеих сторон вызвал принятый Конгрессом США закон Хелмса -Бертон, предусматривающий санкции против государств, поддерживающих торговые отношения с Кубой.

Е.Примаков был принят президентом Венесуэлы Рафаэлем Кальдерой и главою МИД Мигелем Бурелли. Стороны высказали заинтересованность в восстановлении российско-венесуэльско-кубинского соглашения о взаимных поставках нефти в пику закону Хелмса-Бертон.

Двусторонние отношения с Кубой, прерванные в начале 90-х годов, стали восстанавливаться на качественно новой основе. Переговоры с Фиделем Кастро и МИД Р.Робайной способствовали подписанию базового документа «Декларации о принципах взаимоотношений между Россией и Кубой» [15], обязывающей защищать права человека и свободы, бороться с международным терроризмом, незаконным оборотом наркотиков и контрабандой. Е. Примаков осудил антикубинские санкции, введенные американским Конгрессом, и подчеркнул, что «этот рудимент «холодной войны» не повлияет на экономические связи Москвы с Гаваной» [16].

В договоре о создании Экономического союза одной из ключевых задач СНГ является включение их экономик в мировое хозяйство, исходя из общности интересов содружества [17]. Межгосударственный экономический комитет (МЭК) – координирующий и исполнительный орган Экономического союза—осуществляет сотрудничество с международными объединениями и организациями. В ноябре 1996 г. в городе Бразилиа по приглашению Группы Южноамериканского Общего рынка (МЕРКОСУР) состоялись рабочие встречи между МЕРКОСУР и МЭК [18]. В составе делегации МЭК были представители от республик Армении, Беларуси, Казахстана и России. Делегация МЕРКОСУР состояла из представителей Аргентины, Бразилии, Уругвая и Парагвая. Делегаты от СНГ сообщили о сути экономической интеграции Содружества и предложили формы сотрудничества Экономического Союза СНГ и МЕРКОСУР. Со стороны МЕРКОСУР была предоставлена информация о развитии интеграционных ресурсов в Южном Конусе, политике по отношению к другим международным группировкам, а также о структуре органов МЕРКОСУР [19].

Поворотным в отношениях России с латиноамериканскими странами являются 1997 и 1998 годы. В ноябре 1997 г. состоялся визит Е. Примакова в четыре государства – Бразилию, Аргентину, Колумбию и Коста-Рику. Состоялись его встречи с бразильским президентом Фернандо Энрике Кардозо, с вице-президентом Марко Масиэлом и МИД Луисом Фелипе Лампейра. Были подписаны «Декларация о принципах взаимодействия между Россией и Бразилией, устремленных в XXI век» [20], а также Соглашения о сотрудничестве в области науки и культуры, исследовании космического пространства. Декларацию можно назвать документом глобального масштаба, поскольку в нем была выражена готовность к дальнейшему развитию двусторонних связей через «повышение уровня отношений, братской дружбы, солидарности и многопланового сотрудничества» [21].

Достаточно насыщенной была программа визита Е. Примакова в Аргентину, где он вел переговоры с президентом Карлосом Менемом, с МИД Гидо ди Телла, министром экономики и общественных работ Роке Фернандесом, с мэром Буэнос-Айреса Фернандо де ла Руа, с представителями деловых кругов – руководством нефтяной компании «Бридас» и фирмы «Сидерка», поставляющая бесшовные трубы в Россию. Была подписана Совместная российско-аргентинская Декларация, соглашение о культурном и научно-техническом сотрудничестве [22].

Колумбия стала заключительным этапом в южноамериканском турне российского МИД. Российская делегация была принята президентом Эрнесто Сампером Писано, МИД Марией Эммой Мехиа Велес. В «Декларации о принципах взаимодействия России и Колумбии, устремленных в 21 век» отмечалось, что Россия как член «группы восьми» и Колумбия, как председатель Движения неприсоединения выступают за расширение диалога между промышленно развитыми и развивающимися странами [23].

Помимо официальных встреч с колумбийскими лидерами, Е.Примаков вел переговоры с МИД Панама Рикардо Аркасом, прибывшим в Боготу специально для встречи с российской делегацией. Дипломатические отношения между РФ и Панамой были подписаны

накануне встречи. Министры подписали «Договор о принципах отношений между РФ и Панамой», соглашение о сотрудничестве в области культуры, науки, образования и спорта и соглашение о сотрудничестве в борьбе против незаконного оборота наркотиков [24].

Визит Е.Примакова, продолжавшийся десять дней, завершился в столице Коста-Рики – Сан-Хосе. В известной степени встреча в Сан-Хосе подвела черту под прошлым. Много-сторонние и двусторонние переговоры с МИД всех центрально-американских государств, а также Доминиканской республики завершились подписанием совместного заявления семи государств, предусматривающее создание постоянного переговорного механизма. Новая Россия и новая Центральная Америка разработали принципы взаимоотношений и стремление к взаимовыгодному сотрудничеству и демократии. Декларацию подписали Е.Примаков, министры иностранных дел Гондураса, Коста-Рики, Никарагуа, замминистрами Гватемалы, Доминиканской республики и Сальвадора.

Следует подчеркнуть, что в итоге своего турне по странам Латинской Америки российский МИД пришёл к выводу, что на пороге вступления человечества в третье тысячелетие роль Латинской Америки возрастает. Диалектика внешней политики как стран региона, так и России состоит в защите государственных интересов всеми имеющимися способами с упором на мирные политические средства без сползания к конфронтации [25].

Визит первого вице-премьера РФ Б.Немцова в Чили начался вскоре после возвращения Е.Примакова в Москву. Б.Немцов более пристально обратил внимание на экономическое сотрудничество. Его встречи с президентом Эдуардо Фреем, рассмотрение проблем взаимодействия центральных банков двух стран, изучение опыта экономического и социального реформирования в Чили, а также обеспечение взаимной защиты инвестиций – все эти вопросы особенно интересовали главу российской делегации ввиду того, что опыт Чили считался наиболее близким к реальностям новой России, чем практика других государств.

Кроме встреч с президентом Мексики Эрнесто Седильо и министрами, Б.Немцов посетил государственную нефтяную компанию «Пемекс» и ознакомился с опытом развития топливно-энергетического комплекса. В Венесуэле Б.Немцов также проявил повышенный интерес к нефтяной отрасли, в частности, к освоению технологий разработки месторождений тяжелой и высоковязкой нефти, запасы которой весьма значительны в России. Вопросы всестороннего сотрудничества обсуждались с президентом Венесуэлы Рафаэлем Кальдерой и с МИД Анхелем Бурелли Ривасом [26].

По мнению Б.Немцова, «Россия должна присутствовать в Латинской Америке так же, как американцы на Каспии, в Средней Азии и странах СНГ. Суть тенденции – заметное возрастание роли Латинской Америки в шкале российских внешнеполитических приоритетов» [27].

Особого внимания заслуживают российско-кубинские отношения, которые перенесли немалые изменения с начала 90-х годов. Импульсивные попытки окончательно «уйти с Кубы» сменились усилиями по выстраиванию новой модели отношений, основанной на признании взаимозависимости двух государств. Обновление международно-правовой базы кубино-российских отношений началось с конца 1992 г. подписанием Межправительственного соглашения по торгово-экономическому сотрудничеству [28]. Свидетельством потепления отношений между Москвой и Гаваной явился официальный визит в Россию министра иностранных дел Республики Куба Роберто Робайны Гонсалеса в 1998 г. МИД Кубы встретился с Председателем Совета Федерации Федерального Собрания Е.С.Строевым [29]. В результате переговоров Е.Примакова и Р.Робайны была подписана Консульская конвенция, достигнута договоренность о развитии сотрудничества в рамках Ассоциации карибских государств в

связи с тем, что РФ получила статус наблюдателя в этой интеграционной группе. Со стороны России было заявлено о содействии в процессе нормализации политической обстановки вокруг Кубы.

Следует констатировать, что осуществление неолиберальных реформ в латиноамериканском регионе сопровождалось большими издержками. Только лишь на волне экономического подъема ряду государств удалось компенсировать потери в ходе реформ и добиться улучшения ситуации в 1995-1996 гг., когда стал понижаться уровень безработицы. В среднем по 22 странам резко спала инфляция: с 882,2% в 1993 г. до 10,5% в 1997 г. По сравнению с 1990 г. объем товарного экспорта увеличился вдвое. Растет приток иностранных инвестиций: в 1990 г. их объем составлял 10,7 млрд. долл., то в 1995 г. – 25,2; в 1996 г. – 35,4, а в 1997 г. – 44 млрд. долл. [30]. Российско-латиноамериканский товарооборот в последние годы превратился в наиболее быстрорастущий сектор внешней торговли.

В январе 1997 г. в РФ с официальным визитом находился министр иностранных дел Мексики Хосе Гурриа Тревиньо, который был принят Председателем Правительства В.С.Черномырдиным и председателем Госдумы Г.Н.Селезневым и российскими министрами. В итоге переговоров были подписаны Декларация о принципах отношений и сотрудничества между РФ и Мексикой, соглашения о безвизовых поездкам по дипломатическим и служебным паспортам.

На мексиканский рынок успешно вышло объединение «Технопромэкспорт» по ремонту доменных печей. Российское АО «Энергомашэкспорт» осуществляет поставку оборудования для мексиканской ГЭС «Агуамильпа». Совместно с мексиканским капиталом создано предприятие «Медигрант» по производству в Мексике и России медицинского оборудования.

Основным элементом экономических реформ в Мексике являлась приватизация, начатая еще в 1988 г. При президенте Мигеле де ла Мадриде были проданы в частные руки компания «Аэромекс» и ряд мелких госпредприятий. Государственная собственность была использована для решения социальных проблем.

На средства, вырученные от приватизации, правительство приняло программы, в результате которых 3 млн. человек получили возможность пользоваться водопроводом, 5 млн. – электроэнергией, отремонтировано 20 тыс. школ, удвоено число медучреждений в сельской местности, в основном в районах проживания индейского населения [31].

Таким образом, мексиканский вариант приватизации, а именно отмена законов, тормозивших рост экономики, замораживание зарплаты, поддержание стабильных цен, способствовали увеличению эффективности производства, снижению уровня инфляции, ускорению темпов роста экономики, составляющих 4 % в год в настоящее время.

Не следует игнорировать также опыт Бразилии. В стране была проведена налоговая реформа, связанная с установлением равновесия между центром и периферией, что особенно касается использования финансовых ресурсов, поступающих в казну. Для России значительный интерес представляет реорганизация налоговой реформы. В России заметно активизировался процесс подписания соглашений между центральными властями и регионами, направленными на разграничение прав между ними в области сбора налогов [32].

Ключевым элементом государственной политики в Бразилии является приватизация, развернувшаяся в настоящее время на всем пространстве бывших республик СССР.

И Россия, и ведущие государства Латинской Америки, вместе с тем, находятся в разных точках одной фазы развития, которую можно рассматривать как переходную стадию от авторитаризма к полноценному гражданскому обществу. Общность столь далеких на первый взгляд регионов проявляется в сходстве социальных и политических структур, ры-

ночно ориентированных реформ, на путь которых становится Россия и страны СНГ, а Бразилия, Аргентина, Мексика и Чили значительно продвинулись в этом направлении. Перспективы развития связей России с регионом базируются на глубоком и всестороннем анализе всего комплекса слагаемых обстановки в Латинской Америке, ее роли и месте в международных экономических и политических отношениях.

Оценивая в целом состояние российско-латиноамериканских отношений, характеризуя их итоги с начала 90-х годов, следует подчеркнуть, что в отношениях со странами Центральной и Южной Америки наблюдаются положительные подвижки. Сохраняются определенные разногласия между развитием государственных связей и гуманитарными и научными контактами, которые остались без внимания в силу объективных и субъективных причин.

Однако, что касается политического сотрудничества, то уже в течение достаточно длительного времени оно развивается довольно успешно. Учитывая совпадение или близость позиций России и государств латиноамериканского региона на мировой арене, есть все основания для расширения контактов и сотрудничества по широкому кругу региональных и глобальных проблем.

Если говорить о перспективах отношений, то есть основания утверждать, что латиноамериканские страны, за редким исключением, стремятся упрочить свой суверенитет, приобрести новых партнеров на основе взаимной выгоды и равноправия, упрочить интеграционные процессы и региональные механизмы политических консультаций.

Со своей стороны Россия, как и государства СНГ, стремится сотрудничать с латиноамериканскими странами в различных областях на основе партнерских межгосударственных отношений, строящихся на правовой основе, освобожденных от предрассудков прошлого.

На повестку дня встает объединение возможностей науки, предпринимательской деятельности, культурных и социальных контактов, что представляет собой тот единственный инструмент, который позволит изменить современную ситуацию и направить усилия для нового раунда сотрудничества. Достигнутые договоренности и довольно стабильный уровень взаимоотношений позволяют констатировать, что роль и значение российско-латиноамериканского сотрудничества будут неуклонно возрастать.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядається проблема відтворення політичних та торговельно-економічних відносин між Російською Федерацією та державами Латинської Америки на якісно новій основі після руйнування СРСР, досліджена динаміка розвитку відносин від тимчасових контактів на початку 90-х років до переходу на постійні відносини і формування договірно-правової бази у другій половині 90-х років.

SUMMARY

The article is focused on the problems of restoration the political and trade-economic relation between Russian Federation and countries of Latin America, on the qualitatively new basis after the collapse of the USSR. The dynamics and tends of the relations development from temporary contacts in the early 90-es to the constant relations and the formation of legal basis in the late 90-es is were researched.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Россия и Латинская Америка к новому партнёрству. – М.: ИЛА РАН, 1992. – С.3-5.
2. Лейно К. Куба и перспективы её участия в региональных проектах // Латинская Америка. – 1977. – №3. – С.33.

3. Присмотримся к Латинской Америки // Международная жизнь, – 1991. – №12. – С.150-152.
4. Там же. – С.153-154.
5. Мамедов Г.Э. Латинская Америка – один из перспективных партнеров // Латинская Америка. – 1992. – №9. – С.40-41.
6. Братчиков С., Зима Г. Россия – Латинская Америка: основы сотрудничества // Внешняя торговля. – 1993. – №7-8. – С.9-11.
7. Кузьмищев А.В. Латинская Америка, которую мы теряем // Латинская Америка. – 1994. – №2. – С.20-21.
8. Шумейко В.Ф. России пора «столбить» участки в Латинской Америке // Латинская Америка. – 1994. – №10. – С.4-5.
9. Крысин А.Г. Активизация наших отношений – объективная необходимость // Латинская Америка. – 1994. – №12. – С.38-45.
10. Давыдов В.М. Россия поворачивается к Латинской Америке // Латинская Америка. – 1998. – №2. – С.36-37.
11. Окунева Л.С. Россия и Мексика: проблемы интеграции в мировую экономику. Круглый стол // Латинская Америка. – 1992. – №5-6. – С.33.
12. Давыдов В.М. – Указ. соч. – С.38.
13. Сизоненко А.И. Вопрос периодизации и изучения российско-латиноамериканских отношений // Латинская Америка. – 1997. – №11. – С. 55.
14. Внешняя политика стран Латинской Америки / В.П.Сударев (руководитель автор. коллектива). – М.: Наука, 1982. – С.40-41.
15. Бородаев В. Куба. О старой мудрости не рубить сплеча // Международная жизнь, 1998. – №7. – С.83.
16. Хачатуров К. В Латинской Америке у Москвы свои интересы // Международная жизнь. – 1996. – №7. – С.30-32.
17. Серов В.И. Развитие межрегиональных контактов – взаимовыгодно//Латинская Америка. – 1997. – №7. – С.14-15.
18. Мартынов Б.Ф. Россия и Южноамериканские страны в новом глобальном измерении // Латинская Америка. – 1997. – №3. – С.32-34.
19. Серов В.И. – Указ. соч. – С.15-17.
20. Орлов. С.Б. Реалии и перспективы взаимодействия // Латинская Америка. – 1998. – №4. – С.4-10.
21. Лампейра Л. Внешняя политика Бразилии и включение страны в мировое сообщество// Латинская Америка. – 1998. – №2. – С.28-29.
22. Давыдов В.М. Новый облик региона // Латинская Америка. – 1998. – №3. – С.6-8.
23. Мехиа Велес М.Э. Колумбия: главные задачи и перспективы развития // Латинская Америка. – 1998. – №5. – С.31-33.
24. Красильщиков В. А. По пути Латинской Америки? // Свободная мысль. – 1997. – №10. – С.115-117.
25. Примаков Е.М. – Указ. соч. – С.6-8.
26. Давыдов В.М. – Указ. соч. – С.43-44.
27. Хачатуров А.И. – Указ. соч. – С.110-112.
28. Бородаев В.А. Россия и Куба. К новой модели отношений// Россия и Латинская Америка к новому партнёрству. – М.: ИЛАРАН, 1992. – С.25-27.
29. Робайна Р. Мы возвращаемся в Россию // Латинская Америка. – 1998. – №7. – С.92-94.
30. Давыдов В.М. Россия поворачивается к Латинской Америке // Латинская Америка. – 1998. – №2. – С.36-37.

31. Россия и Мексика: проблемы интеграции в мировую экономику. Круглый стол // Латинская Америка. – 1992. – № 5-6. – С.30.
32. Мартынов Б.В. Россия и либероамериканские страны в новом глобальном измерении // Латинская Америка. – 1997. – №3. – С.32.

Надійшла до редакції 01.03.2001 р.

ББК ТЗ (7 Ник) 6р 30

ПРОБЛЕМЫ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ БОРЬБА ВОКРУГ КОНСТИТУЦИОННОЙ РЕФОРМЫ В НИКАРАГУА (90-е гг. XX ст.)

С.А.Барышников

Характерной особенностью конституционного развития Никарагуа в новое и новейшее время является частая смена конституций, постоянное обновление конституционного законодательства, иными словами, явная нестабильность основного закона республики. В этом ряду следует назвать конституции 1858, 1893, 1939, 1950, 1974 и 1987 гг. То есть, в стране как минимум шесть раз за всю ее историю менялась структурная и функциональная характеристика политической системы общества. Причем смена основных законов объясняется частыми изменениями политических режимов, форм правления и государственного устройства в Никарагуа. И всегда при этом новая конституция обозначала содержательные и временные рамки того или иного периода общественно-политического развития страны, зачастую фиксируя итоги и результаты политического противостояния, формы и способы разрешения определенного этапа внутреннего кризиса. Эта же ситуация сохраняется и в условиях современного общественно-политического развития.

К середине 90-х гг. катализатором очередного этапа перманентного системного кризиса, сопровождавшего все шесть лет президентство Виолетты Чаморро (1990-1996), стала борьба сторонников ускоренной модернизации никарагуанского общества за пересмотр конституции 1987 года [1]. Их политические оппоненты, напротив, попытались противодействовать этому. Именно это противостояние во многом определило последующее развитие политического процесса в этой центральноамериканской стране. Напомним в этой связи, что конституция Республики Никарагуа была принята в период правления Сандинистского фронта национального освобождения (СФНО) и уже поэтому неизбежно несла на себе отпечаток авторитарных тенденций, присущих сандинистскому режиму. Неудивительно, что противники СФНО изначально рассматривали реформирование, а в случае неудачи и полную отмену сандинистской конституции как важнейшее и необходимое условие коренной «десандинизации» страны. Подобные настроения разделялись, судя по всему, и значительной частью никарагуанского общества. «Необходимость внесения изменений в Основной закон, – указывает в этой связи М.Чумакова, – последовательно отстаивалась с 1991 г. большинством парламентских фракций – от правых до левых. Исключение составляли сандинисты-ортодоксы, стремившиеся всевозможными способами отсрочить принятие поправок, предусматривающих обновление роли государства, ограничение полномочий президента, расширение прав законодательного органа, а главное – изъятие из конституции идеологического заряда сандинизма и положений о лидирующей роли СФНО» [2].

Инициативу наиболее решительных противников сандинизма, направленную на реформу конституции, сразу же поддержали официальная церковь – в лице кардинала М.Обандо-и-Браво, правозащитные и пацифистские организации страны, но отвергли правительство Чаморро и СФНО. Однако данное торможение являлось фактически лишь инерционным движением, непродуктивным и неэффективным с самого своего начала. Проблема по мере оттяжки с ее разрешением лишь еще более обострялась, пуская своего рода «метастазы», разрушающие политико-правовые основы существующего государства. И по мере развития данной конфликтной ситуации эта истина становилась понятной не только сторонникам, но и противникам конституционного реформирования, что уже само по себе создавало необходимый консенсус – как среди основных политических сил, так и в обществе в целом.

В конце концов, движение по пути политико-правовой реформы наметилось в начале 1994 г., когда спикером парламента был избран толерантный христианский демократ Л.Гусман и после того, как около шестидесяти из девяноста депутатов Национальной ассамблеи высказались за необходимость принятия поправок к Основному закону страны. Тем не менее сам процесс рассмотрения и принятия пакета конституционных поправок растянулся во времени и сопровождался острейшими противоречиями и жестким противостоянием между защитниками правового государства и сторонниками авторитаризма. В этом плане, как нам кажется, нельзя не отметить, что все это время ни разу инициатива реформы конституции не исходила ни от правительства, ни от самого президента, что еще раз подтверждало весьма неприятный для демократов факт соправления страной администрации Чаморро и руководства СФНО. И все же, как отмечал однофамилец руководителя парламента и лидер центристского Христианско-демократического союза У.Гусман, «политическая реформа стала неотложным моральным императивом всего развития, превратившись в своего рода исторический мандат» [3]. К морально-политической стороне проблемы добавлялась и необходимость формирования адекватной новым условиям законодательной и институциональной базы, обеспечения правовых основ модернизационного процесса.

Так постепенно формировалось необходимое парламентское большинство, которое могло обеспечить подлинное, а не косметическое «обновление», реформирование конституции. «Несмотря на существенные разногласия, – отмечает М.Чумакова, – между центристами, правыми и левыми фракциями, осознание необходимости приведения законодательной базы в соответствие с меняющимися реалиями страны, явилось фактором сплочения законодателей и в итоге обеспечило необходимое для принятия конституционных поправок большинство» [4].

7 февраля 1995 г. Национальная ассамблея во втором чтении большинством голосов одобрила шестьдесят пять поправок к Основному закону республики, которые по своему содержанию и символическому звучанию вносили серьезные коррективы в политико-правовую систему Никарагуа, институционализируя политические, социальные и экономические изменения последних пяти лет. Остановимся на наиболее важных, на наш взгляд, из них. Прежде всего, в текст конституции возвращалось фундаментальное – с точки зрения классовых интересов буржуазии – положение о гарантии всех форм собственности на средства производства, в том числе и частной (Ст.5). Более того, – право на частную собственность определялось в качестве важнейшего права никарагуанского народа (Ст.44). Помимо, казалось бы, частных проблем семейного права (Ст.71.), в обновленном тексте Основного закона довольно подробно отражались основополагающие вопросы национальной обороны и военного строительства (Ст. 92, 93, 95 и 96). Примечательно то, что в новой редакции конституции идеологизированное понятие «Сандинистская Народная Армия» заменялось более общим и ли-

шенным всякого партийно-идеологического смысла определением «Армия Никарагуа». Но наиболее определенно и четко «десандинизация» вооруженных сил фиксировалась положением, согласно которому «Военная служба не является обязательной и запрещается любая форма принудительного призыва с целью пополнения рядов Армии Никарагуа и Национальной Полиции» (Ст.96). Помимо этого, в вооруженных силах, как и в любых других государственных институтах, запрещалась любая партийно-политическая деятельность (Ст.96). Тем самым устранялись юридические нормы авторитарного и идеологизированного государства.

Таким образом, сам факт реформирования конституции в части определения места и роли вооруженных сил республики свидетельствовал о начале реального движения к правовому государству и демократической системе в целом. К тому же, по нашему мнению, концептуальная, теоретико-правовая «десандинизация» вооруженных сил практически день в день совпала и с ее практической реализацией – 22 февраля 1995 г. с поста командующего «Армией Никарагуа» ушел в отставку сандинистский генерал У.Ортега – родной брат Генерального секретаря СФНО Д.Ортеги, чье влияние в последнее время настолько возросло, что могло конкурировать с возможностями главы государства [5]. С уходом генерала Ортеги, как казалось, наконец-то решался целый комплекс «болевых» проблем, касавшийся основополагающего вопроса о реальном «удельном весе» власти в целом и ее отдельных сегментов в частности, а также устранялся наиболее серьезный и веский аргумент тех критиков «переходного» режима, которые считали сандинистов фактическими соправителями постреволюционной Никарагуа, – как в стране, так и за рубежом. Впрочем, Ортегу сменил такой же сандинистский функционер, сделавший блестящую военную карьеру в период правления СФНО, – генерал Х.Куадра, до этого бывший начальником штаба «Армии Никарагуа». Тем не менее, в любом случае данный «тектонический сдвиг» знаменовал важнейший политический успех противников СФНО. Кстати, февраль 1995 г. в целом открыл для сандинистов своего рода «полосу невезения», кульминацией которой станет проигрыш всеобщих выборов в октябре 1996 года!

Возвращаясь к анализу конституционной реформы, хотелось бы остановиться еще на некоторых ее аспектах и конкретных положениях. Кардинальные изменения коснулись тех статей Основного закона, которые регламентировали статус и полномочия президента республики: весьма значительно и существенно ограничивались его функции в системе государственного управления, и прежде всего в части издания декретов и ратификации международных договоров. Очевидно, инициаторы и сторонники конституционной реформы руководствовались в этом плане благими целями и задачами обеспечения большего равновесия ветвей власти, необходимостью реализации базового демократического принципа и механизма «сдержек и противовесов», хотя, по мнению противников реформы, введение в действие данных поправок опасно увеличивало вмешательство законодателей в сферу компетенции правительства и президента. Весьма важным и принципиальным – с точки зрения «чистой» демократии – стал запрет на переизбрание президента и вице-президента на второй срок. Помимо этого, предусматривалось проведение второго тура голосования в ходе президентских выборов, если ни один из кандидатов не наберет 45% голосов. Действенным средством борьбы с nepотизмом должно было стать недопущение избрания на пост президента родственников предыдущего или действующего главы государства, работавших в его администрации (Ст.147). В сложившейся конкретной ситуации в Никарагуа эта ограничительная норма касалась прежде всего зятя президента Чаморро А.Лакайо и других ее родственников, занимавших в различных правительственных структурах около сорока руководящих постов! Впрочем, и победитель президентской гонки – 96 либерал с

явно правыми взглядами А.Алеман также быстро пристроит на многие ответственные должности своих близких и дальних родственников [6]. Достаточно принципиальным нововведением явилось и сокращение срока президентских полномочий с шести до пяти лет (Ст.143). Справедливости ради, следует отметить и аналогичное сокращение срока прерогатив парламента республики. «Тем самым, – комментирует М.Чумакова, – инициаторы реформы стремились обезопасить страну от возможных издержек «президенциализма», чреватых возвратом к авторитарному прошлому» [7].

Помимо отмеченных выше аспектов процесса реформирования Основного закона страны, в новом его варианте существенно менялись и другие важнейшие нормы, касавшиеся экономических, финансовых, социальных и иных сфер жизнедеятельности (Ст. 99, 114, 125, 159, 177). Некоторые изменения в текст ныне действующей конституции Никарагуа были внесены в январе 2000 г., в рамках общей политической реформы, проводимой Алеманом и Либеральным альянсом, победившими в октябре 1996 г. Процесс конституционной реформы, судя по всему, превращается в перманентный. Так, на 2001 год запланированы выборы в специальную Конституционную ассамблею, которая должна будет принять новый Основной закон, пока же Никарагуа живет по старой новой конституции 1987 года [8].

Таким образом, через пять лет после своего прихода к власти, пусть и с явным опозданием, никарагуанские демократы все-таки смогли начать кардинальную ломку старой, во многом авторитарной по своей сути, политико-правовой системы, обозначив тем самым важнейшее направление всего модернизационного процесса. Именно в этом и заключается, по нашему мнению, важнейшее значение отмеченной выше конституционной реформы [9].

Однако вслед за принятием поправок к Основному закону республики последовал очередной виток политического кризиса, вызванного явно деструктивной позицией президента Чаморро (а уже не СФНО!). Глава государства наотрез отказалась одобрить пакет конституционных поправок, ставивших барьер на пути выдвижения ее зятя, т.е. уже упомянутого нами Лакайо, на пост президента (Ст.147) и предусматривавших отставку тех представителей центральной и местной исполнительной власти, которые намеревались принять участие в президентской гонке. Своеобразный демарш президента был всецело поддержан руководством СФНО и кабинетом министров. Проявляя явное неуважение к закону и демонстрируя «частнобизнеснические» политические инстинкты, двадцать четыре члена кабинета даже обратились в Верховный суд республики с просьбой приостановить осуществление данной юридической нормы. Возникла еще одна патовая ситуация, поиски выхода из которой в очередной раз потребовали серьезных усилий и политических издержек. К тому же постоянная эскалация политического противостояния стимулировала активность экстремистских сил различного толка, в том числе и не брезговавших террористической деятельностью. Так, в период с мая 1995 по май 1996 года в стране было совершено 22 террористических акта в форме организации взрывов в общественных местах, в том числе и в католических храмах [10]. В декабре 1995 года в Манагуа имели место ожесточенные столкновения между студенческой молодежью и полицией, причем обе стороны применяли огнестрельное оружие. И, наконец, своего рода кульминацией этого политического беспредела стало неудавшееся покушение на одного из лидеров правой оппозиции, уже упоминавшегося выше Алемана в январе 1996 года [11].

К этому времени ситуация складывалась таким образом, что правительство продолжало терять контроль за положением в стране, что в свою очередь могло привести к полнейшей дестабилизации всей общественно-политической жизни Никарагуа. Судя по всему, за большинством подобных террористических акций стояли сандинисты, ко-

торые рассматривали террор в качестве важнейшего элемента всей своей тактики, сводившейся к формуле «править снизу». Так, во втором по величине городе страны – Леоне были арестованы лица, причастные к терроризму, оказавшиеся членами СФНО. Однако в целом доказать причастность партии Д.Ортеги к разгулу террора в стране так и не удалось.

И все же, стремясь выйти из сложившейся патовой ситуации, 14 июня 1995 г. представители исполнительной и законодательной властей подписали Политическое соглашение по частичной реформе конституции, а еще через две недели, 30 июня, Национальная ассамблея приняла закон о проведении конституционных реформ, содержащий новую трактовку отдельных поправок и положения о необходимости пересмотра ряда законодательных актов, регулирующих сферу деятельности исполнительной власти [12]. Это был вариант вынужденного, а отнюдь не «избыточного» компромисса, но все-таки очень важным стало то, что в умах и политиков-исполнителей, и политиков-законодателей возобладало понимание того, что законодательные акты гораздо лучше актов террористических!

Именно данный тактический консенсус и стал зародышем столь необходимого стране и народу согласия и умиротворения политической элиты, без чего все планы и перспективы модернизации никарагуанского общества оставались бы лишь благим пожеланием. И практические результаты этого консенсуса не замедлили сказаться в конкретных политических решениях. Так, на основе взаимных уступок президента и законодателей 3 июля 1995 г. был избран новый состав Высшего избирательного совета (ВИС), а через день, 5 июля, вступили в силу и сами поправки конституции [13]. И сразу же резко и достаточно эффективно активизировалась деятельность парламента. Достигнув консенсуса в одном, никарагуанские демократы сумели продвинуться и в другом, не менее важном направлении, окончательно «выдавливая» сандинистов из властных структур. В частности, весьма успешно была преодолена сандинистская доминанта в органах судебной власти – был обновлен состав Верховного суда и положено начало модернизации всей судебной вертикали. Удалось также достаточно быстро решить и ряд актуальных правовых вопросов, прежде всего в части систематизации и кодификации важнейших юридических норм. Так, были приняты обновленные трудовой и уголовный кодексы. Всего же за 1995 г. Национальная ассамблея утвердила семнадцать новых законов, что свидетельствовало о наметившемся наконец-то взаимодействию двух основных ветвей государственной власти – исполнительной и законодательной и вселяло надежду на успех всего процесса демократизации. По крайней мере, и умеренная группировка в демократическом лагере (Чаморро-Лакайо), и его радикальное крыло (Алеман-Годой-Сесар) в равной степени не желали сандинистского реванша и в преддверии намеченных на 20 октября 1996 г. всеобщих выборов возвращались к некогда сплотившему их негативному консенсусу – неприятию сандинизма, а значит и к некогда единой политической стратегии, хотя на уровне персоналий и личных амбиций все еще оставались весьма серьезные разногласия и противоречия.

Таким образом, как мы в этом могли убедиться, демократическим силам в условиях системного кризиса и в рамках «переходного периода» довольно непросто, но всегда можно и нужно находить компромиссные стратегически объединяющие решения. Ведь только так новые политические элиты могут добиться существенного ускорения модернизационного процесса в посттоталитарном обществе и не допустить самой «возможности реинкарнации авторитаризма» [14].

РЕЗЮМЕ

У статті розкривається процес формування в Нікарагуа законодавчої та інституціональної бази, необхідної для здійснення справжньої політичної модернізації нікарагуанського суспільства. Дана тема розкриває суттєвість, динаміку і спрямування політичних процесів в Нікарагуа.

SUMMARY

In this article the making process of formation in Nicaragua legislative and institution base of the original political modernizing of the Nigaraguan society. The given theme opens the essence, dynamics and direction of political process in Nicaragua.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Constitucion Politica de la Republica de Nigaragua //La Gaceta Diario oficial. Managua, 9.01.1997.
2. Чумакова М.Л. Никарагуа: время выбора //Латинская Америка. – 1997.– №2. – С.55.
3. Guzman Luis Humberto: Reforma constitucional y modernizacion //Panorama centroamericano. Reporte politico. Guatemala, 1995, №37, p.16.
4. Чумакова М.Л. Указ. соч. – С.55.
5. Efe. Madrid, 22.02.1995.
6. Алексеев А. Страна четырех семей //Коммерсантъ ВЛАСТЬ. – 2000. – №7. – С.35-37.
7. Чумакова М.Л. Указ. соч. – С.56.
8. Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы /Отв.ред. З.В.Ивановский. – М.: Наука, 2000. – С.224.
9. Asamblea Nacional de la Republica de Nicaragua. Articulos fundamentales de las refofmas aprobados //Panorama centroamericano. Reporte politico. Documentos, 1995, №101, p.5-8.
10. Efe, 11.05.1995.
11. Ibid., 21.01.1996.
12. La Prensa. Managua, 15.06.1995.
13. Panorama centroamericano. Reporte politico, 1995, №106, p.6-8.
14. Чумакова М.Л. Векторы политической безопасности //Латинская Америка. – 2000. – №4. – С.17.

Надійшла до редакції 21.02.2001 р.

ББК 63.3. (4 Укр.) я 73

УКРАЇНА І ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

І.Я.Тодоров

Кардинальні зміни, що проходять у світі, і насамперед у Центральній і Східній Європі протягом останнього десятиліття, потребують відмови від застарілих і помилкових парадигм та здійснення переходу до якісно нового сприйняття сучасних політичних процесів і інститутів. Трансформаційні й інтеграційні процеси в Європі наприкінці ХХ сторіччя створили нову геополітичну ситуацію на континенті. Ці процеси відбува-

ються в нових умовах – зникненні біполярності на глобальному рівні і посиленні нестабільності, поглибленні міжнародних конфліктів на регіональному рівні.

Незважаючи на майже півсторічний відрізок існування в країнах регіону тоталітарної радянської моделі, на сьогодні концепції геополітичних і соціально-економічних пріоритетів більшості країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) головною метою визначають вступ цих країн до європейських, євроатлантичних організацій, насамперед, до НАТО і ЄС. По суті, незважаючи на те, хто перемагає на парламентських виборах в цих країнах, політика держав ЦСЄ обумовлена як загальноєвропейським процесом економічної інтеграції, так і євроатлантичною інтеграцією держав регіону. Ці особливості лібералізованих моделей авторитаризму та тоталітаризму держав ЦСЄ, а також і сталість традицій європейськості, наявність елементів правової й політичної культури суспільств обумовили мирний перехід суспільств цих держав до парламентської демократії. Аналізуючи цей процес трансформації в ЦСЄ згідно відомій теорії Д.Ростоу, як незворотний соціо-політичний процес, який складається з трьох послідовних фаз – підготовчої, прийняття рішень та стадії адаптації суспільства до нових політичних та економічних механізмів, саме в історико-порівняльному контексті можна визначити як розбіжності, так і специфіку й закономірності моделей трансформаційних змін. Водночас, треба зауважити, що вирішальне значення в контексті започаткування політичного консенсусу (як засобу розв'язання ймовірних конфліктів у політичній площині) мають й так звані попередні умови, а саме, національна єдність, певний рівень економічного розвитку й соціальної диференціації [1].

Відомо, що досягти взаєморозуміння можна лише за умов суспільного діалогу, передумовою якого є традиції правової і політичної культури, взагалі цінності демократії. Адже згідно теорії Ю.Хабермаса саме дискурсивна демократія, публічна сфера як інституціональне оформлення дискурсу є джерелом легітимності інституційно організованої влади та однією з передумов формування демократичних інститутів громадянського суспільства [2]. Аналізуючи процес переходу держав ЦСЄ до парламентської демократії в контексті теорії консенсусу Ю.Хабермаса (як досягнення раціональної та сталої суспільної злагоди на основі трансформації приватних інтересів інституцій у суспільний інтерес, доведення та репрезентація якого і становить політичний компроміс), слід зазначити, що саме досягнення консенсусу політичними силами таких країн, як Польща і Угорщина відображало демократичну, якісну характеристику зміни соціально-історичної парадигми держав ЦСЄ.

Про своє бажання якщо не стати повноправним членом НАТО, то принаймні, розвивати всебічне співробітництво заявили практично всі країни ЦСЄ, включаючи Україну. Така стратегія країн центрально-східноєвропейського регіону має вирішальне значення з погляду розвитку загальноєвропейської системи безпеки в контексті подальшої трансформації загальноєвропейського геополітичного простору, що в кінцевому результаті вже в цьому сторіччі остаточно легалізує факт так званого «повернення» країн ЦСЄ до Європи.

Основними напрямками інтеграції країн Центрально-Східної Європи в євроатлантичні структури є: економічна і політична інтеграція (включає, насамперед, співробітництво і прагнення влитися в Європейський Союз); військово-політична інтеграція (включає прагнення до вступу в НАТО, участь в Ініціативі «Партнерство заради миру» і співробітництво в загальноєвропейських процесах у рамках ОБСЄ); соціальне і гуманітарне співробітництво в рамках Ради Європи та інших інституцій; регіональна кооперація країн ЦСЄ (Вишеградська група, Організація Чорноморського Економічного Співробітництва, Центрально-Європейська Ініціатива, балто-чорноморські контакти та ін.).

Найбільш важким у сучасній геополітичній ситуації в ЦСЄ є становище України. Необхідність зберігання і закріплення національної незалежності, подолання кризи, поглиблення прогресивних економічних і політичних реформ об'єктивно ставить перед Україною завдання максимально швидкої інтеграції у всі євроатлантичні структури. Принципових розбіжностей з позицією в цьому питанні з іншими країнами ЦСЄ в Україні немає і не може бути. Глава держави і виконавчої влади, а з початку 2000 року і парламент достатньо визначилися з цього питання. У зовнішній політиці України залишаються головними пріоритетами усі ті напрями і засади, які Президент Л.Д.Кучма визначив ще рік тому. ЄС, Росія, США, економізація – по суті нічого не міняється.

Розвиток України як незалежної, демократичної європейської держави припускає і послідовну зовнішньополітичну, міжнародну діяльність уряду в напрямку інтеграції в Європу. Необхідно активні зусилля щодо формування української ідентичності як частини європейської, щодо подолання психології відчуженості, недовіри, ворожнечі.

Міністр закордонних справ України А.Зленко справедливо підкреслив, що у відносинах з Європейським Союзом Україна виходить з єдиного і очевидного концептуального погляду: ми – європейці і маємо належати до об'єднаної Європи [3]. Консолідація українців навколо європейської ідеї повинна стати нашим головним завданням, про що йдеться в Основних напрямках зовнішньої політики, затверджених Верховною Радою ще влітку 1993 року.

Україна здійснює різнобічне співробітництво з Євросоюзом. 14 червня 1994 року вона уклала угоду про партнерство і співробітництво з ЄС. Верховна Рада ратифікувала його в тому ж 1994 р., усі країни ЄС – тільки в 1998 р. Стратегічною метою України є повноцінне членство в Євросоюзі. У червні 1998 р. у Люксембурзі відбулося засідання Ради з питань співробітництва Україна-ЄС. Указом Президента України 11 червня 1998 року була затверджена Стратегія інтеграції України в Європейський Союз. Ця стратегія містить у собі такі основні напрями: адаптацію законодавства України до законодавства ЄС, забезпечення прав людини; економічну інтеграцію і розвиток торговельних відносин між Україною і ЄС; інтеграцію України в ЄС у контексті загальноєвропейської безпеки; політичну консолідацію і зміцнення демократії; адаптацію соціальної політики України до стандартів ЄС; культурно-утворювальну і науково-технічну інтеграцію; регіональну інтеграцію України; галузеве співробітництво; співробітництво в галузі охорони навколишнього природного середовища [4]. З ініціативи Національного Агентства з розвитку і європейської інтеграції (зараз входить до складу міністерства економіки) на початку 1999 року Кабінет Міністрів України поставив за обов'язок всім обласним державним адміністраціям підготувати власні плани участі регіонів у реалізації указу Президента України про Стратегію інтеграції нашої країни в Європейський Союз. Проте, складання планів заходів щодо європейської інтеграції явно недостатньо. Об'єктивно Україна повинна бути готова до того, що європейське співтовариство має право цікавитися і впливати на ситуацію в Україні. Ми довго намагалися ледь не обценьками витягнути з ЄС «зізнання в любові» до України. При цьому мало що реально робилось для того, щоб хоч на йоту наблизитись до виконання численних, насамперед економічних критеріїв членства. ЄС – не благодійний клуб. Основна робота має бути зроблена в Україні самими українцями. Благотворний вплив Євросоюзу на інші країни полягає не в тому, що обіцяють «золоті гори», а в тому, що самі критерії членства спонукають країни-кандидати проводити глибокі внутрішні реформи і демократизацію суспільства, що само в собі є благом навіть безвідносно до перспектив членства. Саме це і стало основною мотивацією європейського вибору України. ЄС не як самоціль, а як засіб стати багатшими, сильнішими, згуртованішими. Поки кожен громадянин України не збагне цієї простої істини, неможливо буде йому пояснити, навіщо та адаптація за-

конодавства, що нам дасть зона вільної торгівлі з ЄС або кому потрібна добросовісна конкуренція чи захист прав інтелектуальної власності. Це ті прописні істини яких дотримується розвинутий світ. Чим скоріше ми їх опануємо, тим швидше в нього увійдемо. Приклад: існують торговельні претензії ЄС до України – ми їх вирішуємо. Намагались, але щось не змогли вчасно вирішити – не слід робити з цього трагедію. Торговельні претензії існуватимуть завжди, вони часто виникають і поміж самими країнами ЄС. Україна готова зробити свій внесок в енергетичну безпеку Європи. Лише коли російський газ потече в Європу через Україну, Білорусь, Фінляндію, Польщу, Словаччину, а каспійська нафта – через Грузію, Україну, Туреччину, Румунію, Болгарію – лише тоді буде справжня енергетична безпека, а отже і політична безпека у всій Європі. Позиція України щодо розвитку європейської газотранспортної мережі знайшла повну підтримку нашого стратегічного партнера Польщі. Польща, мабуть, одна з дуже небагатьох країн, з якою маємо такий інтенсивний і динамічний діалог і продуктивне співробітництво. Україна об'єктивно становить значний інтерес для Польщі, яка виступає нашим потужним лобі в європейських структурах. У свою чергу Польща є взірцем для нас, як мобілізувати зусилля для внутрішнього відродження і повернення до європейської спільноти. Цей взаємний інтерес, помножений на тісні гуманітарні зв'язки, і є основою нашого стратегічного партнерства і рушієм його подальшого зміцнення. Не треба соромитись вчитись у інших центральноєвропейців. Справа не в розумі. Через об'єктивні історичні обставини нашим західним сусідам вдалося швидше зламати старі стереотипи, згуртуватись і вийти вперед [5].

Прийняття нашої країни до Ради Європи в листопаді 1995 року безумовно сприяло зростанню її авторитету. Проте, неповне виконання Україною своїх зобов'язань, насамперед у гуманітарній сфері, фактично на кожній сесії Парламентської Асамблеї ставало проблемою перед українською делегацією. Лише ратифікація Верховною Радою 22 лютого 2000 року Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, що стосується скасування кари смерті зняло гостроту проблеми. Але новим питанням навесні 2000 року постало проведення референдуму. На щастя наша країна гідно вийшла з складної ситуації. Глави держав і урядів країн-членів Ради Європи в жовтні 1997 року затвердили План дій щодо зміцнення демократичної стабільності. У цьому плані були визначені п'ять основних напрямків. Серед них: демократія і права людини; соціальна згуртованість; безпека громадян; демократичні цінності і культурне різноманіття; структурні зміни. Останній з названих напрямків припускає насамперед тісне співробітництво з іншими європейськими організаціями [6].

Найбільш гострі дискусії в Україні викликають стосунки з НАТО. Сьогодні в питанні ставлення України до Північно-Атлантичного альянсу фактично відображається питання існування її національної державності. Україна першою серед країн СНД, у лютому 1994 року, приєдналася до натовської ініціативи «Партнерство заради миру» (РФР). Розширюються політичне і військово-технічне співробітництво з країнами альянсу, особливо, з його новими членами. Після достатньо важкого і суперечливого переговорного процесу 9 липня 1997 року на самміті країн НАТО в Мадриді була нарешті підписана Хартія про особливе партнерство між Україною й Організацією Північно-Атлантичного Договору. Ця Хартія підкреслює відкритість співробітництва НАТО з новими демократіями ЦСЄ, невід'ємною частиною якої визнається Україна. У Хартії підкреслюється прагнення України поглиблювати інтеграцію до всіх європейських і євроатлантичних структур [7]. Унікальним в історії Альянсу стало засідання комісії Україна-НАТО, що відбулося на початку березня 2000 року в Києві (уперше Північно-Атлантична Рада на рівні послів зібралася не в країні-члені НАТО) [8].

Проте, євроатлантичний вибір значної частини правлячої української еліти зустрічає завзятий опір із боку лівих і імперських сил. Антинатовська позиція комуністів, їхніх прихильників впливає з їхнього неприйняття української державності як такої. Результати різноманітних соціологічних досліджень свідчать про реальні трансформації поглядів українського суспільства. Експертна оцінка стану та основних напрямків зовнішньої політики України здійснювалася протягом кількох останніх років незалежним Українським центром досліджень миру, конверсії і конфліктних ситуацій (УЦДМККС) у рамках постійно діючої програми Моніторинг зовнішньої політики України та політики в галузі безпеки в Києві за підтримки фонду Ф.Еберта (ФРН). За результатами проведених опитувань серед експертів чітко вирізняються прихильники чотирьох провідних зовнішньополітичних орієнтацій, які віддзеркалюють домінуючі в Україні погляди на подальші шляхи розвитку, що відповідали б національним інтересам України. Здебільшого уподобання експертів розподіляються між двома основними орієнтаціями. До першої провідної групи належать прихильники вступу України до НАТО. За грудневими даними вони становили 51,2% експертів. Цю групу можна вважати досить усталеною. Другу значну групу становлять прихильники «позаблокового або нейтрального статусу України». Ця орієнтація постійно посилюється – від 28,6% до 41,5%. Це відбувається за рахунок зменшення, або ж цілковитого нехтування таких варіантів як «вступ України до військового союзу країн СНД як альтернативи вступу до НАТО» або ж інших альтернатив. Існує ще одна, незначна, але досить стала група, що постійно набирала близько 5-7%, до якої належать прихильники малореального за теперішньої геополітичної ситуації «вступу до НАТО разом із країнами СНД». Можна тлумачити ці результати, з одного боку, як спричинені деяким розчаруванням щодо стану інтеграційного потенціалу України (для чого надають підстави й інші показники), з другого – активізацією російського напрямку зовнішньої політики за умов, коли РФ все більше втрачає привабливі риси. Експертам було запропоновано оцінити основні цілі зовнішньої політики України, що мало надати більш докладну інформацію порівняно з наведеними вище орієнтаціями у рамках дихотомії «натовська – нейтральна». Найважливішими цілями зовнішньої політики України експерти вважають: по-перше, створення умов, за яких Україна могла б не турбуватися про стан своєї безпеки та цілком зосередитися на вирішенні внутрішніх проблем (74,3% експертів); по-друге, створення загальної системи безпеки, яка б виключила війну як спосіб вирішення міжнародних конфліктів (58,3% експертів); по-третє, встановлення та розвиток партнерських відносин з Росією (53,8% експертів); по-четверте, поглиблення партнерських відносин з країнами Центрально-Східної Європи та Балтії (50% експертів); по-п'яте, набуття Україною функції транспортного коридору Північ-Південь, Схід-Захід (47,1% експертів). Далі експерти відзначають як важливі, але меншою мірою, такі цілі як поглиблення партнерських відносин з країнами СНД та прагнення досягнути надання масштабної допомоги та інвестицій з боку країн Заходу. Можна також зазначити роль чинника міжнародної, європейської безпеки, який почав виявлятися насамперед у вигляді певного, доволі відчутного впливу на врегулювання і гармонізацію міждержавних відносин у ЦСЄ.

Оцінки експертів значною мірою відрізняються від думок пересічних громадян. Кількість тих, хто беззастережно позитивно оцінює курс на розширення співробітництва з НАТО як такий, що відповідає національним інтересам України, зміцнює її безпеку, не змінилася і залишається на рівні 36% населення. Дещо зростали побоювання, що наслідком реалізації такого курсу стане «буферний статус» України між НАТО та військово-політичним союзом країн СНД (з 26 до 36% респондентів). Але це зростання не можна вважати надто значним на тлі інших показників. Хоча воно відображає реальну загрозу сповзання України в «сіру зону» або «зону байдужості» у міжнародних відно-

синах. Водночас 51% учасників опитування вважали, що курс адміністрації Кучми на розширення співробітництва України з НАТО підриває стабільність відносин з Росією. Те, що тільки половина населення розглядає відносини Україна – НАТО, Україна – Росія як «гру з нульовою сумою» (тобто кожний здобуток у стосунках з НАТО є втратою у відносинах з РФ), слід визнати дуже високим позитивним показником. Звичайно, з цього не можна робити висновку, що ті, хто не визначилися в оцінці цього питання (34%), є прибічниками «кооперативної безпеки» або розглядають стосунки Україна – НАТО та РФ – НАТО як паралельні процеси. Утім 15% респондентів, які вважають, що зближення з НАТО не загрожує відносинам з Росією, можна розцінювати як потенціал розповсюдження саме такого підходу. Розбіжності між позицією правлячої еліти та населення спостерігаються насамперед у ставленні до такої проблеми, як наявність в Україні військово-політичних союзників. Якщо експерти протягом останніх років розглядають у такій якості Польщу, США, НАТО, країни Балтії, а Росія обіймає приблизно сьоме місце, то у громадській свідомості РФ є одноосібним та беззастережним лідером, до якого цього року ще підтягнулася й Білорусь, а серед згаданих експертами країн варті уваги з погляду зору населення тільки США (третє місце з чотириразовим відставанням від Росії та після Білорусі). Але проблема втрачає однозначний характер, якщо зважити на оцінку населенням допомоги з боку інших держав. Серед тих, хто найбільше допоміг Україні за роки незалежності, лідерами називалися: 1) Німеччина – 29,8%; 2) США – 29,1%; 3) Канада – 16,8%; 4) Росія – 14,9%; 5) Європейський Союз – 13,8%. Відверто негативне ставлення до цієї допомоги властиве 21% населення (ця частка вважає, що допомога не принесла користі Україні) [9].

Висновок з наведеного може бути у стислому вигляді сформульований так: в Україні присутня стала група населення, якій властиві антинаївські, або у широкому сенсі антизахідні погляди, але вона аж ніяк не становить більшість населення і не спостерігається тенденція до її розширення. Політики, які б прагнули розігрувати антинаївську карту, позбавлені будь-яких перспектив. Хоча НАТО залишається для значної частини населення досить незрозумілою організацією, це не має наслідком ворожих поглядів, які б інерційно існували як спадщина радянських часів.

Таким чином, наполегливість України в реалізації своїх європейських планів, розвиток співробітництва в рамках Ради Європи, вступ до НАТО слов'янських Чехії і Польщі позбавляють поняття слов'янської спільноти, що ініціюється Росією і Білоруссю будь якого практичного змісту, роблять безперспективною політичну інтеграцію в рамках СНД.

Євроатлантична інтеграція України – об'єктивний і історично прогресивний процес, зумовлений досягненням політичної незалежності, побудовою громадянського суспільства та правової держави, становленням ринкової економіки. Він дає надії на створення єдиного загальноєвропейського дому і знаходження в ньому Україною свого гідного місця. Безумовно, що нашій державі необхідна зовнішня допомога для реалізації поставлених цілей. Проте, при цьому варто усвідомлювати, що українську роботу ніхто не виконає. Спочатку Європа в Україні, а потім – Україна в Європі. Перейняти польський чи інший досвід європейської інтеграції можливо лише тоді, коли це стане справою не тільки політиків і експертів, але й всіх українських громадян. Адже європейськість – це не тільки законодавство чи економіка. Вона повинна з'явитись насамперед в свідомості людей. Це і побут, і ставлення до життя, і культура взаємин, і приватна бізнесова ініціатива, і здатність відстоювати свої громадянські права тощо.

РЕЗЮМЕ

Кардинальные изменения, происходящие в мире, и прежде всего, в Центрально-Восточной Европе, требуют отказа от давно устаревших и ошибочных парадигм и перехода к качественно новому восприятию политических институтов и процессов, в том числе области международных отношений. Это в полной мере касается восприятие трансформаций систем безопасности. Объективная роль Украины в европейском и постсоветском геополитическом пространстве. Основной фактор, вызывающий необходимость определенности геополитического выбора Украины. Сотрудничество Украины с НАТО ориентировано на укрепление украинской независимости.

SUMMARY

Cardinal changes which take place in the world, and namely in Central and Eastern Europe lead to abandoning old and erroneous paradigms and transfer to qualitatively new perception of political institutions and processes, including those in the field of international relations. This also refers to the transformations of the security systems. Ukraine plays its objective role in European and post-Soviet geopolitical environment. The necessity of strengthening national security calls for defining the geopolitical option of Ukraine. Cooperation of Ukraine with NATO aims at strengthening Ukrainian independence.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Rustow A.D. Transition to Democracy. Toward a Dynamic Model Comparative politics. – 1970. – April. – P.350-361.
2. Habermas J. A tarsadalmi nyilvanossag szerketvaltozasa. – Bp.: Gondolat, 1971. – P.284-286.
3. Зустріч А.Зленка з громадськістю міста Львова // www.mfa.gov.ua.
4. Урядовий кур'єр. – 1998. – 18 червня.
5. Зустріч А.Зленка з громадськістю міста Львова // www.mfa.gov.ua.
6. План действий для объединенной Европы. – Страсбург, 1997. – С.52-55.
7. Голос Украины. – 2000. – 3 марта.
8. Хартия об особом партнерстве между Украиной и Организацией Североатлантического договора // Голос Украины. – 1997. – 11 июля.
9. Звіт Інститута Стратегічних Досліджень Ради Національної Безпеки і Оборони України // www.niss.gov.ua

Надійшла до редакції 29.03.2001 р.

ББК – ТЗ(4укр)6 – 472

ГЕНДЕРНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДУ ТВОРЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ В 50-90-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

О.В.Стяжкіна

Місце жінки в системі художньої творчості, її художня «дієздатність» є проблемами, що вивчались й критикувались з різних точок зору. Дискусії такого роду то загострювались, то втихали залежно від того, який історичний період переживала та чи інша країна. Участь жінки в художньому процесі з наукових позицій вперше було розглянуто феміністично орієнтованими дослідницями. Сімона де Бовуар в своїй програмній роботі «Друга стаття» наголошувала, що жінкам не бракує творчої особистості, і що саме

становище жінки, понижене й невідчутне, спонукає її шукати порятунку в літературі та мистецтві, але, щоб стати творцем, жінці належить спочатку «постати перед світом у ролі самотньої суверенної особистості, а вже потім відвойовувати панівні висоти» [1]. Наприкінці 60-х – на початку 70-х завдяки працям Мері Елман («Думати про жінок», 1968), Еллен Моєрс («Літературна жінка», 1976), Елейн Шоултер («Їх особиста література», 1977) та інших виокремився цілий напрямок, що розглядав проблеми самовизначення жінки в мистецтві, він отримав назву «феміністський літературний критицизм» [2]. У результаті теоретичних відкриттів в галузі жіночої історії і жіночої літератури 70-х років в американських вузах більш двадцяти років існують кафедри *women's studies*, де теоретична стратегія феміністського літературного критицизму «легітимізує альтернативний (жіночий) спосіб буття в світі, доводить рівноправність та рівнозначність існування в ньому багатьох культур та культурних практик» [3].

У 90-ті роки проблема репрезентації та участі жінок в культурі стала об'єктом уваги вітчизняних дослідників. У цілому сучасний стан української історіографії цієї проблеми демонструє дві тенденції. Одна група авторів виявляє задоволення станом включеності жінок в художньо-мистецький процес і підкреслює традиційно високий рівень жіночої участі в «культурному будівництві» від давніх часів до наших днів [4], інша група із великим скепсисом ставиться до «успіхів» жінок в творчому житті країни, наголошує на наявності обмежень у творчих виявах жінок, вважає, що процес «незацікавленості» суспільства в жіночій творчості має тривалу, характерну для всього світу, а не лише для України, патріархальну традицію [5].

Метою даної статті є спроба гендерного (тобто – соціально-статевого) аналізу складу творчих і художніх організацій України на основі тих документів, що містяться в архівах й тих, що є матеріалами відкритої офіційної статистики. Зрозуміло, що така спроба не може цілком і повністю охарактеризувати творчий внесок жінок в культуру України. По-перше, культурний простір не визначався лише діяльністю державних творчих спілок, по-друге, жіноча включеність в культуру – це поняття значно ширше, ніж просто статистичні довідки про участь жінок в художньо-мистецьких організаціях. По-третє, входження до складу художньої організації ще не забезпечувало творчого процесу, не гарантувало мистецького успіху та визнання.

Але попри деяку зверхність інформації цифрових показників, опрацювання такого матеріалу, без сумніву, є цікавим, а його результати мають стати промовистими. Адже проблема жіночої участі в створенні культурних цінностей за радянські часи вважалася вирішеною: декларована рівність жінки передбачала автоматичне включення жіночої творчості в усі сфери культурного процесу, які раніше опановувались здебільшого чоловіками.

Тому вельми цікавими є питання: чи віддзеркалювали творчі спілки, художні установи декларовану державою гендерну рівність, чи в однаковій мірі були репрезентовані на рівні офіційно дозволеної культури чоловіки й жінки?

Щоб розв'язати поставлену наукову проблему, слід більш детально охарактеризувати джерельну базу. Статистичні матеріали щодо діяльності творчих спілок й художніх організацій зберігаються в Центральному державному архіві-музеї (м. Київ) і деякою мірою – в Центральному державному архіві громадських об'єднань. Опрацювання фондів названих архівів виявило, що документи, які містять чисельність, соціальний, статевий склад художніх організацій, готувались секретаріатом спілок не постійно, а час від часу, часто – за вимогою контролюючих установ. Тому прослідкувати тривалу тенденцію зміни чисельності жінок в цих організаціях на республіканському рівні досить складно, можна лише констатувати наявність тієї чи іншої тенденції. Краще збереглися статистичні довідки діяльності Спілки художників, гірше – спілки театральних діячів та

працівників засобів інформації. Щодо письменницької організації, то слід зазначити, що останній повноцінний звіт з чисельного складу Спілки, який зберігається в архіві-музеї, датований 1968 роком. Таку «незацікавленість» письменниками та відсутність подальшої статистичної інформації можна пояснити тим фактом, що в кінці 60-х на початку 70-х літературний процес в Україні набув ознак протистояння влади і митців, й став визначатися не офіційною, а позадержавною творчістю поетів та письменників. Саме їх з цього періоду й стала контролювати держава. Крім того, в створенні статистичних звітів значну роль відігравав особистісний фактор відповідальної за ці заходи людини. Цілком припустимо, що «людський фактор» збереження документів в Спілці письменників та театральних діячів був використаний гірше, ніж в Спілці художників. Крім того, слід зазначити, що в архівах збереглася статистика, що віддзеркалює склад творчих спілок лише за «радянські часи», а щодо часів незалежності, то документи, які містяться в архівних фондах, носять випадковий, уривчастий характер.

Але в цілому ж, отримані документи й матеріали дозволяють вирішити поставлене завдання та проаналізувати, чи була репрезентація чоловіків й жінок гендерно симетричною, та спробувати віднайти причини, за якими представництво жінок в художніх організаціях було нижчим, ніж чоловіків.

Загальний фон участі жінок в художньо-мистецьких процесах, змодельований державою за радянських часів, був мажорним і доволі чітко демонстрував стабільне зростання представництва жінок, що працювали у творчих і художніх організаціях. Статистичні матеріали фіксували ці тенденції. Кількість жінок літераторів та працівників засобів масової інформації з 1959 до 1979 року збільшилась в 2 рази, акторок, композиторів – в 2 рази, художників та скульпторів майже в 4.

Таблиця 1. [6].

Кількість жінок, що працювали в сфері культури та мистецтва за фахом «література, театр, музика, образотворче мистецтво» (1959-1979 роки).

	1959	1970	1979
Література	5993	8890	12980
Театр і музика	6197	7769	13677
Образотворче мистецтво	2401	4275	10410

Але ці абсолютні і дещо парадні цифри не розкривають питання про гендерну симетричність представництва жінок та чоловіків. З цього приводу доцільно розглянути наступні дані: за станом на 1 липня 1960 року до складу Спілки письменників України входило 340 майстрів художнього слова, в тому числі – 34 жінки [7], що в процентному відношенні становить 10 відсотків. Лави радянських письменників досить швидко зростали, і кількість їх на 1 липня 1965 року становила 740 осіб, в том числі – 76 жінок [8], що також становить приблизно 10 відсотків від загальної кількості письменників. Проаналізовані матеріали дозволяють констатувати, що кількість жінок дійсно зростала, в абсолютному відношенні – в 2 рази, але поповнення складу творчої Спілки письменників відбувалося за рахунок зростання представництва чоловіків: за 5 років кількість літераторів-чоловіків зросла на 358 осіб, а літераторів-жінок – на 42.

Слід також звернути увагу, що деякою мірою гендерна рівність в Спілці письменників дотримувалась декларованих норм за рахунок Київської спілки письменників, яка була найбільшою за кількістю осіб. Проте, в деяких обласних відділеннях Спілки письменників України, наприклад в Полтавському і Закарпатському, в 1955-1968 році не працювало жодної жінки [9].

Досить промовистим є і такий факт: протягом означеного періоду жодна жінка не очолювала ані Спілку письменників України, ані її обласні відділення. Цікавим з погляду засвоєння та виконання гендерних ролей у суспільстві є розподіл письменників за фахом. Так, серед 76 жінок-літераторок 8 (чи 10%) спеціалізувались на «поезії та прозі для дітей», серед 664 чоловіків дитячу літературу «виробляли» 5 письменників (0,7%)[10]. Ці факти цілком відповідають висновкам сучасних дослідників про те, що жіноча діяльність та жіноча творчість в державах із патріархатною домінантою поєднувались в масовій свідомості із образом родини та практикою виховання дітей [11]. Роль жінки, що пише для дитини, в цьому сенсі відповідала й вимогам суспільства, й уявленням самої жінки про своє місце в творчому процесі. Розвиваючи такого роду гендерний стереотип, влада, готуючись відзначити 100-річний ювілей від дня народження Лесі Українки, вирішила встановити премію її імені та дійшла висновку, що такою премією слід відзначати не «кращі твори року в поезії, прозі, драматургії, перекладі, а присуджувати її за кращий твір для дітей» [12]. Приймаючи таке рішення, державні чиновники мало замислювались над тим, яке відношення має творчість Лесі Українки до дитячої літератури, вони свідомо, чи, скоріше за все, несвідомо, користувались стереотипом «жінка-дитина», і цього було досить для вписування творчості письменниці в усталений, консервативний погляд на місце жінки в творчому процесі.

Промовистим є і той факт, що не досить розвинений в радянському суспільстві жанр «сатири й гумору» був репрезентований лише чоловіками (в 1965 році – 2% [13]). Адже відомо, що той, хто сміється, хай і в дозволеніх межах, є більш вільним, роль блазня в традиційних суспільствах – це чоловіча роль, і цей акцент виявився незмінним в державі, яка проголошувала статеву рівність.

Приблизно таким же чином гендерної рівності дотримувались чиновники, що займалися комплектуванням кадрів для редакцій газет та журналів. У фонді ЦК КПУ, що зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань, є справа, яка містить дані обкомів партії України щодо якісного складу журналістських кадрів. На жаль, в цій справі представлені матеріали не зі всіх областей, але інформації досить, щоб зробити деякі висновки.

Таблиця 2.

Розподіл працівників всіх видів обласних періодичних видань за статтю (1970 р.) [14].

Назва області	Чоловіків		жінок		Всього	
		у %		у %		у %
Дніпропетровська	314	76	98	24	412	100
Донецька	410	77	136	23	546	100
Закарпатська	151	78	43	22	194	100
Київська	324	81	77	19	401	100
Рівненська	244	79	65	21	311	100

Дані, наведені в таблицях, свідчать про те, що представництво жінок в засобах масової інформації не перевищувало чверті загального складу працівників. Такі показники для суспільства, яке пишалося «досягненнями жінок у всіх сферах життя», можуть бути оцінені як надто низькі. Крім того, у 1970 році рівень освіти жінок вже перевищував рівень освіти чоловіків. Так, серед людей, що отримали вищу освіту, 66% становили саме жінки. Тому логічним було б їх більш широке залучення до роботи засобів масової інформації. Але ж цього не сталося. Чому? Матеріали наступної таблиці можуть наблизити нас до відповіді.

Таблиця 3.

Гендерні показники складу редакцій періодичних обласних видань за видами видань (1970 р.) [15].

Область	стать	обласні	міські	м/районні	районні	Багатотиражні
Донецька	Чол.	71	94	49	66	130
	Жін.	11	20	13	22	70
Дніпропетровська	Чол.	68	36	26	114	70
	Жін.	5	4	5	27	47
Рівненська	Чол.	36	–	–	85	123
	Жін.	6	–	–	26	33

Із аналізу таблиці очевидно стає тенденція: відсоток жінок, що працювали в редакціях, збільшувався в прямій залежності від того, як «знижувалась» значущість видання. У цілому доля жінок, що працювали у виданнях обкомів партії, комсомолу чи облвиконкомів, становив від 7 до 18%; відсоток жінок, що займали різні – від репортера до коректора – посади в багатотиражних газетах, дорівнював 22-34%. Тобто влада, уособлена партійними чиновниками, довіряла можливість говорити від її імені на шпальтах обласних видань чоловікам, а шпальта так званих «багатотиражок» (тираж яких був незрівнянно меншим, ніж у обласних газет), як менш впливові, заповнювались журналістами майже за принципами декларованої гендерної рівності. Джерела, які дають змогу проаналізувати особистісний склад редакцій, дозволяють констатувати, що, наприклад, в Донецькій області в 1971 році посаду редактора в 521 періодичному виданні жінки займали в 40 випадках. При цьому з 192 газет обласного та міського партійного та радянського підпорядкування лише одне періодичне видання, газета «Єнакіївський шахтар», очолювалась жінкою – Ульяною Логошиною [16].

У країні, де слово – це знаряддя ідеології, важлива справа «виробництва» цього слова має перебувати в руках морально стійких і більш розумних. Якщо припустити, що така логіка мала місце і була впливовою, то зрозумілим є факт «чоловічого» обличчя всіх видів літературної праці. Але чи дотримувалися пропагованої рівності в інших галузях мистецтва?

Таблиця 4. [17]

Представництво жінок в Спілці художників України (1962-1985 рр.)

	1962	1970	1985
Всього	1337	1575	2216
Жінок	301	343	536

Із аналізу представництва жінок в Спілці художників можна зробити висновок, що кількість жінок у цій творчій організації була вищою за кількість жінок у Спілці письменників, причому, як в абсолютному, так і в відносному показниках. Але щодо динаміки зростання, то проблема гендерної асиметрії знову постає досить гостро. Згідно з наведеними даними, кількісний склад Спілки з 1962 по 1985 зріс на 60 відсотків, а представництво жінок лишилось майже на тому ж рівні: в 1962 році – 23%, в 1985 – 24%.

Можна констатувати, що і розподіл мистецьких сил за фахом у Спілці художників був зроблений згідно з логікою уявлень суспільства про жіноче призначення.

Таблиця 7. [18]

Розподіл жінок-членів Спілки художників за спеціалізацією (1985 р.)

	Жи во пис	Скуль птура	Графі - ка	Мону- мен- та- лісти	Пла- кат	Декоратив- но- при- кладне м-во	На- родні май- стри	Театр і кіно	Мистец твозна- вці	Офор мите лі	Всього за вида- ми
всього	718	358	370	109	89	249	76	94	109	44	2216
жінок	126	87	64	20	15	117	25	22	56	5	536

Так, серед живописців доля жінок становив 17%, серед скульпторів – 24%, а найбільш високі показники жіночої участі в творчому процесі прийшлися на спеціалізацію «декоративно-прикладне мистецтво» (46%) та мистецтвознавство (51%). Слід підкреслити, що жіноче представництво у Спілці найбільшими темпами зростало саме за рахунок цих видів творчості. І, якщо мистецтвознавців стали «випускати» вищі навчальні заклади, де гендерної симетрії дотримувалися, то кількість жінок, прийнятих у члени Спілки в якості майстрів декоративно-прикладного мистецтва – це саме відголос уявлення про традиційну роль жінки, яка споконвіку прикрашала житло, ткала, вишивала, плела тощо. Саме в цій ролі жінка й була сприйнята суспільством та владою як митець.

Зрозуміло, що за радянських часів існував і той вид мистецької активності, який не міг розвиватися та існувати без жінки. Йдеться про актрис, танцівниць, співачок. Протягом майже трьох сторіч цей різновид творчої активності лишався майже єдиним, де жіноцтво могло реально самовиразитися, де жіноцтво, якщо не мало перевагу, то було репрезентоване в гідній мірі. Театр, збудований в нові часи на підґрунті вивчення та зображення людських пристрастей, не міг існувати без жінки. Тому і представництво жінок в Спілці театральних діячів (Українському театральному товаристві) було найбільш високим.

Таблиця 8. [19]

Гендерний склад Українського театального товариства за відділеннями (1975р.).

	Загалом	Чоловіків	Жінок
<u>Дніпропетровське</u>	505	277	228
<u>Донецьке</u>	390	208	182
<u>Київське</u>	1660	912	748
<u>Кримське</u>	250	146	104
<u>Львівське</u>	824	478	346
<u>Одеське</u>	772	442	330
<u>Харківське</u>	540	308	232
<u>Всього</u>	4941	2771	2170

Але навіть в театральному мистецтві принцип гендерної рівності не був застосований у повній мірі. Так, кількість жінок, що були членами Театального товариства, була меншою за кількість чоловіків та становила 44% від загальної кількості членів організації. Крім того, у досить поодиноких, практично виняткових випадках жінка виступала в якості режи-

сера-постановника, художнього керівника або директора театру. Але ж, заради об'єктивності, слід відзначити, що Українське театральне товариство було єдиною творчою організацією, яку протягом 1954-1971 років очолювала жінка – Наталя Ужвій [20].

У 90-ті роки ситуація з гендерною асиметрією в художньо-мистецьких галузях виявилась відкритою, очевидною. Незважаючи на те, що жіноча творчість досить широко репрезентована на теренах шоу-бізнесу, в цілому, включення жінок в мистецький процес стало ще меншим, ніж було за часів радянської влади. Слід констатувати, що культурний простір виявився заручником невдалих ринкових реформ, і кількість громадян, зайнятих у сфері «духовного виробництва», загалом зменшилась. Ця тенденція торкнулась і участі жінок в роботі творчих організацій та установ культури. Так, в 1997 році кількість жінок, що працювали у сфері мистецтва, майже дорівнювала показнику 1959 року жіночої зайнятості в цій галузі.

Таблиця 9. Загальна кількість жінок України, що працювали в сфері культури та мистецтва (1959-1997 роки) [21].

	1959	1970	1979	1997
Культура	617888	87520	110759	110242
Мистецтво	9589	13311	24708	9989

У цілому можна констатувати, що пропагована радянською владою гендерна рівність щодо проблеми включеності жінок в художньо-мистецький простір виявилась такою ж нереальною декларацією, як і позиція держави про «остаточне вирішення жіночого питання при соціалізмі». Але було б перебільшенням стверджувати, що держава насильно не підпускала жінок до творчих організацій. Можна стверджувати, що патріархальний вектор тривалої консервативної традиції упередженого ставлення щодо всіх видів жіночої діяльності був продовжений за радянських часів. «Місце жінки» поза межами творчого простору, при цьому, усвідомлювалось й самими жінками. А за часів незалежності прихована гендерна нерівність стала явною, очевидною. На фоні невдалих ринкових реформ це й призвело до різкого зниження представництва жінок у творчих організаціях й установах культури.

РЕЗЮМЕ

Статья представляет научное исследование проблемы представительства женщин в творческих организациях Украины. На основе изученных материалов сделан вывод о том, что на протяжении второй половины двадцатого века принцип гендерной симметрии, декларированный государством, нарушался.

SUMMARY

The article introduces scientific research of a problem of representation of the women in creative and cultural organisations of Ukraine. On the basis of the studied materials is drawn a conclusion that the principle of a gender symmetry, that a state declared, was upset during the second half twentieth century.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Де Бовуар С. Друга стаття. – Київ, «Основи», 1995. – С.369.
2. Колодны Аннет. Танцы на минном поле. Некоторые наблюдения относительно теории, практики и политики феминистского литературного критицизма // Гендер-

- ные исследования. ХЦГИ. – 1999. – № 2. – С.145-171; Мудуре Михаела. Существует ли женская литературная традиция // Там само. – С.171-178.
3. Жеребкина И. «Прочти мое желание...» Постмодернизм. Психоанализ. Феминизм. – М.: Идея – пресс, 2000. – С.136.
 4. Див. наприклад: Козуля О. Жінки в історії України. – Київ, Український центр духовної культури, 1993.
 5. Див. наприклад: Забужко О. Жінка-автор в колоніальній культурі / в «Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х років». – Київ, Факт, 1999.
 6. Підраховано автором за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. В 7-ми томах, М., 1973, Т.6. – С.177-179; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. В 10-ти томах. М., 1990. Т.9. – Ч.1. – С.189-192.
 7. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва. – Ф.590, оп.1, спр.433, арк. 1-47.
 8. Там само. – Спр. 623, арк. 1-132.
 9. Там само. – Спр. 244, арк. 43.
 10. Там само. – Спр. 623, арк. 1-132.
 11. Див. наприклад: Забужко О. Вказ. праця; Жеребкина И. Женское политическое бессознательное. Проблема гендера и женское движение в Украине. – Харьков, 1996.
 12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1, оп. 32, спр. 196, арк. 118.
 13. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва. Ф.590, оп. 1, спр. 623, арк.1-132.
 14. Там само. – Спр. 176, арк. 9, 11-12, 21, 51, 62.
 15. Там само. – Арк. 9, 11-12, 62.
 16. Стяжкина Е. Образ женщины в культуре второй половины XX века (по материалам Донбасса) / В «Нові сторінки історії Донбасу». Статті. – Донецьк, 1999. – Кн. 7. – С.101.
 17. Таблицю складено автором за: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва. – Ф.581, оп.1, арк. 77-80; спр. 1621, арк.58-60; спр. 2690, арк.98-99.
 18. Таблицю складено автором за: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва. – Ф.581, спр. 2690, арк. 98-99.
 19. Таблицю складено автором за: Центральний державний архів літератури і мистецтва. – Ф.616, оп. 1, спр. 1092, арк. 4.
 20. Мистецтво України. Біографічний довідник. – Київ, 1997 – С.596.
 21. Підраховано автором за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. В 7-ми томах. – М., 1973. – Т.6. – С.177-179; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. В 10-ти томах. – М., 1990. – Т.9. – Ч.1. – С.189-192; Мірошніченко О. Жінки та ринок праці в Україні. В: Національна тристороння конференція «Жінки на ринку праці України» Київ, 17-18 лютого 1998 р. – С.26-27.

Надійшла до редакції 30.03.2001 р.

Л И С Т Д О Р Е Д А К Ц І Ї

З ПРИВОДУ ПУБЛІКАЦІЇ В.М.НІКОЛЬСЬКОГО

З.Г.Лихолобова

У «Віснику Донецького університету» за 2000 рік №2 надруковано коротке повідомлення В.М.Нікольського «Історіографія репресивної діяльності органів держбезпеки на Донеччині радянського часу». Зміст публікації не відповідає такій претензійній назві, бо в ній немає історіографічного аналізу існуючих праць дається лише бібліографічний перелік робіт, надрукованих у місцевих виданнях. Виняток зроблено лише для публікації З.Г.Лихолобової, яким присвячено понад половини обсягу повідомлення.

Аналізуючи їх зміст, В.М.Нікольський припускає чимало недоречностей. Головний вогонь спрямований проти використаного авторкою методу вибіркового аналізу статистичного матеріалу для характеристики змісту та масштабів політичних репресій 1936-1938 років в Донецькій області: «... достовірні дані можна встановити на підставі аналізу 87% відповідного статистичного матеріалу»... на 2000 рік заведено 47 тисяч карток на репресованих осіб, тому аналіз З.Г.Лихолобової 1200 карток не забезпечує» ...навіть наближену достовірність подібних аналітичних даних. Тут важливою є сама постановка підходу – статистичного» – (С.269.) – твердить критик свою принципову позицію.

Але при цьому замовчується низка добре відомих В.М.Нікольському обставин: по-перше, 47 тис. карток заведені на осіб, репресованих протягом 1920-1950 років. У моїх роботах мова йде про масові політичні репресії, здійснювані в 1936-1938 роках: (час «великого терору»). Стаття, що надрукована у 1995 році в збірці «Правда через роки», має саме таку назву. На той час було заведено 11 тис. карток на осіб, заарештованих під час «Піку репресій». Тому 1200 карток (вибіркова сукупність) з 11 тис. генеральної сукупності) становить понад 10 відсотків, і така вибірка припустима цілком, як вважає сучасна соціологія. Використовуючи цей метод, я попереджала, що «одержані результати слід розглядати як попередні, продовження і поглиблення досліджень дозволить представити точнішу картину» (назв. праця, с.40).

По-друге, служба облуправління держбезпеки протягом останніх п'яти років проводила безперервну роботу з виявлення справ репресованих громадян та заведення на них карток, доступних для досліджень, щодо репресій кінця 30-х років та їх число перевищувало 20 тисяч. Вивчення яких за деякими параметрами в основному підтверджує наші попередні висновки. Зокрема, на етапі 1936-1938 років 93 відсотка арештів припадає на 1937-38 роки» (назв. праця, с.39). Нові уточнені підрахунки дають – 94,6 відсотка. Підтверджується в основному і те положення, що переважна частина арештів припадає на період від літа 1937 до літа 1938 року. (Слід було б наголосити, що половина арештів припадає на листопад 1937-лютий 1938 року. Відносно наближення до уточнених даних є результати, отримані у 1995 р. щодо мір покарання репресованих осіб. Дотримуючись обережності відносно застосування вищої міри покарання, я написала що розстріляно було понад половину заарештованих. Уточнена цифра ще більш жахлива (63%). Засуджено на термін 10-25 років – 17,8% (попередні дані – 15,5%), а на строк 1-8 років – 10,1% (попередня цифра 13,2%). З визначеними відхиленнями підтверджено відомості про національний склад заарештованих, згідно документу, виявленому моїм опонентом у Державному архіві Служби безпеки України (статистичні

звіти про оперативно – слідчу роботу за 1937 рік» (В.М.Нікольський. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР // С.105.) по Донецькій області було протягнуто за політичними статтями 27,9% українців від загалу заарештованих (попередні дані – понад третини), росіян – 18% (попередні дані – 20%). Розбіжності можливо пояснюються тим, що у статті аналізуються дані за три роки, а в названому документі лише за 1937 р.

Все ж, не підлягає сумніву зроблений попередній висновок: найбільший відсоток репресованих припадає на українців, на другому місці – росіяни.

Підтверджується зроблений 5 років тому висновок, що групи репресованих греків (13%) та німців (21,2%) значно перевищили відповідні національні прошарки в загальній кількості населення краю.

Не можна заперечувати, що аналіз повних статистичних даних для науки має найбільшу цінність. Але, коли робляться перші кроки у вивченні зовсім невідомого явища, коли у розпорядженні історика немає повного матеріалу та й способи дослідження ще не розроблені (саме таке становище було із вивченням архівно-слідчих справ репресованих у 30-ті роки громадян), метод вибірки припустимий.

До речі, пан Нікольський, який так зневажливо ставиться до вибіркового методу у вивченні статистичного матеріалу, в деяких своїх публікаціях, як це не дивно, звертається саме до цього «антинаукового» методу. Так, у статті «Социальный состав работников просвещения Донбасса, репрессированных в 1937-38 годах» // Правда через роки.- Донецьк, 1998.- С.148-149 він оперує архівно-слідчими справами, заведеними на 246 освітян (ще в 1997 році існували картки на 3 тис. репресованих працівників освіти).

Слід зауважити, що в публікації, надрукованій у «Віснику Донецького університету (2000/2) зустрічаються й інші недоречності. Наприклад, З.Г.Лихолобова звинувачується у необґрунтованому висновку, виходячи з матеріалів лише однієї справи: «Наявність у справі висновків комісії, показань свідків, очних ставок свідчать про те, що у 1938 р. органи НКВС проявляли велику старанність стосовно того, щоб справа на папері мала бездоганний вигляд». Але це положення є лише ілюстрацією висновку, якого я дійшла на підставі аналізу багатьох справ репресованих, і пояснення цього дається в роботі «Сталінський тоталітарний режим та репресії кінця 30-х років в Україні» (в січні 1938 р. вийшла постанова Пленуму ЦК ВКП(б) «Про помилки партійних організацій під час виключення комуністів з партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених з ВКП(б) і про заходи усунення недоліків», а 17 листопада 1938 року була прийнята постанова РНК і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», в яких керівництво партії, схвалюючи репресії, все ж намагалось перекласти вину за свавілля на місцеві партійні організації та органи НКВС, що й змушувало останніх до більшої обережності. // Назв.праця. – С.87,123. В.М.Нікольський не може не знати цього. Виявлення повної та цілком достовірної картини політичних репресій 30-х років – справа цілого покоління істориків.

Вважаю за необхідне повідомити, що непорозуміння, пов'язані з публікацією мого колеги, з яким співпрацюю на історичному факультеті та в обласній редакційній групі «Реабілітовані історією», ми розв'язали шляхом усного спілкування. Мій письмовий лист пояснюється нашим спільним обов'язком застерігати дослідників-початковців (аспірантів та студентів) від поверхового, недобросовісного ставлення до такого важливого виду наукової роботи як історіографічний огляд, а також від зневажання вимог наукової етики.

Ф І Л О С О Ф І Я

ББК 87.60

**ФИЛОСОФИЯ КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА
СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НАУКИ***Г.В.Гребеньков*

Большинство из тех, кто только приобщается к современному знанию, абсолютно уверен, что он имеет дело только с наукой, научным знанием, вовсе не подозревая даже, что в любой области человеческого знания, в том числе самого современного, наряду с научным знанием соседствуют, сосуществуют, теснейшим образом взаимодействуют и иные типы знаний: искусство, религиозное знание, различные мифологемы, наконец, философское знание.

Слишком долго нас приучали считать философию научной, подобно физике, химии, биологии, открывающей объективные, то есть от человека не зависящие, общезначимые истины – законы. Разница заключалась лишь в том, что философия мыслилась как наука о наиболее общих законах развития природы, общества и человеческого мышления [1, с.159]. Предмет философии определялся в качестве научного способа выявления всеобщего в системе «мир – человек». И подобно тому, как конкретные науки открывают объективные законы той или иной области явлений, так и философия должна была открывать объективные законы всеобщности. Именно такие представления о философии продолжают господствовать и поныне в умах подавляющего большинства ученых и в общественном сознании в целом, полагающем, что должна быть и есть «единственно верная» «подлинно научная» философская концепция.

Как минимум утверждение, что философия никогда не была и, по-видимому, никогда не будет наукой, становится среди профессиональных философов практически общепринятым. Задачи и цели, решаемые наукой и философией, различны. Наука добывает человеку объективные знания об окружающем его мире, широко, и только так, а не иначе, используя эксперимент и опыт для подтверждения правоты своих утверждений. Философия решает другие проблемы. Ее задача мировоззренческая, связанная с необходимостью формирования у человека ответа на вопрос о целях и смысле своей жизни и общества.

Философия, опираясь на точные и проверенные знания, добытые наукой, формирует и направляет процесс понимания мира, результатом которого становится некоторая целостная «картина мира» и «жизненный мир человека», который состоит далеко не только из знаний о физико-химических свойствах Вселенной и законах деятельности сложных нервных структур мозга. Жизнь человека – это еще и совесть, честь, мораль, любовь, судьба и страдания, которые под микроскоп не положишь и не измеришь даже самым точным физическим прибором. Эти явления человеческой жизни возникают в недрах культуры, то есть той части бытия, где властвуют, направляют по определенным векторам поведение людей не только законы природы, но и социальные законы, суть которых определяется теми целями и ценностями, которые доминируют в господствующей в данном сообществе людей «картине мира», образуя тем самым и господствующее мировоззрение, которое, став государственно утвержденным, получает наименование идеологии, «национальной идеи», «государственной доктрины» и т.п.

Перед философией на всех этапах ее развития стояла главная задача — на основе всей совокупности научных знаний воссоздать умственную картину известной нам части Вселенной и сформулировать такое понимание мира, которое бы обеспечивало поступательный процесс развития культуры как способа сохранения человеческой жизни. Эта задача остается главной для философии и поныне. «Картина мира» в каждую конкретную эпоху детерминирована как действительностью, выделяемой в качестве предмета исследования, так и исторически установившимся способом умственного видения мира. Этот последний есть не бесстрастное фотографирование событий, а способ интеллектуального освоения мира, направляемый конкретными жизненными задачами, стимулами, исходящими из государственных, общественных движений и их борьбы, страстями и устремлениями людей, поисками идеалов счастья, красоты и свободы, наконец, отношениями человека с природой как способом хозяйствования.

Развитие человеческой культуры находит свое выражение прежде всего в эволюции «картины мира», поэтому ее изменения свидетельствуют, в конечном счете, о фундаментальных сдвигах в истории человечества, затрагивающих существенные стороны отношений «человек — природа» и шире — «человек — мир».

В чем же состоит значение философской «картины мира», которую можно и нужно рассматривать как одно из посредствующих звеньев влияния философии на науку? Оно заключается в том, что философская картина мира задает направленность культуре, формулируя, а затем и тиражируя через средства воспитания, образования, государственной политики и иных форм политического воздействия, цели и ценности жизнеустройства человека. Философия формирует наиболее фундаментальные интеллектуальные и языковые формы описания, понимания и толкования самого процесса жизнеустройства, то есть она порождает некоторые интеллектуальные смысловые способы связи человека с миром, выраженные в предельно абстрактных категориях типа: «прогресс», «человеческая природа», «сущность человека», «дух истории», «цели человечества», «абсолютные ценности бытия», «добро и зло», «потребности человека», «хозяйство» и т. д. Именно эти интеллектуальные и языковые аксиомы становятся исходным началом в развитии конкретных областей социального знания, таких, как, скажем, культурология, социология, политическая экономия (или, как принято ныне писать, — просто экономия), политология, этнология.

Меняется культура, изменяется человек, изменяется мир и соответствующая «картина мира». Неизменны лишь предельные понятия культуры, вне которых она, то есть культура, перестает существовать как единое целое. Трудно себе представить развитие современного экономического, политического, правового знания вне такой категории культуры, как «хозяйство», хотя в недавнем прошлом очень часто это понятие и не использовалось как семантически самостоятельное в политэкономических и праксеологических экономических исследованиях. Вероятно, одной из причин подобного отношения к термину и следует искать в нежелании признавать какую-либо связь философии с теоретической экономикой, задача которой состояла, согласно марксистской традиции, в научном поиске и научном обосновании объективных экономических законов, не зависящих ни от культуры данного общества, ни от господствующей «картины мира» и доминирующего мировоззрения. Категории труда и производства были долгое время исходными в описании и понимании того, что есть экономика как вид общественных отношений человека с миром. Понятие «хозяйство» либо отсутствовало в профессиональном дискурсе, либо негласно отождествлялось с категорией «производство». Но ведь хозяйствовать — это не только производить, но и многообразно общаться с миром. Родившийся человек ничего не производит в экономическом смысле слова, но он уже хозяйствует как явление культуры, ибо потребляет не только как биологический организм, но и как социализирующееся явление культуры.

Хозяйство – это предельно общее философское понятие, раскрывающее объективную и целенаправленную (телеономную) связь человека с миром природы и культуры. Содержание этой связи раскрывается через конкретное описание видов этого взаимодействия. И таким описанием как раз и занимаются социальные и гуманитарные науки, в частности экономия или, что то же, теоретическая экономика. Главное в данном определении – целенаправленное, телеономное (греч.: телеос – цель, номос – закон). Хозяйствование всегда телеономно, осознанная это или бессознательная деятельность, но цель взаимодействия человека с миром культуры и природой как частью этой культуры первоначально предопределена и детерминирована, в конечном счете, сохранением самой жизни как предельного основания Бытия.

Вначале интуитивно, а затем и в результате познания явлений и процессов мира, человек осознавал, что находится внутри сложной, но жизнеспособной системы природы, которая живет по своим законам и характеризуется единством возникновения, развития, угасания и видоизменения. Какую же роль выполняют элементы в природной среде, какая роль отведена в ней человеку? Правильно ли человек использует сознание и волю при исполнении своей миссии, не наносит ли он вред самому себе, не вступает ли он в противоречия со средой своего обитания? Вероятно, именно эти вопросы и могли стать исходными при возникновении правил хозяйствования, описание, осмысление и использование которых и стало основанием рождения наук о хозяйстве, и в частности теоретической и практической экономики. Иное дело, что потом сама экономия обросла различными концепциями, возникшими как результат не столько желания установить гармонию мира культуры с природой, сколько определить свои потребности и цели в качестве главных в культуре за счет потребностей и целей других, в том числе и природы. Но хозяйство – это не только интеллектуальная формула, некоторое понятие культуры, но это и живой процесс культурной жизни, ее явление, ее часть. Это знание и деятельность (хозяйственная деятельность), способ осознания человеком самого себя как, и только так, а не иначе, человека хозяйствующего.

Хозяйство и отображающее его знание - экономия (хозяйствование), меняется вместе с господствующей «картиной мира», целями и ценностями, которые ставят перед собой культура, нация, государство, общество в целом. Поэтому история экономики - не столько сумма трактатов, пытающихся отыскать и преподнести человечеству некие объективные, раз и навсегда открытые законы хозяйствования, сколько исторический опыт описания человеческого хозяйствования, где между строк проглядывают страсти, желания, воля, власть и интересы человека, групп людей, народов и государств. И тем не менее, хозяйственное знание старо, как мир, а вот осознание этого знания в его всеобщности, систематизированное и выраженное на уровне предельных, а значит философских понятий, не особенно давнего происхождения и не особенно популярное среди экономистов-теоретиков и философов, пишущих на экономические темы. Однако это знание достаточно давнее, чтобы иметь свою историю как историю научную и/или историю науки хозяйствования, и тем более, свою философию как рефлексию целей, идеалов и ценностей хозяйственной деятельности, свою методологию исследования и построения системных исследований, свой аппарат логико-семантического анализа базовых категорий теоретической и праксеологической экономики.

Громадным айсбергом возвышаются и одновременно связывают все глубины теоретической экономики ее основополагающие концептуальные философские аксиомы, научно никак не верифицируемые. Одни из них, скажем, в XIX веке (Дж.С.Милль, А.Маршал), основывались на либеральных философских предположениях относительно универсальных свойств человеческой природы: 1) индивидуализм – человеку свойственно ставить превыше всего собственные интересы; 2) рационализм – мотивы чело-

века осознаны и определяются приспособлением к окружающей природной и социальной среде; 3) гедонизм – человек стремится к поиску наслаждений и удовлетворению потребностей в материальном комфорте; 4) космополитизм – национальные различия между людьми не играют существенной роли и легко преодолеваются в ходе международного обмена товарами, услугами и людьми. Отсюда следовало, что общество есть механический агрегат индивидуумов или арифметическая сумма людей, общие интересы которых образуются путем свободного взаимодействия и соревнования индивидуальных интересов, а роль государства сводится к двум моментам: 1) гарантированию экономической свободы и равной борьбы на рынке; 2) защите победителей в борьбе за существование от побежденных, то есть собственников от пролетариев.

Авторы других экономических теорий, исходя из иных «проблем эпохи», резко критиковали такую философию хозяйствования и предлагали свою. Так, в Германии, страдавшей от торговой экспансии Англии, были выработаны философские обоснования политики государственного протекционизма, отрицавшие либеральные догмы. Немецкая философско-экономическая мысль выдвинула следующие контрдоводы.

Во-первых, человек не является обособленным индивидом, а определяется во взаимоотношениях с обществом. Карл Родбертус и Фридрих Лист настаивали на кооперативном, то есть основанном на сотрудничестве, а не конкуренции, разделении труда. Для Ф.Листа нация выступает необходимым посредником между человеком и человечеством и представляет единый народный организм со своими целями и ценностями, превосходящими цели и ценности каждого из составляющих ее людей. Поэтому общий интерес не сводится к сумме интересов индивидуумов. Для его реализации необходимо государство, которое служит целям нации, являясь политической силой для ограничения индивидуальных appetitов и высшим центром принятия экономических решений.

Во-вторых, был подвергнут сомнению тезис об осознанном прагматизме мотивов человеческого поведения и указаны факторы, не поддающиеся рациональному анализу, самым важным из которых названо чувство сопричастности своему народу. На рубеже XIX-XX веков психологическая наука окончательно отвергла концепцию человека разумного. Зигмунд Фрейд эмпирически продемонстрировал, что психика человека делится на сознательную и бессознательную сферы. Бессознательное определяет поведение человека не в меньшей степени, чем сознательное. В дальнейшем Карл Юнг обосновал понятие коллективного бессознательного («архетипа») в противовес индивидуальному и представил его как компонент развития культуры. Тем самым чувство сопричастности своему народу (через общий архетип) получило свое философско-психологическое объяснение.

В-третьих, взамен гедонизма немецкие мыслители предложили героическую («прусскую») концепцию самопожертвования. В книге «Торгаши и герои» Вернер Зомбарт опроверг либеральную догму об удовлетворении собственных материальных интересов как движущей силе свободной экономики. Он считал, что разным национальным культурам свойственны и различные стереотипы экономического поведения. Склонные к капитализму этносы Зомбарт делил на два вида: Народы героев и Народы торгашей. Освальд Шпенглер в работе «Пруссачество и социализм» разработал понятие служения государству и выдвинул идею, что труд – не товар, а долг, который в идеале не продается, а жертвуется.

В-четвертых, в противоположность космополитизму интернационального потребительского общества Ф.Лист обосновал положение об органической народной общности, находящей политическое выражение в суверенном государстве. Лист выдвинул теорию местного развития, которая доказывала, что каждая нация в своем становлении проходит через четыре этапа (стадию дикости, сельскую стадию, стадию культурного сельского хозяйства, стадию промышленности и торговли) и должна, насколько воз-

можно, опираться на собственные ресурсы. Согласно Ф.Листу, цель политической экономии состоит не в удовлетворении индивидуальных запросов, а в гарантировании развития производительных сил нации и удовлетворении нужд народа в целом. Нация должна думать не о рыночной стоимости своей продукции в настоящий момент, но о самой способности производить.

В работе, посвященной Ф.Листу, известный ученый и государственный деятель России С.Ю.Витте писал: «Политическая экономия должна принимать идею национальности за точку отправления и поучать, каким образом данная нация... может сохранять и улучшать свое экономическое положение» [2, с.35]. Шаг в этом же направлении сделал русский философ С.Н.Булгаков, определив хозяйство как феномен духовной жизни и творчества. Для него политэкономия была прежде всего прикладной этикой или этикой хозяйственной жизни. Признание важности духовных мотивов означало разрыв с марксистской идеей «экономического человека», а утверждение об органической целостности народа как субъекта хозяйства подрывало принцип индивидуализма. Богатство С.Н.Булгаков определял как «некоторые общие условия материального существования данного общества, степень власти над природой, ему принадлежащей» [3, с.8]. В такой трактовке апология богатства была отделена от апологии корыстного интереса.

В дальнейшем аналогично подошел к этой проблеме Дж.М.Кейнс, для которого понимание народного благосостояния как условия освобождения человека явилось этической предпосылкой макроэкономического подхода. Если хозяйство понимается как имеющий социальную природу единый процесс, а богатство – как общие условия материального существования данного общества, то проблема противостояния людей, групп, классов по поводу распределения богатства отступает на второй план перед проблемой роста народного богатства. При этом рост богатства означает движение в сторону преодоления бедности. Стремясь к созданию христианской политэкономии, С.Н.Булгаков вслед за немецкими философами внес вклад в разработку национальной идеологии хозяйствования.

Как любая наука о хозяйстве и хозяйствовании экономия разнообразна. Это разнообразие вносит слишком сложный объект исследования – хозяйство как особый вид отношений «человек – мир». Поэтому, став на какие-либо философские основания, теоретическая экономика все равно обнаружит и опишет некие устойчивые, а следовательно, и закономерно повторяющиеся, проверяемые экспериментом и практикой, явления хозяйствования. Таким образом, она становится наукой. Но это вовсе не означает, что иные философские допущения не будут способствовать открытию иных объективных закономерностей хозяйствования. Поэтому и существуют различные философские концепции и концептуальные аксиомы науки экономии как важнейший ее раздел и составная ее часть. Поэтому теории и школы не только сменяют друг друга по принципу смены устаревшего новым, что свойственно всегда научному знанию, но и сосуществуют и соперничают друг с другом, многократно возвращаясь, казалось бы, к давно канувшему в Лету, что свойственно, главным образом, философскому знанию. Ибо в науке хозяйствования всегда много зависит от обстоятельств, а также от главной идеи, полагаемой в основание любой обоснованной «знаниевой» конструкции. В качественном разнообразии экономии, ее полифоничности – известная слабость, но и большая сила. Экономия – это варианты, пути, возможности, это борьба обстоятельств, интересов, идей.

История знания о хозяйстве значительна, она полна всего: философских откровений и заблуждений, научных открытий и свершений. Экономия давно уже успела самоутвердиться, принести немалую мировоззренческую и практическую пользу, пережить эйфорию от собственной значимости, но также и достаточно обособиться и настолько внутренне усложниться, что не преминула и весьма существенно оторваться от реальных проблем бытия, довольно запутаться в словах, подзакоснеть. Успела она превратиться и в нечто

мифообразное, в подобие кантовской «вещи-в-себе», некое прибежище для посвященных. Нынешняя теоретическая экономика – мощное знание, но в то же время и неплохой материал для многих, чтобы играть, подобно гессевской «игре в бисер».

Самоуверенность и самоуспокоенность – враги любого знания. На место любознательности приходит любословие, на место творческого поиска – меркантильная суета. Только обращенная к реальности, «живущая жизнью» и подвергающаяся тотальной интеллектуальной, в том числе и философской, рефлексии, наука способна к развитию. Это особенно важно для экономического знания, которое не только отображает и трактует жизнь в сфере главного для человека – условий его физического выживания и процветания, но и активно вмешивается в нее. Поэтому обновление хозяйственного знания во всех его аспектах и проявлениях видится нам как отнюдь не праздная задача.

Сегодняшние проблемы современного развития экономики – это задачи парадигмальные, т.е. связанные с обновлением основополагающих принципов своего знания. А это суть задачи столько же профессионально экономические, сколько и философские, ибо осмыслению и переосмыслению подвергаются сами основы хозяйствования: цели и возможности производства, его ценности и ценности хозяйства в целом, результаты и последствия хозяйствования. И главное, философскому осмыслению ныне подвержены три фундаментальные отношения бытия, вне которых хозяйство не существует: «человек – производство – природа», «человек – производство – культура», «человек – культура – природа»; а на их основе и в их рамках – отношение «человек – человек». Задача, пожалуй, и не нова, но ответ должен быть новым. Старыми марксистскими, или просто заимствованными у других: будь-то либерализм, или неокейнсианство, – идеями уже не обойтись.

Теоретическая экономика (экономика) как наука проявляется во множестве экономий, каждая из которых, руководствуясь своей главной идеей, предлагает свое понимание жизни. Этим, как мы выяснили, она роднится с любым видом общественного знания (этикой, социологией, юриспруденцией), этим же и отличается от любой естественной (химия, физика) и общественной науки (социальная статистика, этнография и т.д.). Экономика слишком зависит от человека, чтобы быть сугубо объективным, как бы сторонним, незаинтересованным знанием. Человек разнообразен в своей культуре, традициях, исторической памяти, ментальности, поэтому разнообразно его хозяйственное поведение, различно и его представление о хозяйстве. Следовательно, реальное бытие экономического знания допускает не просто отличные, но и противоположно отличные экономики. Однако разнообразие хозяйственного знания не исключает и общих для него оснований. Все хозяйственные концепции всегда так или иначе восходят к общим парадигмальным корням – фундаментальным аксиомам и постулатам, определяемым общностью предмета исследования и господствующей в данную эпоху «картиной мира».

Задача данного исследования – во-первых, средствами философского знания осмыслить хозяйство и хозяйствование с точки зрения предельных оснований их проявления в бытии как мире жизни человека и человечества, то есть обозначить онтологию хозяйства; во-вторых, с позиций современной эпистемологии (теория познания) показать значение методологической философской проблематики, способной придать эвристичность современным экономическим исследованиям, вытащить их из псевдопроблем, порожденных старой, главным образом, марксистской, исследовательской методологией и методикой; в-третьих, описать главного субъекта хозяйственной деятельности – человека как человека хозяйствующего (*homo oeconomicus*); и, наконец, в-четвертых, обозначить основные цели и ценности хозяйствования, иначе говоря, очертить основную аксиологическую проблематику философии хозяйства.

РЕЗЮМЕ

У статті економіка розглядається як предмет філософського аналізу, як складна соціо-природна система, що самоорганізується. Особлива увага приділена ролі філософського значення як методології економічної теорії і практичної економіки.

SUMMARY

The article deals with the economy as a subject of philosophical analysis, as a complex socio-natural self-organized system. Special attention devoted to the role of philosophical thought as a methodology for the economical theory and practical economics.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Диалектический материализм // Философский словарь. – М., 1983.
2. Витте С.Ю. Национальная экономия и Фридрих Лист. – Киев, 1889.
3. Булгаков С.Н. Краткий очерк политической экономии. – М., 1906.

Надійшла до редакції 19.03.201 р.

ББК Ш40*001.7

О МЕХАНИСТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ КАТАРСИСА

С.И.Сидоров

Не надо использовать катарсис как слабительное!
(Ст. Е.Лец)

Попытки адекватного объяснения «катарсиса» Аристотеля, как и поиск объяснения понятия «катарсиса», которое встречается и у иных античных авторов (в частности, у Платона, Прокла, Ямвлиха, Олимпиодора) в контексте античной культуры в целом, продолжают до сих пор. Поразительная привлекательность-притягательность «загадки катарсиса», количество и качество соответствующих комментариев и трактовок, которые уже сами по себе – предмет тщательного комментирования, изучения и классификации.

В частности, выяснилось, что определить содержание понятия «катарсис» не менее сложно, чем такие основополагающие эстетические категории, как «поэтичность» и «красота», которые упорно сопротивляются каким бы то ни было однозначным исчерпывающим дефинициям и мыслятся либо с помощью вероятностных моделей и всякого рода гипотез на рациональном уровне, либо попросту постулируются как предельные понятия очередной теории, но в любом случае, по верному замечанию Д.Е.Максимова, – как некие интеллектуально непросветленные, имманентные по отношению к человеческой природе представления, реальные в эстетическом опыте [9, с.251]. А.Ф.Лосев так отмечает необъяснимую притягательность проблемы катарсиса для исследователей: «все исследователи этого вопроса в подавляющем своем большинстве находятся под этим вековым гипнозом, властно требующим так или иначе давать определения катарсиса у Аристотеля», и сам, «капитулируя», добавляет: «Автор настоящего труда также не нашел в себе мужества отказаться от решения этой проблемы и не отказывает себе в удовольствии продолжить этот вековой гипноз и высказать свои мнения об аристоте-

левском катарсисе, хотя о нем будто бы и нельзя сказать ничего определенного» [8, с. 192]¹.

Обширнейшая многовековая литература по данному вопросу, возникшая в эпоху Возрождения, была посвящена толкованию этого термина в известной фразе из «Поэтики»². Эта фраза, а также соответствующие высказывания на тему катарсиса, прежде всего Платона, дали могучий импульс для ее осмысления, ибо изначальная суть, вложенная автором, до сих пор неясна при существовании, однако, допущения, будто Аристотель развил эту идею в не дошедшем до нас отрывке³. Таким образом, в своих исследованиях и поисках этой «изначальной сути» толкователи пытались опереться и на «Поэтику», в которой дается толкование катарсиса трагического, определяемого светом; на «Метафизику», в которой разворачивается грандиозная картина античного космоса, и на «Политику», в которой описывается катарсис музыкальный, и на всю античную литературу в целом, однако к сколько-нибудь единому мнению не пришли.

Во всей этой истории поиска «единственно правильного» ответа следует отметить один важный, более того – прогрессивный – момент: отсутствие догматических ссылок на некое «номинальное» аристотелево определение, даже, можно сказать, – принципиальная невозможность такой канонизации. По сути, комментаторы Аристотеля, толкуя на разные лады его высказывания о катарсисе, развивали собственные соображения по данному поводу, зачастую создавая целые концепции «очищения» (совпадающие иногда с точностью «до наоборот»). Как бы там ни было, на протяжении веков аристотелева мысль трактовалась в различных исторических, культурных, индивидуальных контекстах, т.е. в общем процессе обогащалась за счет реализации потенциальных связей.

Сам автор настоящей статьи также стал очередной «жертвой» филолого-психолого-культуролого- и какой только ни-лого-загадки «катарсиса», и вот уже более десяти лет как он со всем тщанием пытается следить за новыми изысканиями в области «катарсисоведения». В последние несколько лет в отечественной русскоязычной литературе автору таковые не встречались, как вдруг – в «Вестнике Донецкого университета» статья «О психологических механизмах катарсиса» М.И.Яновского [14]. Разумеется, автор с готовностью стал в нее вчитываться...

Выводы и доказательная манера М.И.Яновского показались автору достаточно категоричными, с-плеча-рубящими и созначительной долей какой-то своеобразной лихости при поразительной поверхностности ряда суждений и общим ощущением некой

¹ В этой связи показательно следующее высказывание Л.С. Выготского: «...несмотря на неопределенность его содержания и несмотря на явный отказ уяснить себе его значение в аристотелевском тексте, мы все же полагаем, что никакой другой термин из употреблявшихся до сих пор в психологии не выражает с такой полнотой и ясностью того центрального для статической реакции факта, что мучительные и неприятные аффекты подвергаются некоторому разряду, уничтожению, превращению в противоположные и что эстетическая реакция как таковая в сущности сводится к такому катарсису, то есть к сложному превращению чувств» [5, с. 268].

² Начало споров и разночтений относительно сути катарсиса исследователи относят к XVI веку, то есть ко времени появления первых комментариев к «Поэтике», начало которым положил Алессандро Пацци, издавшему греческий текст трактата с параллельным латинским переводом (1536 г.), что и послужило началом традиции комментариев к «Поэтике» [13, 218].

³ Основанием для такого предположения служит следующее место из «Политики» (1341b 39): «что мы называем очищением – этого теперь мы объяснять не будем, а в сочинении «О поэтике» скажем об этом яснее».

«клиповости», а потому автор и позволил себе, насколько позволила осведомленность в данном вопросе, откликнуться на статью М.И.Яновского.

Так, в «Резюме» говорится: *«У статті обґрунтовується новий погляд на психологічні механізми одного з відомих феноменів дії мистецтва на внутрішній світ людини – «катарсису». Традиційне уявлення про нього, як про очищення афективної сфери людини через стимулювання негативних емоцій з наступною їх «розрядкою» відрізняється механістичністю. За думкою автора, психологічно більш коректним було б розуміння катарсису як суб'єктивного переживання єдності з психологічно «безпечними» моральними цінностями в ситуації конфлікту альтернативних установок особистості».*

Каждое из предложений-утверждений итогового вывода статьи просто провоцирует возражение. Действительно, вывод как таковой можно отнести к варианту так называемой «этической» трактовки катарсиса (здесь наиболее влиятельная концепция принадлежит Лессингу, представленная им в «Гамбургской драматургии»), согласно которой «очищение» состоит в превращении порочных наклонностей в добродетельные установки, а значит, сводится на моральное удовлетворение; либо же трактовке Целлера, согласно которому катарсис есть не более чем успокоение аффекта. В любом случае, назвать предлагаемую М.И.Яновским трактовку «новим поглядом» вряд ли представляется корректным, особенно учитывая тот факт, что, по мнению А.Ф.Лосева, уже на 1931 г. существовало 1425 (!) трактовок катарсиса [8, с. 178]. А равно, принимая во внимание такое разнообразие пониманий данного понятия, достаточно трудно и вряд ли уместно говорить о каком-либо «традиційному уявленні про нього».

«По мнению Аристотеля...»

Еще в большей степени провоцирует возражения следующий пассаж: *«Это понятие введено в искусствоведение Аристотелем. Исходно оно означает «очищение»; однако Аристотель придал ему смысл очищения душевного, точнее -- аффективно-эмоционального. По его мысли, произведение искусства способно совершать «посредством сострадания и страха очищения подобных страстей»* [14, с. 207]. Во-первых, Аристотель не вводил никакого понятия, тем более в искусствоведение – это за него сделали некоторые комментаторы его «Политики» и «Поэтики» через пару тысяч лет после написания последних. Так же Аристотель не мог «придавать» этому понятию смысл «аффективно-эмоционального» очищения, поскольку говорить о том, что именно Аристотель имел ввиду под «катарсисом», «страхом», «состраданием», «подобными аффектами», «подражанием» и другими ключевыми терминами, входящими в определение трагедии, данное им в «Поэтике», не представляется возможным, ввиду как минимум недостаточного объяснения указанных терминов в самом тексте, и главное, отсутствием «канонического» текста самой «Поэтики». Так же вызывает удивление категоричное утверждение от имени Аристотеля, что по «его мысли произведение искусства способно совершать «очищение подобных страстей»» (Ibid.), поскольку данное определение касается только и исключительно трагедии, без каких-либо обобщений. Отмеченное обобщение – опять же заслуга более поздних комментаторов, которые просто пытались экстраполировать указанное определение за рамки трагедии. По тем же причинам вызывает возражение фраза: *«По мнению Аристотеля, эмоциональная разрядка возникает в момент заслуженности героя трагедии».* Причем соответствующая ссылка при этом на работу А.Ф.Лосева [14, с. 209] неуместна, поскольку в указанном месте А.Ф.Лосев, предлагая вниманию читателя чрезвычайно детальный обзор концепции А.Ничева [8, с. 207-215], касается учения о «мнении» (конкретно, «мнение» зрителя трагедии о том, кто среди героев заслуживает и кто не заслуживает страдания) в преломлении того же А.Ничева. Следовательно, «мнение Аристотеля» предстает в преломлении А.Ф.Лосевым реконструкции А.Ничевым понимания «мнения» Аристотелем. Более того, на указанной странице никакой ссылки непосредственно на Аристотеля в

связи с «эмоциональной разрядкой» в «момент заслуженности героя трагедии» мне найти не удалось. Опять же, отождествление мысли очередного комментатора с неким определенным мнением Аристотеля присутствует и следующей фразе: ««Психотехническое» понимание катарсиса, в общем, «запрограммировано» Аристотелем, который видел в нем инструмент превращения эмоций стихийных в «целесообразные эмоции...»

Определение катарсиса

В дошедших до нашего времени работах Аристотеля упоминание о катарсисе встречается дважды – в «Поэтике» и «Политике». Примечательно, что феномены, фиксируемые этим словом, не идентичны. А потому традиционно различают соответственно катарсис «трагический» и катарсис «музыкальный», которые тождественными не являются (см., например [11, с.106], [3, с.319-321]). М.И.Яновский, опираясь исключительно на определение «трагического» катарсиса из «Поэтики», просто обязан был предложить и понимание ряда ключевых терминов – в частности, «подражание»⁴, «страх» и «сострадание», которые требуют описательного определения – все-таки они являются необходимыми элементами трагедии и, значит, необходимыми условиями вызова катарсиса, а также и потому, что двадцать пять веков – это двадцать пять веков, и учитывать духовно-исторический контекст все же необходимо. Представляется, что если бы М.И.Яновский хотя бы уделил немного времени этим вопросам, это, по крайней мере, удержало бы его от такого «новаторства», как смелое отождествление греческой трагедии в определении Аристотеля и латиноамериканских сериалов «Изаура», «Просто Мария» и даже «и т.п.», которые, как без тени сомнения утверждается в рассматриваемой статье, «представляют собой вполне канонические образцы именно катартического (в аристотелевском смысле) воздействия искусства» [14, с.208].

М.И.Яновский, приводя фразу из Олимпиодора о том, что аристотелевский катарсис «излечивает зло злом», заключает, что, иными словами, такой катарсис «пытается преобразовать безнравственные страсти человека как некий физический объект: путем их усиления (чтобы они истощились, исчерпались как некая энергия) и путем столкновения (чтобы они нейтрализовали друг друга как две противоположные физические силы). Таким образом, и у самого Аристотеля имплицитно присутствовало энергетическое понимание эмоции и нравственности» [14, с.208]. Сразу же возникает вопрос: «А почему такое понимание с таким же основанием не назвать «силовым»?» Но суть даже не в этом. Дело в том, что данная цитата из Олимпиодора приводится со ссылкой на страницы, посвященных разбору А.Ф.Лосевым концепции катарсиса А.Ничева, и место это звучит следующим образом: «Другой неоплатоник, Олимпиодор, который впервые привлекается лишь А.Ничевым в литературе о катарсисе, говорит о целых пяти различных системах катарсиса в античности. Из них четвертая, *аристотелевская*, «излечивает зло злом» ($\sigma\alpha\varsigma\leftarrow i\ to\ \sigma\alpha\varsigma\alpha\nu\ i\leftarrow menos$) и посредством борьбы противоположного устанавливает «соразмерность» (*symmetrian*) (In Plat. Alcib. I 146, 3-4 Webster)» [8, с. 213]. Таким образом, на указанной странице четко говорится, что Олимпиодор полагает результатом указанной борьбы противоположного никак не их «истощение», либо же «нейтрализацию», но установление «соразмерности».

Вслед за выводом об «энергетическом» понимании Аристотелем эмоций и нравственности [14, с.208], М.И.Яновский делает очередной «категорический» вывод: «Однако, по нашему мнению, продуктивность преобразования энергии страстей является скорее мифом о катарсисе, чем его реальной особенностью. В действительности эмоциональная разрядка, «взрыв» должны не столько возводить внутренний мир человека

⁴ Действительно, ведь результат трагедии есть катарсис, а сама трагедия есть подражание действию (*mimēsis*), причем это подражание есть душа (*psychē*).

на более высокую ступеньку, сколько наоборот – позволять ему оставаться на месте (или даже «опускаться», подвергаться регрессу за счет потери тонуса). Ведь для «возгонки» энергии вверх нужен не сброс и безадресное рассеивание ее в пространстве. Необходима, напротив, концентрация ее и собирание в одной точке» [14, с.208].

Вывод о том, что катартические эмоциональная разрядка и «взрыв» не позволяют возвести «внутренний мир человека на более высокую ступеньку» не столь уж и очевиден. Ведь Гаупт, например, достаточно убедительно обосновал необходимость перевода термина «катарсис» как «просветление»: трагедия трактовалась им как «дионисийское действо», которое восходит к вакхическим мистериям; а следовательно, как адепт, прошедший все этапы мистерии-посвящения, приобщается к сокровенным знаниям, так и зритель посредством трагедии приобщается к некой священной истине. И еще один пример: А.Я.Сыркин, описывая одну из любопытных черт текстов упанишад – сочетание наставления в высшей истине с проклятием, – и иллюстрируя это на примере «амбивалентного» характера отдельных сцен⁵, указывает, что подобную двойственность возможно рассматривать в свете трактовки катарсиса Л.С.Выготским, которая представит в виде «закона эстетической реакции», распространяющегося от «басни до трагедии» и проявление которого Л.С.Выготский отчетливо проследил на примере ряда конкретных художественных произведений. По мнению А.Я.Сыркина, «эта особенность, отмеченная автором (Л.С.Выготским – С.С.) применительно к памятникам светской литературы, составляет, на наш взгляд, неотъемлемую черту и литературы сакральной, культовой, где она прослеживается на самых различных уровнях, в данном случае – в отдельных характеристиках и сюжетных построениях: именно такой характер носят сочетания проклятия и благодати в Катхе упанишаде, грубости и добродетели в Чхандогье, угроз и благочестивых наставлений в Брихадараньяке» [12, с.80].

Совершенно непонятно, каким образом и на каком основании в допущении в классической рациональности/философии абсолютного наблюдателя М.И. Яновский увидел «проявление... эгоцентричности», да еще и «той самой, которую мы выше обнаружили в самом аристотелевском катарсисе» [14, с.209].

В заключение, чтобы проиллюстрировать, насколько еще несвоевременно говорить о каком-либо традиционном и/или однозначном понимании катарсиса, а также показать степень «открытости» этой проблемы, автор хотел бы привести следующие высказывания известных исследователей отмеченной проблемы – Н.В.Брагинской и Е.Г.Рабинович: «знаменитое Аристотелево «очищение страстей», достигаемое трагедией, служит обычно опорой тем, кто приписывает зрителю (*pathematon katharsin*)» встречается не в древнейшей рукописи X в. (Paris. 1741 – A), а в более поздней – XIV в. (Riccard. 46 – B): в первой вместо *pathematon* («страстей») стоит *mathematon* («знаний, узнаваний»), то есть исходное *mathematon katharsin* может означать уяснение, проявление некоторых знаний. Это же чтение предполагает и латинский перевод Вильгельма из Мербека (1278 г.), «выполненный заведомо не с рукописи A, так как она попала в

⁵ «Эта черта связана с определенной манерой мотивировки и подачи отдельных наставлений – манерой тем более своеобразной, что соответствующие наставления, согласно индуистской догматике, трактуют об истинном знании, призванном вести адепта к блаженству. Можно указать для примера сюжетную канву Катха упанишады, где проклятие отца, равносильное гибели, в конечном счете приводит к благодати, ниспосланной Начикетасу, а источником этой благодати (высшего знания, связанного с победой над смертью – сл. Кат. I.2.8 и сл.; III.3.14 и сл.) выступает бог смерти Яма.<...> Характерен и образ мудрого Райквы, к которому стекается все добро, совершаемое людьми, Чх IV.1.4; 6. Прежде чем приступить к наставлениям, он показывает себя грубым и корыстолюбивым» [12, с. 79].

Европу после 1427 г. Остальные рукописи «Поэтики» содержат чтение *mathematon*, но это не имеет значение, так как все они – списки с А, относящиеся к XV в. и более позднему периоду». Примечательно, что в некоторых из этих списков «рукой Тринкавели и других гуманистов *mathematon* переправлено на *pathematon*» [4, с.318].

«Прилагательное *καθαρος* означает не только «чистый», но и «ясный», «открытый», соответственно и *καθαρσις* – не только «очищение», но и «прояснение». Наверное, правильное всего был бы описательный перевод: «удаление помехи, мешающий объекту явить свою истинную сущность»...». А потому предлагаемое «окончательное чтение» известного определения таковое: «Трагедия есть воспроизведение свершения важного и законченного, долготой определенного, услащенной речью по-разному, в разных частях, действием и не повествованием, достигающее через жалость и страх прояснения таковых переживаний» [11, с. 109].

На взгляд автора, помимо обязательного тщательного филологического анализа соответствующих текстов Аристотеля, необходимо обратиться к наследию традиций и культур, в которых рассматривался вопрос о подобном «просветлении»/«прояснении» сознания через художественное воздействие (к примеру, доктрина *раса* в индийской традиции [1, 2, 6, 7]). А пока что большинство исследователей отмеченной проблемы, к которым автор причисляет и себя, очень напоминают медведя из одной известной басни (в «первоисточнике» – басне Эзопа – вместо медведя – сатир), который однажды очень удивился, увидев, что мужик дует на костер, чтобы в одном случае разжечь, а в другом – чтобы погасить его.

РЕЗЮМЕ

Стаття носить полемічний характер і є відгуком на статтю М.І.Яновського у Віснику Донецького університету (сер. Б: Гуманітарні науки, вип.2, 1999).

SUMMARY

This polemical article is a response to the article by M.I.Yanovsky published in *Visnyk Donetskoho universytetu*, ser. B: Humanitarni nauky, vyp.2, 1999.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алиханова Ю.М. Учение Абхинавагупты об эстетическом переживании (по тексту «Лочаны») // Письменные памятники Востока. – М., 1972.
2. Анандавардхана. Дхваньялока («Свет дхвани»). Пер. с санскр., введ. и коммент. Ю.М. Алихановой. – М., 1974.
3. Брагинская Н.В. Трагедия и ритуал у Вячеслава Иванова // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М., 1988.
4. Брагинская Н.В. Из комментария к «Поэтике» Аристотеля: *ρῆθμος* и *μῦθος* // Mathesis. Из истории античной науки и философии. – М., 1991.
5. Выготский Л. С. Психология искусства. – М., 1986.
6. Гринцер П.А. Основные категории классической индийской поэтики. – М., 1987.
7. Гринцер П.А. Становление литературной теории – М., 1996.
8. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика. – М., 1975.
9. Максимов Д.Е. Русские поэты начала века: Очерки. – Л., 1986.
10. Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеал рациональности. – М., 1994.
11. Рабинович Е.Г. «Безвредная радость»: о трагическом катарсисе у Аристотеля // Mathesis. Из истории античной науки и философии. – М., 1991.
12. Сыркин А.Я. Некоторые проблемы изучения упанишад. – М., 1971.

13. Шестаков В.П. Катарсис // Эстетические категории: Опыт систематического и исторического исследования. – М., 1983.
14. Яновский М.И. О психологических механизмах катарсиса // Вісник Донецького університету. Сер.Б: Гуманітарні науки. – Вип. 2. Донецьк, 1999.

Надійшла до редакції 27.03.2001 р.

ББК Ю 6 + Т 3 в 1

МОЛОДЕЖНАЯ КОНТРКУЛЬТУРА (ФИЛОСОФСКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ)

И.Г.Сухина

Термин «контркультура» был выдвинут американским философом Т.Росзаком. Понятие «контркультура» характеризовало новую (альтернативную) молодежную субкультуру, формировавшуюся на волне неформальных молодежных движений, развернувшихся в США и странах Западной Европы с начала 50-х гг. XX в. Контркультура ознаменовала собой социокультурную динамику современного западного общества, связанную с активным поиском новых духовных ценностей, который осуществлялся молодежью. Концепция контркультуры была разработана на эмпирическом материале событий молодежного протеста западных стран 50-70-х гг. XX в. Молодежный протест, развернувшийся в условиях передового в техническом и технологическом отношении западного общества, отразил характерные черты и противоречия развития современной технократической цивилизации. Сформировавшаяся как результат духовных поисков, контркультура является своеобразной амальгамой, вобравшей в себя опыт и перспективы современной общественной жизни.

Исторические предпосылки молодежного протеста были обусловлены логикой развития западных стран (особенно США) после второй мировой войны, в условиях бурных темпов научно-технического прогресса. Классическое молодежное движение имело три волны распространения: битники («разбитое поколение», 50-е гг.), хиппи («независимое поколение», 60-е гг.), «новые левые» («радикальное поколение», 60-е гг. – начало 70-х гг.). Выпестованная этими событиями контркультура выражала позитивные предложения, связанные с надеждами на будущее, и предлагала: 1) формирование новых отношений между людьми; 2) принятие новых ценностей (морально-этического, эстетического, социально-экономического, политического, экологического характера); 3) воспитание нового типа личности с новыми формами сознания и действия (концепция «революции сознания»); 4) пропаганду новых «альтернативных» (по отношению к «истеблишменту» – социальной системе и коммерческо-массовой культуре «позднечеловека») стилей жизни.

Контркультура обозначила стремление молодого поколения к самоопределению в условиях кризиса традиционной ценностной (индивидуализм протестантской «трудоуверности», «идеология потребительства») и институциональной (семья, воспитательные учреждения, школьная система, высшие учебные заведения) систем буржуазного общества. Она также характеризовала специфику процессов социализации молодежи в условиях современного этапа научно-технического прогресса (новейшие технотронно-информационные процессы, масс-медиа и «массовая репродуцируемость» произведений искусства, индустрия «свободного времени»). Она же выражала реакцию молодежи на события второй мировой войны и обозначившиеся в послевоенное время глобальные

проблемы современности (экологический и демографический кризисы, гонка ядерных вооружений).

С точки зрения структурно-функциональной парадигмы американского социолога Т.Парсонса, рассматривающей молодежь с позиции «общественного целого», контркультура знаменовала собой процесс формирования новой молодежной культуры на основе сложных и противоречивых аспектов взаимодействия молодого поколения с социальной системой «позднебуржуазного» общества. Это закономерный социокультурный феномен, выражающий энергию молодежной социализации, связанную с «естественным стремлением молодых людей занять место «отцов», приняв на себя их социальные функции» [3, с.136], наполнив их новым ценностным содержанием и смыслом (т. н. концепция «смены поколений»).

Контркультура выдвинула комплекс идей и мероприятий, направленных на трансформацию социальной системы «позднебуржуазного» общества («постматериальные» ценности и идеология «нового аскетизма», гуманизация труда и управления, пацифизм, борьба против расовой сегрегации, экологическое движение, реформа системы высшего образования, интернационализация экономики и научно-технических нововведений, активная социальная политика государства, поддержка мелкого и среднего бизнеса). Идеинный комплекс, связанный с контркультурой, вызвал огромный общественный резонанс, поскольку «молодежь в возрасте до 25 лет в США и некоторых других западных странах (60-е гг.) составляла почти 50% населения» [5, с.108]. В период своего расцвета (1968-1969 гг.) контркультура становится катализатором массовых демократических движений. Активисты «новой левой» волны, придавшие молодежному протесту радикальную политическую направленность, создали влиятельные общественно-политические организации (Студенческий координационный комитет ненасильственных действий, Студенты за демократическое общество – в США, Движение молодежи за ядерное разоружение – в Англии, Социалистический немецкий союз студентов – в Западной Германии, Национальный союз студентов Франции), оказавшие мощное воздействие на политическую систему западного общества. С этого времени молодежь становится активным участником современной общественно-политической жизни.

Идеи «новых левых», связанные с поисками «третьего пути» между крайностями рыночного капитализма, страдающего анархией перепроизводства (общество «массового потребления»), и советского социализма, оказавшегося во власти командно-административной системы, легли в основу концепции «государства благосостояния». Согласно данной концепции, государство благосостояния является «продуктом предшествующего общественного развития, создавшим механизмы балансирования, позволившие вступить в новый этап НТП. Государственный сектор, ориентированный на социальное обеспечение, служащий элементом регулирования экономики, является основой политической стабильности» [1, с.29]. Наиболее полно идеи данной концепции воплотились в Швеции, где обеспечены высокий уровень жизни и широкий спектр социальных гарантий.

Характерная для контркультуры тенденция к эстетизации действительности, к синтезу искусства и политики, привела к возникновению многих современных видов искусства (рок-музыка, песня протеста и авторская «бардовская» песня, хэппенинг, граффити, перформенс). Идеи контркультуры оказали большое влияние на западную художественную культуру 2-й половины XX в. Они воплотились в романах Д.Сэлинджера, Д.Керуака, У.Берроуза, Н.Мейлера, К.Кизи, в поэмах А.Гинзберга, Г.Снайдера, в английской драматургии «рассерженного поколения» (пьесы Озборна, Ардена, Болта, Шеффера). Не остался в стороне и кинематограф (фильмы М.Формана, О.Стоуна, И.Мекаса, М.Антониони, А.Паркера, Ж.-Л. Годара).

Современные исследования свидетельствуют, что феномены контркультуры содержат мощные катализаторы культурно-исторического творчества и благодаря их влиянию в современном западном мире происходит «революция сознания», знаменующая собой рождение новой культуры. Об этом пишут такие известные философы, как Э.Тирьякян, М.Гарднер, П.Рассел, Р.Старк, М.Фергюсон и другие. Они отмечают такие важнейшие признаки новой духовности, как формирование установки на личный опыт, увлечение разнообразными техниками саморазвития, интерес к явлениям экстрасенсорного восприятия и парапсихологии, популярность христианства и восточных религиозных учений, теософии, антропософии, магии, астрологии, все глубже проникающих в современную культуру.

Контркультура обозначила новую социологическую категорию – молодежь (ее создателями были молодые люди в возрасте примерно от 15 – до 25 лет). «Молодежь – новая социологическая категория, порожденная индустриальным обществом; она характеризуется психологической зрелостью при отсутствии весомого участия в институтах взрослых. Молодежь психологически принадлежит к взрослому миру, а социологически – к миру отрочества. Юноша – это, психологически, уже не ребенок, но по социальному статусу еще не взрослый. Психика юношеского возраста и социальный статус молодого человека отражаются на его ориентации и формах поведения. Но возрастные особенности сами по себе еще не являются первопричиной появления принципиально новых тенденций. Молодежь несет в себе все противоречия, которые присущи обществу в целом» [6, с.14].

Концепция «контркультуры» была разработана профессором права Йельского университета Ч.Рейчем в книге «Молодая поросль Америки» [7]. Рейч исходил из идеи немецкого социолога М. Вебера об определяющем значении культуры в формировании социальных структур. «Революция может быть только культурной. Именно культура приводит в действие экономический и политический механизмы современного общества, а не наоборот» [7, с.306]. Данная реформаторская концепция рассматривает молодежный протест именно как революцию: «И вот грядет революция. Она не похожа на революции прошлого. Ее исток – в индивидуальном сознании и в культуре художественного творчества. Она не совместима с насилием и изменит политическую систему общества только в качестве своего заключительного аккорда. Это – революция нового поколения» [7, с.5]. Рейч акцентирует духовные аспекты реализации «контркультурной революции», заключающиеся в неконформистском утверждении новых ценностей, нового мировоззрения, нового образа жизни. «Новое сознание», первоначально сформировавшись в молодежной среде, а затем, получив широкое распространение, автоматически вызовет революционные преобразования во всей структуре общества. «Оно осуществит революцию не прямыми политическими средствами, а изменением культуры и качества индивидуальных жизней, что, в конечном счете, приведет к изменению политических структур» [7, с.19]. Не замыкая перспективы революционного сознания исключительно на молодежи, Рейч подчеркивает, что со временем оно станет глобальным мировоззрением современности.

Истоки концепции «исторического мессианства» молодежи восходят к немецкому социологу К.Мангейму, который пытался найти причины, разъясняющие феномен социальной сферы через факторы исторического становления. Осмысливая данную проблему в контексте идей «философии жизни», Мангейм уподобляет социокультурные цели витальным, редуцируя феномен субкультур к поколенческим различиям: «Юношество воплощает в себе новую историческую реальность, творит собственную субкультуру. Новые духовные веяния неизбежны в силу возрастной адаптации. Это порождает особые жизненные устремления молодежи, отвечающие ее витальному порыву» [2, с.159]. Эта радикальная концепция «борьбы поколений» рассматривает молодежь

как неизменный стимулятор прогресса и стремится вывести проблему молодежи «за пределы структурно-функционального контекста, на уровень исторического измерения» [3, с.151]. Мангейм утверждал, что «история движется рывками, пока одно поколение не примет эстафету другого. Чтобы общественная жизнь не застыла на месте, кто-то должен постоянно «щелкать бичом» [4, с.83]. Мангеймовская экспертиза истории подчеркивает, что каждый этап общественного развития обусловлен «сменой поколений». «Новое поколение всегда стремится к обновлению социальных уз. Последовательность этапов истории всецело регулируется чередованием поколений» [4, с.84].

Согласно данной концепции, принадлежность к определенной возрастной прослойке может служить основой для формирования группового сознания в той же мере, что и принадлежность к социальному классу. «Реальные общественные связи – это поколенческие узлы, возникающие на основе общих переживаний значительной группы современников. Внутри общности господствуют представления о собственной уникальной судьбе, уготованной Историей и Временем» [4, с.85]. На основе принципиального отождествления «исторически-нового» и «биологически-молодого» подчеркивалось, что программа действий молодежи заложена в самой возрастной природе поколения. Как во Вселенной одряхление сменяется обновлением, так и молодое поколение является обновителем жизни общества и его культуры. Мангейм считал, что «витальный порыв», объединяющий молодое поколение, проявляется, прежде всего, в эмоциональной сфере: «Сплочение юношей и девушек определяется общностью переживаний. Эмоции – вот, что скрепляет молодежь» [4, с.85]. Таким образом, идеи «философии жизни» (Ф.Ницше, В.Дильтей, Г.Зиммель) дополняются идеями органической теории общества (О.Конт, Г.Спенсер), акцентирующей связи социологии с биологией. Все новое, молодое рассматривается Мангеймом как символ кардинальных перемен истории. Функции выражения новаторских побуждений, раскрепощения витальных инстинктов нового поколения выполняет молодежная субкультура. Она противостоит традиционной консервативности «старшего поколения» и является объективной закономерностью истории. Эти процессы знаменуют рождение определенных культурных циклов, обусловленных «борьбой поколений».

Термин «субкультура» подразумевает партикулярный ценностный комплекс, призванный поддерживать характерные социокультурные признаки в определенной изоляции от традиционного «культурного слоя» общества. Американский социолог Д.Белл подчеркивал, что начальный этап молодежного движения протеста («битничество») имел антиинституциональный (отрицающий традиционные социальные институты и ценности) характер. По его мнению, именно этим молодежный протест противостоял государственно-монополистическому капитализму, находясь «внутри его организма на манер «инородного тела» [5, с. 109-110].

Однако в развитии общества возникают такие ситуации, когда «локальные комплексы ценностей начинают претендовать на некую универсальность. Они выходят за рамки собственной культурной среды, возвещают новые ценностные и практические установки для широких социальных общностей. В этом случае можно говорить уже не о субкультурах. Это уже контркультурные тенденции» [2, с.159]. За 15 лет своего генезиса молодежный протест стал заметным явлением культурной, социальной и политической жизни западного общества. В 1968 г., на волне массовых демократических движений, ценностный комплекс молодежной субкультуры приобрел универсальный характер. Молодежный протест вступил в этап контркультуры. Институциональная система западного общества стала испытывать мощное воздействие контркультуры и в ходе своей дальнейшей трансформации сумела ассимилировать многие характерные черты движения. Не случайно сам термин «контркультура» появился в 1969 г. и отражал либеральную оценку движения битников, и особенно – ранних хиппи. Применительно

к молодежным движениям послевоенного времени, Росзак попытался «объединить различные духовные влияния, направленные против господствующей культуры, в некий целостный феномен – контркультуру» [2, с.160]. Что касается непосредственных участников движения контркультуры, то американский писатель Д.Керуак был первым, кто в своих романах («На дороге», «Подпольщики», «Биг Сур») выразил новые духовные ориентиры бунтующей молодежи.

В современной науке понятие «контркультура» подразумевает два смысла: философский и исторический. Во-первых, данное понятие используется для «обозначения новых социально-культурных установок, радикально противостоящих фундаментальным принципам, господствующим в конкретной культуре» [2, с.159]. Во-вторых, понятие персонифицирует движение молодежного протеста западных стран послевоенного периода, выразившего критическое отношение к аффирмативной культуре общества «массового потребления» и «отвержения ее как «культуры отцов» [2, с.159]. В работах многих современных исследователей (Т.Росзак, Ч.Рейч, Г.Маркузе, В.Райх, Э.Фромм) проводится идея о том, что контркультура обладает мощным культуротворческим потенциалом, содержит в себе огромные возможности преобразования существующей культуры и общества.

Каждая новая культура исторической эпохи «рождается как осознание кризиса предшествующей социокультурной парадигмы» [2, с.167]. Характерные черты контркультуры имел буддизм, отрицавший кастовый строй древнеиндийского общества и утверждавший духовное братство людей на основе божественного потенциала каждой личности. Контркультурным было движение циников эпохи эллинизма, отвергавших традиционную мораль и пропагандировавших асоциальный «возврат к природе». Возникновение христианства, провозгласившего «новую эру» восстановления богоподобия человечества, также было в сущности контркультурным феноменом. Христианство выдвинуло новый образ человеческого достоинства и избранничества перед богом. Духовный универсализм сделал христианство самой массовой мировой религией, заложив основы понимания самоценности человеческой личности безотносительно к расе, национальности, или сословно-классовой принадлежности. Гуманизм эпохи Возрождения, утверждавший веру в безграничный творческий потенциал человека, выдвинул основанную на антропоцентрической картине мироздания новую ценностную систему радикально противостоящую теоцентрическому мировоззрению средневековья. Бунтарский пафос духовных исканий эпохи Возрождения также имел характер контркультуры.

На закате эпохи Просвещения в Европе обозначилось идейное течение романтизма, имевшее ярко выраженный антибуржуазный характер. Молодые романтики отвергали очевидные ценности Просвещения: материальный достаток и «сытое» благообразие обывательской жизни, утилитарный расчет и даже «унылую прозу» здравого смысла. За «прозой» реальности они видели собственное измерение мироздания: спиритуализм, волшебная таинственность, героическая патетика, абсолютная свобода. Экзотический образ жизни романтиков, их идеалы эпатировали общественное мнение: они отказывались жить по заветам отцов, подвергая сомнению и даже осмеянию традиции общества «старшего поколения». Характерные черты контркультуры имел модернизм. Как художественно-эстетическая система модернизм сложился после первой мировой войны и был своеобразным выражением духовного кризиса европейской культуры. В совокупности своих идейно-эстетических направлений модернизм был бескомпромиссным протестом по отношению к деструктивным процессам буржуазного общества и эпигонству буржуазной культуры.

Американский социолог М.Йингер, рассматривая контркультуру в качестве целостного культурно-исторического феномена, стремится гармонизировать структурно-функциональную и «конфликтную» концепции. Возможность такого подхода Йингер ви-

дит в идее «культурно-контркультурной диалектики», в рамках которой культуре отводится роль синхронического принципа, олицетворяющего стабилизирующее (структурно-функциональное) начало, а контркультуре – диахронического принципа динамического (конфликтного) начала» [3, с.180] общественной жизни. При этом динамический потенциал контркультуры знаменует ход общественных перемен, а стабилизирующее начало культуры – позитивные итоги контркультурных новаций. С течением времени подобная диалектическая схема вновь воспроизводится в истории развития общества.

Таким образом, контркультура знаменует собой переломные моменты истории и намечает поиск оптимальных перспектив дальнейшего развития общества. Приставка «контр» к термину «культура» не означает тотальное отрицание, нигилизм, декадентство и т.п. Отрицание, несомненно, имеет место, но как начальный этап, как средство для подготовки контркультурных новаций. Содержательный смысл контркультуры заключается в утверждении принципиально новой ценностной системы, которая еще не обозначилась в общественной жизни, но историческая перспектива которой неизбежна. С точки зрения мировоззренческих аспектов, контркультура противостоит консерватизму. Она выражает необходимость перемен, она – потенциал «вечного обновления». Контркультура – это универсальный социокультурный феномен, закономерно воспроизводящий себя в истории. Наиболее восприимчивым к нему является молодежь.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються філософські і соціологічні аспекти руху молодіжного протесту і контркультури (як цілісного соціокультурного феномена) в умовах західного суспільства на сучасному етапі науково-технічного прогресу.

SUMMARY

In clause the philosophical and sociological aspects of movement of the youth protest and counterculture (as complete social and cultural phenomenon) in conditions of western society at the present stage of scientific and technical progress are considered.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Белявский В.С. Современный этап НТП: кризис западного общества или его трансформация? – Москва: Издательство Российского открытого университета, 1991. – 88 с.
2. Гуревич П.С. Культурология. – Москва: Знание, 1996. – 288 с.
3. Давыдов Ю.Н., Роднянская И.Б. Социология контркультуры. Критический анализ. – Москва: Наука, 1980. – 264 с.
4. Контркультура и социальные трансформации (сборник тезисов). – Москва: АН СССР, Институт философии, 1990. – 141с.
5. Кукаркин А.В. Буржуазная массовая культура. – Москва: Политиздат, 1978. – 350 с.
6. Левикова С.И. Молодежные движения США. Вестник Московского Университета. Серия 10. Философия. 1991, № 1. – с.12-20.
7. Reich C.A. The Greening of America. – New York: A Bantam Book / published by arrangement with Random House, 1970. – 433 p.

Надійшла до редакції 17.03. 2001 р.